академічна серія

Українські керамологічні студії

• ВИПУСК 6 •

Національна академія наук України
Інститут керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українські керамологічні студії»
Випуск 16

Оксана Коваленко

ГОНЧАРСТВО ПОЛТАВИ XVIII СТОЛІТТЯ

Монографія

Опішне
Видавництво
«Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному
2018

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine

The Ministry of Culture of Ukraine
The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*
Issue 16

Oksana Kovalenko

POTTERY OF POLTAVA XVIIIst CENTURIES

M o n o g r a p h

Opishne
Ukrainian Ethnology
Publishing House
of the National Museum
of Ukrainian Pottery in Opishne
2018

УДК 738.035(477.53-25)"17"
К 56

Коваленко Оксана

К 56 **Гончарство Полтави XVIII століття** [Текст] = Pottery of Poltava XVIIIst centuries : монографія / Оксана Коваленко. – Опішне : Українське Народознавство, 2018. – 480 с. – (Українські керамологічні студії, вип. 6 = Ukrainian Ceramological Studies, iss. 6)

ISBN 978-966-7322-38-0

Монографія є першою спеціалізованою студією гончарства Полтави XVIII століття й, зокрема, першим відповідним дослідженням полкового міста Лівобережної України, побудованим на основі різнопланових джерел: писемних, археологічних, історичних та етнографічних. Охарактеризовано історію та простір, аспекти повсякденного життя Полтави у XVIII столітті. Подано персоналізовану історію гончарного цеху, встановлено імена майстрів, їхнє місце проживання, особливості ремісничої організації. Здійснено детальний аналіз гончарних виробів цього часу, їх асортимент та місце в побуті городян упродовж століття.

Для керамологів, археологів, етнографів, мистецтвознавців, істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

УДК 738.035(477.53-25)"17"

Ключові слова: *Полтава, XVIII століття, Гетьманщина, гончарство, керамологія, археологія, кераміка, посуд, кахлі, люлька, іграшка, гончар, цех, ремісник, місто.*

.....

This monograph.

Key words: *history.*

© Оксана Коваленко, текст монографії, 2018
© Оксана Андрушенко, Галина Панасюк, Тетяна Хрипун, іменний та географічний покажчики, 2018
© Наталя Кондратенко, Оксана Коваленко, переклад англійською мовою, 2018
© Юрко Пошивайло, концепція художнього оформлення, макет, 2018
© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2018
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2018

ISBN 978-966-7322-38-0

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Рекомендовано до друку Вченими радами
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

РЕЦЕНЗЕНТИ

• професор Кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету
імені Володимира Короленка, доктор історичних наук, професор
ЮРІЙ ВОЛОШИН

• науковий співробітник Відділу образотворчого і декоративного мистецтва
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені Максима Рильського НАН України,
науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
науковий співробітник Наукового відділу виставок
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
кандидат мистецтвознавства
ОЛЕНА КЛИМЕНКО

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
генеральний директор
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України
ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО

Роботу виконано в рамках
відомчого наукового проекту
Національної академії наук України
«Гончарство України як джерело історичних реконструкцій
(від найдавніших часів до XIX століття)»
(держ. реєстр. № 0104U004672)
та наукового проекту
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному
«Кераміка в системі суспільно-культурного розвитку
давніх етнічних спільнот України
(визначення, трактування, міжетнічні контакти)»
(держ. реєстр. № 0116U008457)

Права видавництва «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
поширюються на всі країни.
Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної,
аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії
можуть бути виконані лише з дозволу видавництва «Українське Народознавство»

Зміст

Про автора 10

ВСТУП 13

РОЗДІЛ 1. ПОЛТАВА XVIII СТОЛІТТЯ 19

1.1. Формування міського простору 19

1.2. Просторовий та демографічний розвиток міста 25

1.3. Міська забудова 37

1.4. Торгівля 41

1.5. Домогосподарства міських мешканців 46

РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ 51

2.1. Огляд джерел 51

2.2. Гончарство Полтави в історіографії 82

РОЗДІЛ 3. ГОНЧАРІ ПОЛТАВИ: ДЕМОГРАФІЯ, СОЦІОТОПОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА 108

3.1. «*Братія цеху гончарського*»: майстри та організація ремесла 108

3.2. Соціотопографія: розселення гончарів у місті 144

3.3. Гончарські родини й домогосподарства 150

3.4. Виробничі гончарні споруди 160

3.5. Цегельні 181

РОЗДІЛ 4. ГОНЧАРНІ ВИРОБИ 190
4.1. Посуд 191
4.2. Кахлі 291
4.3. Іграшка 322
4.4. Інша продукція гончарів 336
4.5. Гончарні вироби в побуті заможного міщанства 348
4.6. Гончарська термінологія Полтавського регіону 357

ПІСЛЯМОВА 369

ДОДАТКИ 379

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА 396
Архівні джерела 396
Література 401
Електронні ресурси 424

SUMMARY 425

ІНФОРМАЦІЯ 433

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 442

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 445

Contents

About the Author 10

INTRODUCTION 13

CHAPTER 1. POLTAVA IN THE 18TH CENTURY 19

1.1. Poltava urban space forming 19

1.2. Space and demographic development of the city in the 18th century 25

1.3. Urban area 37

1.4. Trading in Poltava in the 18th century 41

1.5. City-types households 46

CHAPTER 2. SOURCES AND HISTORIOGRAPHY 51

2.1. Sources review 51

2.2. Poltava pottery of the 18th century in historiography 82

CHAPTER 3. POLTAVA POTTERS: DEMOGRAPHY, SOCIO-TOPOGRAPHY, ECONOMICS 108

3.1. *«Pottery guild brotherhood»*: masters and craft organization in the 18th century 108

3.2. Socio-topography: potters settling in the city 144

3.3. Potter families and households 150

3.4. Pottery facility buildings 160

3.5. Workshops for the production of bricks 181

CHAPTER 4. POTTERY WARES OF THE 18TH CENTURY 190
4.1. Crockery 191
4.2. Tiles 291
4.3. Toy 322
4.4. Other earthenware 336
4.5. Pottery wares in households of rich city 's citizens 348
4.6. Pottery terminology of the 18th century in Poltava region 357

AFTERWORD 369

ADDENDA 379

THE LIST OF USED SOURCES 396
Archival sources 396
Literature 401
Internet resources 424

SUMMARY 425

INFORMATION 433

INDEX OF NAMES 442

INDEX OF PLACES 445

Про автора

© Тарас Пошивайло, 2017

Оксана Коваленко,

історик,
керамолог,
археолог

Народилася 31 травня 1977 року в Полтаві.

Закінчила з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю *«Історія і географія»* (1999).

Працювала вчителем історії та географії Полтавської загальноосвітньої середньої школи № 20 та ліцею № 1 (1997–2001); лаборантом археологічних експедицій, молодшим і старшим науковим співробітником Відділу охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (1997–2001), старшим науковим співробітником Відділу історії XIV – початку XX століття Полтавського краєзнавчого музею (2001–2003), старшим науковим співробітником Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2003–2004). Асистент

(з 2002), старший викладач (з 2006), доцент (з 2011) Кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка; молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003).

Стажувалася на Варшавській та Львівській сесіях Міжнародної історичної школи при Варшавському університеті (2001), за програмою Інституту орієнталістики Варшавського університету (2002), у м. Санкт-Петербург (Російська Федерація) за підтримки фонду Канадського інституту українських студій Альбертського університету (2004).

Здобувач наукового ступеня при Національному університеті *«Києво-Могилянська академія»* за спеціальністю *«Історія України»* (2004–2008; науковий керівник – доктор історичних наук, професор Наталя Яковенко). Захистила кандидатську дисертацію *«Полтава XVII–XVIII століть: розвиток міської території, просторова структура й міська забудова»* (2009). Кандидат історичних наук (2009), доцент (2013).

Головний напрямок наукових досліджень: історія гончарства доби пізнього середньовіччя – раннього модерну України; цехове ремесло Гетьманщини XVIII століття; історична урбаністика Гетьманщини XVII–XVIII століть; археологічні пам'ятки доби бронзи та пізньоримського часу; проблеми музейної керамології.

Автор 140 публікацій з проблематики керамології, музеології, та історії в періодичних виданнях і збірниках, у тому числі монографій *«Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)»* (2008, книга 1 з керамологічного двокнижжя *«Люлька в історії та гончарстві України»*, яка започаткувала академічну серію *«Українські керамологічні студії»*), *«Полтава XVII–XVIII століть»* (2015) та 2 науково-методичних посібників. Учасник 80 наукових конференцій, семінарів і симпозіумів міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів.

Неодноразовий дипломант Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні *«КеГоКе»*, (за публікаціями 2006–2013 років) у номінаціях *«Краща наукова стаття», «Краща наукова монографія», «Краща наукова рецензія»*.

Керівник Спільної археологічної експедиції Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2005), яка провела дослідження кургану скіфського часу поблизу Опішного Зіньківського району (2005), поселень доби неоліту – середньовіччя біля с. Клюсівка Новосанжарського району (2006, 2009), залишків Свято-Успенської церкви XVIII століття в с. Лютенька Гадяцького району (2008–2010), унікального археологічного комплексу – Сторожівського курганного могильника (досліджено 26 курганів доби бронзи та пізньосарматського часу) (2007–2015). Проведено широкомасштабні розвідки в Полтавському, Чорнухинському, Оржицькому, Новосанжарському, Лохвицькому, Гадяцькому, Лубенському, Великобагачанському, Семенівському, Чутівському, Шишацькому районах Полтавської області. З 2016 року Спільна археологічна експедиція реалізує історико-археологічний проект *«Сотенні містечка Гетьманщини (в межах Полтавської області)»*.

Член Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003).

ВСТУП

Ідея цієї книги виникла на основі окремих публікацій, спочатку археологічних – про полтавську кераміку XVIII століття, пізніше історичних розвідок, заснованих на писемних джерелах. Здавалося, що така *«вузька проблема»* навряд чи може стати темою окремого монографічного дослідження, але поступово прийшло розуміння, що ці студії є лише відокремленими фрагментами однієї мозаїки, вони допомагають цілісному уявленню про те, як і де жили й працювали полтавські гончарі, які вироби вони виготовляли. Відомий український історик Наталя Яковенко зазначила, що й нині існують *«невідкриті острови, біля яких історик пропливає, не знаючи, що за дві-три милі від того місця, яке він бачить, лежить острів, а, можливо, цілий материк знання, досі не введеного в обіг»* [358], додам, що один із них – таємничий світ гончарства ранньомодернового часу. Звісно, уже не є екзотикою українські керамологічні дослідження – нині на цій ниві працюють десятки талановитих науковців, тому, вважаю, настав час для появи цієї роботи.

З першого погляду тема, пропонована читачеві, доволі вузька – вона обмежена як територіально, так і хронологічно, оскільки охоплює тільки один невеликий гончарний осередок – Полтаву – та лише одне століття – XVIII. Хоча, з іншого погляду, я прагнула звернути увагу на багато аспектів повсякденного життя міста, його мешканців, зокрема гончарів, місце глиняних виробів у побуті городян окресленого періоду. На думку Пітера Берка, видатного дослідника популярної культури Європи, *«сучасні дослідження матеріальної культури розташовуються ніби між вужчим та ширшим*

розумінням культури»* [69, с. XXIII]. Інколи вужче розуміння дозволяє створити серйозніше компаративістичне дослідження.

Нині на основі археологічних, історичних, етнографічних досліджень накопичено значний масив матеріалів, що дозволяє вирішувати різні проблеми в галузі дослідження гончарства як цілісного культурно-історичного явища, у тому числі й гончарства окремих населених пунктів раннього модерного часу. Серед проблем, що потребують з'ясування на цьому етапі становлення керамології, є комплексне вивчення осередків гончарства окремих хронологічних періодів, порівняльний аналіз їхнього розвитку, виявлення локальних та регіональних особливостей, взаємозв'язків даних історії, археології, етнографії, мистецтвознавства, фольклористики, мовознавства, технічних наук зокрема [211, с. 7].

Комплексна характеристика гончарства населеного пункту повинна формуватися на основі міждисциплінарних історичних, археологічних, етнографічних та інших досліджень. Зокрема, перспективним напрямком є кореляція архівних відомостей з етнографічними та археологічними. Вона може відбуватися за такими основними напрямками:

- з'ясування історії гончарного цеху міста та позацехового ремесла: персонального складу, особливостей внутрішньої організації та діяльності;
- визначення території розселення гончарів у місті;
- встановлення належності виявлених археологічних об'єктів зі знахідками глиняних виробів до садиби певної особи;
- виділення особливостей кераміки гончарного осередку.
- визначення особливостей кераміки гончарного осередку. Визначення характерних рис місцевого виробництва відбувається на підставі порівняння археологічних знахідок і матеріалів етнографічних збірок з еталонними зразками, що виявлені в горнах, виокремлення немісцевих виробів на основі аналогій, масовості та формальної й орнаментальної подібності виробів тощо. Проте без персоніфікації й з'ясування хоча б здогадного авторства виробів археологічні матеріали залишаються *«річчю в собі»*;

* *Під «сучасними» Пітер Берк розуміє історичні дослідження другої половини XX століття*

- аналіз антропонімів, пов'язаних із гончарством. Особливо цікаві результати він дає про початок XVIII століття, коли відбувався процес закріплення ремісничих прізвищ у середовищі українських міщан;
- дослідження відомостей про назви гончарних виробів, інструментів, майстерень, характерних для певного регіону. Йдеться не про вивчення гончарської лексики в мовознавчому аспекті й не про дослідження етимології термінів, хоча залучення такого роду досліджень сприяє комплексній характеристиці гончарства, а про з'ясування специфіки гончарської лексики конкретного регіону чи міста;
- визначення набору глиняних виробів, зокрема посуду, що одночасно міг використовуватися в міщанському домогосподарстві.

Зазначені напрямки не вичерпують можливості інтеграції археологічних, етнографічних, історичних, мовознавчих досліджень, що в підсумку повинні сприяти характеристиці гончарства міста доби раннього модерну. Не всі вони вповні реалізовані в цій книзі, у зв'язку із слабкою забезпеченістю джерелами, частина залишилася лише на рівні формулювання проблеми. Вирішення порушених проблем і завдань – лише незначна частина того широкого спектру, який відкривається під час вивчення гончарства певного проміжку часу, що практично випав з уваги: для археологів – занадто пізнього, а для етнографів – на жаль, зараннього.

Отже, мета роботи – реконструкція й комплексна характеристика гончарства міста Полтави XVIII століття на основі всієї сукупності відомих нині джерел. Розкриття цієї теми зачіпає низку цікавих запитань, основні з яких: яке місце посідає гончарство? що розвивалося в осередку у XVIII столітті, у системі народної культури загалом? чи є місто місцем зародження нових явищ, у тому числі й у розвитку виробничих і мистецьких аспектів? як у подальшому ця нова традиція трансформувалася на тлі розвитку сільського гончарства в XIX – на початку XX століття? Ці важливі з погляду як урбаністики, так і керамології проблеми, безсумнівно, повинні спиратися на розуміння неоднорідності *«народної культури»* на кожному історичному етапі. У дефініції *«народне гончарство»* простежується створений етнографами конструкт, що подає його

як однорідне явище, застигле на час його фіксування етнографами на межі XIX–XX століть. Проте ще Пітер Берк застерігав щодо такого *«однорідного»* сприйняття популярної культури й традиції в ранньомодерний час, наголошуючи на тому, що для відкривачів *«народної культури їхній народ був селянством»* [69, с. 30, 31].

Це дослідження охоплює XVIII століття – від його початку до часу перетворення Полтави в губернський центр (1802). Вибір цих меж обумовлений кількома факторами. По-перше, цей період найбільше забезпечений письмовими (обліковими) та археологічними джерелами, необхідними для вирішення поставлених завдань. По-друге, це дозволяє подати комплексну характеристику гончарства міста в межах окремого століття. По-третє, глиняні вироби XVIII століття мають низку ознак, що вирізняють їх з-поміж інших (особливості форми, декору, структурні елементи). По-четверте, після перепланування міста, підвищення його статусу (перетворення на губернський центр і центр Малоросійського генерал-губернаторства) відбулися зміни в розселенні ремісників на території міста, організації їхньої праці тощо. Загалом же, саме наприкінці XVIII століття почали простежуватися стрімкі модернізаційні зрушення в традиційній культурі українців, які характеризувалися глибинними структурними перетвореннями: бюрократизація управління, фіскалізація, секуляризація, урбанізація, зростання соціальної мобільності тощо*.

Найкраще про ці глобальні процеси зазначив Пітер Берк: *«У ранньомодерній Європі популярна культура, що швидко змінюється, ...була б неможлива, оскільки для неї бракувало тоді інституційної та економічної бази. Навіть, якби були створені необхідні професійні школи, а викладачі забезпечені оплатою, все одно багато ремісників і селян не змогли б вижити економічно без праці членів родини. Натомість у XIX столітті зростання міст, розвиток шкільництва та залізниць, серед інших чинників, уможливили, навіть зробили неуникними, швидкі зміни в популярній культурі»* [69, с. 301].

** Дивіться одну з кращих розвідок останніх років, що ілюструє модернізаційні зміни XVIII століття на прикладі побутових речей, а саме жіночого вбрання слобожанок, – публікацію Володимира Маслійчука «Жіноче вбрання як засіб ідентифікації у Харківському намісництві 80-90-х рр. XVIII ст.» [248; 251, с. 109-112, 290-303]*

Методологічною основою роботи є системний підхід, що дозволяє створити цілісне уявлення про гончарство Полтави. Необхідні методи – історико-порівняльний, комплексний аналіз основних видів джерел, картографічне обстеження, метод історичної реконструкції, аналіз, типологічний. Провідним виступає історико-порівняльний метод – порівняння історичних явищ і процесів, які тотожні або подібні за внутрішньою суттю, відрізняються лише просторовою чи часовою варіацією форм, або схожі форми мають різний зміст [204, с. 172]. Логічною основою цього методу, у тому випадку, коли встановлюється подібність сутностей, є аналогія – загальнонауковий метод пізнання, який полягає в тому, що на основі подібності одних ознак порівнюваних об'єктів роблять висновок про подібність інших. При цьому, низка відомих ознак об'єкта чи явища, з яким порівнюють, повинна бути ширшою, аніж у досліджуваного об'єкта [204, с. 173].

Монографія є першою спеціалізованою студією гончарства Полтави XVIII століття й, зокрема, та першим дослідженням гончарства полкового міста Лівобережної України. У ній узагальнено всі наявні публікації та джерела з проблеми. Сподіваюся, вона стане в нагоді не лише науковцям, які фахово займаються керамологією, археологією, етнографією, але й усім, хто цікавиться історією Полтави та захоплюється величчю й красою народного мистецтва наших предків.

❁ ❁ ❁

Ця книга побачила світ завдяки підтримці багатьох людей. До її творення, корегування долучилися історики, керамологи, археологи. Щиро дякую своїм учителям – професору Наталі Яковенко й професору Юрію Волошину за допомогу в блуканні стежками джерел з історії Гетьманщини, терплячість, цінні поради й любов до полтавської старовини; професору Олесю Пошивайлу за відкриття світу гончарства; членам Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, на засіданнях якої обговорювалася ця книга, особливо Наталі Визір та Юрію Пуголовку, – за слушні зауваження й критику,

а працівникам Гончарської книгозбірні України Оксані Андрушенко, Галині Панасюк, Тетяні Хрипун – за складання алфавітного й географічного покажчиків.

Це дослідження здійснено за сприяння наукових співробітників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, у фондах якого дбайливо зберігаються гончарні вироби Полтави XVIII століття: Володимиру Мокляку, Любові Луговій, Тамарі Кондратенко, Роману Луговому, Олександрі Парасочці, Олександру Ткаченку, за що висловлюю безмежну вдячність.

Щиросердечна подяка Канадському інституту українських студій Альбертського університету, завдяки фінансовій підтримці якого *(з Меморіяльного фонду імені Михайла Захарука та з Програми дослідження Східної України імені Ковальських)* було частково уможливлено напрацювання першого розділу *«Полтава XVIII століття»*.

Окрема вдячність адміністраціям Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному за моральне й фінансове сприяння в публікації книги.

РОЗДІЛ 1

ПОЛТАВА XVIII СТОЛІТТЯ

1.1. ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

Перш ніж розпочати висвітлення теми гончарства Полтави XVIII століття, необхідно коротко охарактеризувати тогочасне місто.

Розвиток міста, його планування й забудова визначаються об'єктивними факторами, частина яких належить до постійно діючих, а частина – до тимчасових. До перших відносять мікрорельєф місцевості й гідрографічну ситуацію як найстабільніші формоутворюючі чинники [81, с. 26]. Саме дія цих чинників призвела до поділу міського простору на дві топографічні складові: фортецю й передмістя. Також вони сприяли формуванню секторного півкруглого типу містобудівної структури, коли фортецю розміщено на мисі, а форштадти – на плато та в долині річки, та обсягово-просторовій композиції міста, розміщенню фортифікаційних споруд (мал. 1). Процес становлення міського простору Полтави відбувався синхронно: фортеця й більшість передмість постали одночасно.

Укріплені населені пункти, зазвичай, займали домінуюче положення в ландшафті, над річковими долинами, озерами, болотами, використовуючи вигідні умови місцевості, органічно вписуючись у неї, створюючи своєрідні містобудівні ансамблі. Саме такою є ландшафтна ситуація Полтави. Вона поділена

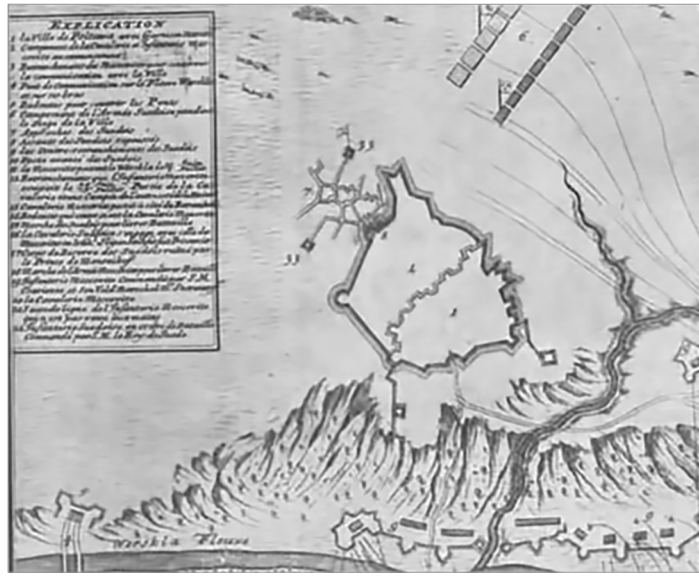

Мал. 1. П'єр Гуссон. ***«Plan de sa Majesté Czarienne Pierre I, Empereur de la grande Russe et celle de S. M. le Roy de Suede Charles XII le 27 juin – juillet 1709»*** (фрагмент). Рукопис. Папір, туш. Масштаб: у 1 англ. дюймі – 200 сажнів. **Початок XVIII століття.** Відділ картографії та рукописів Російської національної бібліотеки імені Михайла Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург, Російська Федерація) [57]

на дві різко відмінні зони: низинну заболочену заплаву р. Ворскли й високе плато її правого корінного берега, прорізане балками з постійними невеликими водотоками на три мисоподібні виступи, які традиційно називають горами [285, с. 37]. Кожна з них має осібну назву – Інститутська, Іванова й Монастирська.

Найпівденніше розташована Інститутська гора. Ця назва закріпилася за нею в XIX столітті, після відкриття 1818 року Інституту шляхетних дівчат [286, с. 756]. Як називали цю місцевість у XVII–XVIII століттях, на жаль, невідомо. Серединний мис називають Івановою горою. Він найбільше виступає в заплаву. Висота ділянки становить 154,20 м над рівнем моря, перепад висоти над долиною річки близько 70 м. Це колишнє місце слов'янського городища (IX–XV століття) й фортеці (XVII–XVIII століття). Назва побутує теж із XIX століття й пов'язана із садибою, де народився й жив Іван Котляревський.

У XVIII столітті на позначення східної частини мису, яка найбільше виступає в заплаву, вживали назву Подільська гора, оскільки саме тут розміщувалася Подільська брама, що вела з фортеці до Подолу – передмістя, що безпосередньо прилягало до гори й займало частину правобережної заплави. Монастирська гора – північно відділена ділянка плато зі спорудами Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря й житловою забудовою навколо нього. Вірогідно, сама назва закріпилася після заснування монастиря в середині XVII століття.

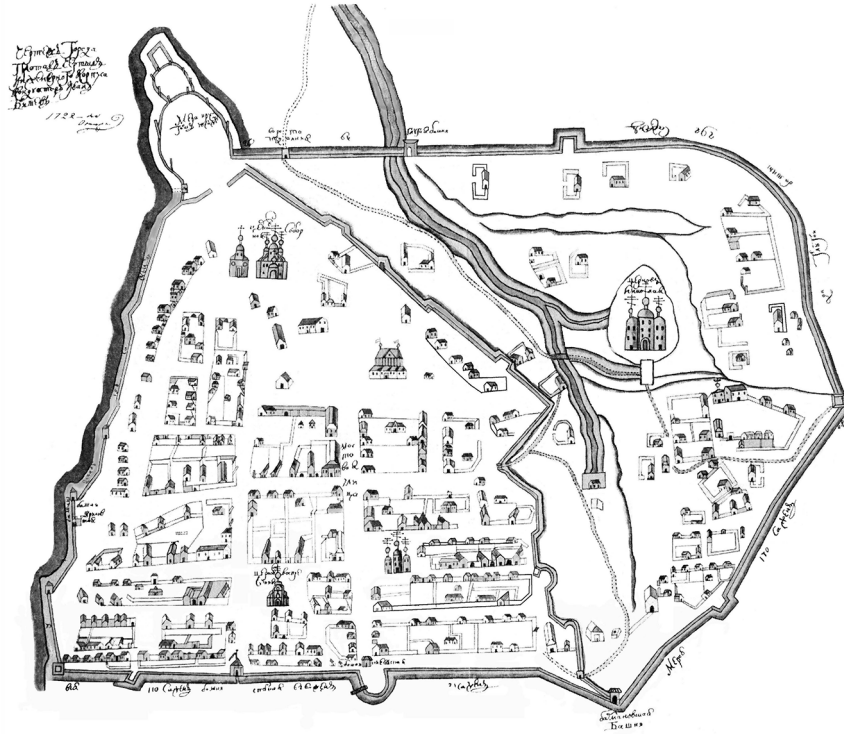

Мал. 2
Іван Бішев. «*Чертеж города Плотав*» (рукопис).
Папір, ілюмінація, 64х55,5 см.
Масштаб не зазначено. **1722.**
Російський державний військово-історичний архів [3]

Мал. 3
Василь Кутузов. ***«План Полтавской крепости»*** (рукопис).
Папір, туш. Масштаб: у 1 англ. дюймі – 90 сажнів. **Вірогідно, 1729.**
Відділ рукописів бібліотеки Російської академії наук [22; 105, с. 381, илл. 7]

Мал. 4
Микола Квятковський. ***«План г. Полтавы»***
(копія з конфірмованого плану 1803 року).
Рукопис. Картон, акварель, туш, 63х47 см.
Масштаб: у 1 англ. дюймі – 100 сажнів. **Вірогідно, 1803.**
Російський державний історичний архів
(Санкт-Петербург, Російська Федерація) [16, арк. 1].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

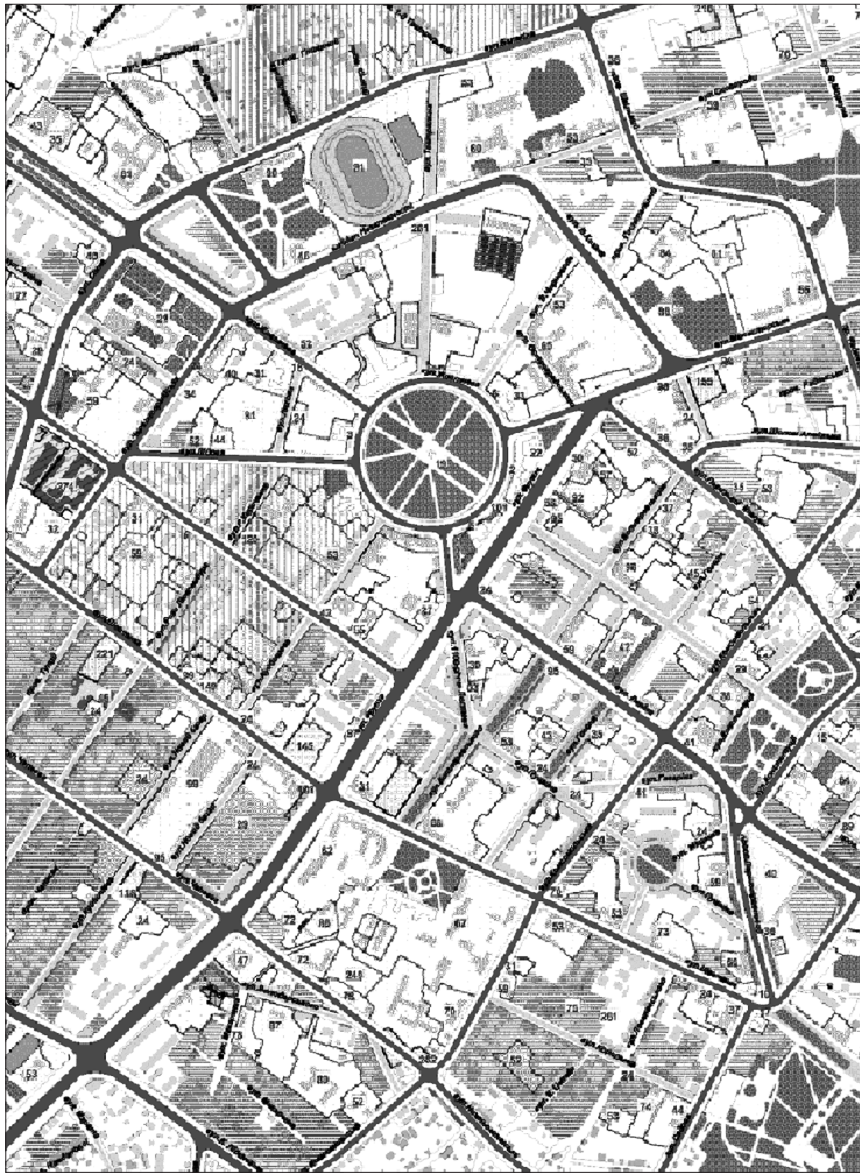

Мал. 5
Генеральний план Полтави. Фрагмент центральної частини [367]

Меншими географічними одиницями рельєфу, які розділяють міську територію плато, є 8 основних балок і ярів: Кобищанський, Очеретянка, Чамарин, Мазурівська, Миколаївський, Панянський, Бойків, Здихальний [81, с. 27; 77, с. 5].

З півдня на північ балки та яри розміщені таким чином: із південного заходу Інститутську гору обмежує Кобищанський яр, який з'єднується з Очеретянкою й Чамариним яром. Іванова гора відділяється від Інститутської Мазурівською балкою, яка має відгалуження – Миколаївський яр. З північного боку від Іванової гори розпочинається Панянський яр. На північ від нього рівнобіжно проходить Бойків яр, який впадає в Здихальний, відділяючи Монастирську гору від основного масиву плато [81, с. 27]. Більша частина назв балок і ярів закріпилася в XVII столітті й існувала в середовищі міських мешканців досліджуваного періоду.

В історії розвитку міста простежується шість основних етапів, з яких два перших – доба раннього заліза (VII–III століття до н. е.) і сіверянсько-давньоруський період (IX – перша чверть XV століття) – засвідчують історію освоєння цієї території. У період приватного володіння міською територією (1430–1648) виникла Полтавська слобода, зведено фортецю. У цей час сформувалися основні топографічні складові й розпланування Полтави XVIII століття, визначилися напрямки розвитку міста. Під час четвертого етапу (1648–1782), який пов'язаний із функціонуванням Полтави як центру Полтавського полку, міський простір набув своєрідної композиційної структури: сформувався адміністративний і торговельний центри, з'явилися специфічні будівлі, зведення яких спричинене потребами функціонування фортеці й міста. 1782 року місто перетворилося з полкового на повітове, упродовж 1802–1917 років Полтава функціонувала як центр Полтавської губернії й Малоросійського генерал-губернаторства. Згідно з централізованими планами, місто зазнало перепланування: на нове місце перенесено адміністративний центр, що став новим структурним вузлом радіальної забудови, змінилися композиційні осі (окрім головної) (мал. 4). Тобто на початку XIX століття Полтава отримала нову забудову, яка певною мірою зберегла топографічний поділ і планувальні традиції попередніх періодів.

1.2. ПРОСТОРОВИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА

В історії міського простору Полтави XVII–XVIII століть, на мою думку, можна виділити кілька періодів його просторового зростання [198, с. 7]:

- 1630-ті – початок 1640-х років – виникнення Полтавської фортеці, її заселення, поява перших передмість;
- друга половина 1640-х – 1650-ті роки – розширення фортечної території за межі її історичного ядра – Іванової гори, забудова передмість Поділ, Кобищани, Мазурівка;
- друга половина XVII – перша чверть XVIII століття – подальше розширення міської території на Монастирську гору, забудова схилів балок і низинних ділянок між згаданими горами;
- середина – друга половина XVIII століття – поява нового південно-західного передмістя, злиття передміських сіл і хуторів із міською територією;
- кінець XVIII – перша чверть XIX століття – стрімке зростання міської території за рахунок північно-західних ділянок, прилеглих до фортеці; перепланування міста й забудова навколо нового центру, що виник на доти неосвоєній території.

Динаміка демографічних процесів загалом збігалася з розширенням міської території, хоча обидва явища не були синхронними. Зокрема, у різні періоди чисельність міського населення коливалася:

- до кінця 1640-х років кількість мешканців Полтави зростала;
- від середини XVII століття до 1710-х років – помітно падала;
- упродовж 1720-х – 1740-х років, попри тенденцію до обмеження чисельності міщанського стану, кількість населення Полтави поступово зростала;
- середина XVIII століття – 1780-ті роки позначені зменшенням числа житлових дворів і загальної чисельності міщан;
- остання чверть XVIII – перше десятиліття XIX століття характеризуються стрімким зростанням демографічної

динаміки: упродовж десятиліття, після перетворення Полтави на губернський центр, кількість міського населення зросла на третину.

Демографічні зміни, які відбувалися в місті впродовж XVIII століття, у числовому вигляді зафіксовано в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість населення Полтави XVII – початку XIX століття

Роки	Кількість домогосподарств			Усього мешканців
	козаків	посполитих	загальна	
1647	–	–	812	–
1654	468	861	–	1335*
1709	270	300	–	–
1718	269	143**	623	–
1721	506	449	955	–
1732	499	700	1220***	–
1735	338	–	–	–
1762	418	–	–	–
1766	–	–	1167***	6785
1775	–	–	800	–
1781	1500	–	близько 1000	5500
1784	–	–	1012	–
1787	–	–	1622	–
1801	–	–	1287	7153
1803	–	–	1283	7975
1806	–	–	4064****	–
1810	–	–	1633	8328

* *Тих, хто прийняв присягу на вірність московському царю Олексію Михайловичу.*

** *Згідно з ревізією 1718 року, без торговців і цеховиків.*

*** *Чоловіків.*

**** *Кількість дворів із церквами, адміністративними будинками, окремими виробничими спорудами, городами й дворовими місцями*

Полтавську фортецю спорудили до кінця першої чверті XVII століття, пізніше розширювали й перебудовували відповідно до змін у військовій справі. Первісна фортеця на Івановій горі мала форму, в плані подібну до трикутника (мал. 1, 2). Розширення фортечної території відбулося в 1640-х роках шляхом побудови нової лінії укріплень і приєднання частини південно-західного передмістя. Укріплення періодично ремонтували (1658, 1709, 1710-ті, 1720-ті). Реконструкція першої половини XVIII століття пов'язана з перебудовою фортеці відповідно до бастіонного типу. Основні фортечні споруди складалися з валу, сухого рову, системи бастіонів*. Фортифікаційна лінія 1709 року включала три півкруглі бастіони, два горнверки**, Спаський в'їзний вузол у вигляді равеліну***, який не виносився за гласис****, ймовірно, три півбастіони, п'ять надбрамних башт. За межі валу було винесено палісад***** (північно-західна ділянка) і два редути******. У фортеці також були наявні підземні об'єкти – ходи, які можна віднести до допоміжних споруд військового призначення.

Фортеця була найголовнішої частиною урбаністичного утворення. Окрім фортеці, тобто середмістя, до міського простору входили передмістя й міські села*******, що утворювали кілька територіальних рівнів, а саме:

---

* ***Бастіон*** *– п'ятикутне укріплення, що складалося з валу та рову, з двома фасами (сторонами, зверненими до ворога), двома фланками (укріпленнями, що прикривали фланги), які будували на кутах фортечної лінії. Звернені одна до одної дві половини бастіонів та прилегла до них куртина утворювали бастіонний фронт. Поєднання кількох бастіонних фронтів із допоміжними спорудами називалося бастіонною системою.*

** ***Горнверк*** *– укріплення з двох напівбастіонів, з'єднаних куртиною, у вигляді перевернутої літери «W».*

*** ***Равелін*** *– (від лат. revelere – відділяти) – трикутна споруда перед куртиною та фортечним ровом, яка слугувала для підтримки вогнем бастіонів.*

**** ***Гласис*** *– пологий земляний насип перед фортечним ровом, який зводили з метою поліпшення умов обстрілу місцевості, маскування, захисту укріплення. В архітектурі термін вживається на позначення незабудованої ділянки перед фортечними укріпленнями або на їх місці.*

***** ***Палісад*** *– стіна з ряду дерев'яних стовпів, укопаних чи вбитих у землю, впритул або на незначній відстані.*

****** ***Редут*** *– замкнене укріплення у вигляді правильного чи неправильного багатокутника, самостійний пункт захисної позиції.*

******* *Цей поділ характерний для всіх українських міст. Як зразок, див. структуру класичного «міста в мурах» – Львова в докторській праці Мар'яни Долинської [135, с. 5, 129]*

1) форштадти (посади, передмістя);

2) близькі околиці – приміські села, слободи, хутори, які не лише територіально й економічно пов'язані з міським центром, але й були потенційними форштадтами: при збереженні позитивної динаміки зростання міської території вони могли увійти до його меж у майбутньому або вже були приєднані до нього, хоча виникали як окремі населені пункти;

3) далекі околиці – села, слободи, хутори, пов'язані з містом територіально, економічно й поземельно-власницькими відносинами.

Форштадти (посади, передмістя) – це поселення, розміщені в безпосередній близькості до фортеці, що виникали як у часи її спорудження, так і раніше чи пізніше. Попри те, що форштадти в більшості міст Гетьманщини були територіально розлогішими ніж фортеця, а в торговельно-економічному плані – розвинутішими, це не виключало їхньої соціально-економічної й планувальної підпорядкованості фортеці [210, с. 359]. У XVII столітті в документації для їх позначення вживали термін *«міста»* [282, с. 46-47], а з початку XVIII століття – *«форштадти»*.

Що ж до полтавського випадку, то назва *«Полтава»* позначала винятково фортецю, натомість кожен з її форштадтів мав власне найменування. Так, у другій половині XVII століття джерела фіксують Мазурівку й Поділ [60, с. 23, 45] – найраніші з-поміж інших полтавських передмість, засновані ще в першій половині XVII століття. Форштадти, у зв'язку з цим, набули специфічного планування. Його особливостями були нерегулярність, ландшафтна детермінованість, формування забудови вздовж шляхів, продовження головних вулиць фортеці на форштадті, трасування головних вулиць уздовж вододілів і осей долин, а другорядних – перпендикулярно до них, переважання забудови не кварталами, а кутками, освоєння схилів балок, наявність значної кількості провулків.

Форштадти, села й хутори найближчих околиць поділялися на дві групи: розміщені на рівних платових ділянках правого корінного берега р. Ворскли, переважно вздовж балок, що його розділяють, і заплавні, розміщені в долині р. Ворскли та її приток. Останні характеризувалися незначними розмірами й нерегулярністю забудови. Існувала й різниця між мешканцями

середмістя й передмість. Зокрема, чим далі від фортеці, тим більша кількість населення, що займалося не ремісництвом, а сільським господарством. Купці й торговці, козацька старшина, духовенство там не проживали.

Землі третього рівня підпорядкування включали магістратські, приватні й спірні володіння в селах і хуторах. Процес формування далеких околиць проходив у чотири етапи. На першому етапі, у другій половині XVII століття, відбулося становлення економічних зв'язків фортеці й околиць, закріплення земельних маєтностей у магістратській чи приватній власності. На другому етапі, наприкінці XVIII століття, частина магістратських земель потрапила до приватної старшинської власності. У 1710-х – 1730-х роках, на третьому етапі, пройшов поділ земельних володінь, вилучення частини колишніх магістратських володінь з приватної власності й повернення в підпорядкування міському урядові. Особливістю четвертого етапу (1730-ті – 1780-ті) було зростання приватних володінь за рахунок магістратських, церковних і спірних земель. З 1780-х років проходив процес ліквідації магістратських володінь, перехід їх до державного управління.

Місто XVII–XVIII століть було чітко композиційно ієрархічним. Кожна архітектурна домінанта мала свою відповідність у рельєфі й планувальній структурі міста, що створило систему двох головних і трьох додаткових рівнобіжних осей. Їх, залежно від місця в рельєфі й ролі в містобудівній структурі, можна поділити на дві групи: домінанти першого й другого порядку [81, с. 41]. Домінанти першого порядку розміщені на найбільших відмітках висоти, на краях мисів, уздовж головних вододілів, композиційно виділяючи центральну забудову міста з-поміж передмість та околиць, широких ландшафтних просторів. Це – Успенський собор із дзвіницею, Хрестовоздвиженський собор із дзвіницею, Преображенська (Спаська) церква, Стрітенська церква й магістрат (мал. 7, 9). Вони розраховані на сприйняття з віддалених точок, при цьому не відокремлено, а в ансамблі. Головні домінанти виділили в структурі міста адміністративний (Успенський собор та ансамбль Соборного майдану) і релігійний (Хрестовоздвиженський монастир) центри [81, с. 42]. Ці домінанти не лише не втратили, а навпаки,

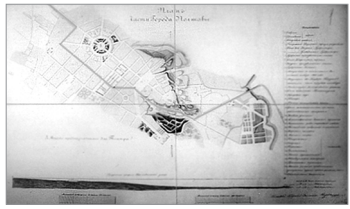

■ **Мал. 6.** ***«План части г. Полтавы с профилем Ново-Николаевской улицы»*** (рукопис).
Папір, акварель, туш. Масштаб: 1:8400
(у 1 англ. дюймі – 100 сажнів).
Середина XIX століття.
Російський державний історичний архів
(Санкт-Петербург, Російська Федерація) [32, арк. 1].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

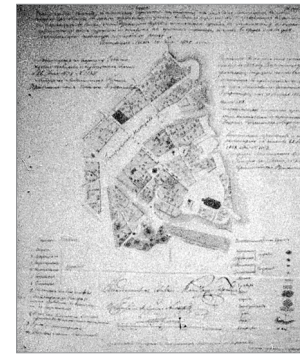

■ **Мал. 7. З. К. Нестеров.** ***«Планъ части города Полтавы, с показанием окрестности памятника, где былъ домъ в которомъ Великий императоръ Петр I имелъ пребываніе во время войны с Карлом XII-мъ...»*** (рукопис).
Папір, акварель, туш, 44,5х37 см. **1837.**
Російський державний історичний архів
(Санкт-Петербург, Російська Федерація) [27, арк. 2].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

посилили своє значення, коли дерев'яні споруди в другій половині XVIII століття замінили на мурованні.

Одним із головних композиційних планувальних елементів міста є центральний майдан (мал. 2, 11) [310, с. 22]. Соборний майдан Полтавської фортеці разом із розміщеними на ньому Успенським собором і магістратом відіграв важливу роль у розпланування історичної частини міста, виступивши акцентом радіальної забудови й секторної просторової структури фортеці. Зони найвищої композиційної активності знаходилися на плато, де розміщувалися домінанти першого порядку, що створювали систему орієнтирів міста, і на підходах до нього. Другорядні архітектурні домінанти ставили по осях долин, закріплюючи розвиток міста за горизонталлю.

Таким чином, маємо систему двох рівнобіжних композиційних осей. Головна проходила від Соборного майдану до Київської брами, далі – до Стрітенської церкви, а в XIX столітті – до Круглої площі

(мал. 8, 10), додаткова – від Миколаївської церкви, що розташована дещо нижче за рельєфом, аніж інші полтавські церкви, на високому мисі, утвореному р. Полтавкою, із окремо спорудженою дзвіницею, що відділяла церкву від забудови, до церкви Різдва Богородиці, яку можна назвати віссю Мазурівки [81, с. 41-42].

Третя вісь, плавно вигнута, паралельна південно-західній ділянці фортечних укріплень, з'єднувала Миколаївську церкву зі Спаською, від якої продовжувалася до Курилівської вежі [81, с. 41-42; 153, с. 117]. Ще однією другорядною віссю, рівнобіжною головній, яка сприяла розпланування фортеці, був напрямок від Успенського собору до Спаської брами. Важливою також була вісь, утворена ансамблями Успенського собору й Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, яка візуально об'єднувала дві підвищені ділянки міської території, виступаючи головними акцентами Монастирської й Іванової гір. Вона перпендикулярна до головної композиційної осі міста.

Просторове розміщення композиційних осей визначило формування сітки вулиць полкового центру. Є підстави стверджувати, що Полтава XVII–XVIII століть не була містом із попередньо запланованою забудовою й регулярним розміщенням на її території сітки вулиць. Проте їх трасування, функціональне призначення й розселення мешканців, на мою думку, залежало від низки закономірностей: мікрорельєфу місцевості, розміщення фортифікаційних споруд, загальної й композиційної структури міської території, напрямків головних шляхів тощо.

Перший повний опис назв вулиць Полтави було складено лише під час проведення *«Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.»**, так званого Румянцевського опису. За ним у межах фортеці існувало 22 вулиці [36]. (Інформацію про відповідність назв і розміщенням вулиць XVIII століття з вулицями сучасного міста подано в додатку 1). Топографічний опис 1798 року зафіксував у Полтаві лише 24 основні вулиці в межах фортеці й форштадту [268, с. 63-64].

Назви закріплювалися впродовж XVII–XVIII століть, підлягаючи певним закономірностям, а саме:

* *Далі в тексті: «Генеральний опис...»*

- назви центральних вулиць відповідали назвам тих міст, до яких проходив шлях (Київська*, Сенжаровська, Самарська);
- назви вулиць на форштадтах відповідали назвам сіл і приміських хуторів, до яких вони вели (Нижньомлинська, Чернечина Гора, Куличанська, Пушкарівська) [8, арк. 1-4]. До цієї ж групи слід віднести вулицю Монастирську, назва якої закріпилася не внаслідок розміщення на ній монастиря, а тому що вона прямувала до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Що ж до центральних вулиць форштадтів, то їхні назви часто збігалися з назвою самого передмістя (три Кобищанські вулиці, Павленківська, Подільська, Очеретянська);
- іноді назви надавалися за найменуванням балки чи яру, де формувалася забудова (Мазурівська, Кобищанська, Здихальна, Чамарівська, Панянська), або за характерними особливостями рельєфу (провулки Тупий, Глухий, Болотний, Кривий, вулиця Лугова);
- чимало назв бере початок від церков, соборів, монастирів, цвинтарів (Успенська, Різдвяна, Миколаївська, Воскресенська, Стрітенська, Вознесенська, Богородицька, Введенська, Воздвиженська, Церковний провулок). Слід виокремити й випадки, коли вулиці отримували назви в ім'я престолів церков. Так, від Воскресенської церкви, де був приділ в ім'я св. Василя, починалася Василівська вулиця;
- другорядні вулиці називали за прізвищами мешканців – так само, як прізвища родин Браїлів і Гуджолів дали назви тодішнім приміським хуторцям Браїлкам і Гожулам. Зокрема, у межах фортеці існували Білушенкова й Кіценська вулиці, на яких мешкали переважно представники саме цих родин: наприклад, на Білушенковій вулиці з 9 домогосподарств 4 належали особам роду Білушенків [36, арк. 43-51 зв., 81-84 зв.];
- деякі з вулиць отримали назву за розселенням людей певного фаху (Гончарська, Купецька, Золота, Різницька). До цієї ж групи можна віднести Міщанську вулицю, зафіксовану

** Тут і далі в переліку, окрім випадків із застереженнями, назви подано за вже згаданим «Генеральним описом...» [36] і Топографічним описом 1798–1800 років [268]*

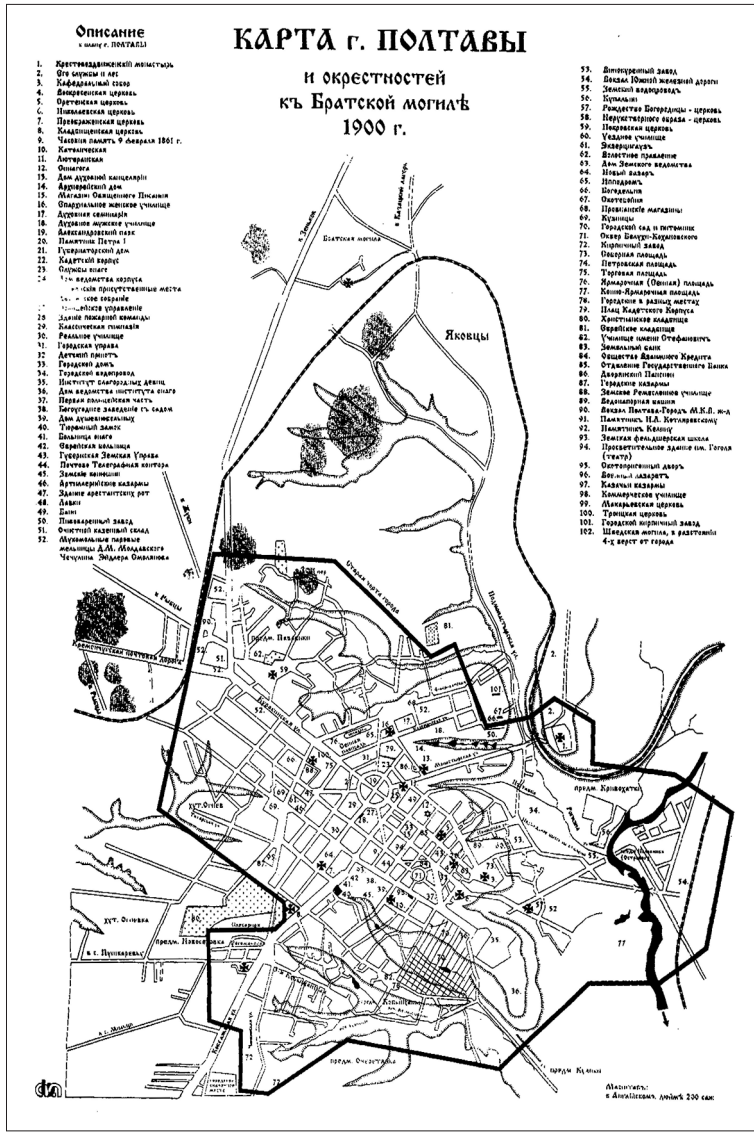

Мал. 8.
«Карта г. Полтавы и его окрестностей к Братской могиле» (рукопис).
Папір, туш. Масштаб: у 1 англ. дюймі – 200 сажнів. **1900.**
Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург, Російська Федерація) [14]

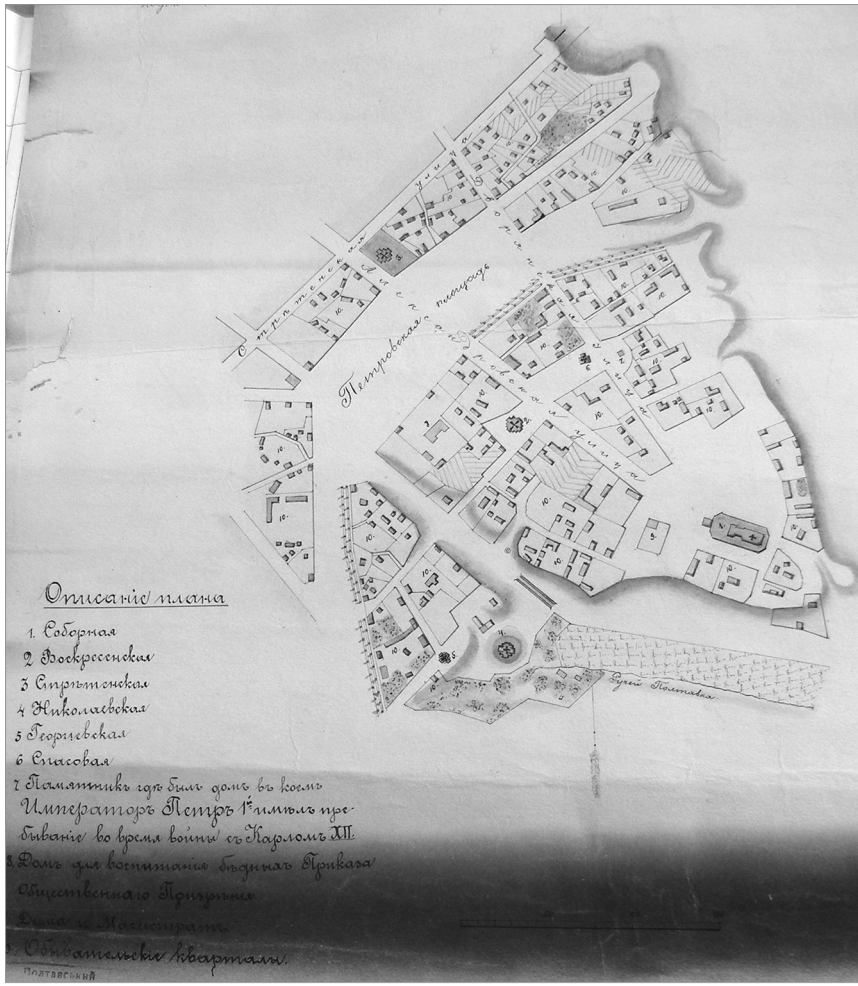

Мал. 9
«План части города Полтавы, с показанием нынешняго оной расположения» (рукопис).
Папір, туш, акварель. **1837.** Державний архів Полтавської області [32].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

в 1760-х роках [36, арк. 34], оскільки склад полтавських міщан тяжів до обмеження лише купецтвом. Назви фіксують тенденцію до компактного розміщення домогосподарств ремісників, про що детальніше мова піде далі. Разом із тим, чіткого дотримання цього принципу не було, що підтверджують як джерела другої половини XVII століття [60, вып. I, с. 9, 26, 45, 20; вып. II, с. 7, 10, 20, 60], так і матеріали *«Генерального опису…»* [36];

- ще одна група вулиць носила назви внаслідок розташування на них об'єктів торговельного, адміністративного чи громадського призначення (Староринкова, Шкільна, Хлібська, Різницька);
- давали назву вулицям і фортечні брами, до яких вони вели. У полтавській фортеці існувало п'ять ворітних брам і п'ять однойменних їм вулиць. Проте назви чотирьох із них (Київської, Спаської, Мазурівської й Подільської) сформувалися внаслідок кількох топографічних чинників, а *«чистим»* випадком є лише назва Криловської вулиці, яка вела до Криловської (Курилівської) вежі з брамою. Попри те, що цей приклад поодинокий, вважаю за доцільне його виділити, оскільки він знаходить підтвердження в практиках інших міст Лівобережжя [282, с. 48];

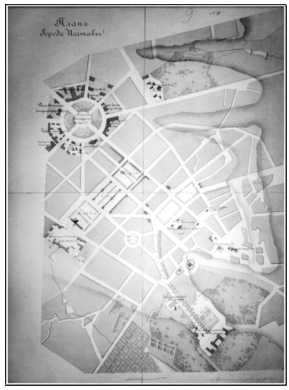

Мал. 10
А. Старжинський. *«План части г. Полтавы с показанием театра»* (рукопис).
Папір, акварель, туш. Масштаб: у 1 англ. дюймі – 50 сажнів. **1852.**
Російський державний історичний архів
(Санкт-Петербург, Російська Федерація) [47, арк. 9].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

- частина назв не мала конкретної топографічної прив'язки, вживаючись на вшанування святих чи церковних свят (Матвіївська, Марківська, Лукінська, Варфоломіївська, Архангельська, Михайлівська, Гаврилівська, Рафаїлівська, Давидівська, Іудинська тощо). Наявність значної кількості таких назв у *«Генеральному описі...»* (47) та брак їх згадок у працях наступних періодів, у тому числі в XIX столітті, дозволяє припускати, що деякі з них були умовними і вносилися ревізорами для зручності опису. В дійсності ж низка другорядних вулиць форштадтів могла взагалі не мати усталених назв. Їх плинні, тимчасові найменування побутували в середовищі міських мешканців до кінця XVIII століття. Після перепланування міста й перетворення Полтави на губернський центр частина таких назв могла набути офіційного характеру, витіснивши попередні;
- урешті, назва однієї вулиці пов'язана з елементами благоустрою. Йдеться про вулицю Мостову – єдину, де у XVIII столітті існувала дерев'яна вимостка (нині – це частина сучасної вулиці Соборності, що пролягає від Соборного майдану до Петровського парку). Вимостка, вірогідно, була тимчасовою, на що вказує нестійкість самої назви: в окремі періоди вулицю називали Пробивною, Київською.

1.3. МІСЬКА ЗАБУДОВА

Подаючи коротку характеристику міської забудови Полтави XVIII століття, слід наголосити, що під найменуванням *«міська забудова»* полкової Полтави слід розуміти сукупність різнофункціональних споруд, розміщених у планувальній структурі міської території. Об'єкти міської забудови Гетьманщини XVII–XVIII століть, за функціональним призначенням, можна поділити на такі групи:

- *адміністративні й цивільні установи* – магістрат (ратуша), полкова канцелярія, полковий архів, сотенні канцелярії, суд, в'язниця, шпиталі, торгові бані, аптеки, лікарня, гостинний двір, поштова контора, школи;
- *торговельні* – ринкова площа, лавки, торговельні комори, шинки;
- *промислові* – кузні, ремісничі майстерні, солодовні, воскобійні, винокурні, буди, млини;
- *житлові* – домогосподарства мешканців, що включали як, власне, споруди для проживання, так і господарські споруди (льохи, комори, сараї, господарські ями);
- *культові споруди*;
- *цвинтарі*.

У місті діяло чотири церкви в межах фортеці (Успенська, Миколаївська, Преображенська, Воскресенська), три – на передмістях (Стрітенська, церква в ім'я Всіх Святих та Різдва Богородиці) й два монастирі (мал. 2, 11-13). Соборним храмом Полтави XVII століття була Преображенська церква, а у XVIII – Успенський храм. Церкви спочатку були дерев'яними, переважно однобанними, вкритими ґонтом. У 1740-х роках їх замінили на мурованні барокальні. Біля церков будували дзвіниці, які є зразками поєднання барокального й класичного стилів. У межах досліджуваного періоду в Полтаві існувало чотири міські цвинтарі: перший – навколо Успенського храму, на Соборному майдані, другий – за межами фортеці, навколо Стрітенської церкви, третій – поруч із церквою Всіх Святих, четвертий – на місці сучасного парку імені Івана Котляревського.

Мал. 11. І. Стадлер. Успенський собор. Гравюра за малюнком Олександра Кунавіна. 1804. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Ж № 11271/Л-540

Окрім того, паралельно існували невеликі цвинтарі навколо інших церков і на територіях монастирів. Єдиним нецерковним місцем поховання є межа фортечних укріплень нової фортеці. Жодне з означених кладовищ не збереглося, вони або частково зруйновані в радянський період, або знаходяться під забудовою.

Відповідно до функцій полкового міста, на його території розміщувалися адміністративні установи й заклади громадського призначення. Більшість адміністративних будинків (магістрат, полкова канцелярія, в'язниця) розташовувалася на Соборному майдані. Вони були поліфункціональними – у Полтаві не було окремого приміщення для полкового суду й архіву, ці установи розміщувалися в магістратському будинку. Школи й шпиталі, унаслідок церковно-благодійного характеру цих установ, розташовувалися в безпосередній близькості до храмів, на їхній землі. Відповідно до потреб часу, у другій половині XVIII століття, окрім діяльності цирульників, що займалися лікуванням у власних домогосподарствах і торгових банях, у місті з'явилися спеціалізовані медичні заклади – аптеки й лікарня. Аптеки діяли на центральній вулиці старої фортеці (Київській) і на Мазурівці. Торговельні бані розташовувалися вздовж р. Полтавки, тобто на схилах Мазурівської балки.

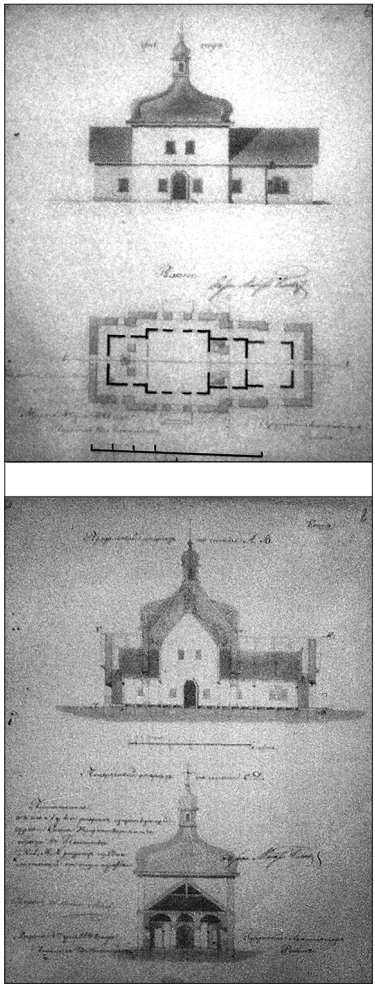

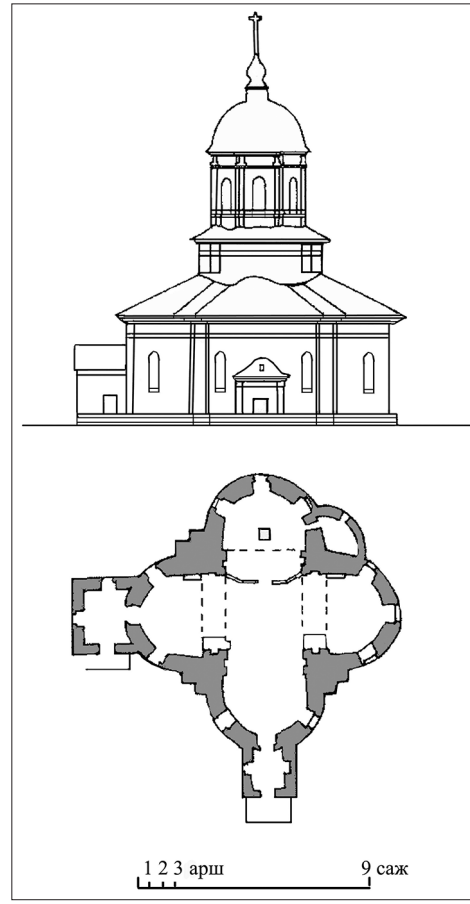

■ **Мал. 13**
Фасад та план церкви
св. Миколи Чудотворця. 1852.
Промальовка з оригіналу Оксани Коваленко [185]

■ **Мал. 12**
Спаська церква. Проект цегляного футляра.
Фасади, план, розріз (рукопис). Папір, акварель, туш. **1835–1842.**
Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург, Російська Федерація) [43].
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Промисловий розвиток Полтави XVII–XVIII століть знаходився в межах цехового ремесла. У місті діяло десять цехів: кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарний, ткацький, кушнірський, бондарський, колісницький і цех музик, розвивалося ґуральництво й млинарство. Відповідно, у місті розміщувалися промислові об'єкти: майстерні ремісників, горна, цегельні, кузні, котлярні, дзвонарні, воскобійні, скотобійні, млини, винокурні, солодовні, броварні. Єдиними мануфактурами були свічні заводи й цегельні, засновані наприкінці XVIII століття. Розселення ремісників носило дисперсний характер. У місті були відсутні щільні ремісничі квартали, цехові будинки. Деякі гончарі й ковалі будували свої виробничі об'єкти (горна, кузні) подалі від основного масиву забудови. (Детальніше про це мова йтиме в підпункті 3.2 *«Соціотопографія: розселення гончарів у місті»* третього розділу). Ковалі гуртувалися на дальніх передмістях. Майстерні ремісників розміщувалися в домогосподарствах власників. Єдиними специфічними професійними спорудами, розташованими окремо від житла, були кузні. Ремісники проживали на форштадтах, переважно тих, що виникли навколо основних шляхів: північно-західному передмісті, Подолі, Павленках.

Ґуральне виробництво в місті було незначним за своїми обсягами – розрахованим на місцевого споживача. Об'єкти ґуральництва (винокурні, солодовні, броварні й шинки) розташовувалися в домогосподарствах власників, займаючи одне чи кілька приміщень. Найчастіше вони знаходилися в підварках, у яких жили й працювали на означених об'єктах піддані або наймані робітники. Пивоварні розташовувалися окремо. Більшість винокурень, броварень, солодовень розміщувалися на території форштадтів. Шинки, яких було багато, навпаки тяжіли до центру фортеці або до в'їзних брам чи шляхів, що проходили по форштадтах. Окрім цехів і церков – власників шинків, ґуральне виробництво концентрувалося в руках близько десяти осіб козацької старшини, що контролювали процес від виготовлення алкогольних напоїв до їх роздрібного продажу в шинках.

1.4. ТОРГІВЛЯ

Зважаючи на той факт, що гончарна продукція місцевих майстрів реалізовувалася передовсім у межах міста, докладніше зупинюся на розміщенні й функціонуванні торговельних споруд Полтави й проведенні ярмарків у місті. Розглядаючи торговельні споруди та їхнє місце розташування на теренах Полтави XVII–XVIII століть, слід зазначити, що торгівля в місті проходила як на ярмарках, так і стаціонарно – у лавках. Ринкова площа як невід'ємний елемент міської організації для українських міст XVI–XVIII століть у Полтаві не була функціонально відокремлена. Її основним завданням було забезпечити умови для виїзної торгівлі. Натомість, стаціонарна торгівля зосереджувалася на Соборному майдані й прилеглій ділянці Київської вулиці. Як і в решті міст, у Полтаві більша частина ринку перебувала під недовговічними *«крамами»*, що об'єднувалися в окремі ряди за довільними схемами [302, с. 31]. Довгі торговельні ряди-комори, які розміщувалися на майдані, поблизу Успенського собору в два ряди, позначені на планах Івана Бішева й Василя Кутузова першої чверті XVIII століття (мал. 2, 3) [3; 105, с. 381, илл. 7]. Торговельними днями понад століття – упродовж 1640-х – 1770-х років – були понеділок і п'ятниця [140; 131, с. 309; 60, с. 76; 285, с. 39]. За даними Василя Балушка, відомо, що понеділок вважався одним із несприятливих днів для більшості ремесел, у який не починали нової роботи [67, с. 43]. Тому, можливо, у понеділок також торгували, а не займалися ремеслом.

У 1760-х роках у фортеці, за *«Генеральним описом…»*, існувала 51 торговельна лавка. Усі стаціонарні торговельні споруди знаходилися на Київській вулиці (очевидно, ділянка сучасного Соборного майдану й прилеглої вулиці Соборності) (мал. 2, 5). Фактично в кожному дворі цієї вулиці були лавки в кількості від двох до шести. Єдиною окремою спорудою була лавка для продажу скляного посуду купця Дем'яна Заливаки, яка розміщувалася наприкінці Київської вулиці (очевидно, у районі сучасного будинку 14 по вул. Соборності) (мал. 5) [36, арк. 30 зв.]. З правого боку вулиці, рухаючись від Успенської церкви, лавки розміщувалися в такому порядку: чотири – у дворі

бурмистра Федора Чупруновського (1765 року торгівля в них не велася); три (з різним крамом) купця Василя Пащенка – у дворі військового канцеляриста Федора Левенця; чотири – у дворі купця Омеляна Кіценка, в одній з яких він торгував дрібними товарами, а три – віддавав у найм; дві – у дворі опішненського мешканця поповича Гаврила Андрієва, обидві здавалися в оренду вдові купця Федорі Аршиновій і купцю Івану Уманському; чотири – у дворі купця Матвія Кіценка: в одній він торгував дрібними товарами, а три – здавав (на жаль, неможливо з'ясувати кому) [36, арк. 23 зв., 25-26 зв.]. Дружини купців Любов Єрієва й Васса Чигиринська орендували по одній лавці у військового товариша Костянтина Костянтиновича, спеціалізація їхньої торгівлі невідома. Купець Василь Локощенко з 5 лавок використовував для торгівлі лише одну, а решту – здавав [36, арк. 29 зв.]. На лівому боці вулиці, у напрямку до Київських воріт, у кожному дворі також функціонували лавки. Зокрема, полтавський купець Павло Гордієнко у своєму дворі в одній лавці продавав дьоготь і вино, а в іншій по *«ашинації»** – казенний порох. Власниками лавок були й дві церкви – Успенська й Воскресенська. Чотири лавки на дворовому місці Успенської церкви було передано в оренду [36, арк. 31 зв.]. Поряд купець Іван Моспан проводив торгівлю різними товарами в трьох лавках [36, арк. 32 зв.]. Шість лавок на шинковому дворі Воскресенської церкви також здавали в оренду [36, арк. 35]. Вдалося з'ясувати прізвище лише одного наймача – це купець Іван Кисломед, який торгував дрібними бакалійними товарами [36, арк. 2 зв.]. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що ще одну лавку для торгівлі сукном наймав купець Семен Пащенко, який жив на Воскресенській вулиці [36, арк. 58]. Три лавки на дворовому місці Успенської церкви здавав у оренду ктитор цієї церкви – полковий обозний Андрій Руновський. Віддавав у оренду шість лавок, розміщених у його дворі, диякон Успенської церкви Микола Симонтовський. Підкоморний Федір Левенець, який сам проживав у приміському с. Мильці, здавав дві лавки, розміщені на його дворовому місці наприкінці Київської вулиці [36, арк. 36-36 зв.].

* ***Ашинація*** *– дозвіл магістрату на монопольний продаж в місті певного виду товару*

У межах форштадту було лише одне місце зосередження стаціонарної торгівлі. Це завершення Філіпової вулиці на Різницькій горі (прилегла територія до сучасного Сонячного парку) (мал. 5; додаток 1). Тут функціонувала 21 м'ясна лавка. Майже всі вони належали м'ясникам різницького цеху (Кирилу Піндусу, Трохиму Луценку, Андрію Кузьменку, Луці Луценку) і представникам полкової старшини (вдові сотника Ольховського, обозному Руновському, бунчуковому товаришу Чуйкевичу, генеральному обозному Семену Кочубею); шість лавок – графу Олексію Розумовському [36, арк. 173 зв.]. Таке місце розташування м'ясних лавок було невипадковим, адже на прилеглій території розміщувалися домогосподарства майстрів різницького цеху, а нижче по схилу – скотобійні [271, с. 28]. До кінця століття кількість лавок скоротилася до тринадцяти, проте місце їх зосередження – на Різницькій горі – залишилося незмінним до початку XIX століття, зокрема, їх показано на планах 1811 та 1827 років – на останньому як такі, що підлягають знесенню [271, с. 28; 31; 285, с. 46].

Стаціонарні приватні лавки XVIII століття рідко мали вузьку торговельну спеціалізацію, здебільшого реалізуючи вроздріб різний дрібний крам. Традиційно дрібні торговці скуповували гуртом товари на ярмарках, а потім уроздріб продавали їх упродовж року. Так діяв, наприклад, полтавський мешканець Мойсей Шляхта, чиє господарство може слугувати прикладом поєднання торговельної й виробничої діяльності, оскільки дрібну торгівлю сіллю він поєднував із ковальським ремеслом [215, с. 108-109].

Наприкінці XVIII століття торгівля вийшла за межі цих традиційних торговельних територій, про які щойно йшла мова, натомість місце торгівлі на Соборному майдані збереглося. *«В городе на площаде в два ряда двадцять сім лавок и пять амбаров, …в коих продаются железные товары, стеклянная и глинянная посуда во время ярмаронок и без ярмаронок, а также рыба икра бычева и протчие товары, кои называются железными рядами»* [285, с. 44]. З'явилися приватні лавки в межах фортеці, на міській землі, що простягалася праворуч від Київської до Спаської брами понад валом. Зокрема, 1797 року тут діяли три лавки, які належали купцям Батуриновим і селянину Іванову. Навпроти, понад валом, неподалік

від Київської брами, на землі, яку раніше займав *«хлебной салаш»*, розташовувалася лавка купця Івана Батуринова [285, с. 45].

За Топографічним описом 1798–1800 років торговельних крамниць у фортеці було вже 89, а на передмісті – 59. За власниками вони розподілялися: церковних – 2 кам'яні споруди, 20 дерев'яних; дворянських – 1 й 22 відповідно; купецьких – 4 в одній мурованій споруді й 16 дерев'яних; міщанських – 14, усі дерев'яні. На передмістях тоді ж існувало 11 торговельних лавок, 27 городових, 13 м'ясних, 5 приватних, проте побудованих на міській землі [268, с. 64]. Відтворити зовнішній вигляд стаціонарних лавок на основі наявних відомостей фактично неможливо. Зазвичай, це були дерев'яні або глинобитні споруди, що розміщувалися довгими рядами по кілька обабіч одна одної. Окремі лавки у дворах власників мали вигляд комор, пристосованих для роздрібної торгівлі.

На жаль, опис полтавських торговельних споруд, уміщений в *«Генеральному описі...»*, не зафіксував окремих гончарських яток, як, наприклад, у Переяславі [45, арк. 115-118 зв.]. Тому поки що неможливо з'ясувати, скільки коштував торговельний збір із однієї лавки. Вірогідно, вони не дуже відрізнялися від переяславських, де в 1720-х роках сплачували по 10, а в 1760-х – по 20 копійок на користь магістрату з кожної гончарської ятки [45, арк. 115-118 зв.; 104, с. 88]. Для порівняння цін і гончарського податку на торгівлю в той час наведу дані зі щоденника Миколи Ханенка, який наприкінці 1720-х років заплатив *«за ленти жолтую и зеленую»* 1 рубль 26 копійок [132, с. 6], а плата найманому робітнику за рік у Полтаві 1760-х років становила від 1 до 5 рублів.

Періодична торгівля в Полтаві, як і всюди в Гетьманщині, представлена ярмарками. У XVII–XVIII століттях вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: у лютому – на *«всеядной неделе»*, з 9 травня починався Миколаївський ярмарок, з 20 липня – Іллінський, з 14 вересня – Воздвиженський [60, с. 13; 130, с. 286, 317; 285, с. 39]. 1810 року додався Семенівський ярмарок, який починався з 27 червня й тривав три дні [270, с. 8]. Ця зміна зумовлена пристосуванням початку ярмарку до дня відзначення Полтавської битви. На ярмарки з'їжджалися українські торговці, принаймні 1742 року Полтавська полкова канцелярія

повідомляла, що закордонні купці на ярмарки до Полтави не приїжджали [12].

У місті також діяли й інші, менші ринки. Один із них розташовувався на Павленківському майдані (нині – Павленківський парк), другий – на Монастирській вулиці, третій – на Подолі (нині – вул. Анатолія Кукоби, ділянка стадіону *«Локомотив»*) (мал. 5).

У середині XIX століття традиційне місце торгів зазнало кардинальних змін. Торговельні споруди було винесено за межі фортеці, на її колишню еспланаду, а 1855 року на цій ділянці звели цегляну будівлю для стаціонарної торгівлі, яка займала весь квартал нинішньої вулиці Соборності навпроти Петровського парку (мал. 5) [11; 8, арк. 2].

Загалом, кількість ринків, що діяли в місті, може свідчити про відповідний рівень товарообігу, а це, у свою чергу, дозволяє стверджувати, що Полтава відігравала роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території.

1.5. ДОМОГОСПОДАРСТВА МІСЬКИХ МЕШКАНЦІВ

Основу забудови Полтави XVIII століття складали домогосподарства міщан. Аналіз домогосподарств мешканців міста подано нижче (домогосподарства гончарів охарактеризовано в третьому розділі). Хочу зауважити, що історико-демографічні дослідження в України нині знаходяться лише на етапі свого становлення*. Розрахунки структури домогосподарств і методика опису дворів спиралися на розробки П. Ласлетта [227, с. 132-157]. Для проведення аналізу залучалися напрацювання Юрія Волошина у сфері розрахунків домогосподарств і визначення структури родин окремого населеного пункту [97, с. 213-238].

Домогосподарство є господарською одиницею, мешканці якої пов'язані як родинними зв'язками, так і спільним веденням господарства. Воно виступає основною податковою одиницею. Єдиним джерелом, на основі якого можна зробити повну характеристику домогосподарств Полтави, є *«Генеральний опис...»*, який дозволяє з'ясувати їх типи, структуру, населеність, залюдненість, розподіл за формою сімейної організації на межі 1765–1766 років.

У місті існували домогосподарства трьох видів: *двори, бездвірні хати, підварки*. Поняття *двору,* передовсім, як податкової одиниці у XVIII столітті мало свою специфіку. За Григорієм Максимовичем, основними ознаками двору були: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між мешканцями двору, спільне відбуття повинностей, служб, податків [242, с. 317]. Зауваженням

---

* *Як приклад, згадаю монографічне дослідження історика Юрія Волошина, присвячене історико-демографічному аспекту функціонування розкольницьких старообрядницьких слобід Північної Гетьманщини XVIII століття [97]. Окрім того, слід відзначити роботи Наталі Старченко, Ігоря Сердюка, Олександра Сакала, Олени Замури, Віталія Дмитренка, Олени Бороденко тощо, які висвітлюють демографічні аспекти різних соціальних груп українського населення Гетьманщини, розміщені на шпальтах, наприклад, таких поважних часописів, як «Соціум» і «Краєзнавство». Проте історико-демографічні дослідження певних ремісничих верств населення в Україні, за винятком дослідження шевців Львова Мирона Капраля [162], ще не проводилися*

до пропонованого поділу можна вважати факти запису до домогосподарства наймитів, учнів, які навчалися в господарів певному ремеслу, та інших осіб, які безплатно проживали у дворі, але не були пов'язані із господарями родинними зв'язками. Отже, під терміном *«двір»* можна розуміти групу осіб, об'єднаних кровними зв'язками, спільними маєтково-трудовими відносинами, тобто спільністю землі, худоби, майна. У дворах розміщувалися господарські споруди, залежно від майнового статусу мешканців.

Бездвірна хата визначалася Григорієм Максимовичем як *«хата без дворового места»*. Тобто дворове місце – територіальне поняття, яке є земельною ділянкою. *«Порожнее дворовое место»* як елемент забудови зафіксовано в *«Генеральному описі…»* заодно із трьома видами домогосподарств. Воно є потенційним двором. Та, водночас, дворове місце є необхідним складовим елементом, що розмежовує поняття двір і бездвірна хата. До бездвірних хат також належали господарські споруди, але в меншій кількості.

Третім видом домогосподарств є *підварок*. Слово, запозичене з російської й привнесене переписувачами, у словнику Володимира Даля пояснюється як *«вилла, загородная дача»* [363]. Цей термін на позначення елемента житлового фонду міста з'явився в середині XVIII століття [130, с. 311]. Підварки наявні як на передмістях, де чисельно домінують (154 одиниці), так і в межах фортечної території (11 одиниць). Спираючись на зміст *«Генерального опису…»,* сформулюю визначення підварку як земельної ділянки з хатами й господарськими спорудами, власник якої здебільшого проживає в іншому місці, а в ньому поселяє своїх підданих чи наймитів, тобто групи осіб, які не об'єднані кровними зв'язками й спільними маєтково-трудовими відносинами.

Основним видом домогосподарства був двір, що складався з житлового приміщення (хати) й комплексу господарських споруд. Кількість їх залежала від заможності власника й роду його занять. У межах фортеці знаходився 171 двір, на форштадті – 654, що становить 78 % і 72 % від загальної кількості домогосподарств у межах кожної складової міста відповідно. Найпоширеніший тип двору – найпростіший: у ньому була лише одна хата без господарських приміщень. Їх у фортеці було 11 (6,5 %), на форштадті – 199 (30 %). Аналогічно 11, тобто 6,5 %, було дворів, що складалися з двох

господарських і двох людських хат. Найбільший двір складався з 9 житлових покоїв для господарів, 4 людських хат, 6 комор, 2 сараїв, стайні й 16 хат підданих [36, с. 109-111 зв.]. Він належав полковому судді Григорію Сахновському, розміщувався на вулиці Богородицькій, на території нової частини Полтавської фортеці. Найчастіше до складу двору входила комора, рідше – сараї й стайні, у поодиноких випадках – якісь промислові чи торговельні споруди (лавки, винокурні тощо). Усього за складовими двору їх нараховується 96 типів. Найбільше варіацій серед фортечних дворів: вони були багатшими – у них знаходилося багато різних житлових і господарських приміщень.

Бездвірних хат у межах фортеці було 28, що становить 13 % від усіх домогосподарств. На форштадті бездвірні хати, яких нараховувалося 56, становили лише 6 %. Тобто в межах фортеці другим за кількістю був цей вид домогосподарств, тоді як на форштадтах другими за кількістю були підварки. У зв'язку з відсутністю дворового місця, бездвірні хати здебільшого становили собою окремі житлові приміщення хати, у кількості від одного до чотирьох. Найбільше було бездвірних хат (у фортеці – 17 хат – 60 % від загальної кількості домогосподарств цього виду, на форштадті 28 хат – 50 % відповідно). У фортеці зафіксовано єдиний випадок, коли поряд із бездвірною хатою розміщувалася комора. Натомість, на форштадті цей тип був більш поширеним – 15 одиниць, тобто 9,7 %. Окрім того, біля форштадтових бездвірних хат знаходилися такі спеціалізовані виробничі приміщення, як кузня й солодовня. Усього ж нараховується 5 структурних типів бездвірних хат.

Підварків у межах фортеці було мало, лише 11, тобто 5 % від усіх типів домогосподарств. Усі вони були дуже прості – складалися лише з однієї хати чи хати з коморою або двох чи трьох житлових приміщень. На форштадті нараховувалося 154 підварки, що становило 17 %. Вони були більші, мали складнішу структуру. Існувало 18 типів підварків, серед яких найпростішим і напоширенішим був звичайний тип, що складався з однієї хати.

Як зазначалося вище, у забудові міста існували такі земельні утворення, як *«порожнее дворовое место»*. У межах міста їх нараховувалося лише 41. Проте вони не завжди були пустими земельними ділянками. Так, у фортеці знаходилося дворове місце,

на якому розміщувалися три житлові хати, щоправда, на той момент незаселені, а на форштадті на дворовому місці – одна подібна хата. Тобто відсутність пожильців перевела ці домогосподарства з розряду дворів до пустого дворового місця, що не оподатковувалося.

Заселеність дворів була більшою, ніж підварків та, передовсім, бездвірних хат. Цю особливість відзначив Юрій Волошин для українських і російських слобід Північної Гетьманщини [97, с. 215] із цілком закономірним обґрунтуванням того, що двір представляв собою більшу, у господарському відношенні, одиницю, до складу якої входили землі, що потребували обробки. Олександр Гуржій загалом для Гетьманщини визначав, що в одному дворі мешкали від 1 до 6 родин, разом з якими жили 1-2 підсусідка й наймані робітники [120, с. 72]. *«Генеральний опис...»* показує, що населеність домогосподарств Полтави знаходилася в межах середнього показника 5,9. Кількість осіб, що проживали в домогосподарстві, коливалася від 1 до 22. Найбільшим, нетипово великим господарством був вищезгаданий двір судді Григорія Сахновського, в якому проживало 95 осіб із 16 родин підданих та їхніх робітників [36, арк. 109-111 зв.]. Найбільшу населеність зафіксовано для фортечних дворів, де вона складала 7,4, найменшу – 4 – для форштадтних бездвірних хат. Цей показник суттєво відрізняється від визначеного Юрієм Волошиним для українських сіл Стародубського полку – 9 одиниць [97, с. 215]. Це може засвідчувати, що міське населення мало меншу середню населеність домогосподарств, оскільки в селах здебільшого зберігалися традиції патріархального ведення господарства і значний відсоток мультифокальних домових спільнот, у той час, як у містах окремі двори й підварки інколи були заселені винятково найманими робітниками й підданими.

Здебільшого забудову полкової Полтави складало традиційне житло для України – хата. Міське житло розвивалося на базі попередніх типів сільських жител, продовжуючи на попередньому етапі їхні традиції [312, с. 65]. Етнографічно полтавське житло можна віднести до лісостепового (центрально-лівобережного) типу українського житла [212, с. 36, 40].

У місті були відсутні цегляні житла міщан. Виняток – двоповерховий будинок бургомістра Павла Руденка, спорудженій наприкінці XVIII століття. (Аналіз посуду, виявленого на місці розміщення цієї садиби, подано в розділі IV).

* * *

На основі порівнянь реконструйованої планувальної структури XVII–XVIII століть, планів XIX століття, які відображають перепланування міста й сучасної міської території, я дійшла висновку, що міський простір Полтави сформувався саме за доби Гетьманщини. Перепланування XIX століття, пов'язані з розбудовою губернського центру, не змінило композиційну структуру, розпланування вулиць, проте внесло низку змін у планувальну схему міста. Зміни в містобудівному планувальному вирішенні полтавської території відбувалися на основі проекту 1803 року* (мал. 4, 6, 10). Реалізований проект призвів до утворення нового центру на вільній передміській території, навколо якого сформувалася радіальна планувальна структура. Упродовж першої чверті XIX століття також ліквідували залишки фортеці, забудові надали регулярного квартального характеру, випрямили траси давніх вулиць, проклали нові (мал. 9, 10). Місто втратило свою двоскладову топографічну структуру, злилося в єдине композиційне й планувальне утворення.

Нинішня планувальна структура міста містить низку особливостей, сформованих упродовж XVII–XVIII століть, доповнених, але збережених перепланування XIX століття (мал. 5). Серед них слід виокремити формування на місці укріплень фортеці незабудованої смуги, зайнятої парками, площами й проспектами; сталість пролягання головної осі – центральної вулиці, що з'єднує два центри (вона проходить у напрямку південний схід – північний захід); збереження історичного центру з головною домінантою – Успенським собором і незабудованою ділянкою навколо нього та сітки вулиць у межах колишньої фортеці й на передмістях тощо.

* *Плани-проекти перепланування м. Полтави 1803 року зберігаються в кількох фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург, Російська Федерація [30; 44]*

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

2.1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Джерела, використані для реалізації теми «Гончарство Полтави XVIII століття», можна умовно поділити на три основні групи:

- документальні (законодавчі, актові, діловодні джерела й матеріали фіскального, адміністративного й господарського обліку), мемуари, подорожні щоденники й листи;
- картографічні (плани й картотопосхеми Полтави та околиць від середини XVII століття й донині);
- археологічні (звіти археологічних розкопок, проведених упродовж середини XX столітті – початку XXI століття на території Полтави, і матеріальні знахідки, зібрані археологами).

Як допоміжні джерела залучено етнографічні відомості з народного гончарства України XIX – початку XX століття; урбаноніми (назви структурних елементів міста, навколишніх сіл, хуторів, кутків, річок, урочищ, балок); антропоніми (імена та прізвища мешканців Полтави XVIII століття); іконографічні джерела (гравюри, листівки).

Документальні джерела

• *Архівні джерела*

Дослідження гончарства окремих осередків України часів пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу нині лише розпочинається. Писемні джерела дозволяють простежити історію й організацію гончарного цеху міста, динаміку його розвитку, взаємовідносини цеху з позацеховими ремісниками, місцевою й державною владами, його економічне становище, розселення гончарів тощо.

Для комплексної характеристики гончарства результативним є залучення різних джерел: законодавчих, актових, діловодних, облікових (матеріалів фіскального, адміністративного, господарського обліку). Матеріали ревізій, попри їхню обмеженість, дають змогу уявити чисельний, національний, статевий склад цеховиків, персоніфікувати картину розвитку гончарства, визначити родинні зв'язки, з'ясувати матеріальне становище гончарів*.

Першорядне значення мають текстові й картографічні матеріали, що зберігаються в центральних архівах України й Російської Федерації: Центральному державному історичному архіві України в Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, Відділі картографії та рукописів Російської національної бібліотеки імені Михайла Салтикова-Щедріна. Використано матеріали архівних фондів місцевих установ: Державного архіву Полтавської області, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Передовсім, коротко охарактеризую писемну джерельну базу, що стосується теми. Важливе значення має поява у XVIII столітті облікових джерел. Вони є провідними для вивчення історії населення міста й з'ясування персонального складу його гончарів у досліджуваний період. Ревізії (1718, 1721, 1726, 1733, 1734, 1735),

** Значення цих джерел розкрито в статтях авторки, де теоретичні засади, викладені в цій монографії, розглянуто практично [173; 177; 186; 183]*

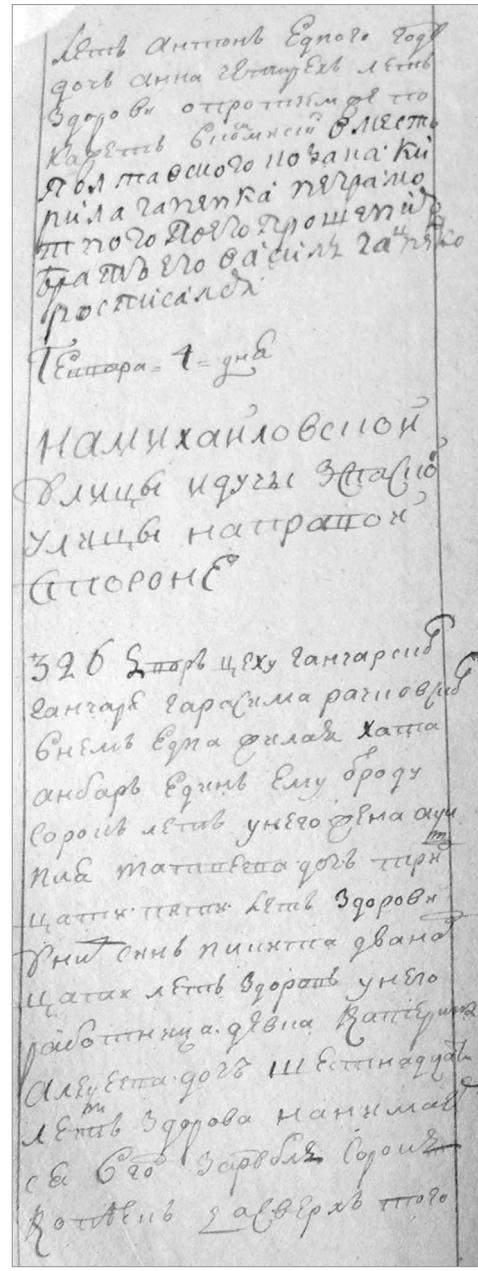

Мал. 14
Сторінка *«Генерального опису...»* з відомостями про двір гончаря Герасима Рачковського. Полтава.
Центральний державний історичний архів України (Київ) [36].
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

податкові відомості (1722) й інші подібні джерела про Полтаву XVIII століття містяться у фонді Олександра Лазаревського (Ф. І) та фонді *«Історичні матеріали»* (Ф. ІІ) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Полтавської полкової канцелярії (Ф. 94), Генеральної військової канцелярії (Ф. 51), Центрального державного історичного архіву України в Києві.

Провідне місце серед статистичних джерел займає *«Генеральний опис...»*. Він містить результати перепису по Полтавському полку й Полтаві, що зберігаються в 2-му описі 57-го фонду Центрального державного історичного архіву України в Києві (мал. 14; додаток 2). Цінність його для розробки цієї теми полягає, передовсім, у тому, що він охоплює відомості про всі домогосподарства мешканців і, унаслідок своєї детальності й повноти, дає уявлення про місто як систему. Топографічний принцип розташування господарств дає можливість провести ретроспективну локалізацію нерухомої власності, у тому числі з'ясувати відносно точну кількість гончарів міста – як цеховиків, так і позацехових, їх суспільний статус, вік, родинний стан на зафіксований у документі час, проаналізувати майнове становище, визначити кількість учнів тощо.

Для характеристики демографічного зростання міста, структури населення, з'ясування питань динаміки розвитку різних категорій міського населення, у тому числі гончарської ремісничої категорії, незамінними джерелами є компути* й ревізії. Складені в 1718, 1721, 1726, 1733, 1734, 1735 роках, вони переслідували мету збору певної соціальної інформації, тому містили списки старшини, перелік козаків за майновими категоріями, списки міського населення *«купецьких та торгових міщан Полтавських»*, посполитих і окремо цеховиків [4, арк. 2-12; 5, арк. 2-11; 19, арк. 2-10; 20, арк. 2-11 зв.; 42, арк. 2-19; 124, с. 65-78].

Соціальний чинник поглиблюється відповідно в кожному наступному компуті. Так, у компуті 1721 року увагу приділено належності козаків і посполитих тій чи іншій особі. У документі 1732 року вже з'явився подвірний опис, підраховано кількість і зазначено належність шкіл, шинків, хуторів тощо. Списки 1733 року містять детальний географічний розподіл, фіксують відсутніх на момент

* ***Компут*** *– поіменний реєстр козацького війська, опис козацьких дворів*

складання компуту осіб. Принцип його побудови – відповідно до суми податків із двору. Документ 1734 року є фактично податковою відомістю, оскільки реєстр складено з урахуванням заможності козаків [124, с. 11].

Таким чином, зазначені облікові документи є цінним джерелом для з'ясування економічних аспектів розвитку міста. Вони дозволяють з'ясувати кількість, суспільний і фінансовий стан гончарів полтавського цеху, порівняти його з іншими цеховими організаціями міста. Нині ревізії 1718, 1721, 1726, 1733 років уміщено в п'яти томах *«Джерел з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.)»*, підготовлених до видання музеологом Володимиром Мокляком [124-126].

Не всі згадані джерела містять інформацію, що безпосередньо стосується занять зазначених в описах мешканців. Проте вони носять антропонімічний характер: ними можна скористатися з метою здобуття інформації про ремісників-гончарів. Особливо цікаві результати антропонімічного аналізу джерел початку XVIII століття, коли відбувався процес закріплення ремісничих прізвищ у середовищі українських міщан. Вони також дозволяють висвітлити цей процес серед інших категорій населення, доповнити картину цехового ремісництва, з'ясувати майновий стан окремих груп ремісників, соціальне становище вдів у суспільстві тощо. Усі сучасні прізвища *«Гончар»* і його похідні безпосередньо вказують на гончарське ремесло, засвідчують, що в роду його носіїв були особи, які в XVII – першій половині XVIII століття не лише формально носили це прізвище, але й займалися гончарством [288, с. 323].

• *Опубліковані джерела*

Для розкриття теми дослідження вагоме значення має процес вивчення окремих писемних пам'яток, що є джерелами з соціально-економічної історії міста. Розглянемо ці дослідження.

Михайло Володимирський-Буданов 1893 року опублікував короткий огляд цехів Полтавщини [78]. Праця ґрунтується на основі джерел, виявлених ним у Харківському архіві, які належать до часу проведення *«Генерального опису…»* і є копіями універсалів полтавських полковників Дем'яна Гуджола, Прокопа Левенця, Павла Герцика, Леонтія Черняка ткацькому цеху 1662, 1667, 1679, 1681, 1719

років і полковника Павла Герцика бондарському цеху 1676 року. Він супроводив їх короткою розвідкою з історії цехів на межі XVII–XVIII століть [78, с. 497-501]. У зв'язку з втратою частини оригіналів, ця публікація є цінним джерелом для реконструкції внутрішньої організації цеху, регламентації відносин між майстром і учнями, вступних внесків і витрат під час вступу до цехового братства. Ці документи є копіями, які додавалися до *«Генерального опису…»*. І хоча це універсали не гончарного цеху, проте вони як найраніші документи подібного типу, відомі для Полтави, дають змогу простежити історію полтавських цехів загалом. Пізніше Олександр Лазаревський продовжив публікацію цехових актів Лівобережної України XVII століття, нині також частково втрачених [225].

Побіжно зауважу, що на шпальтах відомого часопису *«Київська старовина»* знайшли своє відображення лише джерела з коментарями й опосередковані роботи із соціального чи економічного розвитку Гетьманщини (*«старої Малоросії»*, як традиційно означували автори). Роботи безпосередньо з історії цехів Гетьманщини XVII–XVIII століть на шпальтах часопису не публікувалися. Вочевидь, це був час формування джерельної бази з проблеми історії ремісничого виробництва, оскільки в передмовах до публікацій історики постійно зауважували, що історія цехового ремісництва Лівобережної України XVII–XVIII століть ще чекає на свого дослідника.

Відомий український історик і джерелознавець Вадим Модзалевський 1905 року в *«Трудах Полтавской ученой архивной комиссии»* опублікував *«Материалы для истории Полтавского полка»*, в яких уміщено фрагменти Полтавської ратушної книги (нині – матеріали фонду Олександра Кістяківського Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського) [259; 260]. До першого випуску цієї праці увійшли джерела, які містять відомості про полкове, старшинське, монастирське майно на території міста. Другий випуск містить документи, які стосуються економічного становища міста. Частина економічно-звітних документів по Полтавському полку, складених 1722 року, не увійшла до згаданих публікацій і нині зберігається в зазначеному фонді Олександра Кістяківського [наприклад: 34]. Ці матеріали – як опубліковані, так і архівні – використовувалися для з'ясування

економічного становища й видаткової діяльності полтавського гончарного цеху в першій чверті XVIII століття.

На жаль, у 1920-х – 1930-х роках процес публікування документів з історії України було призупинено й лише в 1950-х відновлено, але вже далеко не в такому обсязі, як раніше. Зокрема, 1974 року, до 800-річчя Полтави, опубліковано збірку документів і матеріалів *«Полтаві 800 років. 1174–1974 рр.»* [285, с. 1-60]. У ній уміщено витяги з документів XVII–XVIII століть, що стосуються досліджуваної теми. Це – фрагмент реєстру Полтавської полкової канцелярії про кількість дворів у Полтаві, відповіді полтавського міського голови від 1770 року, відомості про ремісничі цехи в Полтаві в XIX столітті та інше. Проте збірка, попри те, що містить частину архівних джерел, має низку моментів, що зменшують її наукову вартість. Це – вибір джерел, звісно, зумовлений часом видання, їхня фрагментарність, переклад усіх документів російською мовою, помилки в прізвищах, назвах, окремих словах поданих фрагментів *«Генерального опису…»*.

Урешті, 1997 року кількома академічними установами й Центральним державним історичним архівом України підготовлено збірник *«Описи Лівобережної України»*, до якого увійшов *«Топографічний опис Лівобережної України 1798–1800 років»*, складений старшим учителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року. Опис містить цінні відомості про Полтаву на межі століть [268, с. 24-273].

Окрім цього, писемні джерела використовуються для дослідження назв гончарних виробів, інструментів і майстерень, типових для Полтавщини XVIII століття. Характеристика полтавського гончарного осередку, на мою думку, була б неповною без подання коротких відомостей про гончарську термінологію досліджуваного часу. Мається на увазі не вивчення гончарської лексики в мовознавчому аспекті й не дослідження етимології термінів, хоча залучення такого роду досліджень сприяє комплексній характеристиці гончарства, а з'ясування специфіки гончарської лексики певного регіону чи міста, у тому числі й правильному найменуванню різних видів глиняних виробів, виявлених під час археологічних досліджень.

У діловодних актових документах XVIII століття (грамотах, судових справах, реєстрах, описах, сплатах, заповітах, списках описаного майна померлих, що підлягало розподілу, творах церковних

діячів) зафіксовано терміни, пов'язані з гончарством. (Їх детальну характеристику подано в підрозділі 4.6). Уявити, про які ж саме види посуду чи інші вироби йдеться, можливо на основі кореляції їх з етнографічними матеріалами XIX – початку XX століття.

Археологічні джерела

Одним із видів джерел, використаних для вирішення проблеми гончарства Полтави XVIII століття, є матеріали археологічних досліджень. Вони є провідними для з'ясування асортименту гончарних виробів й особливостей гончарної продукції осередку.

Результати археологічних досліджень, проведених упродовж XX століття на теренах міста, знайшли своє відображення в публікаціях і наукових звітах, що зберігаються в архівах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Колекції глиняних виробів XVIII століття, здобуті під час розвідок і розкопок, нині зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Археологічні дослідження культурних нашарувань та об'єктів Полтави XVIII століття за своїм змістовим навантаженням можна поділити на два періоди. Перший охоплює *1940 – початок 1990-х років*, коли означені пам'ятки вивчали опосередковано під час досліджень культурних нашарувань та об'єктів більш ранніх періодів. Знахідки XVIII століття забирали до музейної фондової колекції Полтавського краєзнавчого музею фрагментарно, побіжно з іншими матеріалами.

Зовсім іншого характеру набули дослідження на другому етапі, який розпочався *із середини 1990-х років* і триває *донині*, адже археологічні пам'ятки XVIII століття не *«вибраковуються»* за *«пізнім походженням»*, а є об'єктами спеціалізованого детального наукового вивчення. Коротко проаналізую виділені етапи.

Планомірні археологічні розкопки на території Полтави тривають із середини XX століття. У 1945–1946 роках на Соборному

майдані проводив археологічні дослідження відомий російський археолог Іван Ляпушкін [24; 240]. Головну увагу дослідник акцентував на вивчення й дослідження археологічних матеріалів роменської культури й давньоруської доби, проте до колекції речей, яка з 1958 року зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, потрапила значна кількість знахідок, що відносяться до XVII–XIX століть. На жаль, у більшості випадків вони неправильно атрибутовані, окремо не виділені, а змішані із сіверянсько-руськими матеріалами, що ускладнює їх аналіз. Перегляд означеної колекції дозволив частково виділити предмети XVII–XVIII століть: фрагменти глиняного посуду (горщики, миски, полумиски, чарки тощо), фрагменти кахель, уламки скляних, залізних і кам'янкових виробів*. Їх залучено для характеристики основних різновидів гончарної продукції Полтави XVIII століття.

Нині ще не втратили своєї наукової новизни й значущості багаточисельні розвідкові, краєзнавчі, музейні дослідження полтавського краєзнавця Галини Сидоренко [178; 191; 275; 315]. Не оминула вона своєю увагою й полтавські ранньомодерні старожитності. Дослідниця проводила постійні розвідки на території міста, під час яких виявила різночасові матеріали, у тому числі й XVIII століття: на Інститутській горі** (1946), на Панянці*** (1946), на Соборному майдані**** (1944, 1945; 1946, 1951), на вулицях Паризької Комуни (нині – Пилипа Орлика) й Гоголя***** (1964) тощо (мал. 15), які нині зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

1946 року Галина Сидоренко обстежила значну територію Полтави: Іванову гору, схили Інститутської гори, Панянський яр, зокрема 14 червня 1946 року – південно-східний край Інститутської

---

* *За допомогою співробітників Відділу фондів та Науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Любові Лугової й Романа Лугового виокремлено експонати під номерами: ПКМ, А 1691, А 1716, А 1717, А 1719, А 1720, А 1722, А 1759, А 1760, А 1762, А 1787, А 1793, А 1832, А 1833, А 1835, А 1836, А 1837, А 1840, А 1847, А 1848, А 1855, А 1874, які можна впевнено віднести до полтавських старожитностей саме ранньомодерного часу.*

** *Інв. № А 260, А 262, А 263.*

*** *Інв. № А 264.*

**** *Інв. № А 253 (1944), А 255, А 257 (1945), А 259 (1946), А 1269 (1951).*

***** *Інв. № КС 1923–1927*

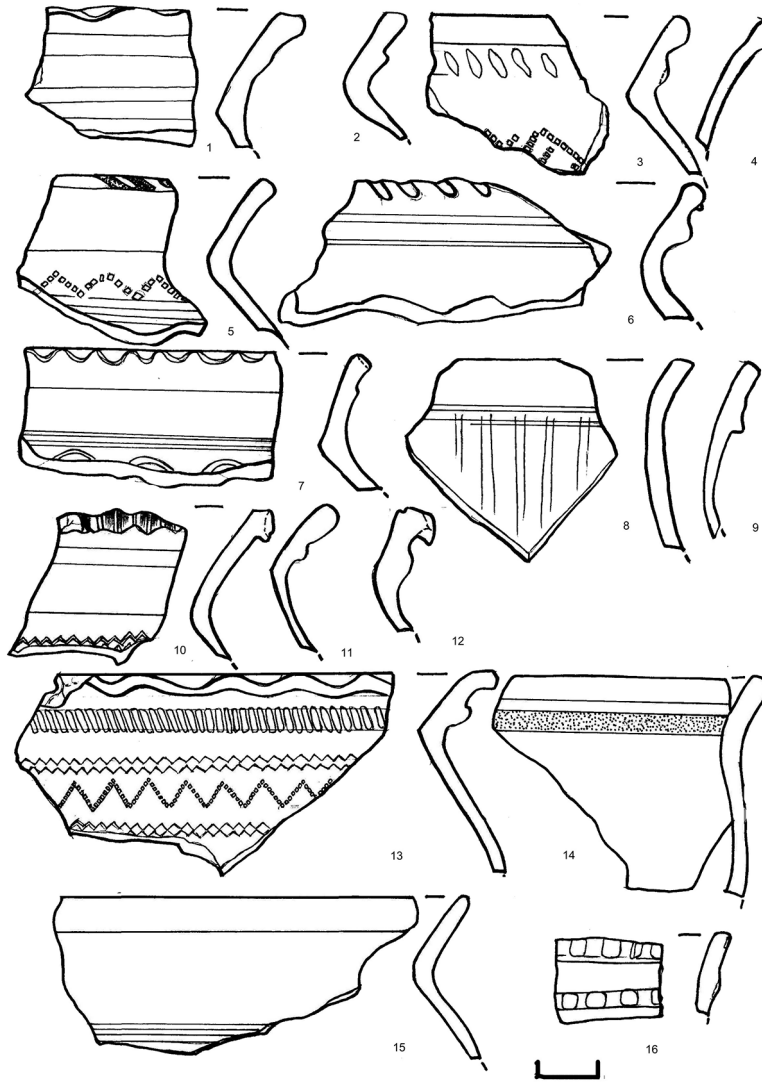

Мал. 15

Фрагменти глиняних посудин та їх профілів.

Глина, гончарний круг, штампування (3, 5, 10, 13, 16), мальовка (14). **Полтава. XVII–XVIII століття.** Розвідки Галини Сидоренко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 257/9 (1), А 257/7 (2), А 257/10 (3), А 264 (4), А 257/13 (5), А 257/15 (6), А 257/11 (7), А 260/1 (8), А 253/17 (9), А 252/43 (10), А 252 (11), А 253/12 (12), А 252/49 (13), А 263/30 (14), КС 1353/2 (15), А 259/12 (16). Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

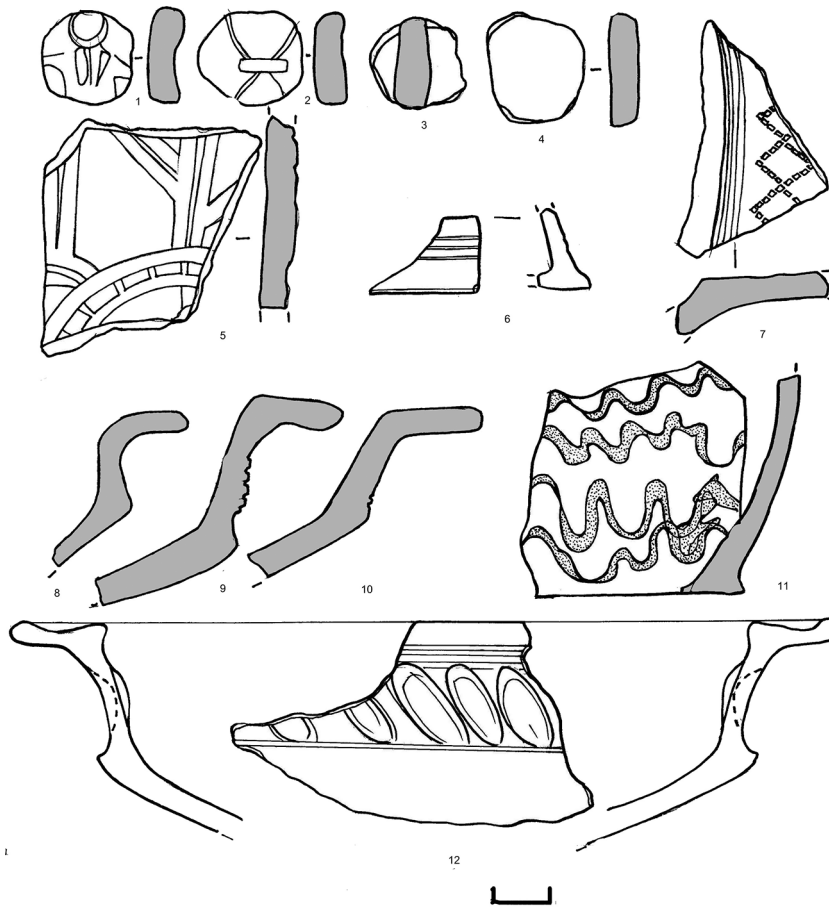

Мал. 16
Глиняні креймахи (1-4)**, фрагменти кахлі** (5)**, кухлів** (6, 11) **та мисок** (7, 12).
Глина, ангоби (11), гончарний круг, відтискування (5), обточування (1-4),
штампування (7), мальовка (11), димлення (7-10, 12). **Полтава. XVII–XVIII століття.**
Розвідки Галини Сидоренко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,
А 259/13 (1), КС 1446/4 (2), КС 1446/4 (3), КС 1446/4 (4), А 1716/6 (5), А 253/3 (6), А 1716/5 (7),
А 252 (8, 9), КС 1353/1 (10), А 263/29 (11).
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

гори, схил до вулиці Пролетарської (нині – Анатолія Кукоби), де виявила фрагменти стінок і вінець сірого глиняного глека* (мал. 15: 8). 23 червня того ж року на північному схилі Інститутської гори (навпроти Білої Альтанки) знайдено фрагменти посуду й кресальні кремені, датовані дослідницею XVI–XVIII століттями, з приміткою – *«зібрані поза межами попелища»*. Місяць потому, 23 липня, на цьому місці вона знайшла фрагменти вінець глиняного посуду** XVII–XIX століть (41 одиницю) (мал. 16).

30 червня 1946 року на Панянському бульварі виявлено незначну кількість глиняних виробів, які дослідниця назвала як *«колекцією слов'янських речей XVI–XVII ст.»****. До неї увійшли фрагмент вінець сірого глиняного глека, дев'ять стінок посудин, серед яких – одна з димленою поверхнею, прикрашеною вертикальними лискованими смугами, два фрагменти лицьових пластин кахель зі стилізованим рослинним бароковим декором, фрагмент румпи кахлі й фрагмент люльки. Слід зауважити, що значний відсоток підйомного матеріалу становив димлений посуд, що важливо для характеристики такого типу виробів, адже під час розкопок, що проходили на території Полтави в другій половині XX – на початку XXI століття, його знаходили порівняно рідко.

Наголошуючи на важливості знахідок, зауважу, що нині важко встановити, звідки походить частина цих речей (особливо, здобутих під час робіт 1940-х років). Здебільшого вони широко датовані XVII–XVIII століттями, чимало старожитностей помилково віднесено до XVI століття, що цілком закономірно, враховуючи тогочасний стан досліджень в археології.

У період з 1950-х до середини 1990-х років робота зі збирання гончарних виробів XVIII століття не проводилася, тож, окрім випадкових знахідок, жодна вагома колекція до фондів Полтавського краєзнавчого музею не потрапила. Окрім охарактеризованих мною розвідкових матеріалів Галини Сидоренко до фондів музею потрапили й інші гончарні вироби з території міста, зібрані краєзнавцями. Зокрема, кандидат технічних наук Копилов (на жаль, дізнатися ім'я не вдалося) 1950 року на Червоній площі

** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, інв. № А 260.*
*** Там само, інв. № А 263.*
**** Там само, інв. № А 264*

Мал. 17. Фрагменти стінок горщиків. Глина, гончарний круг, штампування, димлення. **Полтава. XVII–XVIII століття.** Розвідки Галини Сидоренко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 1646/1-2. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Полтави (нині – Соборний майдан) знайшов фрагмент вінець глиняного горщика, широко атрибутований музеологами XVII–XVIII століттями*, на хуторі Триби серед фрагментів глиняних виробів різного часу – фрагмент кахлі червоного кольору**. Згідно з актом вступу від 30 травня 1958 року, до Полтавського краєзнавчого музею надійшла колекція *«слов'янського посуду XVII століття»*, виявленого краєзнавцями міста. Серед знахідок із Соборного майдану, наявні два фрагменти димлених горщиків, прикрашених накатуванням коліщатком*** (мал. 17), дев'ятнадцять фрагментів кахель з рельєфним рослинно-геометричним декором****.

Саме Галина Сидоренко, за участі інших наукових співробітників Полтавського краєзнавчого музею, провела обстеження горнів, виявлених на полтавському форштадті в 1964, 1969 роках***** (мал. 18-20). (Ці матеріали я детально охарактеризую в підрозділах 2.2 *«Гончарство Полтави в історіографії»*,

* *Інв. № А 1232. Акт вступу від 05.12.1950.*

** *Інв. № А 1236.*

*** *Інв. № А 1646/1-2.*

**** *Інв. № А 1648, А 1649*

***** *Інв. № А 260, А 262, А 264, А 263, А 1269, КС 1923–1926. Із супровідною архівною документацією можна ознайомитися в архіві фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (акт вступу від 30.03.1964; акт вступу № 3502 від 29.04. 1964) та науковому архіві [46]; з опублікованою характеристикою досліджених горнів – у статті [181, с. 89-92]*

Мал. 18

Мал. 19

Мал. 20

Мал. 18-20
Місце виявлення горна XVII–XVIII століття. Полтава, просп. Першотравневий, 27.
Фото Василя Пайдема [181, с. 92]

присвяченому історіографії проблеми, й 3.4 *«Виробничі гончарні споруди»*).

Останніми розвідками Галини Сидоренко в місті було обстеження Інститутської гори в липні 1977 року, під час якого на Інститутському спуску зібрано глиняний посуд (15 одиниць), серед якого наявні предмети XVIII століття* (мал. 21).

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років епізодичні розвідки на території історичної частини міста проводив музеолог Володимир Мокляк. Серед зібраних ним матеріалів траплялися фрагменти посуду й кахель XVIII століття. Більшість цих розвідкових матеріалів уже уведено до наукового обігу [263; 264].

Поповнювалася збірка й знахідками краєзнавців. Так, до музею було передано колекцію старожитностей XVII–XVIII століть (30 одиниць): фрагменти кухонного й столового посуду, кахель, виробів із гутного скла, виявлених 1992 року під час прокладання

** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, інв. № А 2252-2253. Акт вступу від 24.07.1977*

траншеї на території Сонячного скверу. Ці знахідки введено до наукового обігу Євгеном Калашником 2009 року [160].

Підсумовуючи перший етап досліджень, зазначу, що розвідкові роботи 1940 – середини 1990-х років сприяли накопиченню певної кількості джерел, що можуть бути використані для відтворення полтавського гончарства XVIII століття. Проте слід зауважити про нерівномірність подібних робіт, брак планів обстежень, відсутність колекцій, що походили б з тематичних розкопок чи об'єктів, виявлених під час будівництва. Окрім того, результати досліджень і виявлені матеріали тоді переважно не публікувалися.

Основна джерельна база – значна кількість матеріалів, здобутих на другому етапі археологічних досліджень Полтави. У 1990-х роках розгорнувся справжній будівельний бум у центральній частині міста – території розташування Полтавської фортеці та її передмість. Об'єктами досліджень стали споруди й артефакти часу раннього модерну.

Одними з найбільш значущих нині є розкопки, проведені впродовж 1993, 1997–1999, 2001 років групою археологів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, під керівництвом Олександра Супруненка, на території нової частини Полтавської фортеці – на південний захід від Мазурівської балки. У результаті археологічних робіт зафіксовано культурні нашарування, частини

Мал. 21
Фрагмент глека (верхня частина).
Глина, ангоб, гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розвідки Галини Сидоренко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 2252/3.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

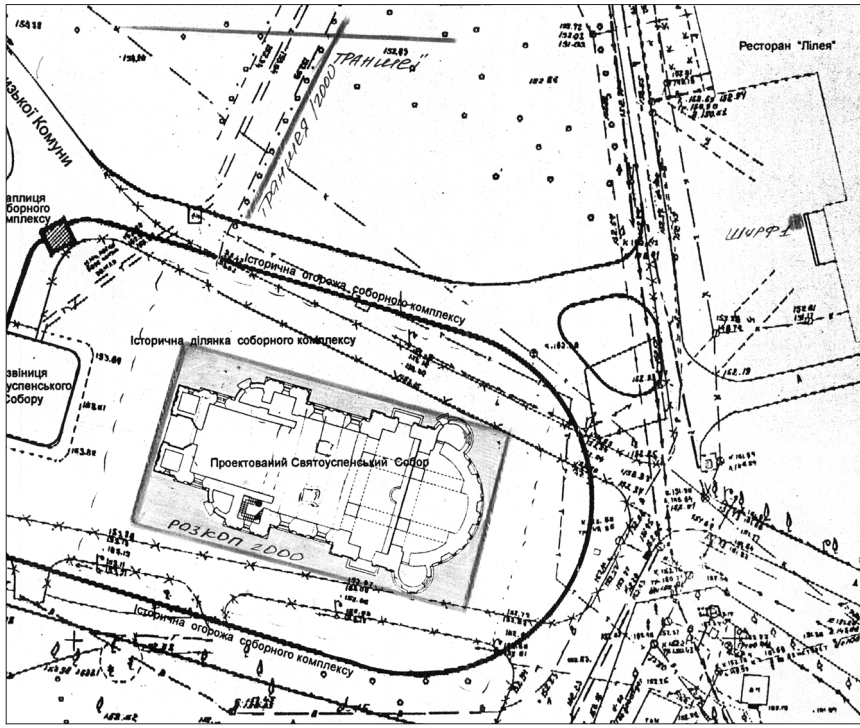

Мал. 22
Схематичний план розміщення розкопу та траншей на місці відновлення Успенського храму. Полтава, Соборний майдан. Публікується вперше

вуличної забудови й господарсько-житлові об'єкти XVII–XVIII століть, зібрано чимало знахідок: фрагменти й цілі форми глиняних виробів XVIII століття [49; 50 та ін. (решта звітів зберігається у фонді І : [Експедицій] Наукового архіву Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації)]. Ці матеріали (та частина, яку виявлено до кінця 1999 року) частково опубліковані Остапом Ханком [346] (узагальнюючу статтю охарактеризовано в підрозділі 2.2 *«Гончарство Полтави в історіографії»*). Зазначені матеріали, безумовно, слугують цінним джерелом для визначення окремих аспектів характеристики гончарних виробів Полтави XVIII століття.

Упродовж 1999-х – 2000-х років експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, під керівництвом Олександра Супруненка та автора дослідження, проводила археологічні дослідження в центрі фортеці – на Соборному майдані (мал. 22, 23). Під час обстеження траншей у 1999–2000 роках та розкопок 2000 року на місці відновлення Успенського храму виявлено культурні нашарування й залишки споруд часу функціонування полкової Полтави: залишки фундаменту собору XVIII – початку XX століття, рештки трьох житлових споруд, три господарські об'єкти, сім господарських ям, ділянку цвинтаря (близько дев'яносто ґрунтових і сім склепових поховань) і сліди підземних комунікацій [17; 193; 328; 216; 188; 203], а також предмети, у тому числі XVIII століття (мал. 24-26).

Мал. 23
Дослідження на місці відновлення Успенського храму. Полтава, Соборний майдан.
Фото Миколи Радченка [17, арк. 87]

Мал. 24
Фрагменти кахель
Глина, гончарний круг, відтискування, 17х9; 13х16,8*см.
Полтава (Соборний майдан, траншея на місці відновлення Успенського храму). XVIII століття.
Розкопки 1999 року
Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, п/о № 28.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Цікаві результати отримано 2004 року, під час роботи експедиції під керівництвом провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України Лариси Виногродської, у центральній частині старої фортеці. На Спаському майдані поблизу Спаської церкви віднайдено залишки цегляної споруди XVII – початку XVIII століття, кількох будівель і господарських ям того ж періоду [89]. Дослідниця визначила споруду за залишками східцевого проходу з цегляним склепінням, який вів до підземного ходу, вісь якого спрямована до церкви. Фрагменти посуду, кахель та інших

* *Тут і далі: у розмірах глиняних виробів та їх фрагментів першою цифрою позначено висоту, другою – ширину. В окремих випадках цифрою з літерою D позначено діаметр вінець, d – діаметр денця*

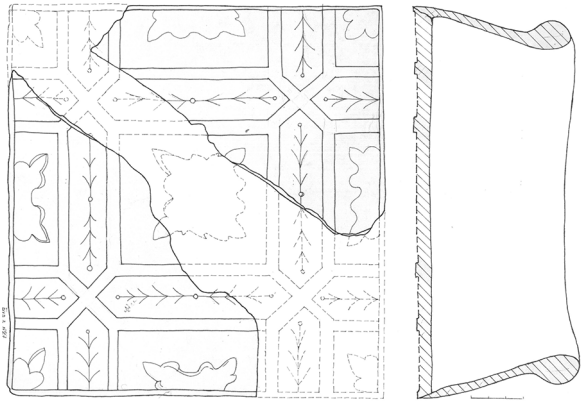

■ **Мал. 25**
Кахля (графічна реконструкція).
Глина, гончарний круг,
відтискування, 16х20; 22,4х17 см.
**Полтава (Соборний майдан,
траншея на місці відновлення
Успенського храму).
XVIII століття.**
Розкопки Олександра
Супруненка 1999 року .
Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
Управління культури
Полтавської обласної державної
адміністрації, п/о № 27.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

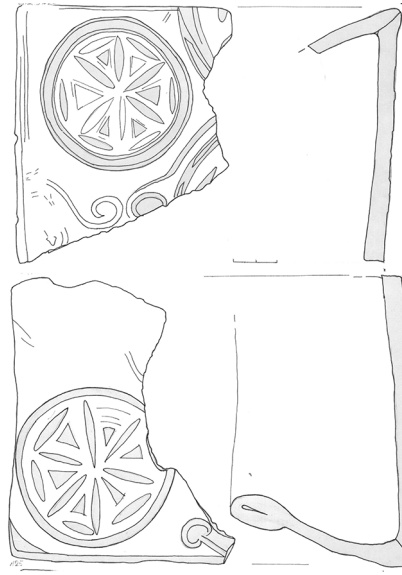

■ **Мал. 26**
Фрагменти кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування.
**Полтава (Соборний майдан,
траншея на місці відновлення
Успенського храму).
XVIII століття.**
Розкопки Олександра Супруненка 1999 року
Центр охорони та досліджень
пам'яток археології Управління культури
Полтавської обласної державної адміністрації,
п/о № 24 [193, с. 51, рис. 1: 4]

■ **Мал. 27**
Фрагмент аптечної банки.
Фаянсова маса, полива, лиття, 4х4,9 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

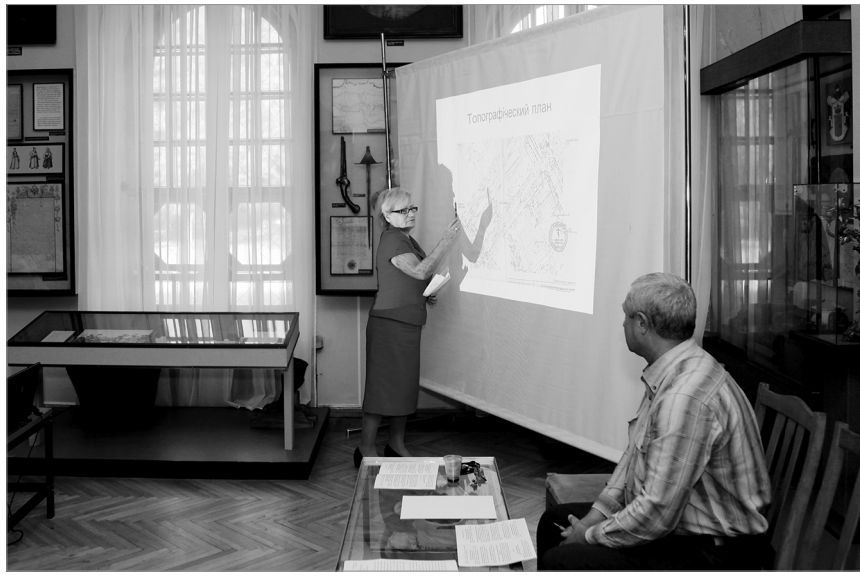

■ **Мал. 28. Лариса Виногродська на конференції *«Полтавський краєзнавчий музей в ретроспективі археологічних досліджень»* виголошує доповідь про розкопки 2004 року на Спаському майдані** (сидить: Олександр Пуздровський)**. Полтава. 2012**. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

глиняних виробів (мал. 27), здобуті під час цих робіт, нині тимчасово зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Інформацію про них оприлюднено лише у вигляді повідомлення й доповіді Лариси Виногродської (мал. 28).

2005 року експедиція під керівництвом Романа Лугового провела наглядові археологічні дослідження на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею – території передвалля Полтавської фортеці [23, арк. 4-22], де досліджено культурні нашарування й господарські об'єкти XVIII століття, які, зіставивши з відомостями *«Генерального опису…»*, визначено як належні домогосподарству купця Павла Руденка (мал. 29). У господарських ямах виявлено чимало посуду та інших виробів, представлених значною кількістю цілих форм, що доповнює уявлення про місце й кількісно-якісний склад глиняного посуду в побуті представників заможної верхівки полтавського міщанства. Ці предмети зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Матеріали частково

введено до наукового обігу, зокрема Роман Луговий опублікував статтю, в якій охарактеризував глеки з цієї збірки [237]. Авторка монографії подала короткий огляд різних видів гончарних виробів, виявлених під час цих досліджень [18].

Вагомі результати для накопичення джерельної бази, необхідної для комплексного аналізу гончарства Полтави XVIII століття, дали роботи, проведені археологами впродовж 2007–2015 років, коли експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, під керівництвом Олександра Супруненка, було здійснено охоронні археологічні дослідження в межах передвалля нової частини Полтавської фортеці й на Миколаївській гірці [51]. Матеріали розкопок опубліковано в багатотомному виданні *«Дослідження посаду літописної Лтави»* [136-138; 329; 330].

Важливе значення має факт виявлення двох гончарних горнів XVIII століття. Їх та вироби з їхнього заповнення опрацювали наукові співробітники Полтавського краєзнавчого музею Віталій Яремченко та Олександр Ткаченко [137, с. 75-90] й опублікували в одному

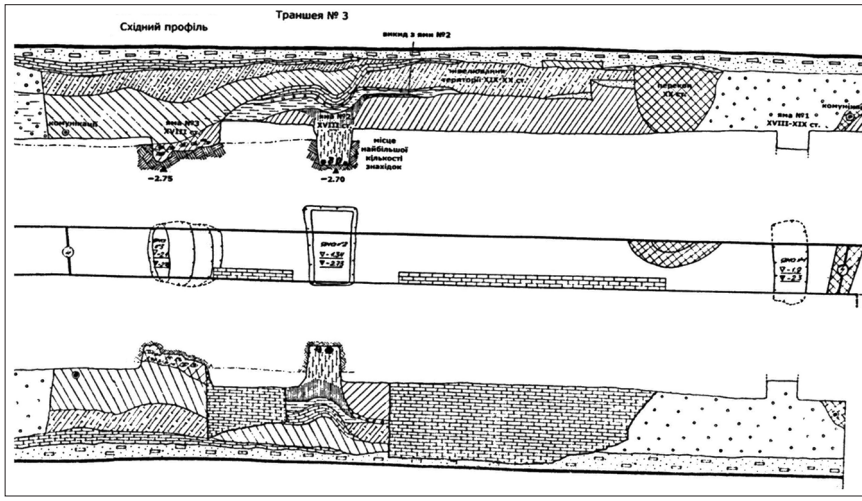

Мал. 29. Схематичне креслення траншеї на подвірї Полтавського краєзнавчого музею. Полтава. 2005. Розкопки Романа Лугового. Малюнок Віталія Яремченка та Оксани Коваленко [23, мал. 3]. Публікується вперше

■ **Мал. 30**
Розкопки горна № 1
(зліва направо: Олександр Ткаченко, Тетяна Клименко, Олександр Супруненко, Віталій Яремченко)**.**
Полтава, просп. Першотравневий, 19.
Фото Миколи Радченка
[137, с. 77, рис. 56]

■ **Мал. 31**
Віталій Яремченко здійснює розкопки горна № 2.
Полтава, просп. Першотравневий, 19. 2007.
Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

■ **Мал. 32**
Розкопки житлової споруди
(зліва направо: Віктор Верещака, Роман Луговий, Олександр Ткаченко)**.**
Полтава, вул. Конституції, 13. 2007.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

з видань серії *«Дослідження посаду літописної Лтави»* (мал. 30, 31). Виявлено й чимало знахідок, що поповнили збірку згаданого музею.

2007 року музейні співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Віталій Яремченко, Олександр Ткаченко, Роман Луговий і Віктор Верещака) здійснили археологічні дослідження на місці решток житлової споруди XVIII століття (вул. Конституції, 13) (мал. 32). Попри те, що споруду було досліджено неповністю, у ній знайдено цікаві вироби XVIII століття – як місцеві, так і привізні [55]. Того ж року рятівні дослідження на незначній ділянці схилу Іванової гори (по пров. Андріївському) здійснив Юрій Пуголовок [38].

2008 року експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації під керівництвом Юрія Пуголовка, провела дослідження неподалік Полтавського краєзнавчого музею (по вул. Конституції, 4), у результаті яких було обстежено ділянку передвалля Полтавської фортеці, зафіксовано кілька об'єктів XVIII століття. Звіт про проведені роботи опубліковано у вигляді монографії [39; 294].

2010 року продовжено роботи на Миколаївській гірці, де на черговій ділянці нової частини Полтавської фортеці (просп. Першотравневий) проведено рятівні археологічні дослідження, під час яких разом з матеріалами роменсько-давньоруського часу в поле зору археологів потрапили й нашарування доби полкової Полтави [40; 293].

Серед останніх предметів, переданих до колекції Полтавського краєзнавчого музею, увагу привертають матеріали археологічних досліджень 2012 року, проведені на вищезгаданій ділянці (просп. Першотравневий, 18), яка останні десятиліття активно забудовується. Дослідження, здійснені Юрієм Пуголовком, збагатили джерельну базу з історії полтавського гончарства новими матеріалами кахельного виробництва й посуду XVIII століття.

Таким чином, можна констатувати, що особливістю останнього етапу археологічних досліджень на території Полтави стало планомірне вивчення культурних нашарувань та об'єктів часу полкової Полтави, які до того часу залишалися поза увагою дослідників. Саме під час досліджень здобуто основну частину джерел, які слугують для реконструювання гончарства полтавського ремісничого осередку.

Мал. 33
Яма 1 – льох XVIII століття. Полтава, вул. Конституції, 13. 2007.
Фото Олександра Ткаченка [55]. Публікується вперше

Етнографічно-мистецтвознавчий напрям студій

Аналізуючи етнографічні джерела з історії гончарства Полтавщини, слід зазначити, що історіографічний огляд цієї проблеми, станом на початок 1990-х років, у повній мірі подано в узагальнюючій праці керамолога Олеся Пошивайла *«Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна»* [288]. Він є складовою частиною історіографічного огляду гончарства Гетьманщини загалом. Тому всім, хто цікавиться цим питанням, варто звернутися безпосередньо до монографії. Важаю, що, задля уникнення повторів, не варто детально зупинятися на аналізі цього роду джерел. Тому коротко проаналізую найґрунтовніші студії й окремі аспекти, що безпосередньо торкаються означеної в цьому дослідженні проблематики.

Відлік етнографічного фіксування гончарської традиції Полтавщини розпочинається з початку XVIII століття. Яскравим явищем української літератури початку XVIII століть є творча

спадщина Климентія Зіновіїва*, священика, поета, автора соціально-побутових творів, одного з перших *«українських етнографів»* [151]. Найбільше уваги він приділив ремісникам, створивши ніби справжню віршовану енциклопедію тогочасних ремесел і промислів [207, с. 8-9]. Саме він першим звернув увагу на особливу роль гончарства, його практичне, глибоко міфологічне та символічне значення [288, с. 12]. Цінність його праці також полягає в тому, що вона є джерелом для реконструювання гончарської лексики Гетьманщини [174, с. 85-88]. Розпочинає частину, присвячену ремісникам, *«Слово вѣршовоє похвалноє»* про гончарів. Процитую цей вірш повністю:

«Пє(р)вы(и) на свѣтѣ гонча(р) рємє(с)никъ тру(ж)датє(л):
са(м) Г(с)дь Бгъ, Адма и Ев(ъ)вы создáтєл(ъ).
Котóры(и) да(л) людємъ всѣ хы(т)рости умѣти:
и всяку прємудро(ст) хотящы(мъ) розумѣти.
Прєто мощно гонча(р)ство сты(м) дѣлом нзват(ъ):
понєважъ Бгъ Адáма звóлилъ з(ъ) глúны созда(т).
І го(н)чаря(м) чловєка мощно (б) з глины zробит(ъ):
ты(л)ко (ж) невозмо(ж)но зробивши дшъ влъпúт(ъ).
Еднакъ сосуды робя(т) нап(т)ки выива́ть:
и всякіє тє(ж) го(р)шки що ѣсти готова́т(ъ).
Та(к) жє и кафлéвые пéчи выставуютъ:
и розныє на ка́фля(х) оздобы му(д)руютъ.
А ба(р)зѣ(и) що поко́щуваными называ́ютъ:
гдє фарбами всякоѧ красы додаваю(т).
Íменно жє мно́гіє шма(л)цами кладу(т) цвѣты:
и вє(л)ми прму(д)рыє полагают квѣты.
Ажъ бы бєзпрéчъ хотѣлъ на тую дивитисѧ
пѣчъ: и грѣти(с) до тако(и) мúло притулитисѧ.
Zачи(мъ) о го(н)чарѣ васъ крѣпко похваляю:
и от Бга за то ва(мъ) спсє(н) пріяю» [151, с.131].

1852 року опубліковано працю Миколи Арандаренка, присвячену комплексній характеристиці Полтавської губернії [62]. Не оминув своєю увагою дослідник й історію полкового міста. Зокрема, до неї

** На думку Валентини Колосової, Климентій Зіновіїв був іеромонахом одного з чернігівських монастирів, а збірку створив у 1700–1709 роках [151, с. 17, 19]*

увійшли відомості про окремі аспекти цехового устрою й звичаї гончарів.

Я дещо сумнівалася, в якому з підрозділів охарактеризувати працю Костя Василенка *«Остатки братств и цехов в Полтавщине»* [80] – у цьому чи наступному, присвяченому історіографії проблеми. Проте, спираючись на авторську етнографічну позицію: *«Я не буду касатся в них* (замітках. – О. К.) *ни истории, ни значения братств в минувшей жизни южно-русскаго народа, а передам только то, что приходилось видеть или слышать об этом в разных пунктах Полтавщины, не обобщая фактов, не делая из них каких либо выводов»* [80, с. 60], вирішила проаналізувати її передовсім як етнографічне джерело. Автор здійснив огляд цехової книги м. Золотоноші 1724–1852 років, яка містила типові для Гетьманщини вимоги цехового життя, зокрема обов'язки й права цехмістра й братчиків, розміри виплат і штрафів. Цікавим є опис сучасного стану гончарного цеху в Хомутці (Миргородщина), який містить, окрім загальної інформації, відомості про побут і повсякдення майстрів. Щодо даних про Полтаву, то подано лише інформацію про збережені на той час цехові хоругви: *«В загальній ремісничій управі зберігаються хоругви кожного цеху і парадні навершшя цехових старшин та голови; з тією різницею, що навершшя голови вище інших і має згори посріблений губернський герб; на ньому навішені срібні шнури з кістями, а на срібному щиті зображена з одного боку цехова емблема (на теслярсько-столярному – сокира, циркуль і пилка, на бондарському – бочонок і т. д.), а на звороті написана назва цеху»* [80, с. 171].

Безцінним етнографічним джерелом для гончарства Полтавщини є перша в Російській імперії керамологічна монографія Івана Зарецького *«Гончарный промысел в Полтавской губернии»*, яка побачила світ 1894 року [148]. Відомий український археолог, етнограф, музеєзнавець, краєзнавець Іван Зарецький визначив також свій науковий інтерес у галузі гончарства, здійснивши 1893 року обстеження гончарного кустарного промислу на території Полтавської губернії (мал. 34-35). Його цікавили матеріали, знаряддя, інструменти гончарного виробництва; техніка виготовлення, орнаментування й випалювання виробів; економічні умови побутування гончарства; місця збуту готової продукції

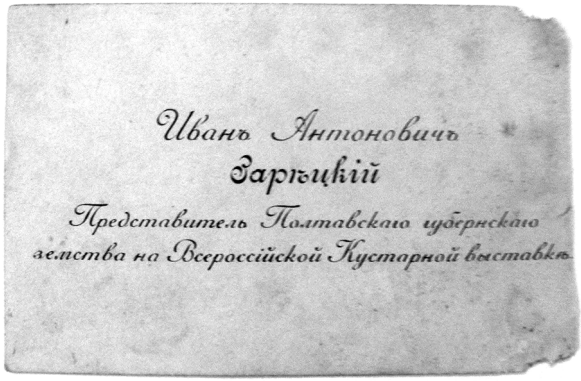

Мал. 34
Візитівка Івана Зарецького. 1902.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Ф. Д. Особистий архів Івана Зарецького. Фото Романа Лугового. Публікується вперше

й багато інших питань функціонування традиційного гончарства в Полтавщині*.

Окрім теоретичного дослідження, Іван Зарецький збирав зразки гончарної продукції до фондів полтавського й санкт-петербурзького музеїв**. Нині у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського в археологічній та етнографічній колекціях дослідника зберігаються глиняні вироби, зокрема кахлі XVIII–XIX століть із Решетилівки, Опішного й інших гончарних осередків.

1903 року, вірогідно, на території подвір'я Полтавського губернського земства Іван Зарецький виявив горно часу функціонування полкової Полтави, в якому зібрав фрагменти гончарного посуду. Принаймні, це стало відомо з пояснень, зроблених ним до таблиць репродукцій в альбомі *«Украинское народное творчество»* [341, поясн. до табл. XV–XVI, №№ 151, 153, 156]. Окрім того, керамолог Наталя Визір у фондах Російського етнографічного музею віднайшла матеріали дослідника, серед яких – *«Переписка и отчет И. А. Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды*

* *Історіографія, присвячена цій постаті, чимала, проте керамологічний поступ Івана Зарецького поки що найкраще висвітлено в працях Віктора Міщанина, Галини Галян, Олеся Пошивайла, Наталі Визір [258, с. 190-193; 100, с. 44-36; 288, с. 13; 30].*

** *Нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського та Російський етнографічний музей*

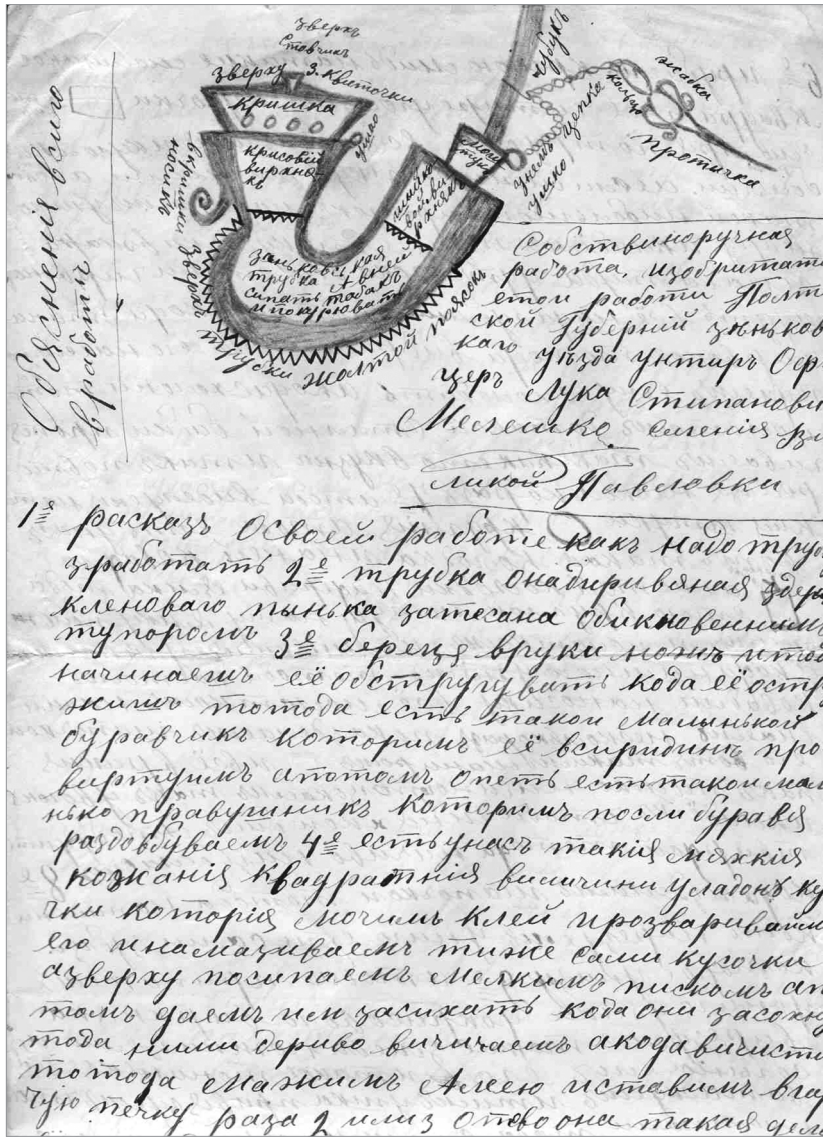

Мал. 35. Сторінка з рукопису Івана Зарецького з описом люльки, виготовленої Лукою Мелешком із с. Велика Павлівка (Полтавщина).
(Архівні матеріали Івана Зарецького). Наукова бібліотека Оренбурзького історико-краєзнавчого музею. Фото Наталі Визір. Публікується вперше

и домашнего обихода с указанием их назначения», де автор подав пояснення до трьох предметів столового посуду: *«Три тарелочки (ляпошницы) по обломку такой же старинной, найденной в г. Полтаве на гончарной улице при копании канавы для фундамента, причем открыт старый горн гончарский. При этих тарелочках прилагается и самый обломок»** [28].

Окрім цих фрагментів мисок, до колекції санкт-петербурзького музею з цього горна Іван Зарецький передав пічну кахлю. Про її походження у звіті він писав: *«Старый кахоль найден в старинном горне гончарском при копании канавы для фундаментов здания губ. земск. управы в г. Полтаве. О существовании гончарного промысла в городе Полтаве сохранилось лишь придание в названии гончарного переулка, но никто из старожилов не помнит, когда здесь жило гончарство, исторических письменных данных также не сохранилось, а между тем здесь открыто было несколько горнов гончарских, один из них был вполне очищен, измерен и срисован в 1903 г. И. Зарецкий»* [28, арк. 60]. На жаль, ні опису, ні замальовок цього горна віднайти не вдалося.

У 1920-х роках вивченням кустарного гончарства Полтавщини займався керівник Етнографічного відділу Центрально-пролетарського історичного музею Полтавщини Яків Риженко. Результатами його діяльності стала публікація висновків власного аналізу народних форм посуду Полтавщини *«Форми гончарських виробів Полтавщини»* (1930) [301, с. 22-42], аналітичної праці *«Кустарно-ремісничa промисловість»* (1927) [300], огляду гончарних виробів зі збірки полтавського музею *«Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості»* (1928) [299] та розвідки *«Техника гончарного производства»* (1929) [305, с. 28]. За відомостями, які подав Яків Риженко в останній із наведених праць, можна встановити, що наприкінці 1920-х років у етнографічній збірці музею налічувалося близько 50 одиниць козацьких люльок XVII–XIX століть, кількасот одиниць дитячої іграшки, у тому числі

** Висловлюю вдячність Наталі Визір за інформацію й можливість опублікувати надані відомості. Справа зберігається в науковому архіві Російського етнографічного музею [28, арк. 42 зв.], а фрагменти «ляпошниць» – у фондах Російського етнографічного музею, №№ 367-30*

глиняної, представленої переважно зооморфним типом, а також зберігався глиняний посуд XVIII – початку XX століття.

Частину цієї колекції становила збірка Круглицького музею Катерини Скаржинської [1, арк. 47, 107, 135, 298, 299], інша – зібрана під час укомплектування фондів музею Полтавського губернського земства, формування фондів Центрально-пролетарського історичного музею Полтавщини. Саме Яків Риженко вперше в українській керамології здійснив спробу порівняти стародавні форми посуду з етнографічно зафіксованими ним в опішненському гончарному осередку.

Після цих робіт процес вивчення гончарства Полтавщини було фактично призупинено. У 1970-х роках він поновився, проте вже з іншого погляду – на ниві мистецтвознавства. Окремі загальні процеси розвитку гончарства Подніпров'я й Полтавщини знайшли своє відображення в працях мистецтвознавця Лесі Данченко [121; 122]. Зокрема, у розділі *«Кераміка XIV–XVIII ст. Міське цехове гончарство»* її дослідження *«Народна кераміка Середнього Подніпров'я»* розглянуто окремі аспекти функціонування гончарного промислу в містах Гетьманщини. Здійснено характеристику діяльності гончарних цехів (переважно за матеріалами з Києва), подано зміни у формах й орнаментації посуду та кахель упродовж аналізованого хронологічного періоду. Праця на довгий час стала орієнтиром для дослідників гончарства XVI–XVIII століть, хоча деякі з декларованих положень зазначеного розділу викликають подив, зокрема: *«до нас не дійшли цехові вироби наддніпрянських гончарів»* [122, с. 37]. Проте хто ж в такому разі виготовляв більшість усіх тих виробів, які масово знаходять під час археологічних досліджень культурних нашарувань пізньосередньовічних і ранньомодерних міст, як не цехові майстри?

Вихід на новий рівень етнографічних досліджень гончарства слід беззаперечно пов'язувати з виходом 1993 року вищезазначеної праці керамолога Олеся Пошивайла, яка стала справжньою енциклопедією гончарства, базою й прикладом для подальших керамологічних досліджень, у тому числі гончарства окремих населених пунктів XVIII століття [288]. Окремий її підпункт розкриває функціонування гончарних цехів Лівобережної України XVII – початку XX століття, а саме таких його аспектів, як виробничий побут майстрів, звичаї

й функції гончарних цехів, повинності цеховиків на користь міст, посилення експлуатації цеховиків на початку XVIII століття, появу нових тенденцій у розвитку цехового гончарства з другої половини XVIII століття [288, с. 74-93].

Отже, залучення широкої різнопланової джерельної бази – документальних, картографічних і археологічних джерел та етнографічних відомостей – дозволило провести міждисциплінарне комплексне дослідження гончарства Полтави XVIII століття.

2.2.
ГОНЧАРСТВО ПОЛТАВИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У цьому підрозділі я свідомо не характеризувала загальні праці з історії українського гончарства XVIII століття, зокрема гончарства окремих міст, щоб не переобтяжувати історіографічний розділ, а звернути увагу на спеціалізовані праці. Зрозуміло, що це не виключає того факту, що в дослідженні використано напрацювання та основні концептуальні положення істориків і мистецтвознавців у цій сфері*.

Розпочинаючи аналіз історіографії, процитую слова історика Володимира Маслійчука про те, що *«наукова творчість — це постійний пошук істини й постійні відкриття та й до всього часті блукання, а то й помилки, недоречності, без яких годі уявити собі наукове пізнання»* [251, с. 7]. Це стосується як праць, розглянутих далі, так і, власне, авторського аналізу. Історіографія означеної проблеми вже доволі чисельна. Фактично її відлік почався лише з 1990-х років, коли проводилися, як уже зазначалося, масштабні археологічні роботи на території міста, під час яких було виявлено й матеріали XVIII століття. Саме на сучасний період (1990–2016) припадає найбільша кількість публікацій, у яких висвітлено результати досліджень культурних нашарувань міста часів раннього модерну й подано характеристику глиняних виробів XVIII століття.

1990 року відома українська дослідниця пізньосередньовічних старожитностей Лариса Виногродська опублікувала працю, в якій здійснила огляд горна, дослідженого археологом Олександром Супруненком 1979 року [84, с. 182-186]. Вагомість цієї публікації беззаперечна, адже матеріали з горнів є опорними для визначення продукції гончарного осередку. Дослідниця датувала його кінцем XVII – початком XVIII століття – до 1709 року та подала опис конструктивних особливостей споруди. У зв'язку з тим, що горно було перетворене на сміттєзвалище, в його заповненні виявлено

* *Відсилаю всіх зацікавлених до загального списку літератури, який містить перелік цих праць*

фрагменти посуду середини XVIII століття (мал. 36-38) [181, с. 89-92].

Через три роки, 1993, значну кількість глиняних предметів зі своїх розвідок на території міста ввів до наукового обігу музеолог Володимир Мокляк [263, с. 64-74]. Це одна з перших публікацій, присвячених полтавським гончарним виробам, у якій дослідник розглянув різні типи посуду. Проте вона містить низку неточностей. Безперечно, применшує вартість праці плутанина з датуванням: окрім того, що автор, загалом, широко датував матеріали (XVII–XVIII століттями), в окремих конкретних випадках спостерігаємо ще більш неправомірно широке датування. Зокрема, аналізуючи миски, науковець, з посиланням на мистецтвознавця Лесю Данченко, зазначив, що зовнішній злам на мисках характерний для XVII–XVIII століть, у той час як дослідниця вказала, що подібна конструктивна особливість форми миски була поширена в XVI–XVII століттях [263, с. 68; 121, с. 35].

Розглядаючи орнаментування горщиків [263, с. 70], Володимир Мокляк зробив висновок, що використання мальовки коричневим ангобом по білому ангобованому тлу набуло найбільшого поширення в XVI–XVII століттях, і знову таки ж з посиланням на Лесю Данченко [121, с. 35], яка, напевне, й не сподівалася, що її зауваження про початок широкого використання оздоблення ангобами з кінця XVI – початку XVII століття використають так довільно. Абсолютно не витримує критики й зауваження, що полумиски, подібні до полтавських знахідок, виготовляли європейські майстри в XVII–XVIII століттях, і лише пізніше (коли ж тоді – у XIX чи в XX століттях?) почали робити наддніпрянські майстри. До того ж автор суперечить сам собі, зазначаючи, що використання коричневого, червоного, білого ангобів найширше застосовувалося європейськими майстрами в XVI–XVII століттях*, а місцевими українськими – у XVII–XVIII століттях. Підсумовуючи цю хронологічну розбіжність, зауважу, що більшість цих виробів датується XVIII століттям.

В описі типів гончарних виробів автор також інколи припускався помилок. Зокрема, описуючи миски, зазначив, що деякі з них

** Це сумнівне твердження потребує окремої дискусії про взаємовпливи в гончарстві європейському та українському й доцільність таких хронологічних порівнянь*

Мал. 36. Верхня частина глека (знахідка з горна).
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, 15,5х10 см.
Полтава. Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 1979 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 2628.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 10]

Мал. 37. Фрагменти глека
(знахідки з горна).
Глина, ангоби, полива, гончарний круг,
ліплення, 34х26 см.
Полтава. Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 1979 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 2623-2627.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 11]

мали *«чіткі форми»*, проте незрозуміло, які це нечіткі форми. Не уявляючи собі гончарне виробництво, дослідник фантазував на тему, звідки на денцях мисок з'явилися зрізи: *«глина прим'ята плоским предметом»* або *«гончар надавав їм ребристого характеру, приминаючи глину плоским лощилом»*. Тоді як зрізи утворювалися під час зрізання зайвої глини гончарським ножиком, а лощило використовувалося для лискування, а не приминання. Розподіляючи фрагменти знайдених горщиків на групи, автор публікації виділив три його основні категорії: плоскуни, стовбуни й кашники. Вимірювання верхніх частин горщиків показує, що більшість віднесених до стовбунів і плоскунів (які, до речі, не розділено) були невеликих розмірів і, відповідно, не могли вміщувати близько 10-15 літрів [289, с. 164]. Виділено також таку категорію, як *«кружки»*,

Мал. 38. Фрагменти посудин (знахідки з горна).
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, ритування.
Полтава. Початок XVIII століття. Розкопки Олександра Супруненка 1979 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 2629, КС 2609, КС 2608, КС 2604, КС 2601, КС 2607, КС 2630, КС 2611, КС 2606, КС 2612. Фото Миколи Радченка [181, мал. 12]

проте сам термін, вочевидь, є калькою з російської мови, адже він не відповідає народній гончарській термінології Полтавщини, в якій так означували верхню частину гончарного круга [289, с. 39]. Окрім того, віднайдений фрагмент нижньої частини виробу не дає стовідсоткових підстав стверджувати про його належність до такого виду посуду для пиття.

Неабияке значення має таблиця елементів орнаменту глиняних виробів, яка є першою спробою такої систематизації елементів декору посуду XVII–XVIII століть з Полтавщини. Проте вона мала б більш вартісною, якби замість вигаданих назв автор використав традиційну народну термінологію.

1993 рік також позначився появою перших тематичних публікацій про полтавські глиняні вироби XVII–XVIII століть. Якщо публікація Володимира Мокляка була присвячена посуду, то розвідки художниці Ірини Суховської – кахлям [332], а Олександра Супруненка – іграшці [331]. У статті Ірини Суховської розглянуто кахлі XVII–XVIII століть, виявлені на території Полтавської фортеці під час розкопок 1990 року. На жаль, ця публікація кахляної печі XVIII століття досі залишається єдиною, де до наукового обігу введено матеріали розкопок Ірини Кулатової та Олександра Григор'єва. У ній кахлі розподілено на типи, докладно описано їхню орнаментацію. Як головний аргумент на користь місцевого кахельного виробництва наведено той факт, що опубліковані кахлі мали характерні для Поворскля включення в глині. Але, на жаль, хімічний аналіз глин, який міг би беззаперечно довести це свідчення, не проводився.

Зразки дрібної глиняної пластики, виявлені на території Миколаївської гірки, подано в публікації Олександра Супруненка [331]. Незважаючи на їх малу кількість (лише 5 фрагментів), праця має важливе значення, оскільки іграшку знайдено в закритих комплексах, датованих монетою 1755 року. Подано докладний опис свистунів (коника, гусочки, собачки) й фрагмента іграшки-барині. Дещо спірним видається твердження автора про виготовлення їх з *«гарно відмуленої»* глини. Для виготовлення предметів дрібної пластики (монетки, іграшки, люльок) майстри, зазвичай, не використовували відмулювання*, оскільки за використання якісної сировині технологія виробництва цього не потребувала.

Зразки гончарних виробів XVIII століття неодноразово знаходили на території сучасного подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Ваисля Кричевського – колишнього передвалля Полтавської фортеці. Зокрема, 1994 року Володимир Мокляк обстежив ділянку, відведену під будівництво котельні, зафіксувавши культурні нашарування XVII–XVIII століть [264, с. 123-125], в яких знайшов фрагменти карнизних кахель, полумиска і горщика XVIII століття [264, с. 125, мал. 1: 2, 3, 4]. Не можу знову не звернути увагу

** За винятком випадків, коли виготовлення зазначених виробів відбувалося способом «лиття» у формі, під час якого відбувалося «відмулювання»*

на неправомірно широке датування, яке він застосував, зазначаючи про на появу форми горщика в XVI – на початку XVIII століття*.

Серед публікацій 1990-х років окреме місце посідають праці, основною метою яких було введення до наукового обігу матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень експедиціями Центру охорони та досліджень археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації [загальний огляд див.: в роботі: 328]. Так, окремі знахідки (кахлі, фрагменти посуду XVII–XVIII століть), виявлені 1997 року у господарських ямах і проваллях підземного ходу на Соборному майдані, опублікувала художник Тетяна Золотницька [152]. Огляд знахідок — нових надходжень до фондів згаданої установи, у тому числі й глиняних виробів, здійснили тодішній завідувач фондів Людмила Соколова та Олександр Супруненко [322].

Наприкінці 1990-х років вивченням кераміки Полтави XVII–XVIII століть займався мистецтвознавець Остап Ханко, який видав у той час чимало статей із цієї проблематики. Так, 1999 року він опублікував розвідку, присвячену горну, обстеженому Галиною Сидоренко [345]**. У процесі пошуків матеріалів із цього горна у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського вдалося виявити, що всі дані цієї публікації не відповідають дійсності***. Зокрема, дата знаходження горна не осінь 1970 року, а 8 грудня 1969; місцезнаходження — не проспект Першотравневий, 13, а цей же проспект, але поряд із будинком № 27. Єдиним посиланням на джерело отримання інформації про час і місце виявлення горна є подяка Олександру Супруненку та Володимиру Мокляку. Напевне, автор настільки довірився шановним краєзнавцям, що навіть зміг побачити навпроти будинку № 13 сліди від горнової ями й позначити їх на схемі. Зауважу, що ці сліди він розгледів навіть після прокладання по цій ділянці траншеї й нівелювання газонів після будівельних робіт.

** До того ж автор подав неправильне посилання, адже на сторінці 35 Леся Данченко навіть не згадувала про еволюцію форм горщиків [порівн.: 264, с. 125; 121, с. 35].*

*** Про це горно йшла мова в огляді археологічних джерел попереднього розділу.*

**** Частково це питання порушено в статті [181, с. 89-92]*

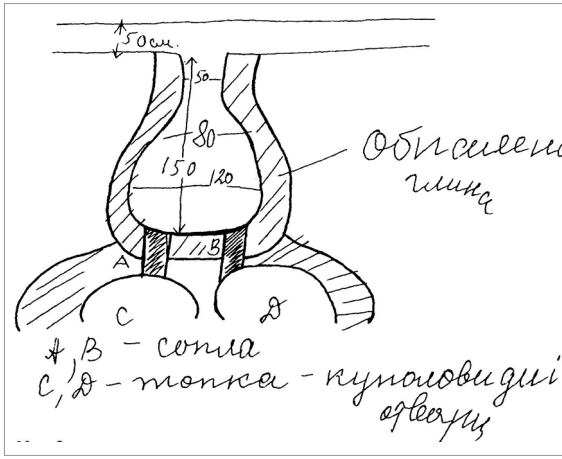

Мал. 39
Схема поперечного перерізу горна XVII–XVIII століть. Полтава (просп. Першотравневий, 27).
Малюнок Галини Сидоренко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського [46]

Далі Остап Ханко зазначив, що Галина Сидоренко розкопала й сфотографувала горно. Хоча в замітках про обстеження цього горна*, які зберігаються в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, її рукою написано, що горно зафіксував фотограф музею Василь Пайдем [46]. А за фотографіями помітно, що горно спеціально не розчищалося (мал. 18-20). Опис горна й малюнок, поданий у публікації, не відповідає схематичному малюнку (мал. 39), який зробила Галина Сидоренко: не показано прогони, стверджується про наявність козла, хоча за наявними фото встановити, козел це чи опорний стовп, можна з великою долею вірогідності. Неправильно подано розміри горна. Автор зазначив такі цифри збереженої частини: висота 5,13 м, ширина 3,25 м, проте будь-якій людині, причетній до гончарства, такі розміри горна XVIII століття видадуться занадто перебільшеними й фантастичними. На жаль, серед гончарних знахідок, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, поки що не вдалося виокремити речі з цього горна. А два горщики**, подані Остапом Ханком, як ті, що знайдені в його заповненні [345, с. 68-72, рис. 1: 3, 4], до нього ніякого відношення не мають. Їх, згідно з актом

** Інв. № НГ 10339.*
*** Інв. № КС 2377, КС 2378*

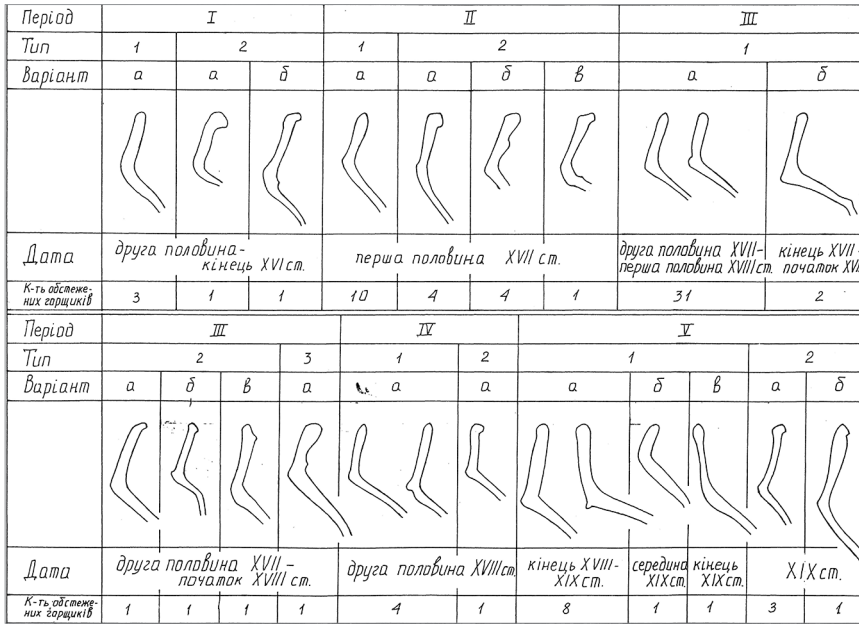

Мал. 40
Хронологічна таблиця вінець горщиків другої половини XVI – XIX століття.
За Остапом Ханком [346, мал. 20]

надходження до музею*, виявлено під час прокладання траншеї газифікації по вулиці Жовтневій, 5 (нині – вул. Соборності). Тому в датуванні горна можемо спиратися лише на висновки наукових співробітників, які його обстежили й широко датували XVII–XVIII століттями. Отже, автору, який слушно зауважив, що, у зв'язку з недостатньою вивченістю технологічних особливостей гончарства XVII–XVIII століть, *«будь-яка наукова інформація про них має неабияку наукову вартість»* [345, с. 68], слід було б ретельніше поставитися до достовірності фактів, уміщених у публікації, для того, щоб вона дійсно мала наукове значення.

Найбільш ґрунтовною статтею, присвяченою глиняним виробам XVII–XVIII століть з Полтави, є дослідження Остапа Ханка, яке

* *Акт вступу № 8305 від 29.02.1979*

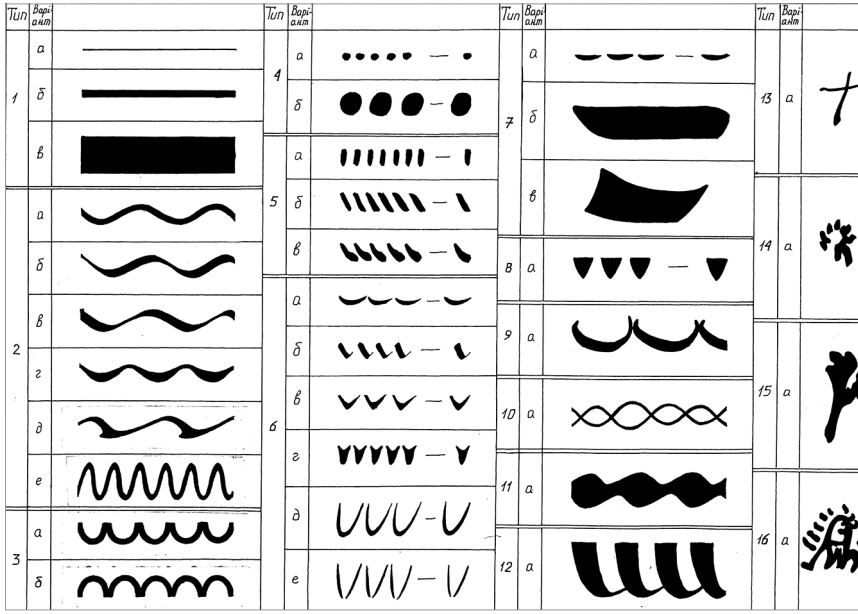

Мал. 41
Типи мальованих елементів орнаменту теракотового посуду полтавського гончарного осередку. За Остапом Ханком [346, мал. 21]

побачило світ 2000 року [346]. У ньому вперше визначено групи знахідок полтавських глиняних виробів, розроблено хронологічну таблицю вінець горщиків (мал. 40), виділено типи композиційних схем орнаментації горщиків (мал. 41) і мисок (мал. 42-44). Глиняні вироби у статті виступають об'єктом аналізу. Цим вона вирізняється з-поміж інших подібних публікацій, для яких властивий публікаційний характер, що й нині панує в археологічних виданнях. Вироби розглянуто за групами й виявлено численні аналогії серед знахідок з усієї території України. Виділення окремих елементів і композицій декору та чіткість орнаментальних схем, детальне групування матеріалів, гарні ілюстрації тощо роблять цю публікацію вагомим здобутком історіографії.

Проте стаття має низку дрібних недоліків і неточностей. Так запропонована автором класифікація ознак полтавського

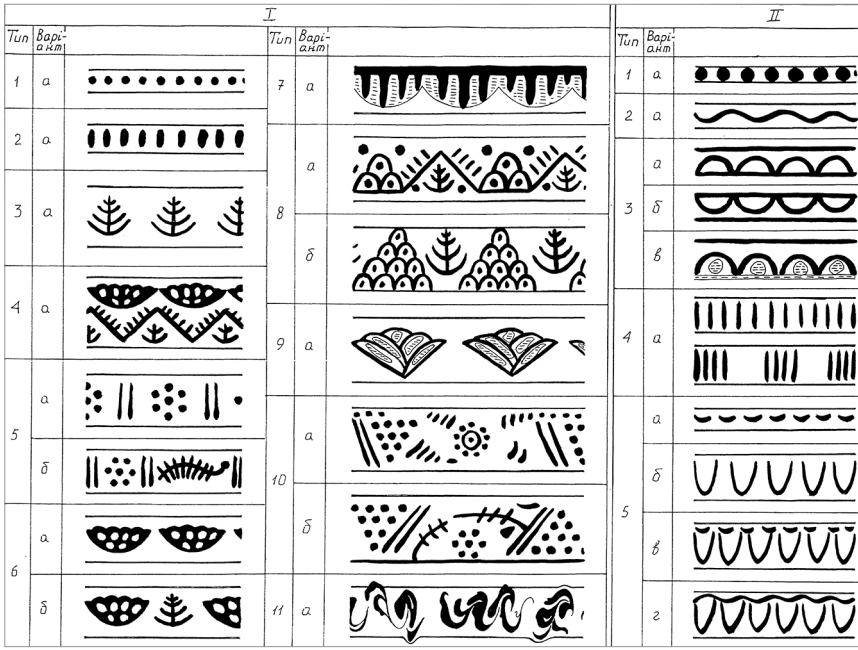

Мал. 42
Типи орнаментальних смуг посуду полтавського гончарного осередку.
За Остапом Ханком [346, мал. 27]

посуду дуже громіздка й складна в користуванні, тому навряд чи ввійде до робочого інструментарію керамологів, що вивчають гончарство Лівобережної України XVI–XVIII століть. До того ж деякі типи горщиків, зважаючи на їх поширеність у XVII–XIX століттях, виділено на основі недостатньо аргументованих ознак. Для визначення ознак полтавських горщиків дослідник, з-поміж іншого, спирався й на недостовірну інформацію про знахідки з горна 1969 року (про них йшлося вище, в огляді іншої статті цього ж автора). Помічено також неточності в посиланнях. Непереконливим виглядає припущення про необхідність *«строкатих глин»* для виготовлення димлених виробів.

2001 року вийшла ще одна публікація Остапа Ханка – *«Гончарні вироби Полтавщини XVII–XX століття»* [343]. У ній зроблено спробу виявити особливості різних видів гончарної

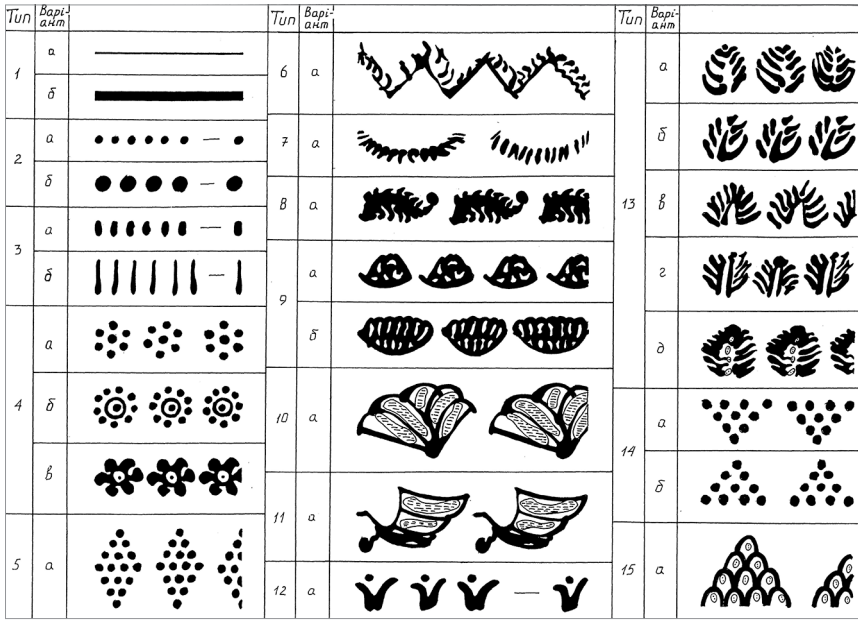

Мал. 43
Типи елементів орнаменту полив'яних мисок полтавського гончарного осередку.
За Остапом Ханком [346, мал. 23]

продукції, переважно посуду, Полтавщини порівняно з іншими регіонами. Щоправда, чітко ці відмінності так і не виділено, посуд охарактеризовано без хронологічних меж, а сукупно для чотирьох століть.

В останні роки до справи вивчення гончарних виробів Полтави долучилися співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Віталій Яремченко та Олександр Ткаченко. 2007 року вони здійснили археологічні дослідження на місці решток житлової споруди XVIII століття (вул. Конституції, 13) й двох горнів у межах нової частини Полтавської фортеці (просп. Першотравневий).

Результати дослідження житлового комплексу до наукового обігу введено у вигляді короткого повідомлення на конференції *«Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні»* та статті в *«Археологічному літописі Лівобережної України»*. Публікація

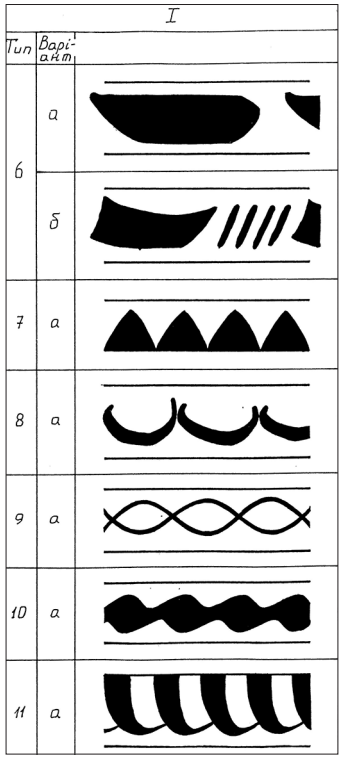

Мал. 44
Типи мальованих елементів орнаменту теракотового посуду полтавського гончарного осередку.
За Остапом Ханком [346, мал. 28]

Мал. 45
Фрагменти глиняних кахель, горщика й тикви.
Глина, формування (1, 2), гончарний круг (3, 4), мальовка (3).
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття.
Малюнок Віталія Яремченка [339, мал. 2]

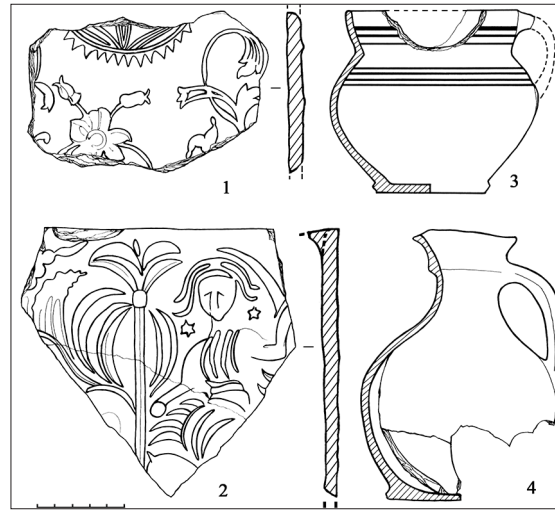

містить опис гончарних виробів, виявлених у заповненні решток льоху й двох ям (мал. 45) [339]. Саме вони стали опорними для датування – у межах XVIII століття. Щоправда, подивування викликає відсутність посилань, аналогій, трактування виробів: форм, орнаментики тощо. Дослідники не атрибутували вироби, для опису застосували різні терміни (*«тулійка»* й *«відросток»* – у люльок, *«вінця»*, *«вінець»* – у посуду тощо). Висновок до цієї публікації вражає: *«Матеріали дозволяють встановити деталі забудови Полтави у XVIII ст. та з'ясувати межі верхнього передмістя полкового центру»*. Він абсолютно не пов'язаний зі змістом публікації і, загалом, є неправомірним.

Важливий науковий проект, присвячений археологічному дослідженню останніх років на території Полтави, реалізував Науково-дослідний центр *«Охоронна археологічна служба»* в Полтавській області та Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, за наукового редакторства Олександра Супруненка, до якого нині входить сім колективних монографій [136-138; 294; 329; 330]. До наукового обігу введено матеріали сіверянсько-руського часу та раннього модерну, що походять з розкопок на Інститутській горі й Миколаївській гірці. Вони розширюють знання з матеріальної культури й історичних подій сіверянського центру, Лтави, полкової Полтави.

Як зазначалося в огляді археологічних джерел, експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, під керівництвом Олександра Супруненка, 2007 року здійснила охоронні археологічні дослідження в межах передвалля нової частини Полтавської фортеці й на Миколаївській гірці. Матеріали звіту про роботу опубліковано, тому в цьому розділі зупинюся на аналізі публікації *«Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка»*, що побачила світ 2008 року [138]. Ця колективна монографія, за авторства Олександра Супруненка, Костянтина Мироненка, Юрія Пуголовка й В'ячеслава Шерстюка, складається з п'яти розділів. Зважаючи на спрямування цього дослідження, зацікавлення викликають розділ 3 і підрозділ 5.3, де мова йде про археологічні об'єкти XVII–XVIII століть. Історична частина цієї книги ґрунтується на моїй

статті, присвяченій Миколаївській церкві. Її було опубліковано 2004 року з винесенням авторських посилань і малюнків [порівн.: 138, с. 14-23; 185]. В археологічній частині роботи подано коротку характеристику об'єктів XVIII століття – решток цегельні, котловану шинку, господарських і стовпових ям, поховань, що містили кераміку – фрагменти горщиків, кахель, димаря, люльок тощо. Важливим аспектом є виявлення решток цегельні кінця XVIII – початку XIX століття, яка нині становить єдину відому споруду подібного типу в Полтаві (її опис подано далі).

2009 року побачило світ четверте видання серії публікацій за результатами охоронних археологічних досліджень у Полтаві – *«Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто»*, підготовлене до друку археологами Юрієм Пуголовком та Євгеном Калашником [294]. Автори здійснили значну науково-пошукову роботу, яка заслуговує високої оцінки й пошанування. Нині це єдина монографія, присвячена Полтаві часу її існування як полкового центру, яка ґрунтується на археологічних джерелах, тому на її аналізі зупинюся детальніше.

З появою нового дослідження терен Полтави, зважаючи на власне наукове зацікавлення в царині історичної топографії й гончарства Полтави XVII–XVIII століть, хочу висловити кілька власних міркувань щодо окремих положень, викладених у монографії, та звернути увагу на деякі позитивні аспекти, а також неточності, які, сподіваюся, будуть сприйняті не як тотальне критиканство, а сприятимуть уникненню подібних недоліків в подальшому поступі дослідників і, можливо, наштовхнуть їх на розробку нових аспектів цієї теми.

Перше, що помічає читач під час знайомства з книгою, – те, що її назва – *«Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто»* – набагато ширша за предмет дослідження, а відтак доволі претензійна. Якщо відкинути 7 сторінок передмови й 5 сторінок першого розділу, присвяченого історіографії досліджень полтавської території, решта тексту містить інформацію лише про незначну ділянку колишньої Полтавської фортеці (вул. Конституції, 4), де 2008 року було проведено розкопки. Площа котловану, як зазначено на с. 15, невелика – 910 м², проте загальний кресленик котловану на с. 27, за правильно зазначеного масштабу, містить цифру лише 567 м². У будь-якому

випадку така площа не дає підстав виносити в назву дослідження всієї старої частини Полтавської фортеці, площа якої, нагадаю, становила близько 2 га. Немає в тексті праці й анонсованої причетності *«до трагічних подій* (оборони Полтави 1709 року. — О. К.) *полтавців, які мали пережити це під стінами своєї козацької фортеці»*, оскільки дослідники не вийшли за межі характеристики виявлених об'єктів і знахідок.

Ще одним загальним спостереженням є довільне використання різних назв на означення періоду XVII–XVIII століть: *«українське козацьке середньовіччя», «розвинуте середньовіччя», «пізнє середньовіччя», «ранній модерн»* [294, с. 15, 22, 60, 77, 102]. Звісно, у періодизації української історії й нині точаться дискусії з приводу завершення середньовіччя й початку ранньомодерного часу, проте слід було б дотримуватися одного погляду, а не змішувати поняття (до речі, більшість сучасних істориків усе ж послуговуються терміном *«ранній модерн»*). Дивним видалося й зауваження редактора, що ці дослідження *«чи не вперше мали на меті вивчення козацьких нашарувань»* (с. 6). А як же тоді розкопки в Полтаві 1999, 2000, 2004, 2005, 2007 років, у результаті яких здобуто найчисельніші матеріали XVII–XVIII століть?

Подальший огляд монографії проведу за її структурними елементами. Отже, у Передмові, де подано коротку характеристику основних періодів історії Полтавської міської території (с. 9), знаходимо твердження, що впродовж XV – початку XVII століття *«цілком можливим є те, що Полтавське поселення змінило свою топографію – з високого надворсклянського плато перемістилося в долину одного зі струмків – приток Ворскли»*. Дуже гіпотетичне й абсолютно недоказове на сучасному рівні джерел припущення. Загалом, можна стверджувати, що окраїнний характер Переяславського князівства, зокрема розмитість юрисдикційної приналежності порубіжних територій, у тому числі Поворскля, а також відсутність помітних військових зіткнень на цих теренах послужили причиною *«мовчанки джерел»* про них, хоча саму життєдіяльність мікрорегіону припинено не було. Зважаючи на брак археологічних свідчень й аргументацію Олександра Лазаревського, вважаю існування міста в середині XIV – на початку XV століття

сумнівним, натомість ймовірним існування тут незначного за розмірами поселення.

Станом на 1430 рік Полтава вже фіксувалася як володіння князя Олександра Глинського, підтверджене на отчинному праві великим князем литовським Вітовтом [243, с. 725; 113, с. 10; 273, с. 29-31; 274, с. 44]. Урешті, після повстання Михайла Глинського 1508 року Поворскля разом з Полтавою зосередилося в руках гілки Домонтів – Глинських, яка не підтримала повстання, розпорошуючись поміж «княжнами Глинськими», представницями роду Домонтів, а відтак переходячи до їхніх спадкоємців — київських зем'ян. Зокрема, за дружиною Єльця Яцька Марією Юріївною Глинською частина володінь перейшла до її доньки Аграфени Єльцівни, а ще за однією з «княжон Глинських» – до її чоловіка Михайла Грибуновича Байбузи [360, с. 706-707; 224, с. 100; 77, с. 8; 68, с. 27].

Наприкінці XVI століття частина Поворскля знаходилася в руках Проскур – Сущанських: саме їх, разом із Федором Пашкевичем та Іваном Луцевичем, називає тариф подимного Київського воєводства 1631 року. У переліку згаданих там населених пунктів Полтави немає, оскільки вона з кінця XV століття адміністративно входила до Черкаського староства Київського воєводства [241, с. 203-204]. На мою думку, у середині XV століття – на початку 1630-х років Полтавське поселення або існувало лише періодично, або було дуже малим. Про його топографію сказати щось напевне неможливо. Ймовірно, у зв'язку з татарською загрозою, населення перемістилося на північ. Зокрема, згідно з люстрацією Київського воєводства 1616 року, Поворскля постає як фактично незаселене – *«входная земля Сівера Ворскли»* [351, с. 89]. Не згадано про Полтаву і в *«Книзі Большого чертежа»*, на відміну від близьких до неї містечок – *«Миргородки»*, Хомутця, Лубен, Пирятина [169, с. 109]. Чітко датованих археологічних комплексів середини XV – XVI століття в межах міста також не виявлено. Варто принагідно додати, що дехто із сучасних авторів, вірогідно, наполягаючи на безперервності існування міського поселення від роменського часу донині, безпідставно датує археологічні матеріали, виявлені дослідженнями 2000 року на Івановій горі, XV–XVI століттями [216, с. 95-96]. Колонізація проходила двома основними шляхами: через надання земель на ленному праві й шляхом так званої військової колонізації,

заснованої на побудові замків для захисту всієї округи [68, с. 15]. Одним із центрів такої колонізаційної діяльності Конєцпольських стала у першій чверті XVII століття й Полтава.

Неправильно автори подають і транслітерацію прізвища Станіслава Конєцпольського – *«Конецьпольський»* (с. 10, 11). Також на с. 15 зазначено, що ділянка досліджень розміщувалася *«у безпосередній близькості від пізньосередньовічного бруствера»*, тоді як ділянка, описана в книзі, розташовувалася неподалік траси проходження фортифікаційної лінії Полтавської фортеці – валу, рову й Київського в'їзного вузла. Ніякого *«бруствера»* в межах полтавських укріплень джерелами ні тут, ні деінде не зафіксовано. Вживання ж цього терміна в якості синонімічного до валу, рову неправильне, оскільки бруствер – це насип у фортифікаційній споруді, призначений для зручної стрільби, захисту від куль і снарядів, а також укриття для спостереження за супротивником. На внутрішньому боці його розташовували барбет – захисну споруду навколо гармати. Принагідно зверну увагу на фразу з другого розділу: *«Якщо раніше вздовж вулиці Конституції можна було очікувати валу і рову, то після розкопок стало очевидно, що вони знаходяться північніше, в бік Петровського парку»* (с. 88, повтор на с. 112). Претензії на інновацію тут дивні: вочевидь, що очікували тут побачити вали й рів тільки автори, адже археологічні обстеження 2005 року, писемні й картографічні джерела вказують на наявність там житлової забудови XVIII століття, а не фортифікацій.

Розділ 2 містить багато дрібних неточностей. Є запитання до аналізу урбанонімів *«старе та нове місто»* (с. 22). Слушно зауважено, що після розширення в 1640-ві роки фортеця почала називатися Старою й Новою Полтавою [303, с. 293], і цей поділ зберігся до її знищення. На доказ цього автори подали план із роботи Івана Павловського, на якому межі старого міста названо *«le (?) Ville de Poltava»*, тобто *«місто»*. По-перше, це абсолютно не підтверджує існування урбанонімів *«старе»* й *«нове»* місто, оскільки мова йде тільки про місто, без прикметників. По-друге, на більшості планів Полтавської фортеці з легендою нову частину фортеці позначено як *«villege Poltava»*, а стару частину – *«fort de Poltava»*, тобто місто (у ранньомодерному значенні) й фортеця Полтава [див., наприклад:

58]. На деяких планах, складених на їх основі, у тому числі на згаданому, ці підписи переставлено.

На с. 23 читаємо: *«У перші роки існування Полтави в якості губернського центру, за генерал-губернатора Куракіна та, напевне, його наступників, занедбані укріплення фортеці повністю нівелюються»*, із посиланням на Василя Бучневича, який сумнівів не мав і писав про ліквідацію фортеці за часів Куракіна. Здійснення такої масштабної акції, як ліквідація оборонної лінії, не могло відбутися за короткий термін. До того ж, як показує донесення Олексія Куракіна від 19 листопада 1804 року Міністерству внутрішніх справ, коштів на виконання цих робіт, запланованих губернським керівництвом, не вистачало [271, с. 88]. Проте 1817 року в Полтаві очікували на приїзд імператора Олександра І. До цієї події були прискорені заходи з благоустрою, які включали, на думку генерал-губернатора, й ліквідацію фортеці. Але й тоді було розібрано не всі укріплення. Згідно з планами 1827 року, де на стару підоснову накладено нову версію перепланування й показано ділянки валу й споруди, які належало знести, оборонна лінія ще існувала [31; 37]; остаточно її розібрали тільки впродовж 1820-х років (мал. 7, 9).

Трохи *«плавають»* автори і в гончарській термінології, тому й з'явилися на с. 39 такі сумнівні описи черепків: *«з добре відмуленого світло-сірого тіста»*, в якому (після відмулювання!) на зламі дослідники побачили *«дрібні шматочки камінців, чорні вуглинки або поодинокі фракції піску»*.

Кілька запитань є й до ілюстрацій цього розділу. На малюнку 19 (с. 43) викликає сумніви правильність відображення профілю макітер – вони виглядають аж занадто *«заваленими»* до середини виробу. На малюнку 23 (с. 46) зображено *«тарілку»*, проте за формою вона нагадує полумисок. У характеристиці фрагмента кахлі, зображеного на малюнку 28: 1 (с. 50), зазначено, що на лицьовій пластині зображено руку з мечем (с. 47), проте на малюнку є лише меч, а руки немає.

Чудова баклага, вкрита зеленою поливою – дійсно рідкісний зразок гончарного виробу з території Полтави. Автори трактують її як предмет, завезений полтавською козацькою старшиною з Батурина [294, с. 58-59]. Дійсно, у Батурині віднайдено подібну баклагу (нині експонується в Музеї археології Батурина), проте вона дещо

менша за розмірами від полтавської, тоді як аналогічні виявлено під час розкопок Київського дитинця (на це посилаються автори) й Київського Арсеналу. Ця посудина походить із об'єкта № 2, який визначеного як підземна схованка й датованого *«не пізніше 1708 р.»* [294, с. 60]. Це датування дуже гіпотетичне, тобто воно базується тільки на інтерпретаційній характеристиці об'єкта як схованки. Яму в такому випадку *«повинні»* були викопати до Полтавської битви. Це найбільш вірогідно, але бездоказово (чому не 1695 чи в 1710-ті – 1711-ті роки; можливо, це погріб будинку, зроблений ще до Полтавської битви чи після неї, на різні випадки?). Водночас періодом *«експлуатації»* об'єкта визначено першу половину XVIII століття, проте не з'ясовано, чи це використання, чи перетворення на смітник (це можна було з'ясувати за стратиграфією й характером залягання знахідок).

Наступний об'єкт № 3 – провал підземного ходу. В описі зазначено, що *«північно-західної та північно-східної стінок об'єкта так і не було знайдено»* (с. 60), проте на малюнку 47 (с. 61) його зображено як графічно замкнений об'єкт. Чимало дрібних неточностей і в характеристиці знахідок із цього об'єкта. Розглянемо їх. У тексті переплутано посилання на малюнок 52. У поданій характеристиці описаних горщиків (*«плічка: опуклі, ребристі або конічні, круто похилі, частіше збережені фрагментарно»* [294, с. 65]) дослідники допустилися однієї значної помилки – плечі розподілено за різними критеріями, тоді як, беззаперечно, будь-яка наукова типологізація має спиратися на морфологічну єдність, тобто на єдиний критерій поділу. У другому абзаці (с. 65) автори, спираючись на попередні, у тому числі власні праці ставлять під сумнів гіпотезу про застосування білого ангобу для створення орнаментальних композицій не раніше середини XVIII століття, а вже в 6 абзаці самі собі суперечать, керуючись усе тією ж гіпотезою під час датування макітер. Докладніше про це мова йтиме в підрозділі 4.1 *«Посуд»*. Неправильним є й поділ мисок та полумисків на ті, що мають *«димлену, теракотову і світлоглиняну поверхню»* (с. 65), адже теракота – випалена глина, і всі прості, неполив'яні вироби прийнято називати теракотовими. До таких термінологічних ляпів слід віднести:

– *«ігрові фішки»* (с. 73) (тобто креймахи);

– *«криси з бордюром»* (с. 65) (рискою чи потовщеним краєм вінець?);
– *«димлені горщики представлені фрагментом верхньої частини світлоглиняного виробу»* (с. 77) (димлені вироби мають бути темно-сірі, а не світлі за кольором черепка);
– *«штамп-коліщатко»* (с. 89) (це різні інструменти);
– *«сірий ангоб»* (с. 91) (такого не було, ймовірно, він вицвів на виробі).

Надто грандіозними видалися й висновки до цього розділу та праці загалом. Наприклад, *«невелика площа досліджень все ж надала чимало нових відомостей щодо історичної топографії полкового центру»* (с. 88). Які нові відомості з історичної топографії, а тим більше чималу їх кількість могли дати розкопки й характеристика двох проваль підземних ходів (їх ще на початку XX століття на цій ділянці виявили Василь Бучневич та Іван Зарецький), один об'єкт-схованка, один підвал та одна господарська яма (наявність житлової забудови на цій території засвідчують писемні джерела й роботи на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею)? Не видно не те що чимало нових відомостей, а й, взагалі, нових відомостей з історичної топографії. Інша справа, що розкопки дали нові джерела для вивчення гончарства Полтави XVIII століття й характеристики окремих аспектів матеріальної культури мешканців міста.

Наприкінці монографії (с. 88, 112) стверджується, що виявлено частину *«житлового кварталу, пов'язаного проходами з системою фортечних комунікацій»* або *«особливістю влаштування житлових будинків у межах фортеці є їх різноманітне «сполучення» із загальноміськими фортечними підземними ходами»*, але з опису об'єктів (лише двох підвалів, які можна віднести до житлової забудови) цього не випливає. В них немає сполучення з підземними ходами, тому про таку систему комунікацій слід було б говорити обережніше.

У загальних висновках для ідентифікації розкопаних об'єктів подано уривок з *«Генерального опису Лівобережної України»*, який проводився в Полтаві в 1765–1766 роках, щоправда, з дещо спотвореною назвою, у тому числі в описі архівної справи в списку джерел і літератури (с. 103, 123, 125). Прив'язка до Кіценської вулиці, описаної ревізорами в 1760-х роках, доволі умовна, адже всі об'єкти,

згадані в книзі, датовані археологами до середини XVIII століття. Дійсно, мапи й опис доводять наявність тут житлової забудови, але про те, що *«рештки заглиблених частин будинків* (до речі, по тексту немає інтерпретації розкопаних об'єктів як заглиблених частин житлових будинків. – О. К.) *належать до кількох господарств вищеописаних будинків* (зазначених в описі дворів Кіценської вулиці. – О. К.)», стверджувати не можна. Окрім того, незрозуміло, про який квартал (с. 103) йде мова: якщо про сучасний, то це не вся територія кварталу; якщо ж ідеться про XVIII століття, то тогочасна забудова взагалі не мала квартального характеру.

Пролягання одного з підземних ходів визначено в напрямку *«на північний захід в бік Басманівської башти»* (с. 104). Зауважу, що в Полтаві південно-західний в'їзний вузол фортечної лінії був вирішений у вигляді горнверка (Басманівський горнверк), винесеного на відстань близько 65 м за фортифікаційну лінію. Горнверк з баштою (точну назву якої не встановлено) знаходився над Мазурівським яром (початок сучасної вул. Небесної Сотні), представляючи собою кінцевий пункт внутрішньої оборонної стіни. Отже, напрямок вказано неправильно й до того ж не доведено, що той хід вів у бік Басманівського горнверка, а не звертав, наприклад, у слушник за 20 м від дослідженої ділянки (це припущення зроблено абсолютно навмання, щоб показати відсутність доказів щодо цього твердження).

Варто звернути увагу на спробу типології горщиків, виявлених у котловані. Це дуже позитивний момент дослідження, адже хронологічну шкалу й особливості посуду полтавського гончарного осередку ще повністю не вивчено. До того ж, це чи не єдина аналітична, а не описова частина монографії. Тим прикріше, що типологію не прив'язано хронологічно, адже в таблиці 1 (с. 106) усі 5 виділених типів й підтипів датовано однаково, в широкому діапазоні – XVIII століттям. Визначити, коли побутував той чи інший горщик, за цією типологією неможливо. Окрім статті Остапа Ханка 2000 року, відсутні посилання та аналогії, і це стосується всієї книги. Окрім індивідуальних глиняних знахідок, посилання є на кілька димлених виробів, баклагу тощо, тому з'ясувати, як автори датували вироби за відсутності нумізматичних знахідок, невідомо.

У висновках також багато спірних тверджень, які інколи вказують на незнання авторами технології гончарства. Не можна з упевненістю стверджувати, що більші за розмірами миски були розраховані на більшу кількість людей (с. 109). Вони могли мати, наприклад, кухонне призначення. Кахлі виготовляли відтискуванням у формі, а не штампуванням (с. 110). Некоректно описувати черепок за зламом, на зразок: *«гончарне тісто переважно теракотове, рідше сірувате»* (с. 110). Нісенітницею є зауваження, що 27 % полив'яних кахель з колекції засвідчують *«високий розвиток гутництва в регіоні, який дозволяв у великих кількостях полив'яний розпис»* (с. 111), адже відомо, що виготовлення скляних виробів (гутництво) і глиняних полив'яних – різні, не пов'язані між собою технологічні процеси.

Так само велика кількість знайдених виробів зі скла не може вказувати на *«розвиток гутного ремесла у місті»* (с. 111). Досі ні за писемними джерелами XVIII століття, ні археологічно не вдалося зафіксувати наявність гути в місті. Мешканці Полтави купували скляну продукцію або в місцевих ятках, або в сусідніх регіонах. *«Генеральний опис...»* засвідчує, що в другій половині XVIII століття в Полтаві працювала лавка Дем'яна Заливаки з продажу скляних виробів, які він закуповував *«в Малоросіи ж на разних заводах»* [36, арк. 30 зв.]. Навіть наприкінці XIX століття в місті працювало лише 5 гутників із незначною кількістю найманих робітників [217, с. 184].

І останнє. Абсолютно погоджуючись із висновком про збагачення джерельної бази, не можна погодитися із застосуванням її для реконструкції історичної топографії, а також із тим, що дослідження *«істотно коригують»* писемні джерела. Як відомо, історики аналізують джерела, а псевдонауковці «коригують» їх. Оскільки дослідники жодним словом, до висновків, не згадали про уточнення даних якихсь джерел, то що це за документи залишилося загадкою.

Загалом, робота справляє гарне враження, оскільки значну увагу було приділено глиняним виробам, адже до цього часу спеціалізованих монографій з археології Полтави XVIII століття не існувало. Усі згадані помилки й неточності, помічені в книзі, є закономірними, адже історія Полтави та її гончарства часів раннього

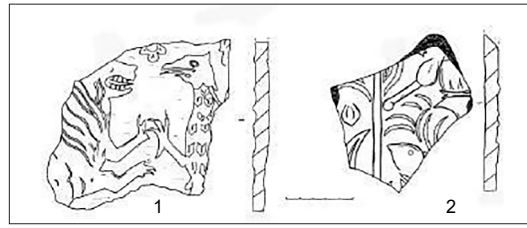

Мал. 46
Фрагменти кахель. Полтава. XVIII століття.
Глина, формування, відтискування.
Малюнок Євгена Калашника [160, мал. 1: 19, 20]

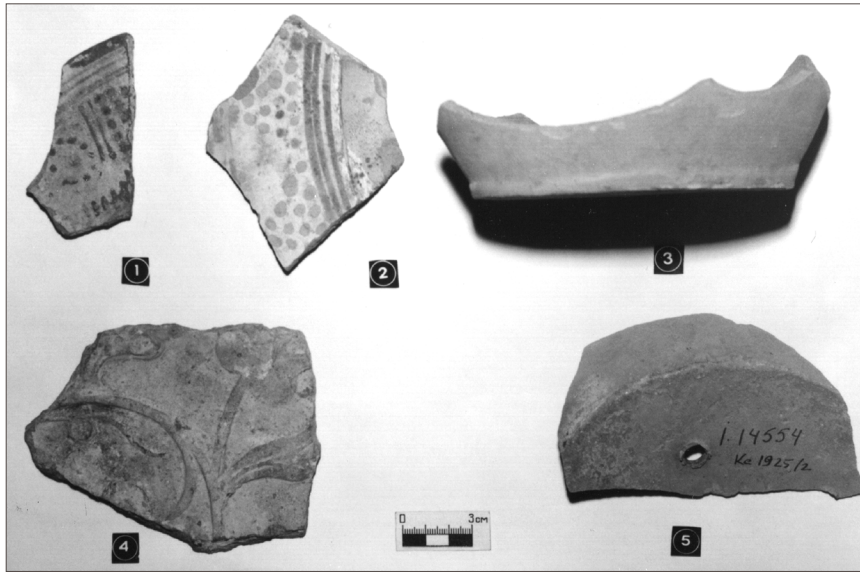

Мал. 47
Фрагменти гончарних виробів (знахідки з горна).
Глина, ангоби (1, 2), полива (1,2), гончарний круг, мальовка (1, 2), накапування (1, 2), відтискування (4).
Полтава. XVIII століття. Розкопки Галини Сидоренко 1964 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 1925-1927.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 5]

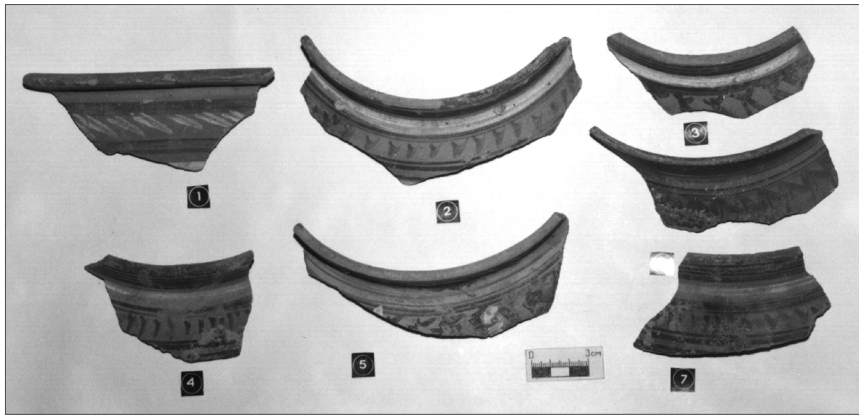

Мал. 48. Фрагменти вінець макітри (1) **та горщиків** (2-5) (знахідки з горна).
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка. **Полтава. XVIII століття.** Розкопки Галини Сидоренко 1964 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 1924/1-7.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 4]

модерну ще твориться. Це єдина нині книга з означеної проблеми, в якій подано не лише опис виявлених джерел, але і їхній аналіз.

Під авторством цих двох дослідників того ж року побачила світ стаття, присвячена сюжетним кахлям, віднайденим на території міста 2008 року [295]. Євген Калашник також увів до наукового обігу знахідки з траншеї на території Сонячного скверу, виявлені 1992 року: *«Місцевими жителями було зібрано фрагменти кухонного та столового посуду, декоративної кераміки, виробів з гутного скла. Колекція налічує 30 одиниць виробів, що належать до XVII–XVIII ст.»* [160, с. 66]. Більшу частину цих виробів датовано різними періодами XVIII століття. Подано детальний опис верхніх частин горщиків, які типологізовано на основі роботи Остапа Ханка 2000 року. Розглянуто іконографію кахель, серед яких увагу привертає фрагмент із зображенням лева й грифона (мал. 46).

Насамкінець зауважу, що окремі положення, які знайшли своє відображення в більш широкому, доповненому й редагованому вигляді в цьому дослідженні, авторка неодноразово висвітлювала в статтях і повідомленнях на конференціях чи семінарах. Їх було присвячено характеристиці дрібної глиняної пластики, кахель,

свічників, посуду й аналізу документальних джерел, пов'язаних із гончарством Полтави XVIII століття (мал. 47-51) [171-203].

Таким чином, доробок у справі вивчення гончарства Полтави XVIII століття чималий, проте відчувається брак ґрунтовності. Жоден із дослідників (за винятком Лариси Виногродської) не студіював гончарство ранньомодерного часу професійно, у зв'язку з чим можна констатувати, що розглянуті публікації були рефлексіями на подію (археологічні дослідження), тобто спричинені потребами

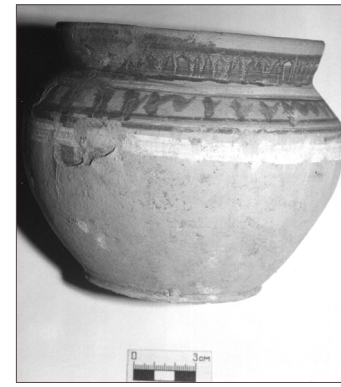

Мал. 49
Горщик (знахідка з горна)**.**
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Галини Сидоренко 1964 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 1516.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 2]

Мал. 50
Фрагмент горщика (знахідка з горна).
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Галини Сидоренко 1964 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 1923.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 3]

Мал. 51
Горщик (знахідка з горна).
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Галини Сидоренко 1964 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 1515.
Фото Миколи Радченка [181, мал. 1]

швидкого введення до наукового обігу отриманих матеріалів тощо. Усе це підтверджує викладені на початку положення щодо характеру публікацій про гончарство раннього модерного часу в українській керамологічній історіографії.

Таким чином, гончарство Полтави XVIII століття, попри значну кількість джерел, нині залишається недостатньо вивченим. Це вимагає систематизації всіх наявних джерел з їхніми даними та комплексного аналізу. Основна увага під час вивчення міст акцентувалася на політичній і соціально-економічній історії. Комплексне дослідження гончарства як одного з видів ремесел, що побутувало в місті у XVIII столітті, дозволить заповнити цю лакуну. Наявність різноманітних писемних та картографічних джерел, значної кількості матеріалів археологічних досліджень XX–XXI століть, проведених на території сучасної Полтави, створюють джерельні передумови для з'ясування аспектів з розвитку гончарства міста в досліджуваний період. Нині стан розробки питань знаходиться на рівні існування розрізнених матеріалів, джерел і досліджень, які не відповідають сучасному рівню знань. На черзі – створення спеціалізованої узагальнюючої праці, яка б систематизувала наявну інформацію, всебічно висвітлюючи гончарство Полтави. Пропонована автором монографія – спроба такої систематизації й розгляд тих аспектів гончарного виробництва, які раніше не становили об'єкт комплексного дослідження.

РОЗДІЛ 3

ГОНЧАРІ ПОЛТАВИ: ДЕМОГРАФІЯ, СОЦІОТОПОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА

3.1. «БРАТІЯ ЦЕХУ ГОНЧАРСЬКОГО»: МАЙСТРИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА

Для міського ремесла доби середньовіччя й ранньомодерного часу характерна цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи кількох професій у межах міста в спілки – цехи. Кількість цехів і цеховиків окремого виробничого товариства кожного міста відображала стан міського ремесла й залежала від економічного рівня його розвитку. Саме діяльність міських цехів засвідчувала рівень розвитку промислового виробництва. У зв'язку з цим, необхідним є вивчення організаційної побудови, діяльності, розвитку в часі, соціального складу ремісничих цехів, їх взаємовідносин із міською й державною владами.

У Полтавському полку в середині XVIII століття з дев'яти міст і містечок цехові об'єнання гончарів постійно існували в чотирьох: Полтаві, Великих Будищах, Біликах і Кобеляках [59, с. 27-28; 175].

Мал. 52. Фрагмент кахлі. Глина, гончарний круг, відтискування, 23х25 см. **Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.** Розкопки Юрія Пуголовка та Олександра Супруненка 2010 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НДА 281. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Гончарний цех Полтави існував як цілісне об'єднання, без поділу на більш вузькі спеціальності. Загалом, у літературних й актових документах окресленого часу надзвичайно рідко можна зустріти позначення окремих гончарів-спеціалістів у певних видах виготовлення гончарної продукції. Серед них досить чітко виділено лише цегельників. Зокрема, вони згадуються в літописі Мгарського монастиря [234, с. 21].

Окрім того, додатково, за поданим у другому розділі монографії віршем Климентія Зіновіїва, де йдеться про виготовлення *«кафлевых»* печей, можна виділити кахельників (мал. 52-53) [151, с. 131].

Ці спеціалізації в Гетьманщині джерела фіксують з кінця XVII – початку XVIII століття. Хоча, як зазначають дослідники, розподіл ремісництва за галузями в Україні розпочався раніше, у першій половині XVI століття. У будівельному виробництві й гончарстві разом виділяють 8 спеціальностей [67, с. 13].

У Полтаві не було дрібної гончарної спеціалізації. Тут упродовж століття діяв гончарний цех і працювали ремісники-*«партачі»*. Про них мова йтиме далі.

* * *

Мал. 53. Фрагмент карнизної кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування. **Полтава (Спаський майдан)VIII століття.** Розкопки Лариси Виногродської 2004 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Питання діяльності гончарного цеху Полтави XVIII століття, на мою думку, слід характеризувати за такими аспектами:

- Організація праці гончарів у межах цехового товариства.
- Зміни чисельності гончарів упродовж століття.
- Персональний склад гончарного цеху.
- Економічне становище братства. Видатки й повинності.
- Соціальний статус гончарів. Розклад цехового устрою в другій половині XVIII століття.

Організація праці гончарів у межах цехового товариства

Діяльність гончарів та інших українських ремісників часів пізнього середньовіччня й раннього модерну відбувалася в межах професійних об'єднань – цехів. Вони інтегрували два важливих принципи: колективну творчість як уособлення ремісницької майстерності та соціальну організацію громадян. Соціологія розрізняє два типи суспільної взаємодії: спільноту й суспільство. За першого типу (спільноти) панують ті соціальні зв'язки, які

ґрунтуються на сусідстві, родиних стосунках, товариськості й повазі, у суспільстві – на традиціях і моральних чинниках [251, с. 103].

Ремісницькі цехи у своїй організації поєднували чіткість і жорстку регламентацію життя й демократичність. Жорсткість полягала в існуванні чіткої ієрархічної структури всередині цеху, обов'язковому виконанні ухвалених рішень усіма його членами, боротьбі цеху за монопольне право виготовляти й збувати товар (так звана боротьба з *«партачами»*), регламентації кількості підмайстрів і учнів, фінансовій звітності тощо. Демократичність цехової структури також мала багато вимірів: корпоративність інтересів, виборність керівних цехових посад, колегіальність управління, можливість зміни ієрархічного статусу, взаємопідтримка (допомога бідним цеховикам, вдовам і сім'ям покійних майстрів) і рівність прав, взаємоповага, колективні збори [369]. Саме ці моменти трактують цех як спільноту традиційного соціуму, а беручи ширше – засвідчують існування в Гетьманщині XVIII століття спільноти, що лише на межі століть трансформувалася в суспільство. Мирон Капраль, зважаючи на вищевикладене та соціальні реалії ранньомодерного часу, влучно використав щодо цехових ремісників термін *«люди корпорації»* [162]. Як зауважив Пітер Берк, *«професійна солідарність ремісників (майстрів та підмайстрів) проти представників інших ремесел та інших міст спрацьовувала проти класової свідомості»* загалом [69, с. 189].

Цехові устави регулювали різні аспекти внутрішнього життя цехів і поведінку їхніх членів. На чолі цеху стояв цехмістер – старшина цеху, якого обирали з найбільш впливових майстрів. Він мав оздоблену різними символами ремесла палицю – знак цехової влади. Цехові старшини (цехмістер, *«старший брат»* та ключник) керували справами цеху й розпоряджалися цеховим майном, мали судові повноваження. Найсуворішим покаранням було виключення з цеху, бо це прирівнювалося до втрати права на заняття професією. У цехмістра зберігалися цехові документи, печатка та настільний хрест [369; 288*, с. 75]. За збереження грошей відповідав *«ключник»* (*«підскарбій»*). Важливість головних посад засвідчується й тим,

** У цій роботі можна більш детально ознайомитися з організацією гончарного цехового виробництва в містах Гетьманщини*

що саме вони в документах 1710-х – 1720-х років фігурують у вигляді прізвищ цехмістра полтавського гончарного цеху Яреми Ісаєнка й *«ключника»* Якова Гончара з Великих Будищ.

Життя цеху регламентувалося статутом, який відображав основні моменти організації виробництва, життя цеховиків. Цехи були замкненими корпоративними організаціями, вступ до яких був складним і тривалим процесом. Цех був монополістом у власному місті, тому боровся за своє монопольне право з так званими *«партачами»* (нецеховими майстрами). Особливо ця боротьба загострилася в другій половині XVIII століття, *«перемога партачів»* позначила розклад цехового ладу (детально про це мова йтиме далі). Представники інших цехів мусили сплачувати в цехову казну за право гончарювати чи торгувати в місті [159, с. 198].

Першим етапом набуття статусу повноправного братчика було учнівство. Наступним ступенем – здобуття звання підмайстра, ремісника, що вже засвоїв основи професії. За словами Костя Василенка, учень при вступі в учнівство вносив до братської скриньки *«вступне»*, виходячи з навчання, платив *«визволок»*, а коли відкривав свою майстерню, мав сплатити *«опис»* [80, с. 163].

Плата підмайстру була стандартною й відрізнялася від інших ремесел – близько п'яти рублів на рік. Підмайстри працювали близько трьох років, а далі, витримавши фаховий іспит і сплативши певну суму, ставали братчиками – майстрами [154, с. 68]. У класичних випадках, зокрема в цехах Західної Європи, підмайстер виготовляв випробувальний виріб (шедевр) для набуття статусу майстра.

Як зазначив Василь Балушок, для Лівобережної України лише у двох випадках, які стосуються міст Чернігівщини* й Полтави, йому зустрілася згадка про урочний виріб [67, с. 77-78]. Вона міститься в універсалі 1677 року полтавського полковника Павла Герцика. Серед правил, які мав відбувати посвячуваний, була *«мистирія»*: *«О мыстыріи хтобы хотелъ еднаючы в томъ помыненномъ ремеслу зоставать, маетъ дать до цеху копъ десять литовской лечбы, уступку до скринкы братерской золотыхъ два; (12) фунтов воску, фунтъ ладану, бочокъ две пива, чотиры гарцы горелкы, цеберъ*

* *Щодо міст Чернігівщини, то це опосередкована згадка в праці Олександра Шафонського*

пыва отъ месца, визволокъ от хлопца цеберъ пыыва; (12) грошей до скринки братерской; челяды чотири грошы». Василь Балушок висловив сумнів щодо того, що *«мистирія»* була урочним виробом, а не учтою, яку влаштовував посвячений. Схиляюся до цієї ж думки, адже запис вказує на святковий банкет, а не на представлення *«шедевру»*.

Вірогідно, для міст Гетьманщини звичай виготовлення випробувального виробу не поширився, натомість замінився урочистим вступом до цеху, який влаштовував підмайстер у вигляді бенкету, який, у свою чергу, вже в другій половині XVIII століття замінився простою грошовою сплатою. На це, наприклад, вказують записи ремісників м. Переяслав у книзі *«Генеральний опис...»,* зроблені за стандартною формулою: *«Цеху ведом... при висании уплатил* (наприклад. – О. К.) *1 рубль 40 копеек»* [45]. Василь Балушок назвав такі сплати *«штучними грішми»*, які замінили виробництво *«штуки»* [67, с. 78]. Подібну ситуацію можна простежити й на прикладі цехової книги гончарного цеху, записи якої про *«визволення підмайстрів»* збереглися за 1743–1756, 1759–1770, 1773–1804 роки [56*]. У жодному випадку немає згадки про виготовлення *«визвольного»* виробу, проте наявні записи про сплату копи *«за визволення»* або ж *«за цех»*. Дуже промовистим є запис 1770-х років, який показує, як традиційна записна формула підмінила реальний стан речей: *«Я Грицько Малоревъ оплати копу за цех* (останні слова закреслено й угорі написано. – О. К.) *сполнилъ зовсем цехъ»* [56, арк. 10].

Коли в Полтаві з'явився цех – невідомо, за браком джерел з'ясувати точну дату його появи поки що не вдалося, проте, безсумнівно, він сформувався в XVII столітті разом із іншими цехами: ткацьким, бондарським тощо, щодо яких відомі універсали, датовані 1660-ми роками [78].

Джерел, що містили б відомості про наявність у XVIII столітті окремого цехового будинку полтавського гончарного цеху, досі не виявлено. Зважаючи на твердження Олеся Пошивайла про

** На жаль, збереглася не вся цехова книга: перші її сторінки відсутні, тому невідомо, в якому місті існувало це гончарне братство. На мою думку, воно належить цеховому братству с. Дибинців*

відсутність цехового будинку гончарних цехів міст Гетьманщини, яке він аргументував малочисельністю й бідністю братств, специфікою ремесла, яка обумовлювала можливість працювати вдома, коли житло було водночас і робочим місцем [288, с. 75], можна вважати, що в Полтаві його взагалі не існувало, а збори відбувалися в будинку цехмістра. За прикладом Переяслава [56], можемо припустити, що виробничі приміщення, як-то господарські комори, належали цехові чи окремим ремісникам.

Інколи до цехів входили майстри різних спеціальностей, функціонуючи як багатопрофільні об'єднання. Цей процес зафіксовано в багатьох українських містечках [275, с. 158]. Так, наприклад, перемишльський цех об'єднував бондарів, сідлярів і гончарів, а володимирський – гончарів, мулярів і цирульників, хоча найчастіше об'єднувалися з ковалями [67, с. 14, 56]. Проте окремі об'єднання вважають неможливими, наприклад із різниками. Як зазначав наприкінці XIX століття Кость Василенко, серед цехових гончарів Полтавщини існувала традиційна заборона на вбивство тварин і знімання з них шкіри, оскільки ця ритуальна нечиста робота зганьбить землю-глину* [67, с. 55].

Проте слід зауважити, що для Гетьмащини XVIII століття це був рідше виняток, ніж правило. Так, для Полтавського полку XVIII століття вдалося відшукати лише один приклад подібного об'єднання гончарів, зафіксований *«Генеральним описом...»* 1767 року. Серед козаків Полтавського полку, записаних до Першої Петрівської сотні, була одна родина, що займалася колісництвом і гончарством водночас [351, с. 113]. Для полкового міста подібні приклади невідомі, гончарний цех існував самостійно, не об'єднуючись із представниками інших професій.

Іншим видом об'єднань є умовно назване *«територіальне»* об'єднання, коли в Лівобережній Україні в одному цеху гуртувалися ремісники міста й навколишніх сіл [275, с. 82, 157]. З універсалів полковників Дем'яна Гуджола, Прокопа Левенця відомо, що ще наприкінці XVII століття ткацький і бондарський цехи складали

* *Принагідно пригадаю Івана Різніченка (цехмістра гончарного цеху Полтави 1721 року), батько чи дід якого, за законами антропонімії, мав бути різником. Отже, це питання ритуальних практик і економічних взаємовідносин різнопрофільних цехів потребує подальшого дослідження*

єдину цехову організацію із майстрами навколишніх магістратських сіл [78, с. 499]. Більш чіткі відомості про Полтаву наявні за 1718 рік, де в цей час до кравецького цеху були приписані п'ять ремісників із с. Мачухи; до різницького – один із с. Тахтаулове; до шевського – три із с. Мачухи, до ковальського – два із с. Мачухи, один із с. Тахтаулове; до ткацького – шість із с. Тахтаулове, п'ять із с. Мачухи; до кушнірського – один із с. Тахтаулове. У бондарському й колісницькому цехах усі майстри були із с. Мачухи [19, арк. 60-61 зв.]. Відомостей про приписування мешканців навколишніх сіл до міських гончарних цехів на території Полтавського полку поки що немає.

Таблиця 2

Кількість цехових ремісників із ратушних сіл Полтави

Спеціалізація цеху	Мачухи		Тахтаулове	
	1718	1721	1718	1721
Кравецький	5	–	–	–
Шевський	3	5	–	–
Кушнірський	–	10	1	–
Ткацький	3	6	6	–
Ковальський	2	2	1	–
Різницький	–	4	1	–
Колісницький	21	21	–	–
Бондарський	8	15	–	–

Найчастіше села розміщувалися неподалік від полкового міста й належали магістрату чи ратуші. Відповідно, ремісників вважали міськими цеховими майстрами. Проте, як зазначалося в першому розділі, місто поступово втратило свої володіння, які перейшли до приватної власності полкової старшини, а цеховики перейшли до категорії їхніх підданих. Цей процес був характерним для всієї території Гетьманщини середини XVIII століття.

Зміни чисельності гончарів упродовж століття

Для створення цілісного уявлення про полтавський гончарний осередок XVIII століття слід розглянути такий важливий аспект, як динаміка гончарного виробництва в полковому місті, яке відображається в кількісних змінах майстрів-гончарів. Полтава не була значним гончарним осередком. У місті проживали гончарі, які обслуговували потреби місцевого ринку. (Для порівняння чисельності гончарів та майстрів інших виробничих об'єднань див. таблицю 3).

Таблиця 3

Кількість ремісників Полтави у XVIII столітті*

Цех	1718	1721	1722	1765–1766	1798–1800
Кравецький	48	–	60	37	46
Різницький	26	35	20	28	32
Шевський	39	78	30	53	197
Ковальський	7	31	25	38	38
Гончарний	12	21	13	9	11
Ткацький	31	31	27	18	34
Кушнірський	1	81	–	3	46
Бондарський	8	14	10	7	20
Колісницький	21	–	–	–	–
Музик	–	–	–	2	13

Отже, кількість гончарів у місті була незначною, проте сталою впродовж століття (див. схему 2).

Докладніше проаналізую подану інформацію. За компутом 1718 року в Полтаві серед такої категорії міщан, як *«цеховіє полтавскіє людє»*, яка, загалом, налічувала 151 особу, до *«цехъ гончярскій»* входило 12, що становило 8 % від загальної кількості [19, арк. 9-10 зв.]. Цех не був найменшим у цей час, адже ремісничі об'єднання кушнірів, ковалів і бондарів мали ще меншу кількість осіб.

** У тому числі, з позацеховими ремісниками*

Схема 1
Діаграма чисельності цеховиків Полтави першої чверті XVIII століття

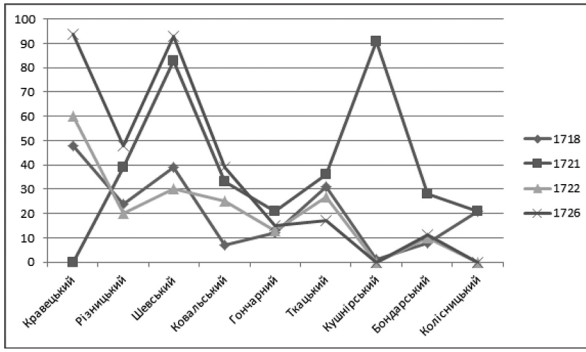

Схема 2
Кількість гончарів Полтави

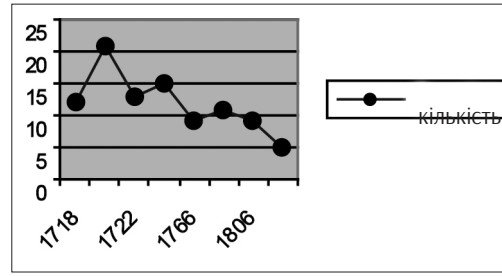

Кількість гончарів за переписом, проведеним через три роки (1721), зросла майже вдвічі й становила 21 особу [20, арк. 11-11 зв.]. Це єдине значне зростання гончарського контингенту за все століття, тому потребує детального пояснення. Кількісний склад цеховиків усіх спеціальностей ніколи не був сталим. Навіть за такий незначний проміжок часу – 4 роки (1718–1722), який пройшов між згаданими ревізіями, чисельність майстрів змінювалася. Для Полтави, загалом, характерна тенденція до зростання загальної кількості ремісників. Так, на 1721 рік вона різко збільшилася, проте вже наступного року знову стала орієнтовно наближеною до показника 1718 року*. Найбільше зростання кількості майстрів Полтави

** Кількість майстрів 1722 року – 13 осіб, у таблиці й тексті подано «По ведомости Карташова о цехах по всем полку Полтавском какие в оных зборы были, куда употреблены. 1722 р.» [34, арк. 2 зв.]. Повний текст документа наведено в додатку 3*

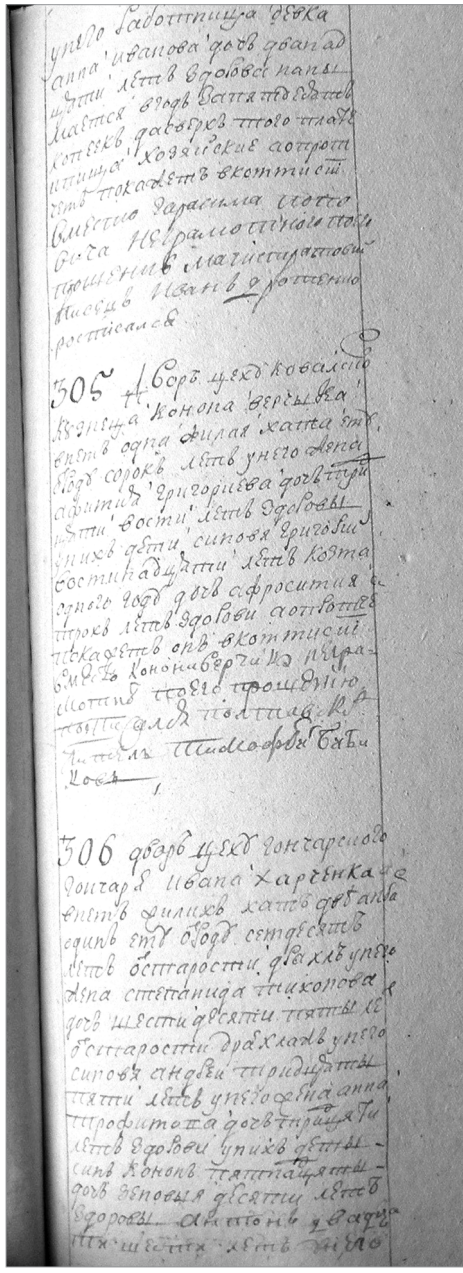

Мал. 54
Сторінка *«Генерального опису…»* з відомостями про двір гончаря Івана Харченка. Полтава.
Центральний державний історичний архів України (Київ) [36]. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

зафіксовано для кравецького, кушнірського й шевського цехів. Проте кількість гончарів зросла лише одного разу – 1721 року. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Гетьманщині в 1720-ті роки – завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні посилання козаків на примусові роботи до Росії. Його міг викликати сам характер проведеної 1721 року ревізії, яка з'ясувала передовсім соціальний стан мешканців. Натомість, документ 1722 року (податкова відомість Гаврила Карташова) містив винятково дані про цеховиків, тому більш реально відображає кількість членів цеху. Наближену цифру подає й ревізія 1726 року – 15 осіб.

Дані ревізії 1721 року подають цифри більші, ніж аналогічна статистика 1718 року й податкова відомість 1722 року. Аналогічно, цей же документ має найбільшу кількість розходжень у цифрах між реальною кількістю зазначених прізвищ ремісників і підсумковими цифрами переписувачів. Наприклад, у Біликах укладачі фактично не помилилися, натомість, у Нових Санжарах кількість цеховиків, за даними, зафіксованими наприкінці стовпців із прізвищами, жодного разу не відповідала реальній кількості або не була зазначена: найбільше розходжень у загальній кількості колісників – замість 29 їх нараховано лише 20. Отже, цю особливість слід брати до уваги, оперуючи лише узагальнюючою статистикою подібних джерел.

За *«Генеральним описом… »* у 1765–1766 роках у Полтаві було 12 гончарів [36, арк. 175 зв., 177 зв., 182-183 зв., 201 зв., 206, 210, 212 зв., 213, 214 зв., 306]*.

З них 9 (75 %) були записані до цеху. Вони були власниками домогосподарств. 3 майстри (25 %) були підданими й проживали в домогосподарствах власника. Подаючи ці обрахунки, хочу застерегти: у переписі є прямі посилання на професію *«душі»*, яка переписувалася, – *«двор цеху гончарського гончара»*, а інколи можна дізнатися про професію власника лише за згадкою в описі про найманих робітників: один із них *«взят на изучение гончарному мастерству»*. Отже, за відсутності цих ознак професію могли не зазначати, тож, гіпотетично, кількість гончарів у місті могла бути більшою. Проте, якщо цифру 12 осіб вважати умовно правильною,

** Опис гончарів домогосподарств подано в таблиці 9 і додатку 2*

то підрахунки показують, що в середньому один гончар обслуговував 80-90 домогосподарств полтавських мешканців.

У 1798–1800 роках, за Топографічним описом Малоросійської губернії, у місті з населенням 7153 особи (без дітей) нараховувалося 11 ремісників, які відносилися до категорії *«горшечники и печники»* [268, с. 64-65]. Ситуація істотно не змінилася й на початку XIX століття: за статистичним описом 1806 року гончарів налічувалося 9 із загальної кількості *«447 душ мастеровых людей»* [285, с. 52]. А через тридцять років (1836) ще менше – лише 5. Цех був найменшим з-поміж десяти наявних на той час у місті [285, с. 68].

Узагальнюючі дані про кількість ремісників і динаміку їхнього зростання виглядають так: перше місце за кількістю майстрів посідав шевський цех, друге – ткацький, третє – різницький, четверте – кушнірський, п'яте – кравецький, шосте – колісницький, сьоме – ковальський, восьме – бондарський, дев'яте – гончарний. Отже, найчисельнішими традиційно були шевські цехи, а найменшими, якщо не рахувати цех музик, який з'явився лише в другій половині століття, були гончарний і бондарський.

Така кількість гончарів навряд чи може ілюструвати Полтаву як значний гончарний осередок, адже середня кількість гончарів, які працювали в місті в першій половині XVIII століття, – 15 осіб, проте свідчить про безперервність розвитку ремесла в означений період. Порівнюючи чисельність гончарів Полтави та інших містечок Полтавського полку в першій половині століття, слід зазначити, що їх пропорційне відношення до кількості всіх жителів приблизно однакове. Якщо в Полтаві, як уже зазначалося, один гончар у середньому обслуговував 80-90 дворів, то у Великих Будищах цей показник становив 60-70, у Біликах – 90-100, у Кобеляках – 150-160. У Полтаві гончарному цеху за кількістю поступався лише бондарський. Ця ситуація традиційна для міст і містечок Гетьманщини. Так, у Полтавському полку в тих містах, де гончарного цеху не було, *«пасли задніх»* бондарський і колісницький [186, с. 28-34]. Подібні приклади й з інших міст. Зокрема, в Києві, за даними 1742 року, гончарний цех налічував 48 осіб [154, с. 67].

Попри порівняну сталість чисельність гончарів у місті, слід зазначити, що загальна кількість майстрів, що працювали в полку,

збільшилася*. Тобто в тих населених пунктах, де залишилися цехи, кількість майстрів до кінця першої чверті століття зросла, окрім представників колісницької й бондарської спеціальностей, кількість яких зменшилася (по полку на 26,9 % і 25,4 %, відповідно). Найбільше зростання простежено для майстрів ковальського (на 61 особу – 122 %) та шевського ремесел (214 осіб – 90,3 %, відповідно); збільшилася також кількість гончарів (на 64,1 %) і ткачів (майже на 60 %).

Отже, гончарний цех Полтави не був великим, кількість гончарів, вірогідно, визначала потреби місцевого ринку. Логічного збільшення гончарів у другій половині століття пропорційно до загальної кількості міщан не відбулося, що можна пояснити розкладом цехової організації, появою нецехових ремісників, підданих-гончарів, збільшенням у побуті заможних жителів скляного й мануфактурного фаянсового посуду.

Персональний склад гончарного цеху

Персональний склад гончарної ремісничої категорії Полтави вдалося віднайти за 1718, 1721, 1726, 1765 й 1766 роки. Прізвища гончарів подано у зведеній таблиці 4.

• *Цехмістер*

Очолював цех цехмістер, який виконував адміністративну, організаційну, репрезентативну, фінансову, у деякій мірі, судову й фіскальну функції. Цехмістра обирали на загальних зборах братчиків. На думку Миколи Кобилецького, міська рада контролювала вибір цехових старшин, при цьому ступінь контролю варіювався залежно від типу міста: у містах повного Магдебурзького права й королівських містах цехмістрів обирали члени цеху, а затверджували міська рада й бургомістр; у містах неповного Магдебурзького права й приватновласницьких містах – бургомістр і радники [170, с. 73]. Цехові акти XVII століття засвідчують, що міщани, які об'єднувалися в цех, мали право вільного обрання більшістю *«старшого»*

* *У додатку 4 подано таблицю із загальними даними по всіх цехах Полтавського полку, яка підтверджує викладене положення, дозволяє провести порівняння й прослідкувати динаміку змін чисельності ремісничого контингенту*

Таблиця 4
Гончарі Полтави XVIII століття*

1718	1721	1726	1765	1766
Цеховіє людє	**Цеховіє людє**	**Цеху гончарського**	**Цехові**	**Цехові**
Ярема цехмистръ Павло Смѣлянский Роман Гончаръ Грицько Гончаръ Прокопъ Кочкалденко Голубиха вдова Мирүнъ Гончар Дмитро Кочкалда Семенъ Гончар Кондратъ Лобко Василь Зирка Мотря Холодувна	*тяглiє* Ярема Исаєнко цехмистръ Павло Смѣлянский Игнатъ Волощенко Пилипъ Зирка Грицько Смѣлянский Микита Матвѣенко *пѣшіе* Дмитро Кочкалда Процикъ Кочкалда Михайло Кошляченко Миронъ Лисий Романъ Онищенко Иванъ Павловъ зятъ Яковъ Балацких Семен Гапчичъ Маря Климовна вдова Олена Титчиха вдова Маря Остапиха вдова Клим Кривий Василь Безуглий Мотря Холодувна вдова Иван Рѣзниченко	*конніе тяглиє* Романъ Кривій Ярема Гончаръ Грицко Смѣлянченко Семен Гончаръ Семен Чоробѣенко Иванъ Харченко Прокопъ Дмитренко Иванъ Смѣлянченко Грицко СмЂлянченко Климъ Гончаръ Івань Смѣлянского зятъ *удови пѣшиє и весма убогиє* Миска удова Параска Кошлячка Олена Тищиха Маря Голубиха	Алєксєй Мовченко Герасим Зорчєнко Савва Савчєнко Данило Прокопієвич (у нього учні – Корнєй Івановъ, Касянъ Лукяновъ) Василь Харчєнко (у нього робітник – Антонъ Гончарєнко, учень – Павєлъ Хупавєнко) Иван Харчєнко Стєпан Терновъ Гарасимъ Рачковский Василь Охофертєнко *піддані* Прокопъ Бердникъ (в нього учень – Кирило Зенченко) Терєнтий Пирчєнко (у нього робітник – Федоръ Голубєнко, учень – Петръ Гончарєнко) Никифоръ Бутєнкѡ (у нього робітник – Павєлъ Никитинъ)	Алексей Смолянской полк Васил Бойченко Вдова Зєрчиха Савка Савченко Данило Смолянский зять Васил Смолянченко Гарасим Рачковщенко Яков Харченко з сином Антоном

* *Усі прізвища та назви наведено згідно з орфографією оригіналів документів. [Таблицю складено на основі джерел: 19, арк. 9 зв.-10; 20, арк. 11-11 зв.; 36, арк. 175 зв., 177 зв., 182 зв. - 183, 201 зв., 206, 210, 212 зв., 213, 214, 214 зв., 306; 126, с. 80; 13, арк. 113 зв.]. Дякую професору Юрію Волошину за можливість ознайомитися з одним із використаних джерел [13]*

зі своєї групи, при чому вимоги до кандидата в цехмістри, який мав влаштовувати все братство, були прості: він мав бути гідним, чесним, добрим [225, с. 202-214], а на думку Івана Єрофіїва, ще несудимим, заслуженим та енергійним [141, с. 10].

У радянській історіографії цехмістрів традиційно *«відділяли»* від решти ремісників, зараховуючи до міського *«патриціату»*. Традиційне сприйняття цехмістрів як елемента панівного прошарку міського суспільства Гетьманщини *a priori* передбачає постійність цієї категорії. Отже, для створення подібного прошарку цехмістри мали обиратися якщо не довічно, то на тривалий термін. Проте за цеховими актами цехмістра мали обирати щорічно.

Цехмістром гончарного цеху Полтави в 1710-х – 1720-х роках був Ярема Ісаєнко. Причому в компуті 1718 року він згадується без прізвища. Питання про те, хто був цехмістром у 1760-х роках, ускладнюється тим, що укладачі *«Генерального опису…»* не вказали на цей факт у документі. Проте 1927 року Михайло Бужинський опублікував витяг із чолобитної за березень 1766 року до генерал-губернатора Петра Румянцева, підписаний цехмістрами полтавських цехів, зазначивши їхні прізвища [74, с. 184]. За цими даними цехмістром гончарного цеху мав бути Данило Городчаненко, проте в *«Генеральному описі…»* такого прізвища немає, хоча документи укладалися в один рік. Єдиним, з ким можна ототожнити згаданого Данила Городчаненка, є Данило Прокопієвич, оскільки в цьому випадку як прізвище могли записати по батькові. Окрім того, він єдиний із гончарів, хто мав робітника й двох учнів, що додатково може вказувати на його майновий і соціальний статус.

Загалом, із семи згаданих Михайлом Бужинським імен цехмістрів збіг наявний лише в трьох випадках: правильно названий кравецький цехмістер Семен Коропець, шевський – Петро Вакуленко, різницький – Лука Луценко. Ім'я голови ткацького цеху Степана Солодовника подано як Солодовниченко, бондарського цехмістра Петра Гавриленка записано на російський манер – Гаврилов, ковальського старшини Василя Манковича взагалі немає в *«Генеральному описі…»*. Окрім Яреми Ісаєнка, обидва компути першої чверті XVIII століття фіксують у складі гончарів таких осіб: Павла Смілянського, Дмитра Кочкалду, Прокопа Кочкалденка (пізніше записаний як Процик Кочкалда) та Мотрю Холодувну.

Порівняймо ці дані з іншими цехами Полтавського полку того часу. У результаті аналізу ревізій першої половини XVIII століття доходимо до таких висновків (див. додаток 5). Цехмістрів здебільшого переобирали щороку. Тобто цю норму права й вимогу цехового статуту продовжували виконувати в першій половині XVIII століття в Гетьманщині. Лише в трьох цехах із двадцяти цехмістри залишалися на своїй посаді впродовж 1718–1722 років, у тому числі згаданий цехмістер гончарів Ярема Ісаєнко з Полтави*. Ще у двох випадках цехмістрами були одні й ті ж особи, але наявні дані мають прогалину в три роки (1718 та 1722), тобто могло мати місце повторне переобрання. Маємо також вибірку про вісімнадцять цехів, у яких змін не зафіксовано в більш ніж 27 %, а щорічне переобрання – у переважній кількості (72,2 %).

Вибірка мала, щоб робити ґрунтовні висновки, але на її основі все ж можна припустити, що більша тяглість, сталість притаманна шевським і гончарним цехам та малим містечкам. Найбільше змін зафіксовано для полкових міст Гетьманщини – Полтави й Прилук. В останньому стовідсотково переобирали цехмістрів щорічно. У Полтаві ж, як зазначалося, лише голова гончарного цеху зберігав найдовше свою посаду. У такій ситуації цехмістри не могли належати до *«патриціату»* міста, оскільки не становили малої соціальної групи. Їхня участь у громадському (управлінському) житті міста скоріше показує *«демократичність»* ранньомодерного міста Гетьманщини, ніж його *«класову сутність»*.

Для міст Гетьманщини, у питанні обрання цехмістрів, спостерігаємо своєрідний рух ієрархічними сходами вгору до найвищої посадової особи в цеху. Йдеться про вибір очільником цеху ключника – другої, за значимістю, людини в ремісничому об'єднанні. Такий випадок також засвідчено в Полтаві, де в ковальському цеху, який 1718 року очолював цехмістер Данило, був Микита Ключник, а пізніше, у 1721, 1722 роках, саме він був обраний цехмістром. Ще один цікавий приклад стосується родинних зв'язків усередині цеху. Так, цехмістер гончарного цеху Яків Гончар із Великих Будищ був, вірогідно, сином ключника, оскільки 1718 року записаний

* *Окрім нього, сталість в обранні очільника цеху проявили шевці: цехмістри Кузьма Тценко зі Старих Санжар та Іван Лисенко із Сокілки, які залишалися на своїх посадах упродовж майже чверті століття*

Таблиця 5
Майновий стан цехмістрів Полтавського полку
(за даними ревізій першої чверті XVIII століття)

1718						1721					
Піші		**Тяглі**		**Немає даних**		**Піші**		**Тяглі**		**Немає даних**	
К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
3	3,9	13	17,1	40	78,9	3	7,1	14 – ґрунтових; 6 – безґрунтових	47,6	19	45,2

як Ключниченко. На жаль, за даними гончарного цеху Полтави неможливо встановити ім'я ключника.

Щодо майнового статусу, то Ярема Ісаєнко належав до категорії тяглі, як і більшість цехмістрів Полтавського полку.

Цікавим аспектом є антропонімія ремісників. У кожному об'єднанні були носії *«ремісничих»* прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася як прізвище. Проте в цехах зафіксовано й прізвища, які вказують на *«чужі»* спеціальності. Найбільше таких із суфіксом *«-енко»*, тобто це діти чи онуки ремісників, які змінили спеціальність. Проілюструємо це даними 1718 і 1726 років (див. табл. 6).

Статистика засвідчує, що в межах полку найбільша залежність прізвища майстра від спеціальності за даними 1718 року, була властива ковалям (38 %), гончарям (33,3 %) і бондарям (27,1 %), найменша – кушнірам (2,1 %) і різникам (2,9 %). До 1726 року загальна тенденція не змінилася, різниця лише у відсотках: на першому місці за домінуванням відповідного ремеслу прізвища, збільшивши показник, залишилися ковалі (46 %), за ними – бондарі (34 %), й останні в трійці лідерів – гончарі, щоправда, їхній відсоток знизився до 29,1 %. 1726 року найменша залежність прізвищ від професії простежувалася в колісників і кравців, але традиційно низький відсоток залишався в кушнірів і різників. Подібність прослідковується в співвідношенні *«свого»* й *«чужого» «ремісничого»* прізвища.

Полтавські гончарі розподілилися таким чином (див. табл. 7).

У посполитих і ремісників процес закріплення прізвищ у XVIII столітті ще тривав. Свідченням цього є численні уточнення прізвища чи професії при їхній розбіжності або наявності прізвиська,

Таблиця 6
Антропонімія ремісників Полтавського полку (станом на 1718 та 1726 роки)

Спеціальність цеху	Загальна кількість	Особи, які носили відповідне спеціальності ремісниче прізвище		Особи, які носили невідповідне спеціальності ремісниче прізвище		Загальна кількість	Особи, які носили відповідне спеціальності ремісниче прізвище		Особи, які носили невідповідне спеціальності ремісниче прізвище	
		К-ть	%	К-ть	%		К-ть	%	К-ть	%
		1718					1726			
Кравецький	73	5	6,8	6	8,2	329	25	7,6	26	7,9
Різницький	168	2	2,9	2	2,9	232	30	12,9	6	2,6
Шевський*	237	24	10,1	7	2,9	451	83	18,4	13	2,9
Ковальський**	50	19	38	0	0	111	51	46	3	2,7
Гончарний	39	19	33,3	0	0	64	14	21,9	2	3,1
Ткацький	193	15	7,8	4	2,1	308	53	17,2	8	2,6
Кушнірний	235	5	2,1	9	3,8	187	23	12,3	11	5,9
Бондарський***	59	16	27,1	2	3,3	44	15	34	3	6,8
Колісницький	93	15	16,1	5	5,4	68	3	4,4	1	1,5

Таблиця 7
Антропонімія гончарів Полтави (станом на 1718 та 1726 роки)

Загальна кількість	Особи, які носили відповідне спеціальності ремісниче прізвище		Особи, які носили невідповідне спеціальності ремісниче прізвище		Загальна кількість	Особи, які носили відповідне спеціальності ремісниче прізвище		Особи, які носили невідповідне спеціальності ремісниче прізвище	
	К-ть	%	К-ть	%		К-ть	%	К-ть	%
	1718					1726			
12	4	33,3	0	0	15	3	20	0	33

** Зараховувалися шевці й сап'янники.*
*** Зараховувалися ковалі, римарі, котлярі, золотарі, шабельники й слюсарі.*
**** Зараховувалися бондарі й коробейники*

яке підкреслювало певні особистісні риси. Сучасне прізвище Гончар та його похідні термінологічно вказують на гончарське ремесло, засвідчують, що в роду їхніх носіїв були особи, які в XVII–XVIII століттях не лише формально носили це прізвище, але й займалися гончарством [288, с. 323]. До нащадків прізвище переходило або в незмінному вигляді, або у видозміненому. Серед останніх найбільш вживаним було прізвище Гончаренко.

• *Батьки та діти*

Для цехів було характерним успадкування цехових прав, професійної майстерності дітьми від батьків. Вважається, що для родичів цеховика, особливо його синів, вступ до цеху був полегшеним. Вони фактично від народження вважалися потенційними його членами [67, с. 83], використовуючи характерне для багатьох соціальних сфер право спадковості, родинну функцію допомоги дітям у досягненні певного соціального статусу. Кость Василенко, описуючи гончарів Хомутця, зазначив, що діти й родичі гончарів, які полишили цех, мали право *«поновити цех»*, сплативши *«1 рубль»* [80, с. 165].

Родинні зв'язки в середовищі майстрів, передача професійної майстерності дітям – ці питання повинні розглядатися в окремих дослідженнях із залученням більш широкої джерельної бази. На разі, акцентую увагу на родинних зв'язках гончарів, належність до яких наголошувалася навіть у таких небагатослівних документах, як фіскальні ревізійні списки.

Проаналізую списки гончарів з цього погляду. Серед майстрів виділяється кілька осіб, пов'язаних родинними зв'язками: Павло й Грицько Смілянські, прізвище яких одразу вказує на те, що вони могли бути уродженцями Сміли або суміжної території; Дмитро й Прокіп Кочкалди – батько й син, на що вказує суфікс *«-енко»* в прізвищі Прокопа, зазначеному так у документах 1718 року; Василь і Пилип Зірки, які могли бути братами чи батьком і сином відповідно. Попри те, що переписи 1726 й 1766 років відділяють лише 40 років, порівняння прізвищ гончарів, зафіксованих ними, не дає можливості виділити осіб, пов'язаних родинними зв'язками. Перевірка єдиного Івана (Івана – зятя Павла Смілянського, та Івана Харченка), зазначених в обох джерелах, показала, що це різні особи,

адже тестя Івана Харченка звали Тихін. Це дивно, адже Іванові Харченку на момент укладання *«Генерального опису…»* було вже 70 років, і він значився як *«тутошній уродженецъ»*, тобто 1726 року йому було 30 років, проте до гончарного цеху він не входив.

У переписі 1765–1766 років знаходимо лише двох людей з однаковими прізвищами – це вже згаданий Іван Харченко й Василь Харченко. Чи були вони родичами – достеменно сказати, за браком джерел, неможливо. В Івана Харченка було двоє дорослих одружених синів – 26 і 35 років, які проживали разом у батьковому господарстві. Василю Харченку на той час було 25 років, мешкав він окремо на іншій вулиці.

Віковий розподіл гончарів, який вдалося здійснити на основі *«Генерального опису…»*, виглядає таким чином: віковий діапазон від 25 (дві особи) – до 70 років (одна особа). Найбільше гончарів віком 40 років. Середній показник віку – 38 років.

Як зазначалося вище, спостереження над антропонімією показують, що серед полтавських гончарів 1710-х – 1720-х років було лише три особи з прізвищем *«Гончар»*, а в середині століття – жодної. Це відносно незначна кількість осіб, за якими професія закріпилася як прізвище. Загалом, ці дані не суперечать загальній ситуації. Так, переглянувши компут і ревізію 1718 року, серед населення Полтавського полку (13839 осіб) вдалося виокремити лише 37 (без цехових гончарів – 23) на прізвище *«Гончар»*. А джерело 1765–1766 років уже не фіксує в місті жодного гончаря з відповідним *«професійним прізвищем»*. Серед згаданих у переписі прізвищ учнів помічаємо лише двох Гончаренків, тобто вірогідно, спадкових гончарів. На жаль, *«Генеральний опис…»* майже не подає інформацію про місце народження гончарів-цеховиків*, проте всі гончарі-піддані були місцевими мешканцями, які народилися в Полтаві.

Серед інших особливостей і змін, які відбулися до 1760-х років, виділяються такі. По-перше, *«Генеральний опис…»* уперше зафіксував серед залежної категорії суспільства *«підданих»* майстрів-гончарів (їх у місті в той час було троє, що становить 25 % від

* *Хоча для більшості козаків, посполитих і підданих відомості про походження (за типовою формулою, наприклад «тутошній уродженецъ» чи «уродженець Нежинского полку местечка Ямполя») наявні*

усіх майстрів цієї ремісничої спеціалізації). Піддані проживали в домогосподарствах власників, займаючи одну хату, проте всі вони мали найманих робітників й учнів, що навчалися в них гончарної майстерності, отже, вірогідно, працювали вільно на ринок, сплачуючи власнику встановлену норму відробітку.

По-друге, згідно з *«Генеральним описом…»* 1765–1766 років до цеху перестали включати жінок, які раніше, вочевидь, мали всі цехові права. Тут треба зробити невеликий відступ від основної канви, щоб побіжно торкнутися питання входження до цехів жінок.

• *Жінки та вдови «гончарскіє»*

Проблема взаємовідносин жінок з українськими цеховими братствами часів середньовіччя – раннього модерну фактично недосліджена. Хоча безумовно, що виділення з *«нової соціальної історії» «історії приватного життя»*, яка, оминаючи матеріалізм традиційної етнографії, концентрується на відношенні людей до речей, явищ повсякдення, соціальному й родинному образі людини, та розвиток *«історичної фемінології»*, яка вивела на історичну арену жінок [297, с. 26], сприятиме цьому процесу. На разі, лише коротко зверну увагу на окремі факти щодо дружин і вдів гончарів.

1718 року до гончарного цеху Полтави входило дві жінки: вдова Голубиха й Мотря Холодувна, яку лише через два роки зазначено як вдову; 1721 року – чотири вдови.

Принагідно зауважу, що входження жінок до цехів, є суто українським явищем, адже, як відомо, цехи европейських міст (так звані класичні цехи *«міст в мурах»*) складалися виняткова з чоловіків [127, с. 207]. У традиційних суспільствах нерівність між статями визначалася передовсім відносинами власності. Так само й відносини власності визначали місце й статус у цеховій корпорації. Значний статус жінки сформувався завдяки родинній економіці середньовіччя, але з початком нового часу втратив стійкість [297, с. 42-45], проте не треба забувати, що цехи – явище, власне, середньовічне. Отже, маємо протиріччя, коли для середньовічної економіки значний статус жінки є природним явищем, проте існують заборони щодо їхньої рівноправної участі в складовій цієї економіки – цеховому житті. Тому тільки чоловіки, а не жінки могли займати місце в системі управління. Щоправда, відомі приклади існування

цехів (кравецьких, ткацьких, калачницьких), у яких працювали жінки-майстрині [67, с. 15]. Переважно ж до цехів включали вдів майстрів, прагнучи таким чином допомогти дружинам померлих братчиків. У тих поодиноких випадках, коли жінка, що не була вдовою, входила до цеху, як, приміром, згадана Мотря Холодувна, то визначити її статус і місце в цеху на підставі наявних нині джерел важко: вона мусила бути власницею домогосподарства, адже тогочасні переписи фіксували прізвища винятково цих осіб, можливо, працювала гончаркою чи малювальницею або ж була родичкою поважного майстра тощо.

Цікаво, що 1721 року в цех було записано аж три вдови, проте звідки взялася вдова Маря Остапиха, якщо 1718 року в цеху не було майстра Остапа? Те саме можна сказати й про двох інших, адже немає даних, що хтось із майстрів помер. Це або хиби джерела, або явище, яке потребує пояснення із залученням більш широкої джерельної бази.

Вірогідно, за вдовами зберігалося місце в цеху, цехові права, адже зяті майстрів і підмайстри, що одружувалися з вдовами колишніх братчиків, користувалися привілеями, подібними до дітей майстрів [67, с. 83]. Саме цей аспект, зокрема зятівство, виходив на перший план під час фіксації особи. Зятівство було настільки важливим фактором, що навіть після смерті тестя переписувачам називали ім'я з уточненням (див. табл. 8). Так, у кравецькому цеху Біликів 1726 року був Павло – Чевердин зять, а братчика з прізвищем Чеверда не було, проте записана *«Маря вдова Чевердиха»*. Отже, навіть після смерті тестя Павло називав себе Чевердиним зятем.

Наприклад, у списках 1721 року знаходимо пішого цеховика Івана без зазначення прізвища. Ймовірно, *«Иван Павлов зять»* був зятем єдиного Павла в гончарному цеху – поважного майстра із гончарської родини Павла Смілянського. До того ж у ревізії 1726 року є *«Іванъ Смѣлянського зятъ»*. Отже, саме одруження, вірогідно, принесло цій людини можливість інкорпорації до цеху, адже професія була приданим нареченої.

Василь Балушок зазначив, що внаслідок існуючої в цехах монополії на спеціальність, шлюби, як правило, укладалися в межах однієї чи суміжних професійних груп [67, с. 86]. Даних про полтавські гончарські родини нині замало, щоб підтвердити чи спростувати цю

Таблиця 8
Кількість осіб у цехах Полтавського полку, які за ревізією 1726 року мають уточнення до прізвища
(усі спеціальності)

Уточнення	Майстри цього ж цеху	Інші / невстановлені особи	Усього
зять	19	46	65
брат	5	4	9
братанич	2	–	2
син	2	–	2
пасинок	1	–	1
шурин	1	–	1

гіпотезу. Проте родинна тяглість, прослідкована вище, певною мірою свідчить на користь цієї гіпотези. Також зауважу, що у XVIII столітті, у зв'язку з розкладом цехової організації, активною роботою партачів і, загалом, соціальними змінами, ці шлюбні регламентації зійшли нанівець.

Згідно з *«Генеральним описом…»*, один із гончарів був письменний* – це підданий полкового обозного Андрія Руновського Терентій Пірченко. Таке явище рідко зустрічалося серед міських ремісників того часу. Адже за підрахунками історика Юрія Волошина за цим джерелом грамотних ремісників у Полтаві (тих, хто власноруч підписувався) було лише 3,1 % (тобто лише 6 осіб зі 194 ремісників – власників домогосподарств) [96, с. 150]. Логічно було б припустити, що ця особа виконувала обов'язки писаря цеху, які полягали в складанні листів, зачитуванні статуту тощо. Це важливий чинник, адже Пітер Берк визначив писемність як один із факторів, який об'єднував ремісничу й загалом міську культуру, водночас відокремлюючи її від сільської [69, с. 44].

** Це джерело дає підстави вирахувати елементарний рівень грамотності – уміння власноруч поставити свій підпис під описом домогосподарства. Підписна формула, яка при цьому застосовувалася, була доволі простою – домовласник указував свій соціальний статус і писав ім'я. Це виглядало так: «Терентий Пирченко подписался». Про рівень писемності мешканців Полтави докладніше описано в дослідженні Юрія Волошина [96]*

Таблиця 9

Гончарі Полтави другої половини XVIII століття за *«Генеральним описом…»*
(1765–1766)

Прізвище	Соціальний статус	Місце проживання (вулиця)	Тип домогосподарства	Вік	Сімейний стан / ім'я дружини	К-ть дітей	Місце народження	Стан здоров'я	К-ть робітників / учнів
Герасим Зорченко	цеховик	Стрітенська	двір, одна хата	25	одружений / Марфа Пилипівна	2	не вказано	здоровий	–
Прокіп Бердник	посполитий, підданий судді Григорія Сахновського	Стрітенська	підварок, займав одну хату	50	одружений / Марія Калініна	2	Полтава	здоровий	1
Василь Харченко	цеховик	Стрітенська	двір, хата, комора	25	одружений / Олена Іванівна	–	не вказано	здоровий	1/1
Терентій Пірченко	посполитий, підданий полкового обозного Андрія Руновського	Стрітенська	підварок, займав одну хату	40	одружений / Анна Харитонівна	3	Полтава	здоровий	1/1
Никифір Бутенко	посполитий, підданий бунчукового товариша Федора Зіньковського	Спаська	підварок, займав одну хату	30	одружений / Пелагія Федорівна	–	Полтава	здоровий	1
Іван Харченко	цеховик	Спаська	двір, дві хати, комора	70	одружений / Степанида Тихонівна	2 синів, 2 онуків	не вказано	«в старости дряхл»	–
Степан Тернов	цеховик	Архангельська	двір, хата, комора	45	одружений / Євдокія Микитівна	1	не вказано	здоровий	–
Герасим Рачковський	цеховик	Михайлівська	двір, хата, комора	40	одружений / Аксинія Матвіївна	1	не вказано	здоровий	1
Василь Охофертенко	цеховик	Михайлівська	двір, дві хати, комора	40	одружений / Марія Павлівна	3	не вказано	здоровий	0/3
Данило Прокопійович	цеховик, вірогідно, цехмістер	Михайлівська	двір, хата, комора	30	одружений / Ірина Іллівна	3	не вказано	здоровий	1/2
Сава Савченко	цеховик	Михайлівська	двір, хата, комора	25	неодружений, жив із сестрами	–	не вказано	здоровий	–
Олексій Мовчан	цеховик	Самойлівська	двір, хата, комора	40	одружений / Марина Климентіївна	2	не вказано	здоровий	–

Єдиним джерелом, яке дозволяє з'ясувати детальні відомості про гончарів та їхні родини, нині є *«Генеральний опис...»*. Узагальнену інформацію про кожного з них* подано в таблиці 9. Оскільки аналіз типів сімейної організації проводиться на основі характеристики складу кожного домогосподарства, їх розглянуто в підпункті 3.3 *«Гончарські родини й домогосподарства»*.

Економічне становище братства.
Видатки й повинності

Які податки, збори, повинності сплачували цехи, на користь кого йшли ці відрахування, який був їхній розмір, характер (грошовий чи натуральний)? Відповіді на ці питання важко знайти в історичних роботах, присвячених містам чи цехам Лівобережної України XVI–XVIII століть, хоч і зрозуміло, що це ключові моменти для реконструювання економічного становища, визначення ступеня економічної незалежності цехів і міст.

Одним із вагомих аспектів економічного життя є оподаткування. На початку XVIII століття міське населення Гетьманщини, у тому числі й цехові ремісники, сплачувало значну кількість різних податків як на користь військового скарбу, так і місцевих органів влади. Сплачувалися податки з *«диму»***, митні й орендні збори, податки з промислів, ремесла, землеробства; існували різноманітні торговельні та ярмаркові збори місцевого характеру [342, с. 47-48].

Хронологічно першим джерелом для реконструювання історії економічного стану полтавських цехів є податкова відомість від 12 жовтня 1722 року, складена ревізором Гаврилом Карташовим [6]***. Саме вона дозволяє детально прослідкувати видатковий аспект діяльності гончарного цеху в порівнянні з іншими ремісничими братствами Полтави.

Отже, для виплати зборів цеховики збирали гроші з кожного двору щомісячно. Сума становила дві (рідше одну) гривні, інколи менше й визначалася залежно від заможності цеху, тобто від

** З повним описом усіх домогосподарств гончарів за «Генеральним описом...» 1765–1766 років можна ознайомитися в додатку 2.*
*** Тобто з двору (одного домогосподарства).*
**** Уривок із цього документа з відомостями про м. Полтаву подано в додатку 3*

кількості членів у цеху. Гончарний цех чисельністю 13 осіб сплачував за рік близько 156 гривень*.

Основним тягарем для цеховиків були виплати *«на Смоленський провіант»*, утримання драгунів й заготівлю фуражу для коней. Ця повинність називалася *«драгунська сустентація»* й полягала в утриманні військ. Вона лягла на плечі ремісників після 1709 року, коли в лівобережних містах розмістили десять полків російської армії. Незважаючи на те, що російський уряд регулярно надсилав хліб і грошове жалування, їхні війська постійно відчували нестачу продовольства й фуражу для коней [342, с. 62]. Повинність сплачували грошима чи в натуральному вигляді [128, с. 3].

Обов'язковість сустентації ілюструється наказом гетьмана Павла Полуботка, виданим у лютому 1723 року. Він на прохання конотопських гончарів звільнив їх від усіх урядових повинностей, окрім драгунської сустентації [288, с. 88]. У березні цього ж року від поборів наказувалося звільнити також різницький і калачницький цехи Конотопа [356]. У перерахунку на кожного господаря найважчий тягар – утримання драгунів та їхніх коней – припадав на різницький, ткацький і бондарський цехи Полтави, найменше ж сплачували гончарний і шевський цехи. Перший, вірогідно, внаслідок свого не досить міцного матеріального положення, другому сустентація компенсувалася великими зборами на користь полкової й міської старшини. Проте це не найбільший показник по полку. Так, наприклад, 14 гончарів Великих Будищ мусили прогодувати одного драгуна й заготовляти фураж для трьох коней. (Для порівняння: полтавський ковальський цех, кількостю 25 осіб, утримував військового й таку ж кількість коней).

Міщани Лівобережної України сплачували податок під назвою *«стація»*. Вона бралася, здебільшого, продовольством і йшла на утримання українського й дислокованого на території України російського військ. Її розмір не був фіксованим, а залежав від загальної військово-політичної ситуації країни й краю [342, с. 58]. Джерела, які б дозволили з'ясувати розмір стації полтавського гончарного цеху, поки що невідомі, проте, наприклад, гончарний

* *Для порівняння зауважу, що за 65 грн. у Києві можна було купити двір з хатою й гончарною майстернею [154, с. 69], а плата найманому робітнику-гончарю в 1760-х роках за «Генеральним описом...» у Полтаві складала 3-5 рублів на рік*

Мал. 55
Глек.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, мальовка, 28,5x10 Dx12,5 d см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, п/о № 322.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 56
Миска.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрівка, накапування, 4,3x20 см. **Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.**
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, п/о № 203.
Фото Романа Лугового. Публікується вперше

цех Великих Будищ сплачував стацію в розмірі 6 коп* і 2 золотих. У цю суму входили відрахування, у тому числі й на Гетьманську стацію, яка представляла собою збори з міщан на утримання гетьманського двору [342, с. 58]. До того ж, на відміну від переважаючого натурального характеру цього збору, великобудищанські гончарі сплачували її грошима.

Іншим обов'язковим збором, запровадженим у першому десятилітті XVIII століття, були *поштові видатки*. На початку століття вже були чітко окреслені кілька головних напрямків

* ***Копа*** *– назва грошової одиниці в країнах Середньої Європи, у Речі Посполитій; 1 копа дорівнювала 2,5 золотого*

зв'язку українських міст зі столицею, які, щоправда, більш стало й офіційно оформилися лише 1765 року. У Полтаву кореспонденція з Росії потрапляла через Стародуб, Конотоп, Прилуки, Переяслав, Ромни, Лубни, Гадяч, Миргород, Опішне і вже звідси доправлялася до навколишніх населених пунктів. У Полтавському полку офіційно на службі було 4 поштарі й 8 (18) поштових коней [118, с. 2, 3, 13]. Саме для їх утримання й перевезення відправлень міські ремісники сплачували податки. 1722 року кожен полтавський цеховик сплачував у середньому близько 11-13 копійок на пошту (найбільші відрахування здійснював різницький цех – по 30 копійок із двору).

Незважаючи на значну автономію у внутрішніх справах, передбачену їхніми статутами, цехи не були повністю відокремлені від адміністративної системи міського життя. Вони на практиці підлягали місцевим магістратам і часто потерпали від свавілля міської старшини [142, с. 132]. Не менш впливовим було втручання й полкової адміністрації. Саме тому *збори на місцеву адміністрацію* були значними. Після 1722 року міста були офіційно й політично підпорядковані російській владі, але реально влада на місцях належала все ж козацькій старшині. Історик Пилип Клименко подав приклад звернення з приводу розорення цехів через надмірні неоплачувані роботи на користь старшини (слюсарського, котлярського, ковальського й гончарного цехів Кролевця) до генерал-губернатора Лівобережної України Петра Румянцева 1765 року [167, с. 132].

Подібна ситуація існувала й у Полтаві. Історик Олександр Гуржій зазначив, що до 1742 року Полтавський магістрат вимагав зборів у натуральному вигляді чи у вигляді відбування повинностей, лише з того року видатки почали збирати грошима [117, с. 65]. Проте, як свідчить відомість Карташова 1722 року, збори вже в 1720-х роках були комбінованими: грошима й ремісничими виробами. Тобто натуральний чи грошовий характер цехових видатків не мав чіткого хронологічного розподілу й, вірогідно, співіснував залежно від потреб місцевої адміністрації й фінансової можливості цехів.

Натуральні видатки найчастіше проводилися міськими урядовцями у формі зборів продуктів виробництва цехів. У 1720-х роках полтавський кравецький цех, за свідченням цехмістра Федора, у рік видавав *«атаману»*, війту, двом бурмістрам чотири кожухи. Як доповідав різницький цехмістр Андрій Чіндебер, цех давав

«на ратушу полтавскую лою пят камени», на *«суддиво»* – камінь лою, війту, бурмістрам, ратушному писарю – по каменю лою. Аналогічно, за словами цехмістра Василя Дмитренка, бондарі видавали бочки й *«кадолби»* на генеральський і полковницький двори й старшині, причому їх кількість не зазначається, тому, вірогідно, давали за вимогою. Адам Вакуленко, шевський цехмістер, звітував, що війту, бурмістрам шевці давали по дві пари чобіт у рік. Гончарний цех свої вироби на цей момент не давав. Такий стан справ був поширений на території Гетьманщини [288, с. 87]. У Переяславі універсалом гетьмана Івана Мазепи від 1692 року місцевому полковнику дозволено було використовувати для своїх потреб по одному реміснику від кожного цеху. Чернігівську полкову адміністрацію обслуговували теслярі, шевці, кравці, ковалі, гончарі та інші ремісники [119, с. 87]. Для прикладу зазначу, що в сотенних містечках зборами користувалася також сотенна старшина. Гончарний цех Великих Будищ сплачував два золотих сотенному сторожу.

Окрім вищенаведених податків і зборів місцевого характеру, існували ще *торговельні збори*. Сюди входили сплати з вишинкованих горілки, меду, пива й збори з возів і торговельних лавок.

Цехові шинки в спільному володінні цехових братчиків – це явище характерне для міст Гетьманської України XVII–XVIII століть, де цехи використовували прибутки з шинків для сплати різноманітних податків: сустентації, стації, поштових і полкових зборів [6, с. 2, 3], тим більше, що прямі податки з цехового шинкування в першій половині XVIII століття не стягувалися.

Упродовж XVIII століття в Полтаві власниками шинкових дворів були п'ять цехів: кушнірський, кравецький, ткацький, шевський, різницький. Гончарний цех ніколи не мав власного спільного братського шинку, проте в переліку власників бражниць 1720-х років зазначено особу на прізвище *«Го(н)чаръ»*. За списками міщан Полтави 1718 року прізвище Гончар зафіксовано лише чотири рази, і всі його носії були приписані до гончарного цеху [19, арк. 9 зв.]. Тобто цей факт може вказувати на те, що один із гончарів або його нащадок, окрім основного заняття, займався шинкуванням. З цих шинків збори не бралися.

Торговельні збори також збиралися з гончарів під час продажу власних виробів на ярмарках. У полковому місті, як уже зазначалося, ярмарки відбувалися чотири рази на рік. Під час їх проведення *«берется ярмарковое на пана полковника полтавского в Полтаве по два алтини»*, а на початку другого десятиліття XVIII століття стали відраховувати ту ж суму до державної скарбниці – *«а тепер зборщики отбирают»* [19, арк. 3 зв.].

До витрат цеху обов'язкового характеру слід віднести й підтримуваний старшиною звичай давати святкові подарунки – *ралець*. Дуже цікавим є цей пережитковий звичай давання дарів, який притаманний архаїчним суспільствам, у яких сенс дарування – це атака на автономію того, кому дарують, а дяка – формула, за допомогою якої той, кого обдарували, намагається знейтралізувати втручання у свою екзистенцію [354, с. 186]. Отже, не вдаючись у детальний розгляд прихованих змістів, хочу лише наголосити, що ототожнення ральця з хабарем корумпованих суспільств сучасності аж надто прямолінійне.

Олесь Пошивайло зазначив, що цехи приносили старшині в подарунок свої вироби або гроші двічі на рік – на Різдво й Великдень [288, с. 91]. Цей узагальнений висновок дослідника проілюструю звітом цехмістра гончарного цеху містечка Великі Будища Семена, який зазначав, що в рік на два свята *«дається ралця два рубля»* [19, арк. 3]. За відомостями, які подала Катерина Лазаревська щодо гончарного цеху Київського Подолу другої половини XVIII століття, з'ясовано, що видатки на ралець були різними: від 20 карбованців 75 копійок до 1 карбованця 71 копійки в різні роки, тобто найбільший збір становив близько 35 копійок на рік з особи [226, с. 305].

Окрім сплат, поширеною була також практика відбування цеховиками повинностей на користь міста: ремонт фортець, мостів, гребель, відбування пожежної, сторожової повинностей. Пожежну повинність та участь в її виконанні полтавських цехів детально описав історик Дмитро Багалій [65, с. 42-44], тому докладно зупинятися на ній не варто.

Упродовж XVIII століття відробіткові форми діяльності цехів поступово еволюціонували до грошових. Катерина Лазаревська опублікувала відомості про те, що цеховиків гончарного братства Києва 1709 року магістрат викликав для виготовлення печей у будках

сторожів, а пізніше – на роботи з лагодження дніпровського мосту [226, с. 280]. Проте вже наприкінці XVIII століття видатки, які проходили під назвою *«громадські обов'язки»*, сплачували грошима [226, с. 305].

Однією з традиційних статей витрат цехів XVI–XVIII століть, що мали значення для всього братства *in corpore*, були витрати на офіри для церкви. Найбільші збори для церков відбувалися під час канунів – обрядових дій, що передували святові на честь цехового покровителя. Так, в універсалі полковника Дем'яна Гуджола від 17 лютого 1662 року ткацькому цеху дозволялося *«кануны сытить для розмноженыя свечи на хвалу и честь всемогущему Богу»* [78, с. 499]. А вже в день патронального свята, перед літургією, члени цеху урочисто несли до церкви великі свічки [67, с. 59, 61].

За описом Костя Василенка, гончарі Хомутця, що в Миргородщині, мали в церкві св. Миколи чотири ставники, які щорічно відновлювали до головних свят: Різдва, Воскресіння, Трійці й Покрови. На один ставник йшло 9-10 фунтів воску, рештки використовувалися при похованнях тощо [80, с. 164].

Проте вже на початку XVIII століття зафіксовано процес формалізації церковних пожертв – вони обмежувалися залишковим принципом витрат на свічки для братії: *«на воск на свечи на церковъ»*, *«на свечи большие церковние»*, *«свечи до церкви божей ставляем»* [19, арк. 2, 3].

Соціальний статус гончарів. Розклад цехового устрою в другій половині XVIII століття

Цехові ремісники традиційно входили до категорії міщан. Щодо зафіксованих у ревізійних книгах міщанських і посполитських дворів, то свого часу історик Пилип Клименко зазначив специфічну особливість Полтави, де міщанство як соціальна категорія складалося лише з торговців і купців [167, с. 28]. Як свідчить *«екстракт»*, надісланий до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 року, до категорії міщан потрапляли *«обиватели з давних временъ те, кои имеютъ торговіе промисли в лавках всякими товарами, ходят в крымскую и шленскую дороги з своими товари»*, натомість тих, хто *«торг имеют солю, рыбою, також и содержут в домах*

своих шинки, а иніе имеютъ пропитаніе толко з полевих своих земель», вважали посполитими, а ремісників записували в ревізіях *«ремесними цеховими»* [356, с. 161].

В інших містечках полку ситуація була дещо іншою. Сотники Кобеляк і Великих Будищ повідомляли, що за міщан визнавали *«неслужилих людей знатніх имуществом и грунтових»** [356, дод. 3], інші ж вважалися посполитими. Лише в Нових Санжарах цехових ремісників виділено в окрему групу, яка чітко відмежовувалася від козаків і посполитих.

Особи, що бажали вступити до міщанської громади Полтави, мусили брати на себе зобов'язання не займатися ремеслом, лише торгівлею, і такий перехід регламентувався полковою канцелярією або ж рішенням міського уряду [167, с. 27; 117, с. 106; 291, с. 69]. Ця деталь, на мою думку, свідчить про те, що цехові ремісники, які традиційно вважалися міщанами, всупереч Литовському статуту, підлягали здебільшого полковій владі, а не магістрату, тому Полтавська полкова канцелярія в першій половині XVIII століття намагалася обмежити категорію міщан винятково купецьким елементом. Ймовірно, саме через це частка торгових людей у місті аж до 1770-х років залишалася доволі сталою, тоді як цехові ремісники, хоча й зберігаючи певну відособленість, поволі наближалися до посполитих.

Утім, згадані корпоративні перепони, здебільшого, *«стерлися»* після ревізії 1729 року, коли всіх міщан, купців і ремісників, почали записувати посполитими**. До того ж, з 1724 року в Російській імперії було запроваджено подушний податок, який сплачувало все чоловіче населення, окрім осіб на державній службі, що до певної міри знівелювало різницю між посполитими й міщанами. У той час, як у європейській суспільній свідомості міські ремісники становили чітку окрему групу, на відміну від сільських ремісників, які в культурному плані стояли десь поміж звичайними селянами й міськими ремісниками [69, с. 35].

** Тобто осіб, які не належали до козацького стану й володіли майном та землями.*

*** Див., наприклад, нове станове фіксування в ревізійних книгах Полтавського полку 1730-х років [41; 42]. Цей процес відбувався в межах соціальної уніфікації Гетьманщини та уодноманітнення її з іншими територіями Російської імперії*

Отже, Полтавська полкова канцелярія в першій половині XVIII століття намагалася обмежити категорію міщанства, у зв'язку з чим цехових майстрів, у тому числі гончарів, не зараховували до міщанської категорії, а відділяли. Після вищезгаданих змін, у другій половині XVIII століття цехові ремісники не відокремлювалися в осібну соціальну групу, а переходили до інших станів. *«Генеральний опис...»* містить інформацію про те, що в той час полтавські гончарі за соціальним станом були посполитими, за винятком єдиної особи, зафіксованої як *«козачий син»*. Подібні процеси знаходять свою відповідність і на інших територіях. Так, у ці ж роки до гончарного цеху м. Козельця входили міщанин, козак і підсусідок, м. Остра – чотири посполиті й піддані [288, с. 92].

У другій половині XVIII століття відбулися зміни: зменшення кількості цеховиків, збільшення партачів, поява гончарів-підданих, втрата цехами соціальної окремішності. Ці явища, характерні в тому числі й для полтавського гончарного осередку, разом зі зникненням ремісничих братств у низці сотенних містечок Гетьманщини* свідчать про розклад цехового ладу.

Історик Анатолій Єршов уперше в українській історіографії відзначив зникнення цехів наприкінці XVIII століття, пояснивши її тенденцією втечі ремісників із цехів [142, с. 123]. Чому ж проходили ці процеси? Пояснення, на мою думку, полягає в сукупній дії кількох чинників. По-перше, цей процес викликаний тиском місцевої адміністрації на цехи. Козацька старшина, поступово еволюціонувавши від військово-ленного до спадково-землевласницького суспільного стан у першій половині XVIII століття, посилила експлуатацію міщан і цеховиків.

Показовою в цьому плані є боротьба ремісників гончарного цеху м. Глухова зі старшинською адміністрацією, яку детально розглянув Олесь Пошивайло [288, с. 89-91]. Гончарі були змушені скаржитися гетьманам Івану Скоропадському й Данилу Апостолу на генеральну

* *Ця тенденція, загалом, зародилася ще з 1720-х років, адже станом на 1721 рік не зафіксовано цехів, наприклад, у містечках Полтавського полку: Старих Санжарах – кушнірського, Нових Санжарах – ковальського, кушнірського, калачницького, Біликах – ковальського й гончарного, Кобеляках – гончарного, кушнірського й колісницького, Кишеньках – кушнірського, Келеберді – кравецького, проте своєї виразності вона набула саме в другій половині століття*

старшину, яка, змушуючи працювати на себе та експропріюючи вироби, призвела до жалюгідного становища цех, який залишила значна кількість майстрів, поставивши саме існування цеху під сумнів. Подібні випадки характерні для всієї території Лівобережної України [142, с. 132; 279, с. 161].

По-друге, цехова організація виробництва в процесі своєї еволюції вичерпала свій економічний потенціал, розкладаючись під натиском соціальних змін, зародження нових економічних відносин, не витримуючи конкуренції з новоствореною мануфактурною промисловістю й державною політикою, спрямованою на підтримку останньої й знищення цехової організації. Як уже зазначалося, цехи до кінця XVIII століття були цілком самостійними й самоврядними організаціями, які, проте, підлягали магістрату. В нових економічних умовах гончарні цехи поступово змінювали свій характер [288, с. 92]. Такий автономний устрій було скасовано 1799 року, коли цехами почали керувати організаційно підпорядковані урядовому нагляду ремісничі управи [121, с. 75]. Вони контролювали діяльність цехів, адже видавали дозвіл на заняття певним ремеслом. Одночасно проходив процес ліквідації корпоративної замкненості цехів – кожен міг вступити до цеху й вийти з нього [288, с. 92]. На межі століть розпочався процес переростання ремесла в товарне виробництво, залучення сільського населення до ремісничої діяльності, який особливо інтенсивно розвивався в містах. Саме в цьому Олесь Пошивайло вбачає причини втрати містами лідируючих позицій у гончарстві й переходу їх до сільських гончарів [288, с. 93].

Підсумовуючи, зазначу, що повинності цехів поділялися на:

- грошові сплати;
- натуральні поставки;
- різні відробітки.

Основними видатками з цехів були драгунська сустентація, поштові видатки, збори на користь місцевої адміністрації (полковника, писарів, магістрату, війта, бурмістрів, сторожів), стація, Гетьманська стація, збори з шинкування, ярмаркові збори, витрати на ралець.

На перші два десятиліття XVIII століття у видатковій діяльності цехів Полтавського полку, у тому числі гончарного цеху, вималювалися такі тенденції:

- поступовий перехід від натуралізації зборів до зборів у грошовій формі. Зникнення відробіткової форми робіт;
- активне використання козацькою старшиною економічного потенціалу цехів для зміцнення власного матеріального становища. Втрата незалежності цехів, поступове підкорення їх магістратами, місцевою адміністрацією й старшиною поглиблювали цей процес. Про це свідчить значна кількість різнотипних податків, повинностей, зборів, які мусили виконувати й сплачувати цехові ремісники, та особлива їх інтенсифікація, яка припала на першу чверть XVIII століття. На це може вказувати зафіксований Костем Василенком факт, що цеховики м. Золотоноші* вирішили завести *«записну книгу»* цеху лише 1724 року [80, с. 160], хоча цех існував уже століття. Витрати на ралець, який мав майже обов'язковий характер, не захищали робітників цехів від зборів на користь козацької старшини. Ці видатки були комбінованими з перевагою грошової форми;
- обмеження міщанського стану, коли домінуючим у ньому виступав торговельний елемент, а цехові ремісники, ще зберігаючи певну осібність, усе ж наблизилися за своїм становищем до посполитства;
- матеріальне становище цехів було різним. Якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядали економічно стабільними, то гончарні, бондарські – стабільно перебували в скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю у них ремісників, яка безпосередньо залежала від економічної ситуації в організації;
- у другій половині XVIII століття відбувся процес втрати гончарним цехом своєї автономності, що й було юридично закріплено 1799 року.

** На час написання Костем Василенком праці (1885) Золотоноша входила до складу Полтавської губернії (нині – це Черкаська область)*

3.2. СОЦІОТОПОГРАФІЯ: РОЗСЕЛЕННЯ ГОНЧАРІВ У МІСТІ

Цехове ремесло Полтави XVIII століть носило дисперсний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень – цехових будинків, тобто виробничих об'єднань майстрів. Виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні й необхідні виробничі об'єкти. Коротко систему розселення всіх міських ремісників на теренах Полтави було розглянуто в першому розділі, а в цьому прослідковано основні закономірності розселення гончарів.

Розміщення ремісничих домогосподарств на теренах міста проаналізовано на основі *«Генерального опису…»*, здійсненого в Полтаві в 1765–1766 роках [293]*, оскільки він є єдиним джерелом, що подає інформацію про домогосподарства за територіальним принципом розташування. Отже, з'ясовано, що тоді полтавські гончарі проживали на вулицях: Стрітенській – 2, Михайлівській – 4, Спаській, Архангельській, Самойлівській – по 1 особі [36, арк. 175 зв., 177 зв., 182-183 зв., 201-201 зв., 206, 210, 212 зв., 213, 214, 214 зв. 306]. Таким чином, усі двори гончарів у цей час знаходилися на одній ділянці північно-західного передмістя. Саме на цій території Полтави в XIX столітті існував Гончарний провулок, який краєзнавець Микола Гейдельберг визначив як сучасний провулок Капельгородського (мал. 5) [8, с. 13]. Він проходив від сучасної вулиці Пилипа Орлика до Димного провулку, який зберіг свою назву. Траса його проходження на сучасній карті міста дещо не відповідає планам XIX століття, на яких він проходить північніше й спрямований на Стрітенську церкву (мал. 3, 8, 10, 57).

Гончарний провулок, який можна ототожнити з Михайлівською вулицею XVIII століття, відноситься до вулиць, назви яких закріплювалися за фахом майстрів, які тут мешкали. Окрім того,

* *Повний опис гончарських домогосподарств подано в додатку 2, а відповідність вулиць, згаданих у тексті за назвами цього документа, і вулиць сучасного міста – в додатку 1*

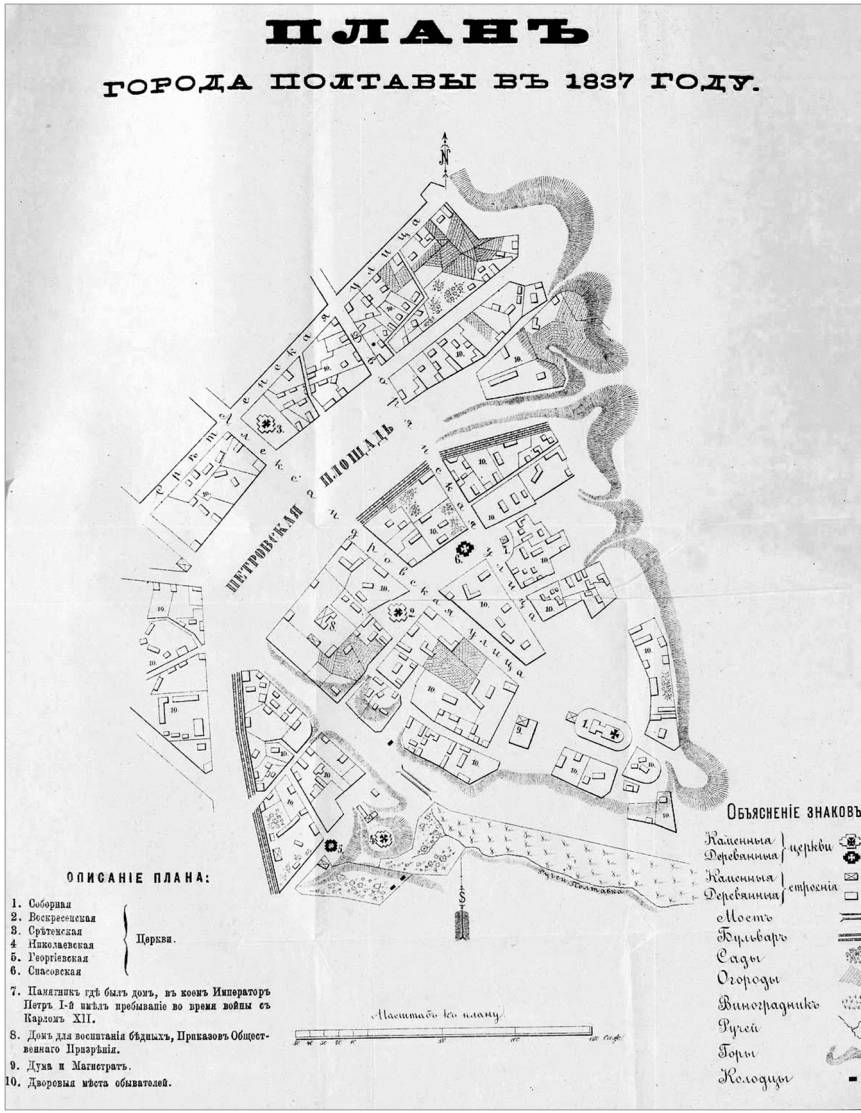

Мал. 57
План Полтави 1837 року З. Нестєрова в промальовці Івана Павловського
[271, карта 2]

1979 року Олександр Супруненко дослідив горно, виявлене неподалік від вищеописаної ділянки старого міста – на території сучасного Петрівського парку, виявлене в провалі підземного ходу. Відомості про горно, його схематичний план і перетини, як уже зазначалося, опубліковані Ларисою Виногродською, яка датувала його кінцем XVII – початком XVIII століття – до 1709 року [84].

Отже, можна локалізувати місце проживання гончарів в північно-західному передмісті Полтави. Проте воно не єдине на території міста. Встановити інші ділянки розселення гончарів допомагають археологічні дослідження, під час яких виявлено гончарні горни (мал. 60). Так, 1969 року Галина Сидоренко на проспекті Першотравневому виявила гончарне горно, а 2007

Мал. 58
Г. Стадлер, О. Кунавін. Вигляд Полтави із Садової площі через Полтавський яр. Гравюра. Початок XIX століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Ж 11271/Л-249

Мал. 59
Г. Стадлер, О. Кунавін. Вигляд Полтави із Садової площі з маєтку Василя Кочубея. Гравюра. Початок XIX століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Ж 11271/2-251

року експедиція Олександра Супруненка на тому ж проспекті, за 130 м від попереднього горна, розкопала ще два гончарні горна, які за супутніми матеріалами можна датувати XVIII століттям. За знахідками цих трьох горнів можна з'ясувати ще одне місце проживання гончарів – у межах нової частини Полтавської фортеці, неподалік фортифікаційної лінії, по трасі якої нині проходить Першотравневий проспект (мал. 5, 58-60).

Місцезнаходження всіх виявлених горнів невипадкове, традиційне – на межі фортеці, за валом, для зменшення пожежонебезпеки в місті. Таке розміщення горнів і районів, заселених гончарями, характерне для більшості українських міст ранньомодерного часу [206, с. 262-265].

Мал. 60
Схема центральної частини Полтави з позначенням місць знаходження горнів.
За Віталієм Яремченком та Олександром Ткаченком [137, с. 77]

Таким чином, розселення гончарів знаходилося у відповідності із загальною системою розміщення ремісничих домогосподарств міста. По-перше, воно носило дисперсний характер. У місті були відсутні щільні ремісничі квартали, цехові будинки. Усі майстри-гончарі використовували своє житло як робоче місце. Майстерні могли розміщуватися в хатах чи господарських будівлях у садибах власників. Єдиними специфічними професійними приміщеннями, розміщеними окремо від житла, були кузні. По-друге, у переважній більшості ремісники жили на форштадтах, особливо тих, що виникли навколо основних шляхів до фортеці, підтверджуючи їхній статус економічних зон міста XVIII століття. Традиційними місцями поселення ремісників були північно-західне передмістя, Поділ, Павленки. По-третє, спостерігається певна концентрація домогосподарств майстрів (гончарів, ковалів), фах яких потребував винесення виробничих об'єктів (горнів, кузень) подалі від забудови. Гончарські двори знаходилися на межі фортечних валів, ковалі гуртувалися на дальніх передмістях, проживаючи поряд із вулицею, на якій знаходилися всі кузні. По-четверте, ремісники, що не потребували специфічних приміщень (шевці, кравці, ткачі), вірогідно, орієнтуючись на споживачів, довільно розселялися в місті. По-п'яте, незначне гуртування домогосподарств певних ремісничих професій здебільшого пояснюється родинними зв'язками, традицією родинних професій та збереженням елементів патріархальності.

3.3.
ГОНЧАРСЬКІ РОДИНИ Й ДОМОГОСПОДАРСТВА

У цьому підрозділі з'ясовано про особливості домогосподарств гончарів. Як уже зазначалося, у 1760-х роках у місті проживало лише 12 ремісників-гончарів, серед яких 9, записаних до цеху – власники домогосподарств. Троє майстрів були підданими, проживали в домогосподарствах власника.

Усі цехові гончарі володіли дворами. За своєю структурою вони розподілялися на три типи:

- 1 хата – 1 домогосподарство;
- 1 хата, 1 комора – 6;
- 2 хати, 1 комора – 2.

Порівняння цих типів із загальним розподілом дворів за структурою дозволяє стверджувати, що гончарі проживали в найпростіших домогосподарствах, які складалися із найнеобхідніших

Мал. 61
Реконструкція полтавської хати XVIII століття.
Комп'ютерна модель Олега Лебединського. Публікується вперше

компонентів – житла й господарської споруди (мал. 61). Це засвідчує невисокий майновий статус цехових гончарів. Слід зазначити, що розгляд економічного становища гончарного цеху на основі його видатків і чисельності впродовж 1720-х років показав, що спілка майстрів перебувала в скруті [171, с. 100]. За пізнішими даними, можна констатувати, що фінансове становище гончарів до 1760-х років не змінилося.

Зважаючи на відсутність цехового будинку гончарів у місті, можна стверджувати, що всі гончарі працювали вдома, використовуючи під майстерню господарське приміщення, а за його відсутності – один з *«покоїв»* (кімнат) житлового приміщення.

У *«Генеральному описі...»* вперше зафіксовано категорію підданих гончарів, які з'явилися в місті наприкінці 1750-х років. У Полтаві на момент проведення перепису проживало троє підданих майстрів, які належали полковому судді Григорію Сахновському, обозному Андрію Руновському, бунчуковому товаришу Федору Зеньковському. Кожен із гончарів займав лише по одній житловій хаті в межах власницьких підварків.

Середня заселеність форштадтових дворів визначається в межах показника 6,9. Заселеність гончарських дворів менша. Вона становить – 5,5. Таким чином, вони типологізуються як середньо залюднені домогосподарства. Зважаючи, що в підварках родини гончарів займали лише по одній хаті, то розрахунок їх заселеності (5,3) наближається до загальноміського показника 5,4. Тобто в заселеності гончарських домогосподарств не спостерігається відмінностей від загальноміських тенденцій: вона, як і в інших випадках, коливається, відповідно до типу родини, яка її населяла. Дещо меншу залюденість гончарських дворів, вірогідно, можна пояснити необхідністю виділення певного обсягу житлових приміщень для виробництва.

Розгляд домогосподарств гончарів був би неповним без аналізу їхніх родин. Адже сім'я, у тому числі ремісничa, відігравала важливу роль у забезпеченні професійної й соціальної спадкоємності [67, с. 64].

Як зазначалося вище, розгортання демографічних досліджень в Україні перебуває на початковому етапі, проте цей початок дуже впевнений, особливо щодо студій XVIII століття. Як не прикро,

але історія міщан, родин ремісників, стосунків між людьми залишається маловивченою.

Виходячи з того, що *«Генеральний опис...»* містить інформацію, яка дозволяє охарактеризувати типи родин, саме його доцільно використати з'ясування означеного питання.

За типологією П. Ласлетта, виділяють такі форми сімейної організації*:

- просте (родинне) домогосподарство, що складається з шлюбної пари з дітьми або без них (нуклеарна родина);
- розширене, що включає просте домогосподарство й родичів, що не утворюють шлюбних пар;
- складне (мультифокальне) складається з кількох нуклеарних родин;
- домогосподарство, що складається з однієї особи;
- домогосподарство, що не утворює родини.

У зв'язку з незначною кількістю полтавських гончарів доцільно розглянути кожну родину за типом її сімейної організації (мал. 62-73). Розподіл набуває такого вигляду (таблиця 10).

Таблиця 10
Типологія родин гончарів

Типи сімейної організації	Кількість родин гончарів	%	Загальна кількість родин міста	%
Проста родина	7	58,3	393	53,5
Розширена родина	2	16,7	111	15,2
Складна родина	2	16,7	184	25
Одинаки	0	0	40	5,4
Без структури (не утворює родини)	1	8,3	7	0,9

** Для реалізації поставленого завдання використано методики французьких учених Луї Анрі та Алена Блюма, основи яких становить «метод відновлення історії сімей» [61] та розробки з історичної демографії українських терен Юрія Волошина [97, с. 221, 224]*

Мал. 62
Родина Прокопа Бердика

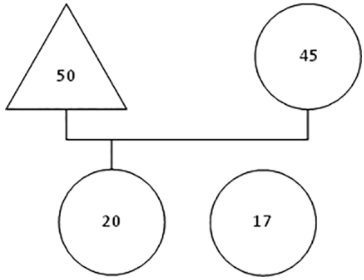

Мал. 63
Родина Герасима Зорченка

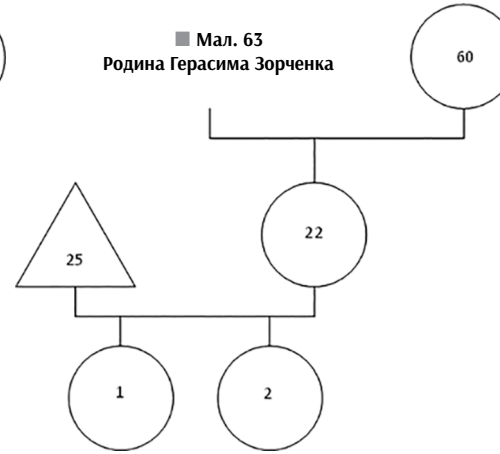

Мал. 64
Родина Василя Харченка

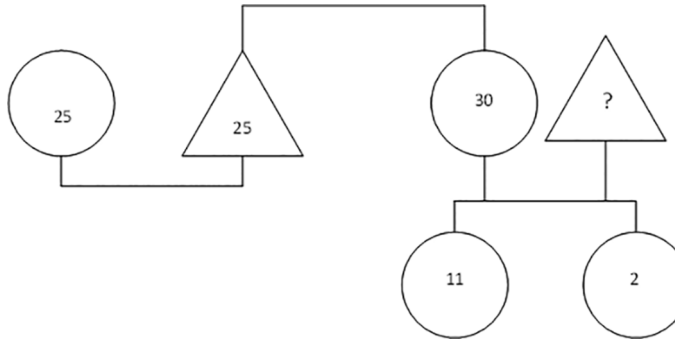

Умовні позначення до мал. 62-73

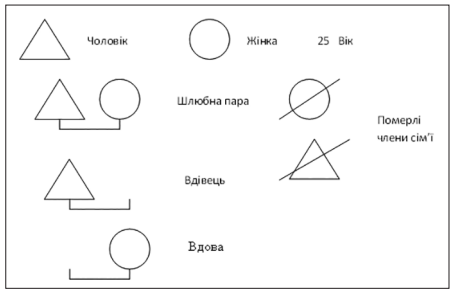

Мал. 65
Родина Терентія Пірченка

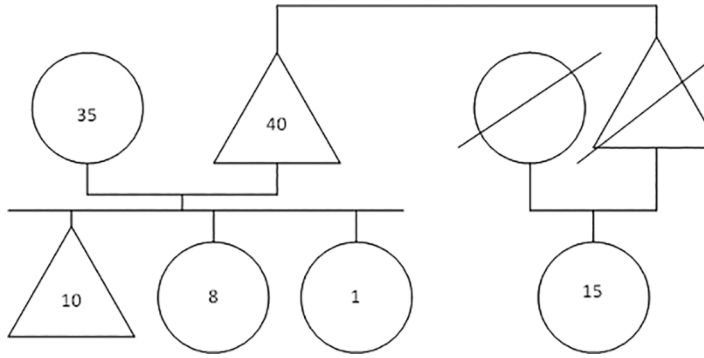

Мал. 66
Родина Никифора Бутенка

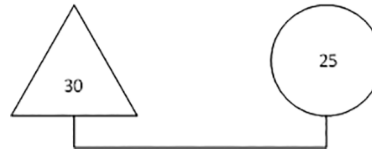

Мал. 67
Родина Івана Харченка

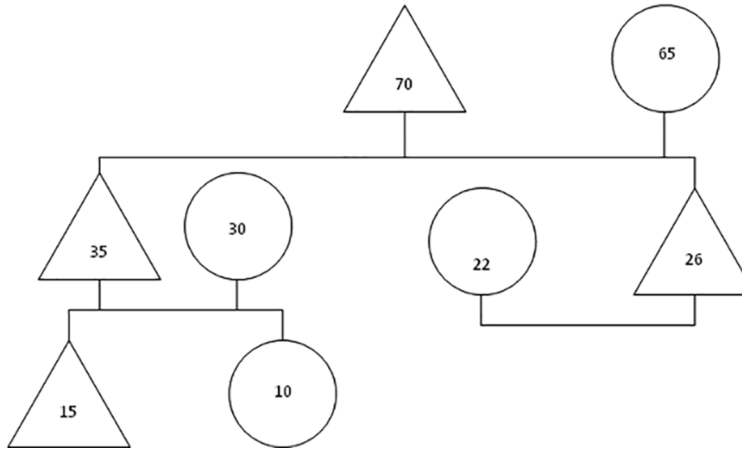

Мал. 68
Родина Степана Тернова

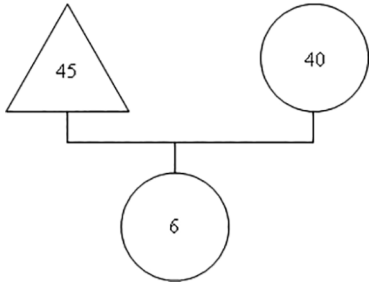

Мал. 69
Родина Герасима Рачковського

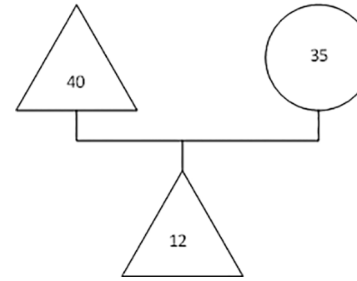

Мал. 70
Родина Василя Охофертенка

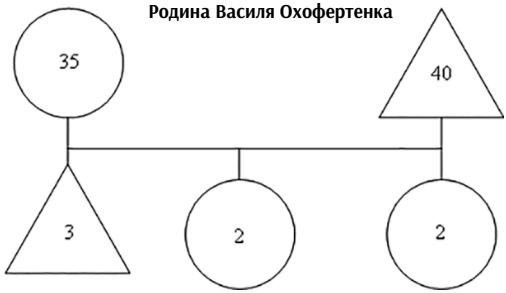

Мал. 71
Родина Данила Прокопієва

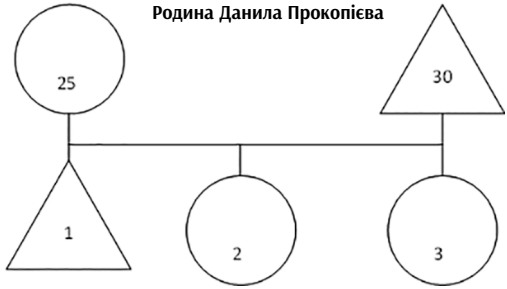

Мал. 72
Родина Сави Савченка

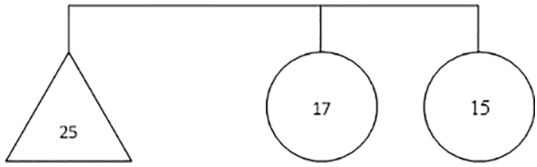

Мал. 73
Родина Олексія Мовченка

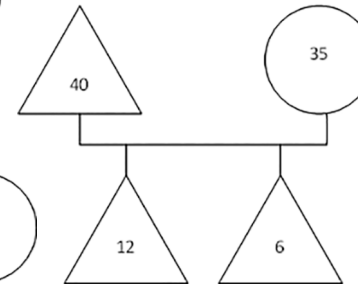

Підрахунки показали, що в Полтаві серед гончарів на момент укладання *«Генерального опису...»* (1760-ті роки) набули поширення чотири з п'яти виділених дослідниками форм родинної організації. Провідне місце посідала проста (нуклеарна) родина – 58,3 %. На другій позиції знаходилися складні й розширені родини – по 16,7 %. І лише одна родина являла собою домогосподарство, що не утворювало сім'ї, – так звана безструктурна родина, яку складали Сава Савченко та дві його незаміжні сестри (мал. 72). У порівнянні з чисельним розподілом усіх родин, що проживали в місті, таке відсоткове співвідношення родин гончарів не виявляє жодних специфічних ознак та особливостей, а цілком відповідає загальній демографічній структурі полтавського міського населення, за винятком дещо меншого відсотка складних (мультифокальних) родин.

Розгляну також співвідношення родин за чисельністю. Як уже зазначалося, середній показник осіб, які проживали у цей час у домогосподарствах, становив 5,3-5,5 (схема 3).

Схема 3
Середня населеність гончарських домогосподарств у Полтаві станом на 1766 рік

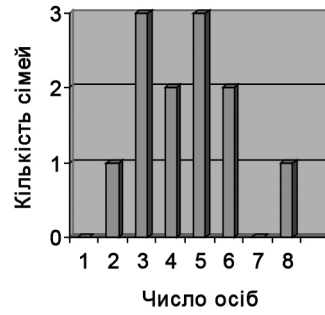

Таким чином, домінували родини з кількістю три та п'ять осіб (усього таких родин гончарів було по три), на другому місці – родини з чотирьох та шести осіб. Більшість із них являли собою класичне ядро – подружжя з дітьми. Немає жодного випадку, коли б таке ядро було неповним, тобто вдови чи вдівці з дітьми. До таких

Мал. 74. Листівка *«Панянковскій подъемъ»*.
Праворуч яру вглиб розміщувався Гончарний провулок.
Полтава. Початок XX століття [366]

класичних нуклеарних родин відносилися сім'ї Прокопа Бердика (мал. 62), Никифора Бутенка (мал. 66), Степана Тернова (мал. 68), Герасима Рачковського (мал. 69), Василя Охофертенка (мал. 70), Данила Прокопієва (мал. 71), Олексія Мовченка (мал. 73). Найбільшою була родина Івана Харченка (мал. 67), яка складалася з 70-річного цеховика, його 65-річної дружини та двох їхніх одружених синів: 35-річного Андрія та його двох дітей і 26-річного Антона. Отже, господарство складалося з трьох ядер. Воно є прикладом класичної патріархальної родини, яка ще не вичерпала можливостей росту.

Ще однією складною формою було домогосподарство з шести осіб 25-річного одруженого Василя Харченка, який не мав дітей, проте з ним проживала його сестра *«женка»* з двома доньками. Тобто до його складу входила вторинна родина по боковій лінії (мал. 64).

Родина Герасима Зорченка типологізується як розширена по висхідній лінії (мал. 63), а Терентія Пірченка – розширена по боковій лінії, оскільки з ним проживала племінниця (мал. 65). Єдиною

безструктурною сім'єю було вищезгадане домогосподарство Сави Савченка, яке складалося з трьох осіб: 25-річного гончаря й двох його незаміжніх сестер 15-ти й 17-ти років (мал. 72).

Таким чином, провідне місце посідала проста родина, проте інколи гончарі проживали складними розширеними родинами. Відсутні домогосподарства, що складалися з однієї особи. Звісно, вибірка доволі мала, проте логічним поясненням цього явища є етнографічно зафіксовані випадки того, що до занять гончарним промислом залучалася вся родина, оскільки самостійно гончарювати було важко. Отже, спостерігаємо перевагу нуклеарної родини над складною, яка переважала серед сільського населення Центральної Європи до XIX століття й водночас була більш характерною для тих родин, які займалися ремеслами й промислами [97, с. 227, 259].

• *Учнівство*

Окрім родини, у домогосподарстві проживали робітники майстра та учні. Їх кількість у гончарських родинах була незначною. Робітників здебільшого наймали по одному. Учнів було від одного до трьох. В універсалі Павла Герцика від 1677 року, виданому ткацькому цеху, серед загальних правил цехового життя містилася вказівка на жорстке дотримання кількості учнів, яких у майстра мало бути не більше двох [78, с. 500]. За недотримання цієї вимоги накладалося грошове покарання. Проте, вірогідно, у XVIII столітті цю заборону було знято. Адже, наприклад, згідно з *«Генеральним описом…»* у 1760-х роках у гончаря Василя Охофертенка (мал. 70) було вже троє учнів. Як стверджує Леся Данченко, учнів набирали терміном на 4-6 років [121, с. 77].

Вік учнів коливався в межах 8-15 років. При цьому найменших, восьмирічних, учнів було аж 44 %. Цей показник доволі значний, проте не входить у протиріччя з даними по інших містах. Так, наприклад, підрахунки історика Ігоря Сердюка за переписом м. Стародуб показують, що серед 50 учнів ремісників усіх спеціальностей, більшість (82 %) були віком 12-14 років [313, с. 199]. Вони у переписі зазначені як робітники, які *«взяти все на изучение гончарному мастерству без оплати…»* [36, арк. 213]. Це ілюструє твердження Василя Балушка, що учні в ранньомодерній Україні використовувалися майстрами для виконання різних господарських

Таблиця 11
Учні полтавських гончарів за віком за станом на 1766 рік [за: 36]

Прізвище учня	**Вік** (станом на 1766 рік)
Кирило Зенченко	12
Павло Купавенко	11
Петро Гончаренко	10
Григорій Глупенко	15
(?) Нікітін	10
Іван Келеберда	8
Іван Псіол	8
Корній Іванов	8
Кас'ян Лукьянов	8

робіт – від ремесла до сільського господарства [67, с. 19]. (Розподіл учнів за віком представлено в таблиці 11).

Учні ставали незамінними помічниками для тих гончарів, які не мали власних синів працездатного віку або ж мали проблеми зі здоров'ям. Серед полтавських гончарів лише один мав 10-річного сина та учня такого ж віку; троє не мали ні синів, ні учнів (двом було по 25 років, одному – 45, тому вони, вірогідно, справлялися самотужки); один (70-річний Іван Харченко) не мав учнів, проте в нього були сини й онуки (мал. 67); двоє мали синів і не мали учнів; решта (більшість – 6 осіб) мали або малолітніх синів, або ж лише доньок, тому брали на навчання хлопців.

3.4.
ВИРОБНИЧІ ГОНЧАРНІ СПОРУДИ

• *Горна*

Складовою частиною будь-якого домогосподарства гончаря мало бути горно. На жаль, скупність писемних джерел не дозволяє достеменно з'ясувати, чи знаходилися горна полтавців XVIII століття на їхніх садибах, чи виносилися на незабудовану територію, скільки горнів було – один для кожного цеховика чи кілька братчиків користувалися одним спільно. Про наявність горнів у гончарських дворах не зазначено в *«Генеральному описі…»* Полтави, тому провідними для моделювання конструкції та з'ясування особливостей їхнього розміщення стали результати археологічних досліджень, проведених на теренах міста впродовж XX–XXI століть.

У другому розділі вже зазначалося про археологічні обстеження випалювальних споруд. Розгляну їх детальніше. Нині відомо про сім горнів XVIII століття, виявлені на теренах міста обстежені в 1890-х, 1903, 1964, 1969, 1979 та 2007 роках (мал. 60). Їх досліджено на різному рівні: якщо про горно, зафіксоване Іваном Зарецьким на початку XX століття, є лише окремі, дуже фрагментарні відомості, про горно, виявлене 1964 року, наявні лише згадки в музейній документації та окремі знахідки, то обстеження горна 1969 року вже супроводжувалося фотографуванням, обмірами й графічною фіксацією і, врешті, горна, виявлені в 1979, 2007 роках, повністю досліджені, а матеріали з них та опис конструкцій опубліковані.

Для збереження комплексного викладу матеріалу опис горнів подаю разом із короткою характеристикою глиняних виробів, що знаходилися в заповненні випалювальних споруд.

Горно, виявлене 1903 року. Як уже зазначалося, про горно, виявлене Іваном Зарецьким, відомостей майже немає. Достеменно відомо лише про факт його виявлення й місцезнаходження. Опис цього горна й всі знахідки з нього, за винятком кількох опублікованих глиняних виробів, невідомі, хоча сам дослідник зазначав, що розчищав і замальовував його. Він виявив горно в котловані будівництва нової споруди Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,

■ **Мал. 75**
Миска, виготовлена за зразком посудини з полтавського горна другої половини XVIII століття.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, скління.
Полтава. 1890-ті. За Іваном Зарецьким – *«тарілка-ляпошниця»* [82, с. 518, рис. 255]

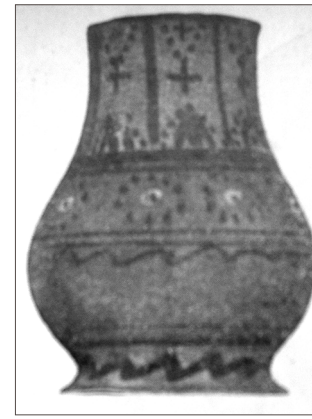

■ **Мал. 76**
Келих.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
За Іваном Зарецьким – *«кружка для воды»* [341, табл. XVI:156]

вул. Конституції, 2) (мал. 60: 4). В альбомі *«Украинское народное творчество. Гончарные изделия (Главнейшие формы)»* (1913) Іван Зарецький умістив фото миски й келиха, що походять із цього горна (мал. 75, 76) [341, табл. XV–XVI, № 151, 156]. Миска з широкими крисами прикрашена чотирма стилізованими зображеннями ангелів. Келих за формою нагадує невеликий глек. Горло поділене вертикальними лініями ангобу на зони. У кожній від вінець униз крапками виконано трикутник, у який вписано хрест. Вершину трикутника теж увінчує хрест. Внизу, вгору від горизонтальної лінії, що відмежовує плечі, теж крапками виконано трикутник, вершиною догори, у середині якого зображено квітку. На плечах – орнаментальна схема, утворена подвійними горизонтальними лініями; між плечами й опуком – кола з крапок, усередині яких теж крапка. Під лініями на опукові – кривулька. Дно з утором виділене двома горизонтальними лініями, між якими теж нанесено кривульку. Келих багато декорований елементами символічного значення, що однозначно вказує на незвичайний, непобутовий характер виробу.

Окрім цих виробів, керамолог Наталя Визір у фондах Російського етнографічного музею віднайшла ще кілька, які Іван Зарецький передав до м. Санкт-Петербург*. Зокрема, у листуванні він згадував: *«Три тарелочки (ляпошницы) по обломку такой же старинной, найденной в г. Полтаве на гончарной улице при копании канавы для фундамента, причем открыт старый горн гончарский. При этих тарелочках прилагается и самый обломок»*. Вони зберігаються в колекції Російського етнографічного музею (№ 367-30b/Д-492 /367-30b/). Керуючись цим документом, можна зробити припущення, що Іван Зарецький у 1890-х роках зініціював виготовлення трьох мисок за фрагментом, віднайденим у Полтаві. (Такий підхід дослідник використовував у своїй колекціонерській діяльності [82]). Окрім того, не було зазначено, що це горно віднайдено під час будівництва Полтавського губернського земства. Складається враження, що мова йде про інше горно, виявлене, вірогідно, по Гончарному провулку (нині – вул. Капельгородського).

Дуже цікавим є ще один фрагмент зі згаданого листування, де Іван Зарецький зафіксував факт виявлення горна саме під час будівництва на території земства: *«Старый кахоль найден в старинном горне гончарском при копании канавы для фундаментов здания губ. земск. управы в г. Полтаве. О существовании гончарного промысла в городе Полтаве сохранилось лишь придание в названии гончарного переулка, но никто из старожилов не помнит, когда здесь жило гончарство, исторических письменных данных также не сохранилось, а между тем здесь открыто было несколько горнов гончарских, один из них был вполне очищен, измерен и срисован в 1903 г. И. Зарецким»*. У ньому також зазначено про віднайдення кахлі** і, що особливо цікаво, – про те, що в Полтаві вже траплялися гончарні горни. Як бачимо, на початку XX століття про локалізацію гончарів у місті не пам'ятали, а по Гончарному провулку гончарі не проживали.

Беручи до уваги уривки цих джерел, можна припустити, що Іван Зарецький обстежив два горна: перше – у 1890-х роках на території

** Висловлюю щиру вдячність Наталі Визір за зібрані матеріали [див. : 28, с. 42, 60]*
*** Російський етнографічний музей, № 367-113.*

Гончарного провулку, а друге – 1903 року в котловані майбутньої споруди Полтавського губернського земства.

*Горно, виявлене 1964 року**. В архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається документ, що фіксує момент первісного обстеження цього гончарного горна: *«30.03.1964 р. Речі знайдені при земляних роботах в м. Полтаві на розі вулиць Паризької Комуни і Гоголя. Уламки знайдені в ніші гончарної печі, виритої в лесі. Контури печі випалені на челюстях і зовні. Всередині куполовидної печі зберіглося багато уламків посуду, поруч в іншій ямі було знайдено монети XVIII ст. Мідна денга. Піч залягає на глибині біля 2 м від денної поверхні»***. За актом надходження речей з цього горна до Полтавського краєзнавчого музею*** можна зробити уточнення про те, що напівзруйновану на момент обстеження гончарну піч виявлено під час спорудження міського водогону.

З-поміж згаданих фрагментів посуду, що містилися в заповненні випалювальної камери горна, до колекції музею наукові співробітники передали 16 фрагментів глиняних виробів****. Серед них – маленький горщик із вухом, оздоблений на вінцях *«пасочками»* описки, на плечах – білими й червоними смугами побілу й описки й рядом червоних ляпок (КС 1515; мал. 51). Подібним до нього є горщик із відбитим вухом (КС 1516; мал. 49). Вироби орнаментовані дуже недбало – ангоб позатікав, краї смуг нерівні. Колір поверхні горщиків жовтий. Слідів використання на них не помітно. Вочевидь, виготовив їх один майстер. Він, вірогідно, зробив і великий горщик, від якого збереглася лише нижня частина. Його оздоблено на плечах *«пасочками»* й кривульками білого ангобу та червоної описки (КС 1923; мал. 50). Горщики датовано серединою XVIII століття. Аналогічні знахідки траплялися на території нової частини Полтавської фортеці [346, с. 56].

** Матеріали з цього горна частково опубліковано [181, с. 89-90].*

*** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Акт вступу від 30.03.1964.*

**** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Акт вступу № 3502 від 29.04.1964.*

***** Інв. №№ КС 1515, КС 1516, КС 1923-1927*

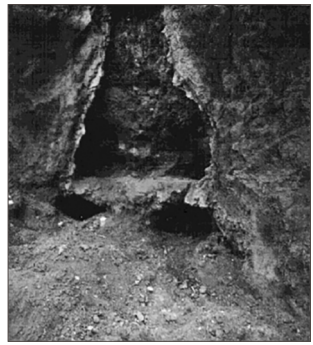

Мал. 77
Горно XVII–XVIII століть.
Полтава, просп. Першотравневий, 27. 1969.
Фото Василя Пайдема [181, с. 92]

У заповненні горна виявлено ще 6 фрагментів вінець горщиків XVIII століття й один фрагмент вінець макітри (КС 1924/1-7; мал. 48). Вони подібні за жовтуватим кольором черепка й оздобленням смугами, кривульками й ляпками описки й білого ангобу.

Серед знахідок є 2 фрагменти денець глиняного посуду. Один з них – із темною зовнішньою поверхнею та світло-жовтою внутрішньою – вірогідно, від квітника* (мал. 47: 3, 5). Серед фрагментів речей, що були у вжитку, – уламки мисок, прикрашені накапуванням, смугами й *«пальчиками»* по білому ангобованому тлі (мал. 47: 1, 2), та частина лицьової пластини кахлі з рельєфним рослинним орнаментом, поверхня якої побілена** (мал. 47: 4). Отже, за знахідками глиняних виробів і монетою – мідною *«денгою»* Російської імперії 1736 року, виявленою поруч в ямі, горно можна датувати XVIII століттям (не раніше 1730-х років).

Горно, виявлене 1969 року. Його віднайдено на проспекті Першотравневому, 27. Як уже зазначалося, у публікації Остапа Ханка інформація про це горно містить чимало помилок [345]. Уточнити її можна за замітками про його знаходження, що зберігаються в архіві Потавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [46]. Це короткий опис обстеження й малюнок із зазначенням розмірів: *«8.XII.69 м. Полтава Першотравневий просп., 27. Будівельний котлован під буд. гуртожитку Полт. буд-інж. інституту. В зрізі котлована виявлена гончарна піч, заповнена гончарними відходами*

** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 1925/1-2.*
*** Там само, КС 1926/1-2, КС 1927*

XVII–XVIII ст., частина з них забрана в Полт. краєзнавчий музей»; далі вміщено малюнок печі (мал. 39), із зазначенням, що «*А, В – сопла, С, Д – топка – куполовидні отвори»*. Навкісними штрихами показано випалену глину. *«Обстежили зав. відділом історії дожовтневого періоду Полтавського краєзнавчого музею Сидоренко Г. О., краєзнавець-пенсіонер Харченко Максим Іванович, старш. науковий працівник музею Борсук З. Т. Зібраний речовий матеріал зберігається в згаданому музеї. Сфотографував піч фотограф музею Пайдем Василь Олексійович»*. У котловані гуртожитку було здійснено фотофіксацію місця з розчищеними рештками горна (мал. 8-20) і поперечного його перерізу (мал. 19, 39, 77), що дає змогу визначити розміри та конструкцію споруди.

Користуючись фото, можна встановити, що знайдене горно було на глибині 0,5 м від денної поверхні. Висота випалювальної камери становила 1,5 м, ширина – 1,2 м. Її стінки звужувалися доверху: у місці звуження – 0,8 м, у найвужчій частині – 0,5 м. Форма горна *«горщикоподібна»*. Воно двоярусне, глинобитне, з опорною

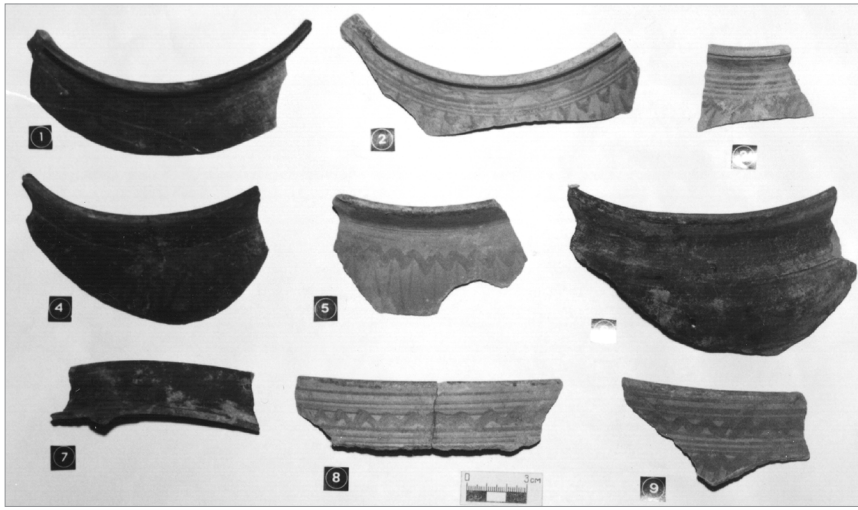

Мал. 78. Фрагменти вінець горщиків (знахідки з горна). Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка. **Полтава (Петровський парк). XVIII століття.** Розкопки Олександра Супруненка 1979 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 2631, КС 2634, КС 2605, КС 2633, КС 2603, КС 2632/1-2, КС 2602, КС 2610. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

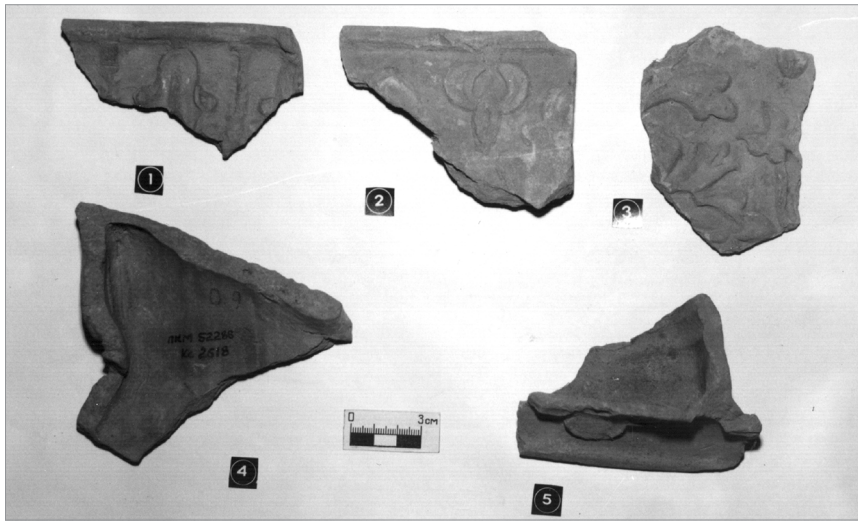

Мал. 79. Фрагменти кахель (знахідки з горна). Глина, гончарний круг, формування, відтискування. **Полтава (Петровський парк). XVIII століття.** Розкопки Олександра Супруненка 1979 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 2614, КС 2615, КС 2613, КС 2618, КС 2619. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

перегородкою. На жаль, серед матеріалів, що в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського складають групу зберігання *«Кераміка. Скло»*, поки що не вдалося виокремити ті знахідки, що походять з горна. Два горщики, подані Остапом Ханком як знайдені в заповненні цього горна [345, с. 68-72, рис. 1: 3, 4], до нього відношення не мають. Їх, згідно з актом надходження № 8305 від 29.02.1979 року, виявлено під час прокладання траншеї газифікації по вулиці Жовтневій, 5 (нині – вул. Соборності). Отже, у датуванні горна можна спиратися лише на висновки наукових співробітників, що його обстежили й широко окреслили межі побутування XVII–XVIII століттями. Слід зазначити, що, як і в попередньому випадку, випалювальна споруда знаходилася на території, що розміщувалася за межами фортеці XVIII століття.

Горно, виявлене 1979 року. Його дослідив Олександр Супруненко на території Петровського парку, в провалі підземного ходу. Відомості про випалювальну споруду, схематичний план і перетини опублікувала Лариса Виногродська лише 1990 року, датувавши

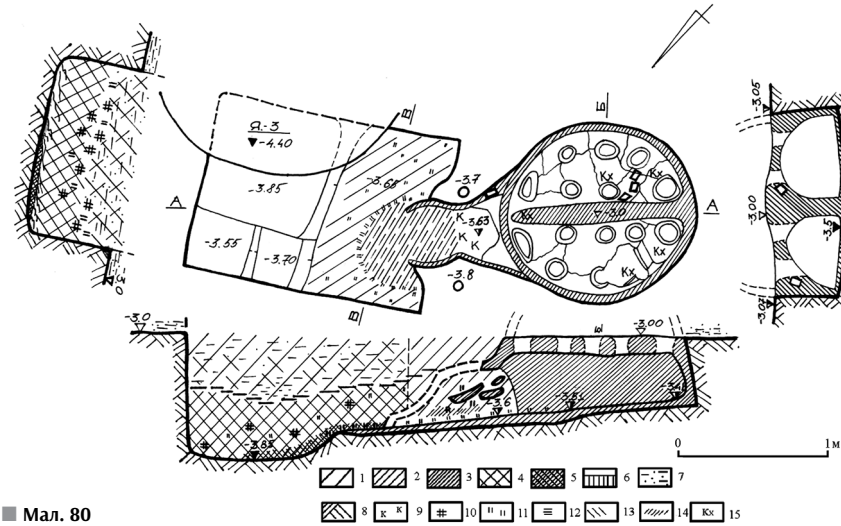

Мал. 80
Схема горна № 1. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття. Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 57]

Умовні позначення:

1 – чорноземно-глинисте заповнення
2 – деревне вугілля
3 – перепалена глина
4 – чорноземне заповнення
5 – попелясто-вуглистий ґрунт
6 – похований стародавній ґрунт
7 – суглинково-піщаний ґрунт
8 – материк
9 – фрагменти кераміки
10 – фрагменти обмазки
11 – вуглини
12 – шматочки перепаленої глини
13 – утрамбований ґрунт
14 – попіл
15 – фрагменти кахель

її кінцем XVII – початком XVIII століття – до 1709 року [84, с. 182-186]. Горно двоярусне, глинобитне, з опорною перегородкою. Збереглося частково. Розміри збереженої частини: діаметр – 1,6 м, опорна перегородка – до 1 м, стінки випалювальної камери уціліли до висоти 0,2 м (мал. 290) [84, с. 183].

Знахідки з горна також зберігаються в Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Це рештки двох глеків (мал. 36, 37). Від одного глека зберігся лише фрагмент* верхньої частини. Він теракотовий, жовтого кольору з вухом. Декорований описку: кільцевими й хвилястою лініями на шиї й орнаментальною смугою з кільцевих ліній, ляпок і кривульок на плечах. Пипка утворена защипуванням пальцями. За формою глек

** Інв. № КС 2628*

Мал. 81

Мал. 82

Мал. 83

■ **Мал. 81-83**
Горно № 1. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 59]

■ **Мал. 84**
Черінь горна з умонтованими кахлями. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 62]

подібний до віднайденого на території нової частини Полтавської фортеці [346, с. 63, рис. 18: 7].

Інший глек, вірогідно XVII століття, з горизонтально відхиленими вухами, вкритий по плечі світло-зеленою поливою. Їх прикрашено двома смугами прямокутних відтисків, утворених накатуванням коліщатка* (мал. 37). Подібні до описаного глеки, на думку Лариси Виногродської, побутували в Середньому Подніпров'ї століттям раніше [88, с. 131-138, рис. 2: 20].

У заповненні горна також виявлено вінця горщиків (мал. 78), частина з яких була у використанні, оскільки має виразні сліди кіптяви (мал. 78: 1, 4, 6, 7). Горщики, що не були у вжитку, – жовтого кольору, оздоблені кільцевими й хвилястими лініями червіньки. Лише один із них має темно-сіру зовнішню поверхню й прикрашений округлими вдавленнями на плечах (мал. 78: 2).

Також виявлено фрагменти мисок і вінця макітри. Вони декоровані подібно до горщиків (мал. 38: 6). До кухонного посуду відноситься й частина покришки (мал. 38: 8). Вірогідно, випадково до закинутого горна потрапили й фрагменти карнизних і стінних лицьових кахель, орнаментованих стилізованим дубовим листям і пагонами (мал. 79), оскільки вони не становили частину конструкції випалювальної споруди.

Отже, горно після припинення функціонування використовували як сміттєзвалище.

Горна, виявлені 2007 року. Особливе значення для з'ясування місця розташування й конструкції випалювальних споруд полтавських гончарів становлять розкопки у дворі будинку № 19 по проспекту Першотравневому, проведені наприкінці 2007 року співробітниками Полтавської археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації під керівництвом Олександра Супруненка разом із науковими працівниками Полтавського краєзнавчого музею Олександром Ткаченком і Віталієм Яремченком. Під час робіт було виявлено й повністю досліджено гончарний виробничий комплекс кінця XVII – XVIII століття (мал. 30, 31). Його детально зафіксовано, реконструйовано й опубліковано в окремому розділі «*Дослідження*

** Інв. № КС 2623-2628*

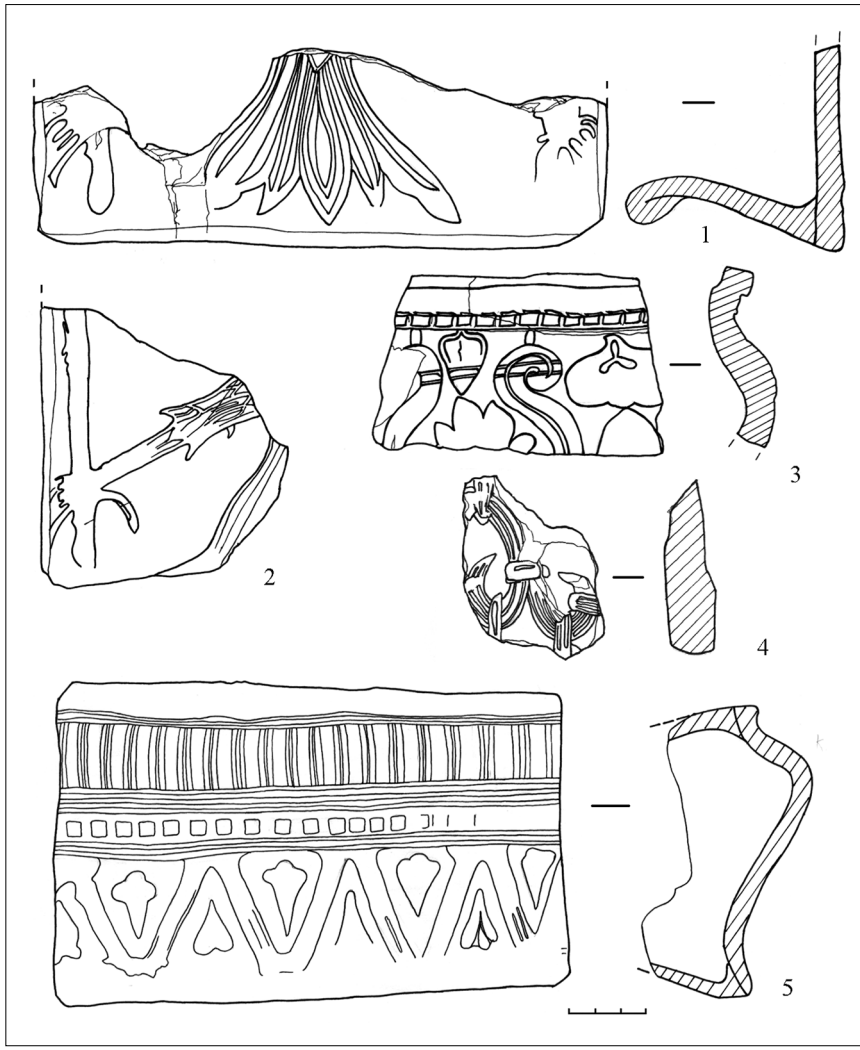

Мал. 85
Кахля та фрагменти кахель. Глина, формування, відтискування.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 68]

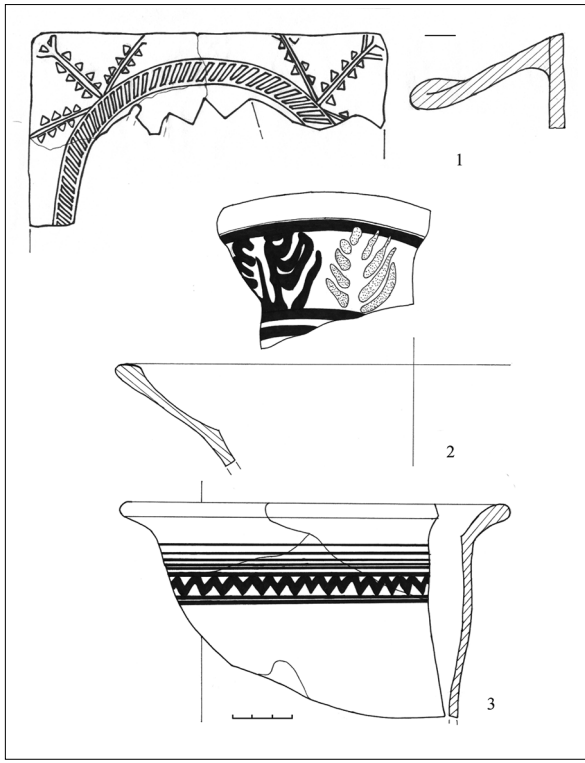

Мал. 86
Фрагменти кахель та макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг (2, 3), формування (1), відтискування (1), мальовка (2, 3).
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 67]

горнів козацької доби» видання *«Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора»* [137, с. 79-108]. Керуючись цим дослідженням, подам опис горнів.

Місцевість, де розташовувалися горна, знаходилася на Інститутській горі, на передваллі нової частини фортеці (яка, як зазначалося вище, постала в 1640-х роках) – поряд із фортечним валом і міськими укріпленнями, біля Мазурівської брами (мал. 2, 9, 10, 60).

Виявлені два горна кінця XVII – початку XVIII століття були заглиблені з культурного шару полкового міста на 3,87 м від рівня тодішньої поверхні [137, с. 79]. Вони відзначалися подібною будовою й належали до одного типу (за класифікацією Олександра Бобринського – тип 3-б). Горна були двоярусними:

так званий теплопровідно-розподільчий блок, що знаходився на нижньому ярусі, представлений периферійною топкою (*«грубкою»*) і теплопровідними каналами (*«дорогами»*), вище розміщувалася камера для випалювання гончарних виробів (*«кабиця»*). Обидві печі в плані мали округлу форму, що подовжувалася до вінець, і винесену грубу з передгорновою ямою.

Горно № 1, виявлене 2007 року, мало таку двоярусну будову (мал. 80). Челюсті зорієнтовані на північний схід. Перекриття випалювальної камери було зруйноване, тож дослідники зафіксували лише основу стінок (мал. 81-83). *«Судячи з обрисів, вона мала округлу форму. Під клубуком знаходився черінь… Черінь був поперечною перегородкою, що розподілила піч на дві частини. Його верхня частина використовувалась для складання виліплених і висушених виробів, що призначались до випалу; нижня частина – була перекриттям над топковим блоком.*

Так само як і клубук, черінь мав округлу, дещо видовжену у напрямку до входу, форму (1,3х1,2 м). По краю він тримався на стінках топкової камери. З його поверхні були виліплені 15 наскрізних отворів – трубчастих теплопровідних каналів для пропускання вогню й диму із топки до випалювальної камери.

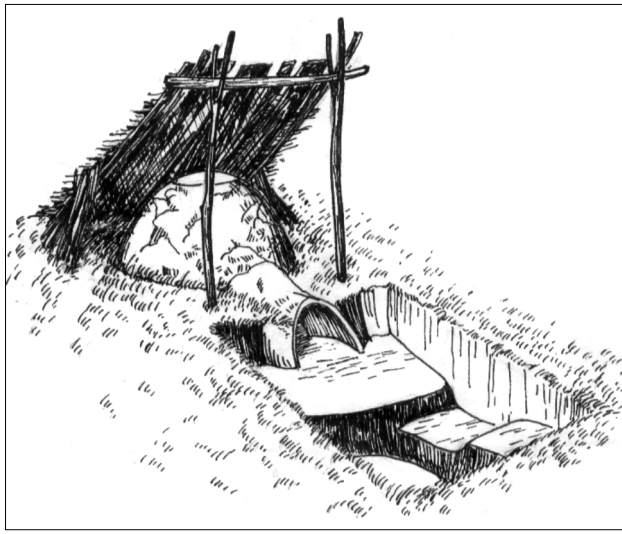

Мал. 87
Реконструкція горна № 1. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Малюнок Віталія Яремченка [137, рис. 58]

Мал. 88
Горно XVIII століття. Решетилівка, Полтавщина.
Розкопки Романа Лугового, Оксани Коваленко, Віталія Яремченка, Віктора Верещаки 2005 року [235, рис. 26]

Чотири отвори мали більший розмір (прогони), розташовувались попарно – два на вході та біля задньої стінки. Решта одинадцять («дучки») – були дещо меншого діаметру… Отвори розміщувались за периметром та вздовж опорної стінки. Товщина череня була неоднаковою по всій площині: у місці кріплення до стінок топкової камери вона становила 0,20-0,25 м; над склепіннями – 0,1х0,15 м; на місці з'єднання череня з опорною стінкою – 0,18-0,20 м.

Під черенем знаходився нижній ярус печі – топкова камера і ТРБ (заглиблені у материковий суглинок на 0,6 м). По центру ТРБ проходила опорна стінка – козел. Останній був виліплений з глини. Розділивши топку навпіл, козел закінчувався біля устя горна. Він мав видовжену потовщену у центрі форму. Його розміри: довжина 1,1 м, висота на виході 0,5 м та 0,3 м у місці сполучення зі стінкою; товщина стінки в основі становила 0,12 м, вгорі – 0,16 м. По обидва боки від опорної стінки розміщувалися «дороги» – камери, утворені козлом та стінками ТРБ з піднебіннями в формі арок (т. зв. сльоси), висотою від 0,26 до 0,4 м.

Топковий блок представлений частково сформованою топкою периферійної дії. Устя горна мало довжину 0,65 м. У результаті того, що топковий канал виявився закороткий, паливо частково потрапляло до ТРБ. Як наслідок, процес горіння відбувався не лише

у топці, а й у ТРБ. Доказом цього є прошарок попелу та горілі рештки глиняного посуду на вході до теплопровідного блоку. Перед входом до устя підлога ями також була устелена шаром попелу, деревного вугілля, з фрагментами глиняних мисок та горщиків. Дно ТРБ та топкової камери складалося із затверділої попелясто-вуглистої суміші. У перетині дна простежувалося щонайменше три поди, що вказувало на неодноразове ремонтування печі та її тривале використання» [137, с. 79-82].

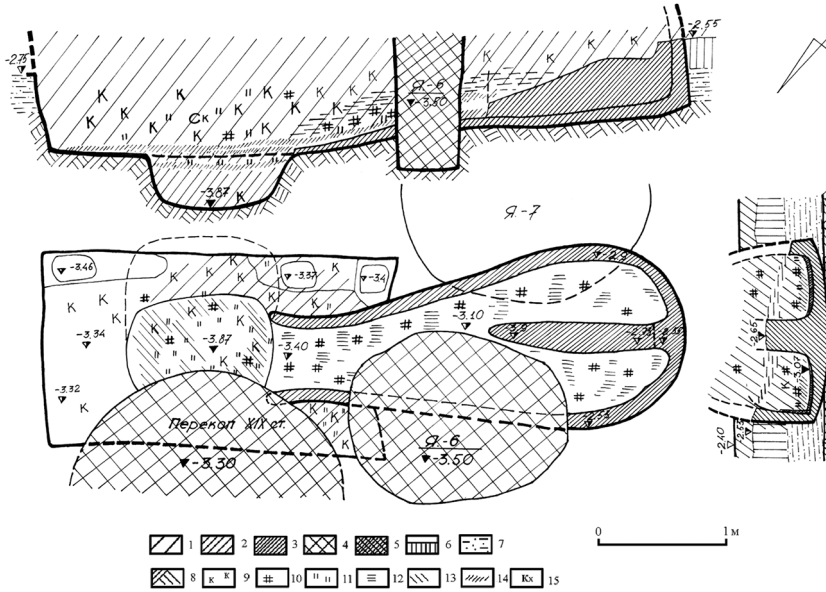

Умовні позначення:

1 – чорноземне заповнення кінця XVII – XVIII століття
2 – чорноземне заповнення пригребиць
3 – перепалена глина
4 – перекопи XIX століття
5 – попелясто-вуглистий ґрунт
6 – похований стародавній ґрунт
7 – суглинково-піщаний ґрунт
8 – материк
9 – фрагменти кераміки
10 – фрагменти обмазки
11 – вуглини
12 – шматочки перепаленої глини
13 – утрамбований ґрунт
14 – попіл
15 – фрагменти кахель

Мал. 89
Схема горна № 2. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року [137, рис. 70]

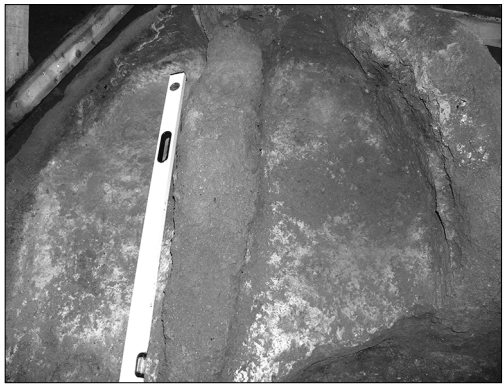

Мал. 90
Горно № 2.
Полтава (просп. Першотравневий, 19).
Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
2007 року [137, рис. 71]

Пригребиця, розташована у двох рівнях, мала прямокутну форму, розміром 1,2х1,6 м, дещо відхилену від центральної осі горна (мал. 80). *«Вона складалася з робочого майданчика (тут було виявлено дві сходинки, розміром 0,40х,045 та 0,26х0,32 м) та підвищення перед входом до устя для закладання дров. По обидва боки від устя у материку виявлені дві ямки (діаметром 0,06 м, до глибини 3,7 м R), що могли залишитись від жердин.., що слугували для підтримки вологозахисного навісу над випалювальною камерою.*

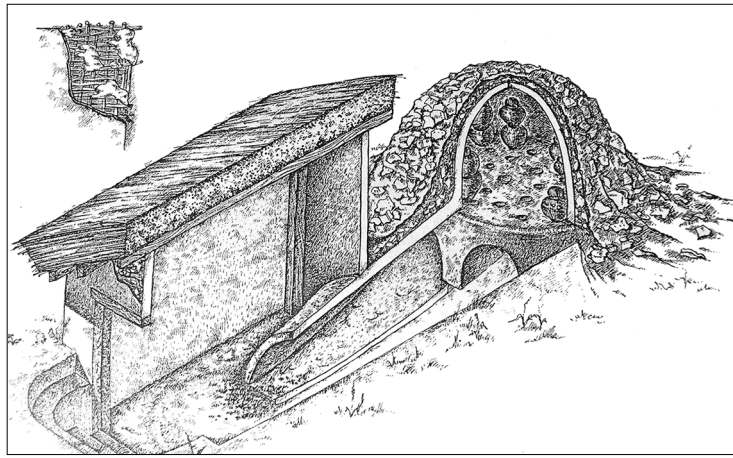

Мал. 91
Реконструкція горна № 2. Полтава (просп. Першотравневий, 19). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Малюнок Віталія Яремченка та Тетяни Менчінської [137, рис. 73]

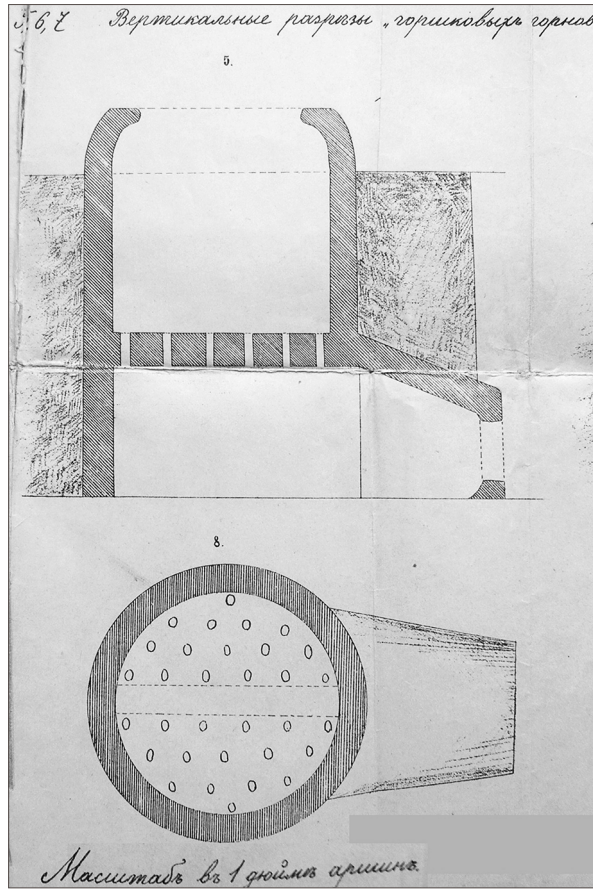

Мал. 92
Горщечне горно.
За малюнком Івана Зарецького [148, вклейка]

Одним із конструктивних елементів, що були використані для підсилення будови горна, стали кахлі та фрагменти цеглин, вмонтовані у черені» (мал. 84) [137, с. 82]. Гарний стан збереження випалювальної споруди дав змогу археологам реконструювати зовнішній вигляд горна (мал. 87).

Загалом, у цьому горні було виявлено фрагменти 11 кахель (8 коробчастих і 3 ґратчастих; 10 теракотових і 1 вкрита зеленою

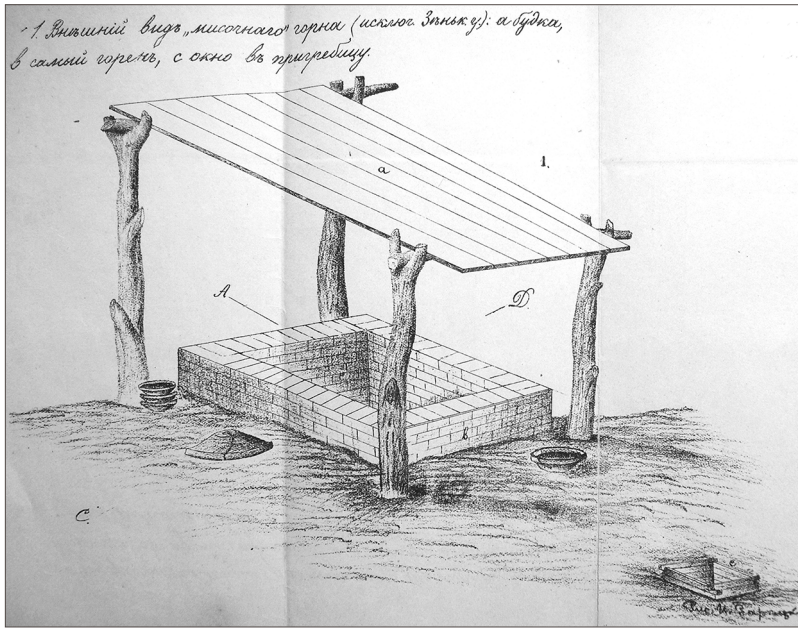

Мал. 93. Зовнішній вигляд мискового горна.
За малюнком Івана Зарецького [148, вклейка]

поливою) (мал. 85, 86). Лише чотири з них декоровані – карнизна полив'яна мала рельєфне зображення стилізованих рослин (мал. 85: 5); два фрагменти містять зображення, в якому вгадуються лапи й хвіст орла, що тримає скіпетр (вірогідно, кахля належить до т. зв. *«геральдичних»*) (мал. 85: 1, 2); дві були оздоблені стилізованим рослинним орнаментом. Решта кахель – неорнаментовані.

Дослідники зазначили, що *«подібна практика застосування кахель у будові печей мала широке розповсюдження впродовж XVII–XVIII ст. Зокрема відомі знахідки кахель у конструкції горнів в Києві, Переяславі-Хмельницькому, на Поділлі (Велика Кужелова Хмельницької області)»* [137, с. 83]. Територіально найближчою аналогією споруди з подібними конструктивними особливостями є гончарні горна XVIII століття, досліджені в Решетилівці (у той час – містечко Полтавського полку) (мал. 88) [235; 106]. Для підсилення конструкції випалювальних печей там також застосовували принцип

умуровування кахель у стінки прогонів і козел горна, які потім обмазували глиною.

Кабиця полтавського горна була заповнена ґрунтом із значною кількістю виробничого браку – фрагментів глиняного столового й кухонного посуду, пічних кахель тощо. (Більш детально знахідки з горнів охарактеризовано в наступному розділі, присвяченому видам гончарних виробів).

Поряд було досліджено ще одне горно – № 2. Воно також було розкопане й опубліковане Віталієм Яремченком та Олександром Ткаченком [137, с. 91-108]. Проте стан його збереження виявився набагато гіршим за попередній. Кабиця й черінь не збереглися (мал. 89-90). Дослідники здійснили його реконструкцію лише за вцілілою нижньою частиною, яка теж зазнала руйнувань у двох місцях об'єктами пізнішого часу – кінця XVIII – XIX століття (мал. 91). Від горна № 1 воно *«відрізнялося порівняно більшими розмірами: діаметр ТРБ 1,4х1,8 м, розміри передгорнової ями 2,8х1,5 м. ТРБ був розділений козлом на дві камери. Козел виявився масивнішим за попередній: довжина 1,4 м, ширина в основі 0,25 м. Топковий блок трансформувався у топку периферійної дії. Його устя мало довжину 1,6 м, що, безперечно, збільшувало тягу і позначилося на технічних показниках горна. «Дороги» від ТРБ і до устя були вкриті потужним шаром затверділого попелясто-вуглистого прошарку. Зсередини горно мало кілька шарів глиняної обмазки, що підтверджує факти ремонтування та багаторазового використання гончарних горнів.*

Передгорнова яма мала прямокутну, видовжену по лінії північний захід – південний схід, форму. Вона була заглиблена у материк на 0,8 м. Її північно-західна частина пошкоджена перекопом XIX ст., внаслідок чого не вдалося повністю прослідкувати будову. По центру ями знаходилося невелике заглиблення з бічною нішею. На дні знайдені кілька фрагментів гончарного посуду кінця XVII – початку XVIII ст. Однак відсутність попелу у заповненні заглиблення дає підстави вважати, що воно не використовувалося на практиці і було засипане до того, як горно почало функціонувати. Перед входом до устя поверх заглиблення на рівні дна пригребиці проглядалася пляма попелу. На дні пригребиці лежав шар перемішеного з ТРБ

Мал. 94
Тарас Шевченко.
Успенський собор і будинок Івана Котляревського.
Акварель. **Полтава. 1845** [368]

попелу, в якому виявлено велику кількість битого, у більшості вибракованого посуду. У північно-східному та південно-східному кутах кабиці фіксувалися неглибокі ямки від дерев'яних стовпів стаціонарної захисної споруди-перекриття» [137, с. 98-99].

Висновок, якого дійшли дослідники, спираючись на знахідки – фрагменти глиняних мисок, горщиків, покришок, макітер та поодинокі екземпляри кахель, – майстерня спеціалізувалася, здебільшого, на виробництві посуду.

«Близькість форм вказує, що обидві печі належали до виробничих споруд однієї майстерні або одному майстру, хоча відносилися до різного часу. За відмінностями у будові печей можна припустити, що горно № 1 було споруджене раніше. Це видно не лише з розмірів, а й із будови напівсформованої топки. Горно № 1 відрізняло також тимчасове вологозахисне накриття. Горно № 2 мало більші розміри, що, напевно, пов'язане із розширенням обсягів виробництва. Воно мало видовжене устя… Тимчасовий навіс був замінений довгостроковим стаціонарним укриттям каркасно-стовпової конструкції… Припущення про те, що обидва горни належали одному майстру, знаходить підтвердження у виробництві кахель, котрі виготовлялися за допомогою одних і тих же матричних пластин» [137, с. 108].

Усі горна будували подалі від середмістя, на території передвалля Полтавської фортеці (мал. 60). Це територія Інститутської й Миколаївської гірок (нині – просп. Першотравневий). Там досліджено три горна. Другим місцем була територія передвалля

перед Київською брамою (нині – вул. Конституції), де зафіксовано два горна. Випалювальна споруда, виявлена 1964 року (і, можливо, інша, про яку згадував Іван Зарецький), знаходилася за межами валу фортеці, неподалік місця проживання гончарів, яке зафіксовано в писемних джерелах (нині – вул. Капельгородського та прилегла ділянка). Це дозволяє висловити здогад про наявність традиційних місць розселення гончарів у місті, які тяжіли до меж фортеці.

Нині за публікаціями відомо понад чотири десятки горнів XVI–XVIII століть, виявлених у різних регіонах України під час археологічних досліджень упродовж останніх 40 років. Порівнюючи їхні конструкції, можна зауважити, що полтавські гончарі використовували традиційні для Гетьманщини, добре напрацьовані технології в будівництві гончарних печей. Усі горна *«горщечного»* типу були з округлою кабицею – посудною камерою, прямокутною пригребицею, напівкупольним чи купольним перекриттям. У двох виявлено залишки традиційних навісів – будок, які захищали горно від негоди. Досліджені горна близькі до етнографічно зафіксованих форм (мал. 92-93).

Мал. 95
Василь Кричевський. Успенський собор і будинок Івана Котляревського. Акварель. **Полтава. 1907.** На передньому плані – Миколаївська церква [361]

3.5. ЦЕГЕЛЬНІ

Перш ніж охарактеризувати наявність і розміщення полтавських цегелень, відомості про які вкрай поодинокі й фрагментарні, зупинюся на тому процесі, який, власне, і викликав появу спеціалізованих цегельників й окремих виробничих споруд – цегелень. Це початок мурованого храмового будівництва в місті, яке припало саме на досліджуване століття. Первісно храми Полтави були дерев'яними. Їх заміна на мурувані відбулася в другій половині XVIII – першій половині XIX століття. Будівельні роботи зі спорудження цегляних церков широко розгорнулися в місті з 1740-х років. Офіційне ж закріплення процесу монументалізації храмової архітектури було здійснене на межі століть розпорядженням Синоду 1800 року, за яким фактично заборонялося будувати нові й ремонтувати старі чи пошкоджені пожежами дерев'яні церкви [35, арк. 1] (хоча в дійсності це розпорядження виконувалося вибірково). Мурувані храми ставили на тих самих місцях, що й попередні дерев'яні, тож вони зберігали своє значення в міській забудові.

Фактично одночасно (1740–1760) у Полтаві було зведено кілька храмів. Так, будівництво цегляного Успенського собору розпочалося 1749 року й тривало до 1770 [262, с. 211-232]. Соборний ансамбль було доповнено збудованою в 1774–1801 роках чотириярусною дзвіницею в стилі класицизму (мал. 10, 94) [286, с. 927-928].

Згідно з *«Генеральним описом…»*, на *«Никольской»* (Миколаївській) вулиці в 1765–1766 роках значилася *«Церковь во імя Святителя Николая деревянная старая, близ которой строится каменная новая во імя того ж святителя Николая, на коште доброхотних дателей»* [36, арк. 1 зв.]. Спорудження нового цегляного однобанного храму було завершено 1774 року (мал. 13, 95) [153, с. 116]. Проте розпочалося нове будівництво – упродовж 1773–1778 років звели новий п'ятибанний храм на місці старої Воскресенської церкви (мал. 96) [286, с.148]. А за кілька років, з 1782, розгорнулося спорудження нового Стрітенського храму, теж у стилі бароко, яке завершилося 1787 року (мал. 97) [77, с. 238].

Активне будівництво тривало й на монастирській території. Упродовж 1689–1709 років було зведено мурований собор в ім'я Воздвиження Хреста Господнього. Цей взірець архітектури українського бароко має хрестоподібну форму; шість опорних пілонів несуть систему циліндричних склепінь із сімома банями, з яких п'ять розташовано над основним тринефним дев'ятидільним обсягом [286, с. 957]. 1750 року на південь від собору споруджено однобанну трапезну Троїцьку церкву. Цей храм, який не зберігся донині, був мурованим, одноярусним, з єдиною банею. Урешті, 1786 року зведено чотириярусну дзвіницю висотою 47 м у стилі пізнього бароко [286, с. 779].

Отож, церковне будівництво тривало впродовж століття, значно пожвавившись у його другій половині. Подібна ситуація характерна для більшості міст Гетьманщини, вона сприяла поглибленню

Мал. 96
Воскресенська церква. Початок XX століття. Листівка. Видання Всесвітнього поштового союзу. Фототипія Шерер, Небгольц і Ко. Москва. 1902 [362]

Мал. 97
Василь Волков. Стрітенська церква. Акварель. **XIX століття** [370]

гончарної спеціалізації, появу цегельників, які починають працювати у вигляді мандрівних артілей та майстерень-цегелень.

Саме цей процес викликав потребу в значній кількості цегли й майстрів, яких доти не було в місті. За писемними джерелами відомо, що під час будівництва Свято-Успенського храму, окрім робітників, що входили до керованої Стефаном Стобанським артілі [262, с. 217], були також майстри з інших міст, поселені в дворах, що належали Успенській церкві. З Румянцевського опису відомі їхні імена. Це, зокрема, Федір Тинятенко з Ахтирського полку, що проживав по Федорівській вулиці, муляр Василь Мартинов із Чернігівського полку, що винаймав хату по Криловській вулиці [36, арк. 349, 51-51 зв.]. Вірогідно, їх наймали, оскільки місцеві гончарі, які спеціалізувалися на виготовленні цегли, не встигали виготовляти таку значну кількість продукції, якої потребувало масштабне барокове будівництво. У відповідях міського голови від 1770 року згадано тимчасові цегельні, облаштовані *«на время делающихся здесь каменных церквей»*, із зауваженням, що постійно працювати вони не могли *«за скудостию леса»* [285, с. 39].

Навряд чи в місті на той час працювало багато майстрів, адже один цегельник із підмайстрами й учнями за день міг виготовити значну кількість виробів. За етнографічними даними, зокрема свідченнями Івана Зарецького про цегельників Опішного, відомо, що один гончар міг зробити від 350 до 500 штук, а за відомостями Миколи Пакульського, у Чернігівщині гончар з учнем виготовляв за день 1500 цеглин [148, с. 102; 288, с. 173-174]. Вочевидь, навіть такі обсяги виробництва в Полтаві були замалі, що потребувало залучення *«пришлих»* майстрів.

Цегельники працювали у звичайних міських дворах. Іван Зарецький так описав процес виготовлення цегли: *«Виробництво цегли потребує не менше трьох душ чи, навіть, чотирьох. Один повинен настругувати глину та закачувати її, інший готувати грудки, а третій формує й час від часу виносить з п'ятрам* для сушіння у двір; а якщо є четвертий, то він також качає глину й допомагає виносити сформовану цеглу для сушіння. Тоді, як свіжа цегла виноситься на п'ятрах, підсохлий оправляється*

** П'ятра – довгі дошки, призначені для сушіння гончарних виробів [289, с. 62]*

й виймається з п'ятер на землю. Цеглу завжди роблять під навісом й рідко – у хаті. Робота проводиться так: на лаві, біля стіни навіса чи сарая, впоперек лави кладуть дошку, довжиною вершків 10 чи 12 й шириною вершків 5, полуторавершкової товщини; впоперек краю цієї дошки у стіни набивають планку, шириною у 2 вершки; в цю планку впирається покладена на дошку цегляна форма. Посипав щедро дошку чистим піском, кладуть форму на дошку і ще раз посипають піском, намагаючись обсипати всю форму піском зсередини; потім беруть грудку глини та, поклав її до форми, спочатку роздавлюють її ретельно долонями по всій формі, а надлишок глини знімають зчистком, проводячи ним же впоперек форми; потім підняв форму в один кінець долонею руки, витискають цеглину на дошку і зсунув її лівою рукою на долонь правої, вміло ставляють на ребро на п'ятра… Тоді, як інші вироби можна виготовляти круглий рік, кахлі виготовляються переважно влітку, виробництво цегли ж виключно можливе в чотири літні місяці…»* [148, с. 56]. Малоймовірно, що описані технологічні процеси кардинально різнилися у XVIII та XIX століттях.

За писемними джерелами відомо, що окремих спеціалізованих цегелень у місті було дві. Одна належала Полтавському приказу громадського призріння, інша — Воскресенській церкві [272, с. 72]. З'явилися вони на межі XVIII–XIX століть. Існування цих тимчасових цегелень підтверджують також археологічні дослідження. Одне з подібних виробничих приміщень археологічно локалізовано на південно-східній ділянці Інститутської гори, на території колишнього маєтку Кочубеїв (мал. 59). Ці залишки споруди датовано 1780-ми роками [36, арк. 15-16, рис. 36: 6].

2007 року експедиція під керівництвом Олександра Супруненка на Миколаївській гірці, поблизу Миколаївської церкви, виявила котлован цегельні кінця XVIII – початку XIX століття (мал. 10, 13, 98) [138, с. 32-33, 41-44]. За визначенням археологів, від цегельні залишився котлован великого заглибленого прямокутного приміщення, який досліджено лише частково (площа споруди, що увійшла до розкопу, – 16,3х23,4 м, глибина – 2,9-3 м). *«У заповненні котловану траплялися скупчення печини від розібраних великих*

** Вершок – 4,4 см*

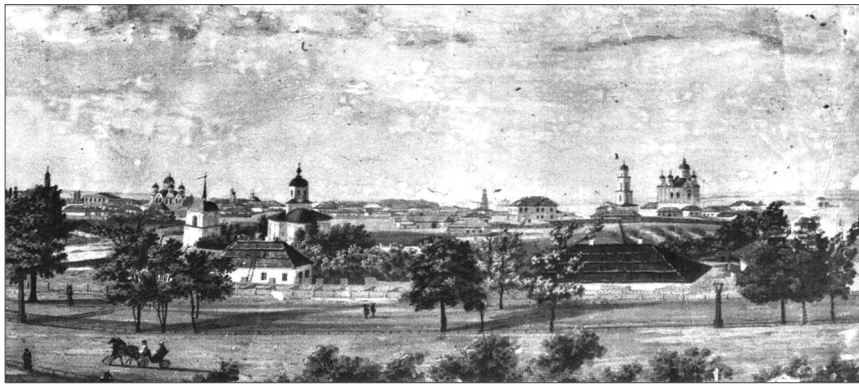

Мал. 98
Гравюра першої половини XIX століття з виглядом Полтави.
На передньому плані Миколаївська церква та цегельня
[138, вклейка між с.20 та 21]

печей, обвугленого дерева, а також бита (часом досить перепалена) цегла, вірогідно, XIX ст.» [138, с. 41]. Також було зафіксовано, що стіни заглибленої частини споруди були обшиті дошками [138, с. 33]. Її датовано за виявленими знахідками. Зокрема, на час закидання котловану вже недіючої цегельні вказували фрагменти фаянсових і фарфорових виробів Імператорського фарфорового й Казенного фаянсового заводів, Києво-Межигірської мануфактури кінця XVIII – середини XIX століття й нумізматичні знахідки [138, с. 42].

На жаль, опису чи фото цегли XVIII століття, як і фото розкопаної споруди, дослідники не подали. Із заповнення котловану цегельні охарактеризовано лише давньоруські знахідки, що потрапили до споруди нового часу, і кілька металевих предметів XIX століття. Жодного гончарного виробу, судячи з публікації, до колекції не потрапило. Автори також зазначили, що цегельня була міською, тобто належала міській громаді, проте не навели жодного аргументу на користь цього здогаду [138, с. 33].

Розміщення на цьому місці цегельні зафіксовано також на гравюрі з видом Миколаївської гірки* (мал. 98). На ній добре помітно,

** На мою думку, за зображеними на гравюрі об'єктами її можна датувати в межах 1803–1855 років*

що площа навколо споруди заповнена цеглою, яка сушилася. Як відомо з етнографічних джерел, спеціальних приміщень для сушіння цегельники не мали. Цей процес тривав на подвір'ї. На це вказують відбитки дитячих ніг, собачих чи котячих лап, інші сторонні відтиски, що трапляються на цеглі.

Споруда була обнесена невеликим парканом, мала зрізаний дах, покритий, ймовірно, гонтом. Горнів для випалювання лише цегли ні в цій цегельні, ні, загалом, у Полтаві поки що не виявлено. Автори зауважили, що на їх існування вказувала значна кількість перепаленої землі й глини. Етнографічні спостереження засвідчують, що для випалювання цегли могли використовувати як звичайне горщечне горно з круглою посудною камерою, так і спеціальні чотирикутні випалювальні споруди. Зокрема, Іван Зарецький зазначав, що цегли в горна обох конструкцій уміщалася однакова кількість [289, с. 170; 148, с. 25].

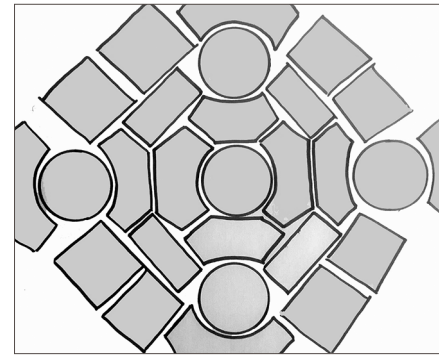

Мал. 99
Фрагменти цегли з розкопок на місці дзвіниці Спаської церкви.
Глина, формування.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 100
Гіпотетичний варіант реконструкції підлоги в Свято-Успенському соборі з використанням глиняної плитки.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

Охарактеризувати продуковану у XVIII столітті цеглу можна на основі знахідок з розкопок 2000 року на місці Успенського собору [17; 188, с. 58, рис. 1]. Цегла, яку у XVIII сторіччі разом із камінням використовували для мурування фундаментів Свято-Успенського собору, не мала чіткої, правильної форми. Її розміри – 27-30 см (довжина), 14-16 см (ширина), 6-9 см (товщина)*, що характерно для цегли ручного формування тих часів. Колір цегли світло-вохристий, з ледь помітним рожевим відтінком. Цегла здебільшого не мала тавр чи інших знаків, за винятком кількох десятків цеглин із тавром у вигляді літер *«М. Р.»* з одного боку**.

Для побудови 7 цегляних склепів соборного цвинтаря, датованих 1750-ми – 1780-ми роками, використовувалася цегла меншого розміру, ніж та, яку застосовували під час спорудження фундаменту собору, винятково нетаврована (здебільшого 21х16х6 см). У склепі № 5, датованому за знахідкою монети 1749 року, викарбуваної за царювання Єлизавети Петрівни (1741–1761), використано цеглу, розміри якої дещо відрізнялися від інших чотирьох склепових поховань і становили 28х13х6,4 см.

2004 року під час розкопок на місці дзвіниці Спаської церкви виявлено цеглу подібного розміру й форми. Кілька фрагментів цеглин з відтиском тавра в овальному картуші *«ГН»* і *«КК»* керівник досліджень Лариса Виногродська відібрала до колекції (мал. 99). Кілька цеглин мали заокруглені вугли. Вони походять з відкритих залишків цегляної споруди XVII – початку XVIII століття. Дослідниця визначила її як залишки східцевого проходу з цегляним склепінням, що вів до підземного ходу, вісь якого була спрямована до церкви [89].

---

* *Для XVIII століття характерна цегла більшої товщини, аніж у наступні часи. В Опішному в XIX столітті за товщиною розрізняли «вершкову» та «двовершкову» цеглу, товщина якої становила 3,5-4,5 см, тобто наближалася до вершка, або подвійної товщини [289, с. 126].*

** *Слід зауважити, що під час археологічних розвідок собору спеціального дослідження цегли не проводили. Її відбирали до колекції випадково, що було обумовлено технічними умовами проведення робіт, тому встановити чіткий відсоток таврованих цеглин неможливо. Загалом, якщо посуд та інші вироби XVIII століття в останні роки археологи активно збирають до колекцій та вивчають, то про знахідки цегли лише побіжно згадують, здебільшого не подаючи ні розмірів, ні опису характерних особливостей*

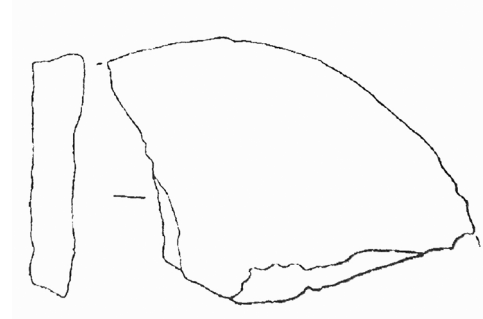

Мал. 101
Схематичний малюнок фрагмента округлої цеглини.
Глина, формування.
Полтава (Соборний майдан). XVIII століття.
Обстеження будівельних траншей 1999 року. Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, А 189/23 [193, рис. 1]. Малюнок Оксани Коваленко

Одночасно для церков, окрім цегли, виготовляли плитки для підлоги, які нагадують *«плінфу»*. Вони однакові за технікою виготовлення. Візуально помітно, що глиняна формувальна маса відповідна тій, що використовувалася для цегли. У розкопі на місці Свято-Успенського собору, в об'єкті № 2, що частково був знищений ямою від стовпа огорожі XIX століття й перекопами XX століття, у хаотичному порядку було виявлено глиняні плитки – цілі й фрагменти [17, рис. 71-77; 188, с. 58]. Вони різнилися за формою:

- чотирикутні, близькі до квадратної, з пальцевими вдавленнями на внутрішній поверхні (3 шт.) [17, рис. 76: 1; 188, рис. 1: 4];
- дещо більші за розмірами, прямокутні (6 шт.) [17, рис. 76: 2; 188, рис. 1: 5];
- округлі, діаметром близько 25-26 см, або з круглими вдавленнями на зовнішній поверхні, або без них (7 шт.) [17, рис. 72, 77; 188, рис. 1: 3];
- видовжено-шестикутної форми з півкруглим вирізом з одного боку й близькими до трикутних вдавленнями на внутрішній поверхні [17, рис. 74; 188, рис. 1: 17].

Плитки походять, вірогідно, з облицювання підлоги в храмі, яку було перебудовано під час чергового ремонту XIX століття й викинуто в яму, в якій її й виявлено. Ймовірно, виникнення об'єкта пов'язане з 1869 роком, коли в соборі було перебудовано ризницю, сходи на хори й паламарню [286, с. 927-928]. (Варіант розміщення плитки представлено на малюнку 100. Він є гіпотетичною реконструкцією,

оскільки невідомо, чи лише ці форми використовувалися і яка була їх кількість).

Фрагмент схожої плитки округлої форми діаметром 22-24 см, товщиною 2,5-4,5 см, теж походить із Соборного майдану, а саме із заповнення приміщення кінця XVIII століття, яке було *«перерізане»* будівельною траншеєю 1999 року (мал. 101).

Отже, нині на теренах Полтави локалізовано кілька місцезнаходжень виробничих споруд гончарів XVIII століття. Це, передусім, гончарні горна. Археологічно обстежено й досліджено шість випалювальних споруд. Дві з них детально вивчено й реконструйовано. Тип конструкції типовий для території Гетьманщини й традиційного гончарства досліджуваного часу. Місцезнаходження більшості горнів – у межах передвалля Полтавської фортеці, що, цілком логічно, мало б зменшити пожежонебезпеку в місті. Відсутність відомостей про горна як складову частину домогосподарств майстрів у Румянцевському описі міста (який подає інформацію й про господарські будівлі, й про окремі виробничі, – наприклад, кузні) не дає можливості з'ясувати кількість випалювальних споруд у місті, проте дозволяє висловити здогад, що гончарі, як і повсюдно в Гетьманщині, не мали спеціалізованих ремісничих майстерень, а працювали вдома.

Аналогічно, у власних дворах працювали й цегельники. Активізація цегельного виробництва пов'язана з розгортанням у місті безперервного масштабного храмового будівництва, яке потребувало цегли, задля чого церкви наймали ремісників з інших полків. Археологічно в межах полтавських терен зафіксовано рештки двох тимчасових цегелень. Вірогідно, вони влаштовані на межі століть, а час їхнього основного функціонування припав на початок XIX століття.

РОЗДІЛ 4

ГОНЧАРНІ ВИРОБИ

Регіональні відмінності – одні з найчіткіших і найвиразніших культурних ознак. Матеріальна й духовна культура (вірогідно, здебільшого перша), артефакти й виконавські практики та й популярна культура загалом, сприймаються як культура *«місцева»* [69, с. 54]. Незважаючи на плинність населення Гетьманщини й порівняну *«відкритість»*, місто зберігало своєрідну замкненість спільноти. В українських студіях уже знайшли своє відображення явища сприйняття *«чужого»* та прийняття певних нововведень [358].

Як же справа склалася в гончарстві? Чи витворила невелика спільнота полтавських гончарів (замкнена внаслідок цехового устрою) певні своєрідні особливості, що характеризували б цей гончарний осередок? Теза про регіональний аспект студій не нова. Чи існувало регіональне гончарство у XVIII столітті в межах українських земель, чи знову постала проблема Арнольда Тойнбі – неможливості перелічити культури чи субкультури, оскільки вони є *«системами з нечітко окресленими кордонами»* [69, с. 56]?

Розгляду означеного питання присвячено цей розділ. У ньому на основі морфологічного підходу здійснено характеристику окремих видів продукції.

Розгляд особливостей асортименту полтавських гончарів XVIII століття розпочну зі з'ясування кількох основних аспектів, пов'язаних із типологією виробів, яку використано в цій роботі. Під час класифікації глиняних

виробів застосовано поділ на класи, типи, підтипи, види й варіанти. Виділено такі класи: посуд, вироби вжиткового й господарського призначення, архітектурно-декоративні вироби, обрядові вироби, скульптура, іграшка. Поділ здійснено на основі певних критеріїв, які в межах, так би мовити, *«горизонтального членування»* (тобто виділення класів, типів, видів, варіантів) мають бути однаковими. Виділення класів і типів здійснено, передовсім, за функціональним призначенням і сферою використання глиняних виробів. Під час виокремлення підтипів, видів і варіантів за превалюючим основним принципом поділу – за призначенням, враховано інші ознаки, зокрема форму виробу.

4.1. ПОСУД

Упропонованій типології посуду критерій виділення – це функціональне призначення. Таким чином, підставою для виокремлення посуду є необхідність обслуговування культури харчування людей. Підтипи (господарський, кухонний і столовий посуд) виділено на основі критерію – етапи обслуговування харчового циклу (вирощування, зберігання, приготування, споживання). Розглянемо типологію детальніше (див. таблицю 12).

Передбачаючи запитання й зауваження щодо віднесення тих чи інших виробів до певного виду й підтипу, хочу зробити кілька приміток. По-перше, класифікація складних об'єктів (а посуд, безсумнівно, попри всю його позірну простоту є складним об'єктом, зважаючи на час його існування – *«час свідомого людства»*) – справа скрупульозна. Між певними речами важко провести чітке розмежування й екземпліфікувати за окремими типовими зразками. Так, горщик у процесі розвитку був кухонним, столовим, господарським, у тому числі тарним, і ритуальним посудом. Миска так само відігравала роль не лише столового, але й, наприклад, господарського посуду.

Таблиця 12
Типологія основних форм посуду

Клас	**Побутова кераміка**				
Тип	**Посуд**				
Підтип	**Столовий**		**Кухонний**	**Господарський**	
Вид	Повсякденний	Ритуальний		Місткості для зберігання та перенесення продуктів	Місткості для свійських тварин
Варіант	Миска *Підваріанти:* Блюдце Єндола Кандійка Лохань Полумисок Проста миска Тарілка Таріль Шльонка Покришка Чайник Посуд для пиття: Келих Кухоль Чарка Чашка	Куманець Поставець Перепісць Посуд зооморфний *Підваріанти:* Баран Лев тощо Посуд антропоморфний Посуд міксоморфний	Горщик Друшляк Ринка Гусятниця Засмажка Носатка Поросятниця Репатник Сковорода Тазок Пасківник Черпак	Баклага Барило Глек Дзбан Макітра Мазниця Слоїк Тиква	Дійниця Напувалка Покришка для вулика

По-друге, окремі речі відносяться до певного типу лише з умовним ступенем належності. Так, покришка слугує допоміжним кухонним посудом, але ж може використовуватися в господарстві, втрачаючи при цьому *«культурно-харчову критерійність»*, а типологізується як посудина вже винятково за формою.

По-третє, слід зупинитися на ще одному важливому аспекті – на історичній еволюції форм посуду. Я виділяю кілька напрямків такої еволюції:

- *Первісна еволюція*. Це перехід від однієї універсальної форми до багатьох (варіабельність посуду), який відбувався у зв'язку з набуттям харчуванням не лише фізіологічного, але й культурного змісту, тобто свідчить про появу власне *«культури харчування»*. Саме в традиційних спільнотах неоліту – середньовіччя утворилися нові типи посуду. Частина

й виникла як предмет, необхідний для транспортування й зберігання харчів у час появи посуду взагалі – в неоліті. Важливо інше: в умовах відсутності перевезень, перенесення (транспортування) речей було мінімальним. Воно включало переміщення посуду в межах господи, селища, рідше – недалеко за його межі. Так, принесення в глиняному глекові води з джерела і є прикладом такого транспортного за функцією посуду в традиційних спільнотах з *«обмеженим»* рухом речей [222, с. 19]

- *Історична еволюція*. Це перехід однієї сталої форми до іншої в нових історичних умовах, яка набуває нового змісту. Так, наприклад, одними з нових форм, які з'явилися наприкінці XVII століття в Гетьманщині, були кавники, чайники, чашки й тарілочки (блюдця під чашку). У гончарстві вони з'явилися під впливом спочатку європейського, потім місцевого фарфорово-фаянсового виробництва і, по суті, є глиняними репліками цих речей [190]. Не вдаючись у деталі, коротко зауважу, що оригінальні форми європейцями були запозичені зі Сходу й представляли собою модифікації дзбанків і кухлів для пива, хмільного меду тощо, перероблені на кавники, або ж східних (зокрема китайських) ваз із додатками (мал. 297, 298).
- *Асимілятивна еволюція*. Це процес, який відбувався в межах асиміляцій, дифузій чи просто культурних взаємовпливів. Він характеризується приходом нових форм посуду (чашки, піали, куманці) з наступним закріпленням їх у культурі харчування модерних націй, а подекуди навіть перетворенням на етнічні маркери традиційної культури. Наприклад, куманці, будучи запозиченими українцями в турків, стали невід'ємною частиною асортименту посуду другої половини XVIII – початку XX століття.
- *Мистецька еволюція*. Явище більш притаманне сучасному періоду, відсутнє в традиційних спільнотах. Це свідоме використання нетрадиційних форм для епатажу. Нині сувенірність посуду домінує. Так, зокрема, горщик, який, у XVIII столітті був лише кухонним посудом, нині більш широко використовується для сервірування столу, подавання в ньому страв, аніж для безпосереднього приготування їжі.

Наостанок, розглядаючи асортимент гончарних виробів полтавських міщан (і городян інших міст), потрібно звернути увагу на цінності тодішніх людей. У традиційній європейській культурі, як переконливо наголосив Пітер Берк, для особливих подій, коли люди не працювали, а з'їдали, випивали й витрачали все, що було під рукою [69, с. 192-193], у домівках тримали найкращий посуд (багато декоровані тарелі, глеки, миски), який використовували лише на свята (пригадаймо традиційні мисники в оселях українців XIX – початку XX століття). Його берегли, ставили обережно, часто ремонтували і, відповідно, набагато рідше використовували, аніж простий посуд.

До цього додамо традиції формування музейних і приватних колекцій (принцип відбору яскравого, святкового, а не буденного, який фактично домінував до кінця XX століття), археологічних збірок (той же принцип, за яким відбираються святкові речі, а прості записують до масового матеріалу й залишають на місці). Тому вони в більшій мірі дійшли до нас, інколи призводячи до викривлених уявлень щодо якості повсякденного життя в давнину.

Горщики

Найчисельнішою групою знахідок є горщики та їхні фрагменти. Головне призначення горщика – приготування страви в печі, нагрівання води. Малі або ж, навпаки, дуже великі горщики могли використовувати для інших кухонних потреб.

Горщики є найважливішою групою посуду, оскільки саме вони здебільшого виступають основою для хронологічних таблиць. Як зазначалося, першою такою морфо-типологічною схемою для горщиків Полтави була схема, запропонована Остапом Ханком 2000 року (мал. 40) [346]. Вона, на думку укладача, охоплює вінця горщиків другої половини XVI – кінця XIX століття й ґрунтується лише на матеріалах розкопок кінця 1990-х років на території нової частини Полтавської фортеці.

Цю схему я також використала для розподілу горщиків XVIII – початку XIX століття, виявлених Романом Луговим під час розкопок 2005 року на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею (мал. 102, 107, 110, 115-117, 130-132) [153, мал. 4]. Нею ж послуговувалися Віталій Яремченко та Олександр Ткаченко, здійснюючи опис

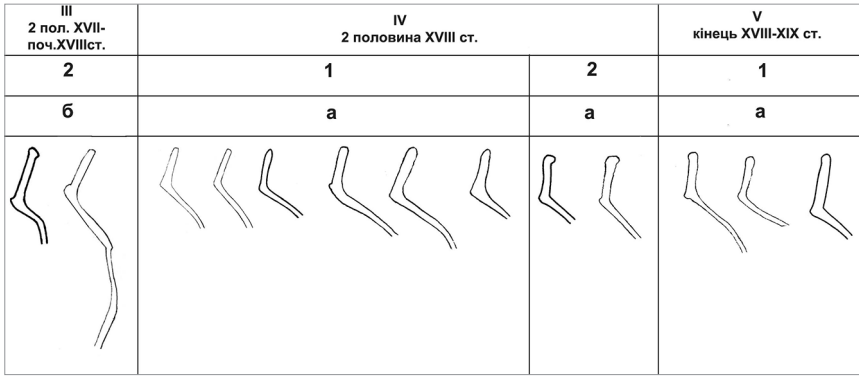

Мал.102
Хронологічний розподіл горщиків із розкопок на подвірї Полтавського краєзнавчого музею 2005 року [18, мал. 4]

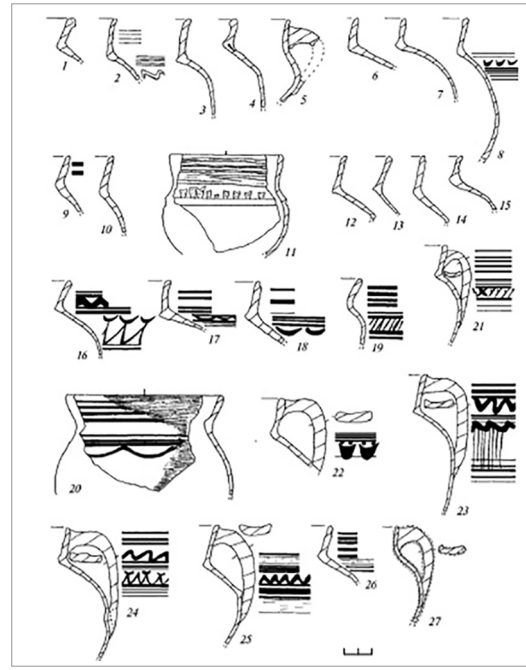

Мал. 103
Фрагменти та профілі горщиків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Друга половина XVII – XVIIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 17]

горщиків, знайдених 2007 року у горнах [137, с. 84-86, 99-102]. Вони не розробляли окремого типолого-хронологічного розподілу, оскільки посудини за формою повністю відповідали I-III типам горщиків типології Остапа Ханка.

Більшою детальністю відрізняється хронологічна таблиця горщиків, здебільшого, XVIII століття, розроблена Юрієм Пуголовком та Євгеном Калашником за матеріалами археологічних досліджень по вулиці Конституції, 4, території, прилеглої до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [294, с. 106]. На цій ділянці досліджено об'єкти саме XVIII століття. Чимала кількість матеріалів дозволила авторам виділити інші типи верхніх частин горщиків (мал. 103). Ця схема містить 5 типів і детальні описи [294, с. 106]. Проте в описах об'єктів автори посилаються на типологію Остапа Ханка. Шкода, що вкрай незадовільна публікаційна якість цієї хронологічної схеми та широке датування (сторіччя для трьох груп) повністю унеможливлюють її використання.

Таким чином, зважаючи на попередній доробок, проте враховуючи збільшення кількості археологічних матеріалів у десятки разів порівняно з 2000 роком (тоді було використано лише 54 фрагменти верхніх частин горщиків, включно з кінцем XVII – початком XIX століття) (мал. 40, 105), вважаю за доцільне взяти за основу означені напрацювання, розширивши морфо-типологічну схему горщиків XVIII століття з Полтави (мал. 104). Варто зазначити, що окремі часові групи мають розмиті межі, тобто горщики впродовж століття мали достатньо сталі форми. Так, існувала група форм, що з'явилася в другій половині XVII століття й побутувала фактично до середини наступного, або група, яка притаманна як кінцю XVII, так і початку XVIII століття. Більш чітко вирізняється група горщиків другої половини XVIII століття, а форми кінця століття фактично ідентичні формам XIX століття, маючи відмінності лише в окремих елементах декорування.

Трохи детальніше про форми (мал. 104).

Горщики першого періоду побутували впродовж XVIII століття. *Тип 1 а*. Верхня частина таких горщиків округла, плавна, краї вінець заокруглені. Вінця прямі, вертикальні, можуть мати незначний нахил як назовні, так і всередину. Горщики часто мають ритовану лінію під

Тип	1	1	2	2	2	3
Варіант	а	б	а	б	в	а
Період I	XVIII століття					
		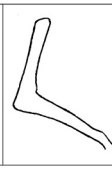				
Період II	Друга половина XVII – початок XVIII століття					
						
Період III	Кінець XVII – перша половина XVIII століття					
						
Період IV	Друга половина XVIII століття					
	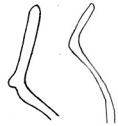					
Період V	Кінець XVIII століття					
	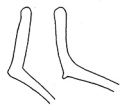					

Мал. 104
Морфо-типологічна схема вінець полтавських горщиків XVIII століття.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

вінцями, яка відділяє їх від плечей. Внутрішні ребра в місці переходу вінець до плечей і плечей до тулуба відсутні. Може спостерігатися лише незначне потовщення. Широке побутування таких горщиків відзначав Остап Ханко [346, с. 56].

Тип 1 б. Горщики з варіаціями краю вінець, який може бути як округлим, так і пласким. Злам під вінцями чітко підкреслений кутом, на ньому закраїна. Конусоподібні або опуклі плечі відділені бічним ребром, інколи – ритованою лінією.

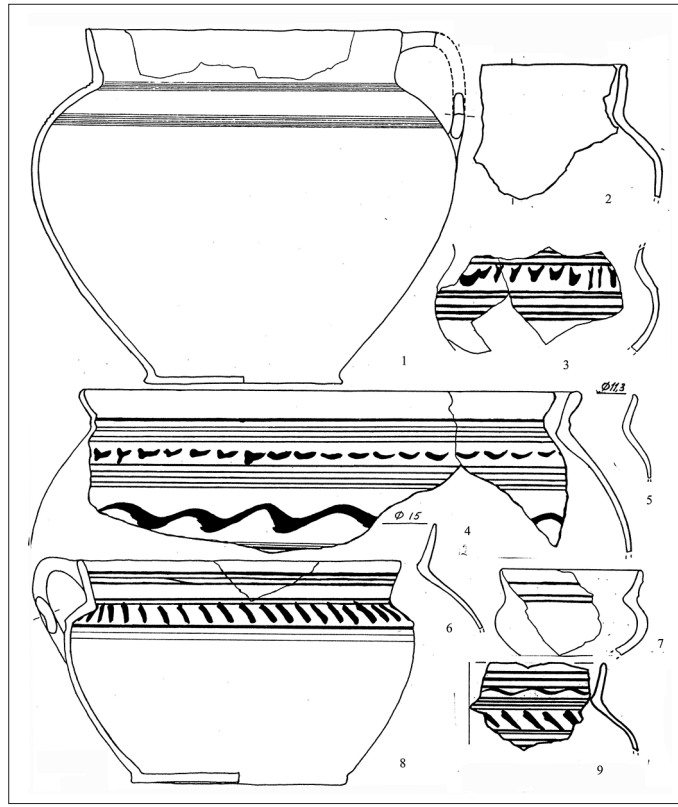

Мал. 105
Горщики та їх фрагменти.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 3; Воскресенський узвіз, 12). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. За Остапом Ханком [346, рис. 4: 3-14]

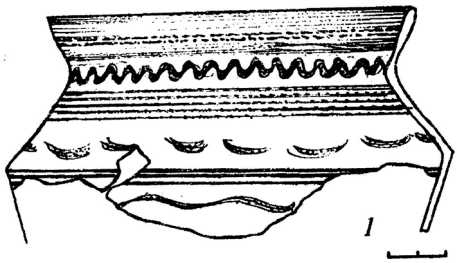

Мал. 106
Верхня частина горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (Миколаївська гірка).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[138, рис. 42]

Мал. 107
Верхня частина горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 17х15,4 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).
Початок XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового [18, мал. 5]

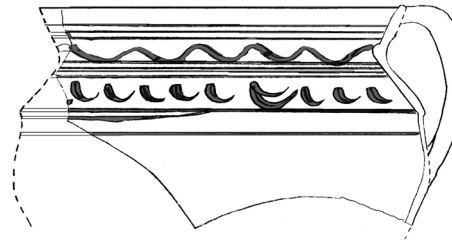

Тип 2 а, б. Горщики цих типів мають виразно профільовані форми зі зламами під вінцями, з варіаціями краю вінець, який може бути як округлим масивним (*а*), так і пласким (*б*). Злами під вінцями теж масивні, часто близькі до трикутної форми, гострий кут внутрішньої поверхні може бути спрямований донизу (*а*) або мати форму пружкоподібного потовщення. Плечі округлі, у горщиках із ребром (*б*) – інколи пласкі.

Горщики другого періоду побутували в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Вінця горщиків більш розхилені, ніж попереднього типу, невисокі. Окремі варіанти мають загострений зріз. У димлених горщиків, які відносяться до цього періоду, зріз плаский, із виступом назовні й потовщенням зовнішньої поверхні. Профіль має чітко виражений кут або виступ на ребрі під вінцями, плечі – конічні або опуклі, на них може бути ребро в місці переходу в тулуб (мал. 106, 128).

Горщики третього періоду здебільшого зустрічаються в об'єктах, датованих кінцем XVII – першою половиною XVIII століття. Вони дуже подібні до попереднього типу. За формою

виділяються типи *1 а*, *б*. У *типі 1 а* можлива варіація – закраїна з внутрішнього боку (мал. 107).

Горщики четвертого періоду середини – другої половини XVIII століття представлені наймасовіше, оскільки походять з багатьох об'єктів на теренах міста, зокрема з горнів.

Тип 1 а. Верхня частина таких горщиків округла, краї вінець заокруглені. Вінця розхилені назовні, невисокі. У місці переходу вінець до плечей можуть бути наявні внутрішні ребра. Тулуб опуклий. Опук не виділений.

Тип 1 б. Горщики з варіаціями краю вінець, який може бути як округлий, так і плаский, але здебільшого опуклий, злегка потовщений і відхилений назовні. Плечі найчастіше опуклі, відділені бічним ребром, інколи можуть підкреслюватися ритованою лінією.

Тип 2 а. Горщики цього типу мають виразно профільовані форми зі зламами під вінцями, з округлим масивним краєм вінець. Злами під вінцями теж масивні, часто близькі до трикутної форми, гострий кут внутрішньої поверхні може бути спрямований донизу. Проте, на відміну від попереднього типу, форма цього типу округліша.

Горщики п'ятого періоду, а саме кінця XVIII століття, ще більше уніфіковані. На цьому етапі знань обмежуємо їх лише *типом 1 а*. Візуально вони подібні до горщиків попереднього часу, їх виділення можливе через датування археологічних об'єктів.

Мал. 108
Фрагмент горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 13,2х9 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Конструктивно горщики з Полтави подібні до посудин з інших регіонів сучасної України – широкий тулуб (наближений до кулястого) і невисокі (рівні або розхилені) вінця. Виразність композиційного вирішення здебільшого доповнюється пласким вухом (мал. 108). Ця форма домінувала і в наступному столітті [157, с. 118]. Форма горщика, особливо верхньої частини, виступає хронологічним індикатором, проте має розглядатися лише в сукупності з декором.

Як і всюди в Гетьманщині цього часу, горщики різняться за типом випалювання, поділяються на теракотові й димлені. Перші абсолютно домінують серед полтавських виробів. Колір черепка світлий із рудуватим відтінком (мал. 109). Димлені горщики поодинокі, що дозволяє стверджувати про нехарактерність відновного випалювання, яке й надавало поверхні посуду чорного чи сірого кольорів. Форма димлених посудин подібна до теракотових. Вони здебільшого зустрічаються в комплексах першої половини XVIII століття (мал. 103: 4).

Розміри горщиків різні – від 200-300 мл (менші розглядаю винятково як *«монетку»*) до відра. Діаметр вінець коливався в межах 9-21 та 28-29 см. Найбільше виявлено горщиків середніх розмірів із діаметром вінець 10-17 см. Порівняно рідкісні горщики значних розмірів із діаметром вінець 28-29 см і висотою понад

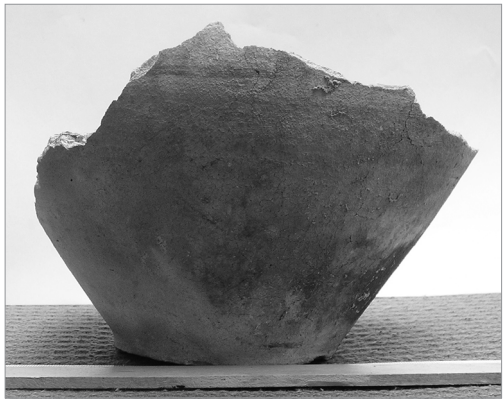

Мал. 109
Фрагмент горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, висота збереженої частини – 15,2 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 110
Горщик.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліалення, мальовка, 26x21,6Dx13d см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). Друга половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

20 см. Загалом, параметри горщиків такі, що діаметр їхніх вінець фактично відповідає висоті виробу, із незначним відхиленням – до 1 см, а денця лише на кілька сантиметрів менші за діаметр вінець. Опук найчастіше міститься посередині тулуба, що надає горщикам своєрідної *«приземкуватості»*, округлості, вирізняючи вироби Середньої Наддніпрянщини. Зрідка трапляються вироби, пропорції яких можуть вказувати на немісцевий характер виробу чи традиції, наприклад, опук зміщений у верхню частину виробу, що притаманне більш північним регіонам (мал. 110).

Горщики мають форму, що є домінантною на всій території України в XVII–XX століттях: прямі, ледь відігнуті назовні вінця, з чітким кутовим вигином або виступом (ребром) внутрішньої поверхні в місці переходу вінець у плечі з описаними в підтипах варіаціями.

Перш ніж проаналізувати декорування, вважаю за доцільне розглянути посудини, виявлені в горнах. У другому й третьому розділах монографії охарактеризовано глиняні вироби, виявлені у випалювальних спорудах у XX столітті. Знахідки з горнів, досліджених 2007 року, через багаточисельність, не розглядалися, тому далі подаю їх опис за публікаціями дослідників Віталія Яремченка та Олександра Ткаченка.

У горні № 1 було виявлено 72 фрагменти горщиків, які автори поділили на три типи. «*Всі вони мають прямі, дещо відігнуті назовні вінця та потовщення внутрішнього ребра в основі шийки* (у місці переходу вінець до плечей. – *О. К.*). *До I типу відносяться горщики з приземкуватими вінцями та різким заломом у місці переходу плічок* (тут і далі – плечей. – О. К.) *у тулуб* (мал. 111: 2-4). *Вони мають схожу орнаментацію поверхні: візерунок розташований у кілька рядів на шийці, плічках, частково – на тулубі. Як правило, розпис виконаний за однією і тією ж схемою – це два пояси, що поєднують один або кілька орнаментів, вписаних*

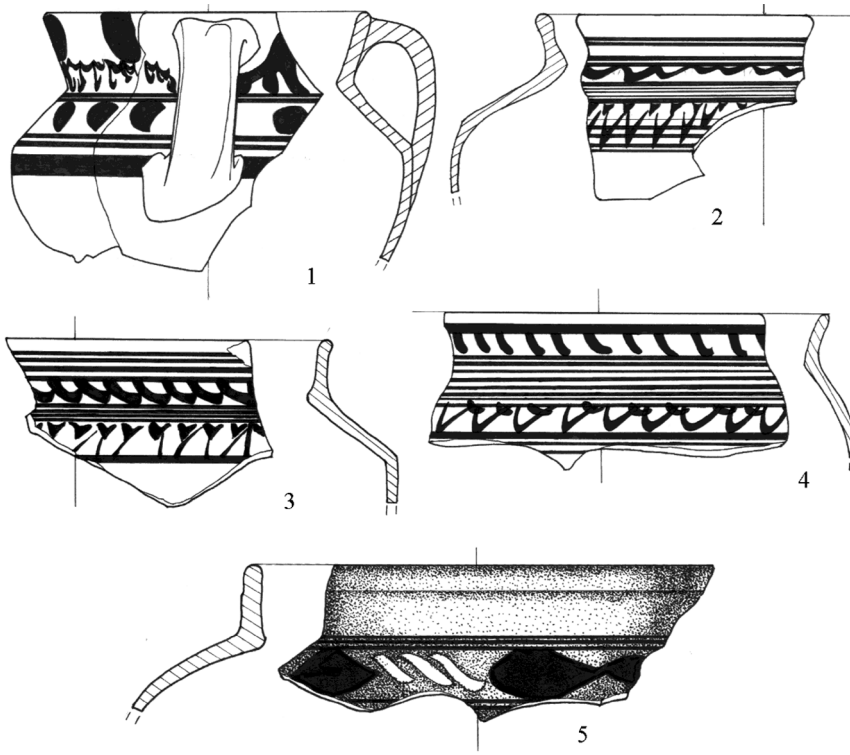

Мал. 111
Верхні частини горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1). Середина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Малюнок Віталія Яремченка [137, рис. 65]

між рядами горизонтальних ліній. До I типу належить фрагмент плічка та 4 фрагменти вінець з діаметром 16, 17 (2 од.) та 19 см. Розписи монохромні, виконані як правило однією фарбою – брунатного або коричневого кольору; лише на фрагменті одного з плічок спостерігається поєднання білого та коричневого кольорів.

II тип горщиків репрезентований уламком верхньої частини з розтрубоподібною шийкою, заломом та помітно опущеними донизу плічками (мал. 111: 1). *Посудина невеликих розмірів: діаметр вінця становить 12 см, тулуба – 14 см. Горщик має вухо, що кріпилося від місця найбільшого розширення на тулубі й до верхнього краю вінця. Шийка* (тут і далі мова йде про вінця. – О. К.) *та плічки прикрашені мазками, поміж якими проходять ряди ліній та хвилька, від якої відгалужуються гачки. Знизу орнамент обмежений рядом горизонтальних ліній з широкою смугою. Малюнок нанесений фарбою темно-коричневого кольору.*

III тип горщиків представлений двома фрагментами вінець та трьома фрагментами стінок. Даний тип характеризується відсутністю залому, плавним переходом плічок у тулуб та покатими боками. Перше з двох вінець прикрашене на поверхні двохпоясним монохромним розписом у вигляді паралельних ліній, косих рисок та кривульки, накладеної поверх зигзагу (мал. 111: 5). *Інший фрагмент – по плічках горизонтальними лініями та стрічкою з ромбів, нанесених брунатним ангобом. Ромби чергуються з потрійними косими білими рисками. Обидва горщики мають однакові діаметри вінець, що становлять 17 см. Решта фрагментів – з досить традиційним орнаментом, який, проте, дещо відрізняється на кожному виробі: це горизонтальні лінії, смуги, широкі та вузькі хвильки, кривульки, зигзаги, риски, мазки»* [137, с. 84, 86].

У горні № 2 зафіксовано рекордну кількість посудин – 922 фрагменти горщиків і 3 цілі форми (мал. 112). *«Переважають горщики середніх та великих розмірів... Всі горщики схожі один на один, з прямими, трохи вигнутими назовні вінцями і потовщенням із внутрішнього боку в основі шийки. До I типу відноситься лише 1 фр. горщика, що має невисокі вінця і ребро на місці переходу плічок у тулуб. Решта горщиків належить до III типу: з покатими*

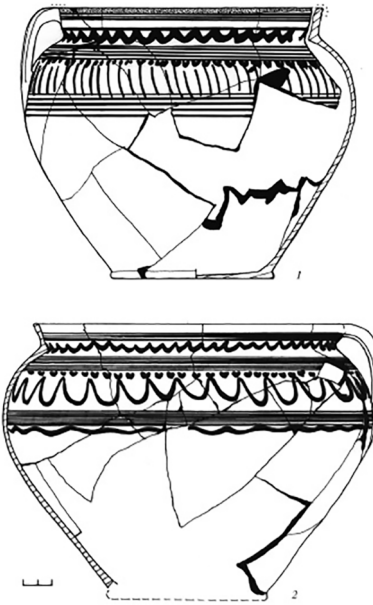

Мал. 112
Горщики.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2).
Середина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка.
Малюнок Віталія Яремченка
[137, рис. 74]

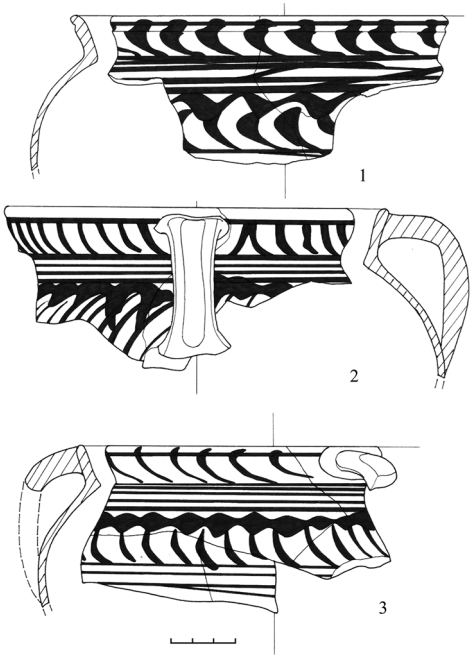

Мал. 113
Верхні частини горщиків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2).
Середина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка.
Малюнок Віталія Яремченка
[137, рис. 75]

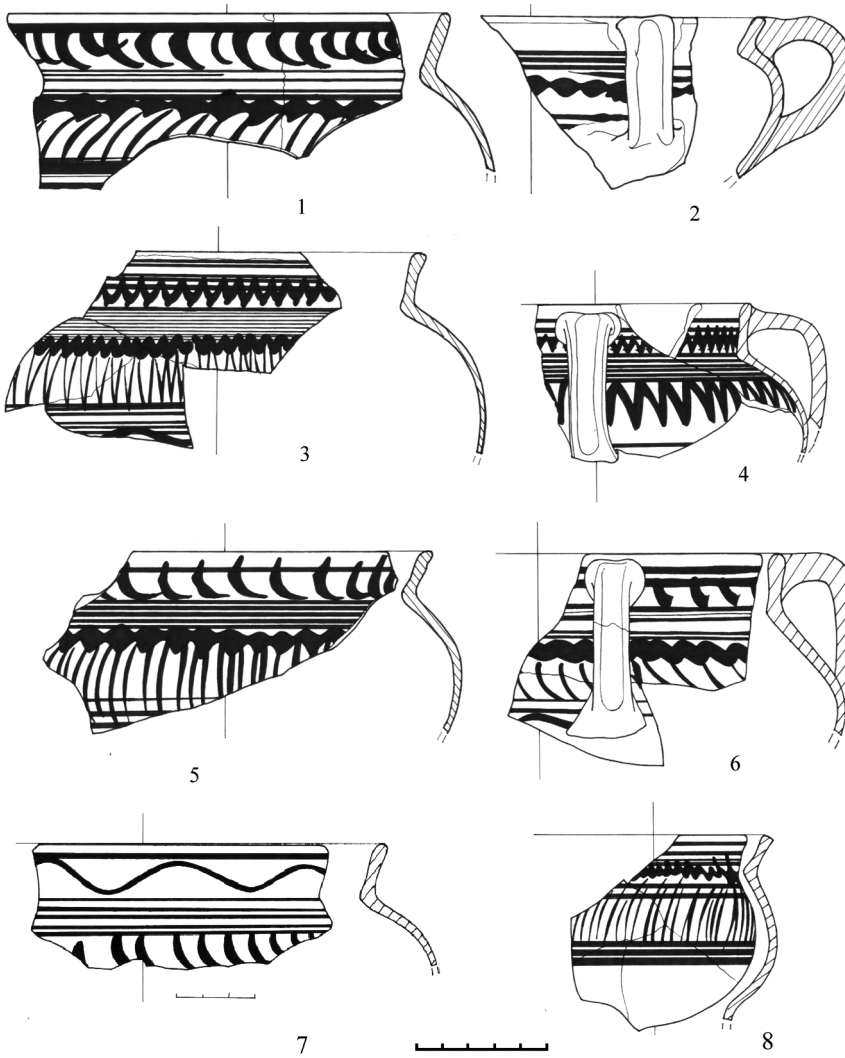

Мал. 114
Верхні частини горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2). Середина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Малюнок Віталія Яремченка [137, рис. 76]

боками, без залому, та плавним переходом плічок у тулуб (мал. 112-114). *Горщики цього типу мають чотири поширені орнаментальні композиції розпису поверхні. Орнамент розташований у верхній частині, як правило, у кілька рядів: на шийці, плічках, подекуди на тулубі. Як і в горщиків з горна № 1, розпис виконаний за однією схемою: це два широких горизонтальних пояси, що поєднують в собі один або кілька різних орнаментів, описаних рядами паралельних ліній. Схема повторюється у кількох варіантах. Це можуть бути кривульки або ляпки по вінцях, з широкою хвилькою та кривульками на плічках і тулубі* (мал. 113; 114: 1, 5-6). *Ще в одному випадку можливий зигзаг на вінцях та тулубі, із галочками або косими рисками* (мал. 114: 3-4, 8). *У наступному варіанті замість зигзагу вінця оперізує хвилька, на плічках – широка хвилька або можливий варіант без неї, із косими чи прямими рисками* (мал. 114: 7). *Ще один варіант оформлення вінець – поясок з однієї горизонтальної стрічки; плічка можуть бути розписані так само, як і у всіх попередніх випадках* (мал. 114: 2).

Незалежно від варіантів, спільним для всіх випадків є нанесення орнаментів між рядами горизонтальних смуг. Розписи монохромні – нанесені однією фарбою, що має різні відтінки коричневого або брунатного кольору. У кількох випадках простежується крайкування вінець горщиків зеленою поливою (мал. 112: 1). *7 фрагментів горщиків прикрашені лише прокатуванням зубчастого коліщатка, деякі з них, до того ж, з рифленими краями вінець»* [137, с. 99].

У XVIII столітті декорування простого кухонного посуду змінилося порівняно з попередніми періодами. Штампування й накатування коліщатком, що користувалися широкою популярністю в XVII столітті, майже не зустрічаються. Так само рідко трапляється ритування: зрідка ритованою лінією може виділятися місце переходу вінець у плечі.

Полива зелених відтінків використовувалася лише для часткового оздоблення простого посуду. Нею не вкривали весь тулуб горщика, а лише край вінець; іноді ляпки зеленої поливи наносили на плечі. Відсутні зразки з підполив'яною мальовкою.

Мал. 115
Горщик.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 16,5x16,4Dx9,9d см.
Полтава.
Друга половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 116
Горщик.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 15,9x17,5Dx11d см.
Полтава.
Друга половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 117
Горщик.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 11x13,5Dx7,8d см.
Полтава.
Друга половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

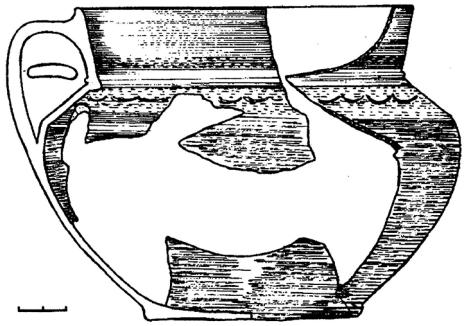

Мал. 118
Горщик з шинку.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (Миколаївська гірка). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, рис. 41]

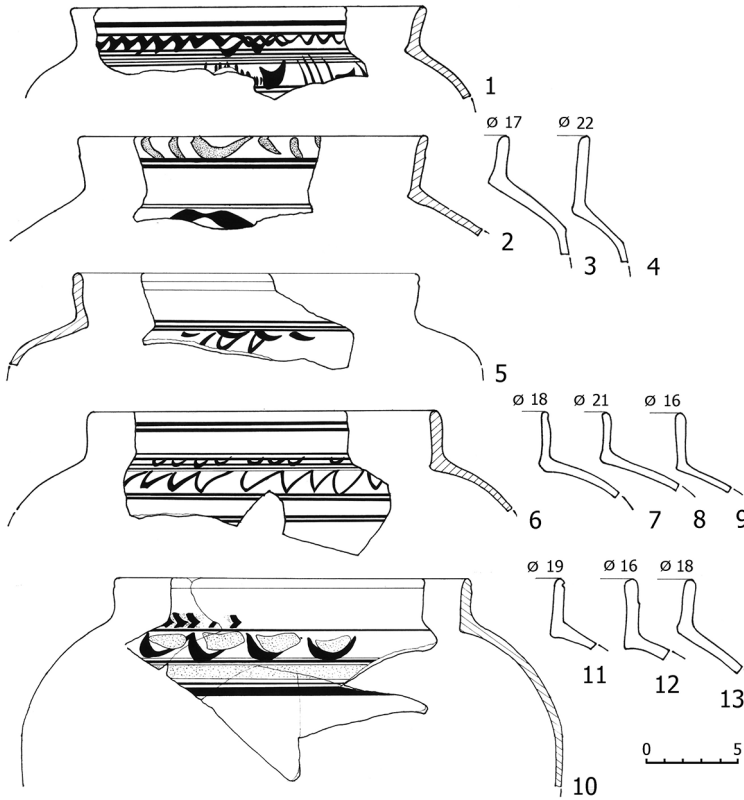

Мал. 119
Верхні частини горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття. Малюнок Віталія Яремченка [339, рис. 1]

У декорі виробів полтавського осередку домінує декорування теракотової кераміки опискою та побліом, що здійснювалося за допомогою пір'їни. У цей час збільшилася кількість орнаментальних елементів і схем.

Декор наносили на:

- вінця;
- вінця та плечі;
- плечі;
- плечі та опук;
- верхню частину.

Оздоблення здебільшого було монохромним, а з середини століття все частіше використовували два кольори – описку й білий ангоб. У декорі домінували різні відтінки червоного й брунатного кольорів: світло-червоний, червоно-брунатний та інші (мал. 115-117). Остап Ханко зазначав про використання навіть вишнево-фіалкового та червоно-фіалкового відтінків [346, с. 55, 57].

Білий ангоб використовували набагато рідше, переважно для писання ліній, – як самостійно [див., наприклад: 138, рис. 54], так і в поєднанні з опискою (мал. 118; 111: 5; 119: 10; 127: 31) [див., наприклад: 138, рис. 41; 294, рис. 50: 31]. Наприкінці століття його могли застосовувати для крайкування вінець горщиків або, зрідка, – для нанесення окремих елементів (мал. 111: 5). Вироби з білим ангобом у декорі з'явилися в першій чверті століття, але його застосування носило епізодичний характер. До кінця століття він утвердився в поліхромній мальовці горщиків і став зустрічатися набагато частіше.

Поєднання кількох простих елементів: ліній, *«кривульок»*, *«пальчиків»*, *«гребінців»*, *«гачків»*, *«ляпок»*, крапок (мал. 41) – типові для території Гетьманщини [347, с. 283, мал. 4; 88, с. 131]. Принагідно зауважу, що лінії ангобу, зазвичай, групували в ряди. Найчастіше зустрічається поєднання з двох, трьох, рідше – п'яти ліній (мал. 114). Інші поєднання поодинокі.

Аналіз збережених верхніх частин і цілих форм дозволяє з'ясувати типові орнаментальні схеми мальованих горщиків. Визначено 10 типів 33 варіанти (мал. 120-126). 22 варіанти Остап Ханко виділив за знахідками в новій частині Полтавської фортеці, на основі кореляції з матеріалами горнів, досліджених 1969 і 1979 року

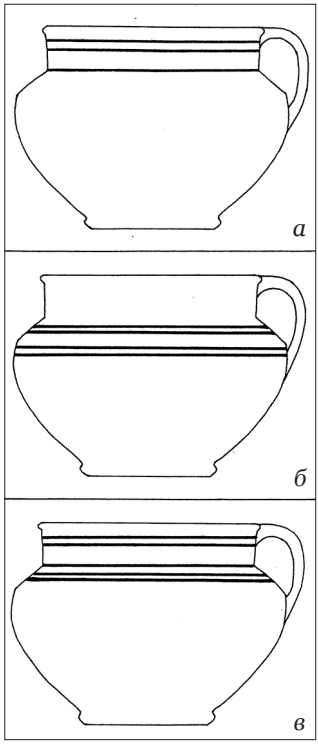

Мал. 120
Орнаментальні схеми декору горщиків. Тип 1.
За Остапом Ханком [346, рис. 24]

[346, рис. 24, 25, 28]. Ще 7 виокремлено мною та Романом Луговим за горщиками з території середмістя (вірогідно, колишньої садиби Павла Руденка), оскільки там, попри дослідження в траншеях, було реконструйовано 28 цілих форм [18, мал. 12]. Решту варіантів вирізнено за матеріалами розкопок останніх років.

Орнаментальні схеми виділені композиційно – за зоною нанесення й поєднанням елементів. Підваріанти, які різняться лише кількістю згрупованих ліній (від 2 до 7), але зона й послідовність елементів при цьому зберігаються, окремо не виділялися.

Тип 1 (мал. 120; 105: 1). *Варіант 1 а*. Горизонтальні лінії нанесено на вінця (від 1 до 4, найчастіше 2), одну – в місці переходу вінець до плечей.

Варіант 1 б. Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей (1-2) та в місці переходу плечей до опука (2-4, найчастіше 2).

Варіант 1 в. Горизонтальні лінії нанесено в трьох зонах: на вінцях (від 1 до 4, найчастіше 2), у місці переходу вінець до плечей та в місці переходу плечей до опука (2-4, найчастіше 2).

Тип 2 (мал. 121). *Варіант 2 а*. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець та в місці переходу вінець до плечей (1-2), між ними вміщено кривульку.

Варіант 2 б. Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей та в місці переходу плечей до опука, між ними – кривульку. Іноді лінії можуть займати всю площу плечей, а кривулька бути не плавною, а мати різкі заломи (мал. 129).

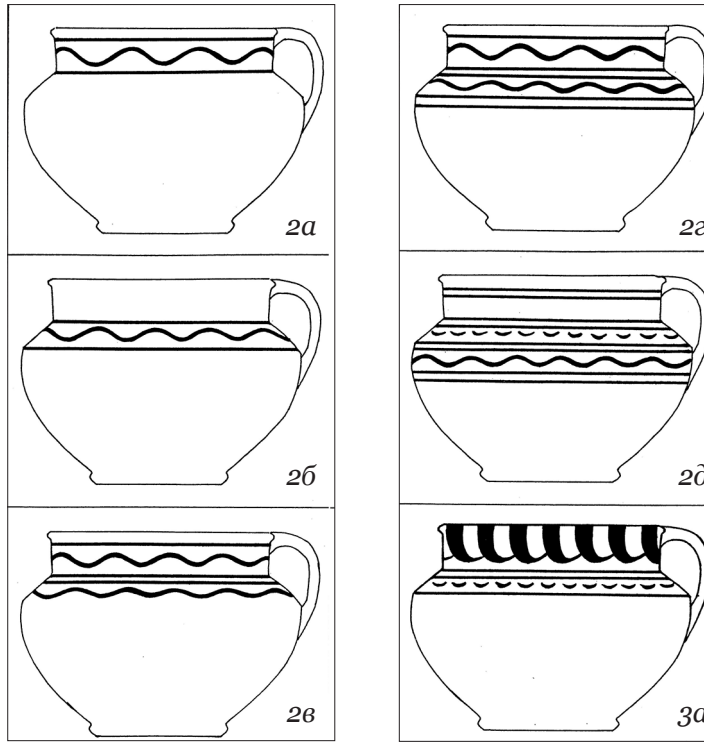

Мал. 121
Орнаментальні схеми декору горщиків. Типи 2, 3.
За Остапом Ханком [346, рис. 24]

Варіант 2 в. Горизонтальну лінію нанесено під краєм вінець, на вінцях – кривульку, ще 1-2 лінії – у місці переходу вінець до плечей, під ними на плечах – ще одну кривульку.

Варіант 2 г. Горизонтальні лінії нанесено в трьох зонах: на вінцях (від 1 до 4, найчастіше 2), у місці переходу вінець до плечей (1-2) та в місці переходу плечей до опука (2-4, найчастіше 2). Між групами ліній у двох зонах – на вінцях і плечах, намальовано кривульки.

Варіант 2 д. Декор вкриває всю верхню частину горщика й розміщується в трьох зонах: під краєм вінець нанесено 1-2 горизонтальні лінії, у місці переходу вінець до плечей –

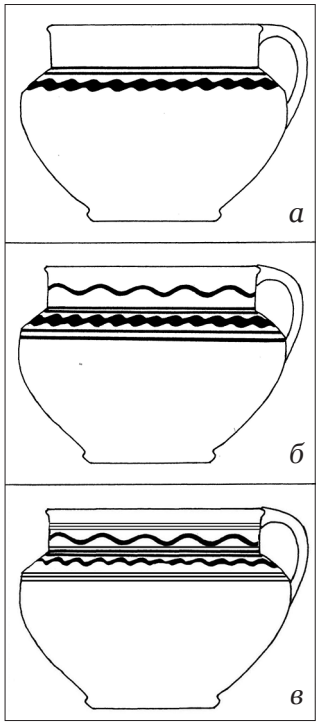

Мал. 122
Орнаментальні схеми декору горщиків. Тип 4.
За Остапом Ханком [346, рис. 25] та Оксаною Коваленко

1-2 горизонтальні лінії, на плечах – ряд гачків; під ними, у місці переходу плечей до опука, – горизонтальні лінії (2-4, найчастіше 2), по опукові – кривульку, під нею – горизонтальні лінії (1-2).

Тип 3. *Варіант а* (мал. 121). Від краю вінець до горизонтальної лінії в місці переходу вінець до плечей нанесено ряд ляпок (1-2), на плечах – ряд гачків, а в місці переходу плечей до опука – ще одну горизонтальну лінію.

Тип 4 (мал. 122). *Варіант 4 а*. Складається з горизонтальної лінії в місці переходу вінець до плечей та кривульки на плечах.

Варіант 4 б. На вінцях міститься кривулька, у місці переходу вінець до плечей – горизонтальні лінії (2), на плечах – кривулька, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (2-4, найчастіше 2).

Варіант 4 в. Під краєм вінець нанесено лінії (3), під ними, на вінцях, – кривульку, у місці переходу вінець до плечей – горизонтальні лінії (3), на плечах – кривульку, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (3).

Тип 5 (мал. 123). *Варіант 5 а*. Під краєм вінець нанесено горизонтальні лінії (2-4), у місці переходу вінець до плечей – лінії (1-2), на плечах – ряд маленьких і великих гачків, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (2-3).

Варіант 5 б. Під краєм вінець містяться горизонтальні лінії (2), у місці переходу вінець до плечей – горизонтальні лінії (1-2), на плечах – ряд маленьких гачків, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (2).

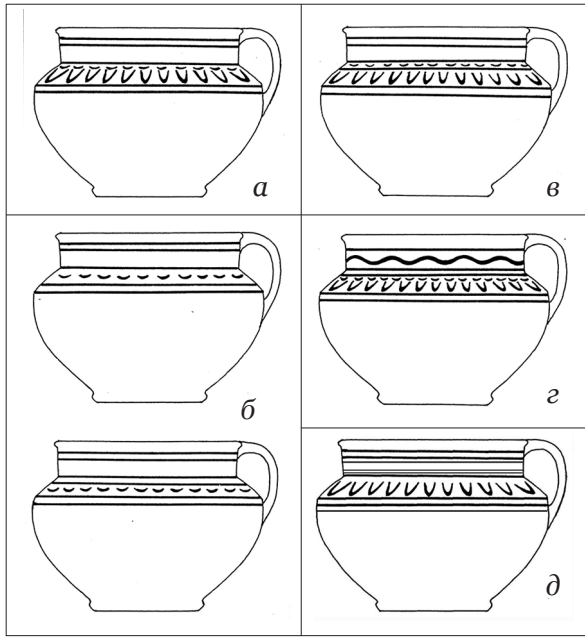

Мал. 123
Орнаментальні схеми декору горщиків. Тип 5.
За Остапом Ханком [346, рис. 25] та Оксаною Коваленко

Варіант 5 в. На вінцях нанесено горизонтальні лінії (2), у місці переходу вінець до плечей – горизонтальні лінії (2), між якими – ряд маленьких гачків, на плечах – ряд великих гачків, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (2).

Варіант 5 г. Під краєм і на вінцях містяться горизонтальні лінії (1, 4), на вінцях – кривулька, ще 1-2 лінії – у місці переходу вінець до плечей, під ними на плечах – ряди маленьких і великих гачків, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (2, 4).

Варіант 5 д. На вінцях нанесено горизонтальні лінії (5), у місці переходу вінець до плечей – лінію, на плечах – ряд великих гачків, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (3).

Варіант 5 е. Під краєм вінець нанесено горизонтальні лінії (3), на вінцях – кривульку, у місці переходу вінець до плечей – лінії (2), під ними, на плечах, – кривульку та ряд великих гачків, на опукові – теж горизонтальні лінії (5).

Варіант 5 є. Декор вкриває всю верхню частину горщика й розміщується в трьох зонах: під краєм вінець – горизонтальні лінії (3), у місці переходу вінець до плечей – горизонтальні лінії (5), на плечах – ряд гачків, під ними – кривулька, у місці переходу плечей до опука – горизонтальні лінії (5-7), на опукові – кривулька (мал. 112: 2).

Тип 6 (мал. 124). *Варіант а*. Вінця обмежені горизонтальними лініями, між ними – ряд згрупованих по 3-4 навкісних рисок (*«гребінців»*), на плечах – теж ряд згрупованих по 3-4 більших навкісних рисок, а під ними, у місці переходу плечей до опука, – горизонтальні лінії (2).

Варіант 6 б. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (2), у місці переходу вінець до плечей та на опукові, на плечах – ряд вертикальних рисок (*«гребінців»*).

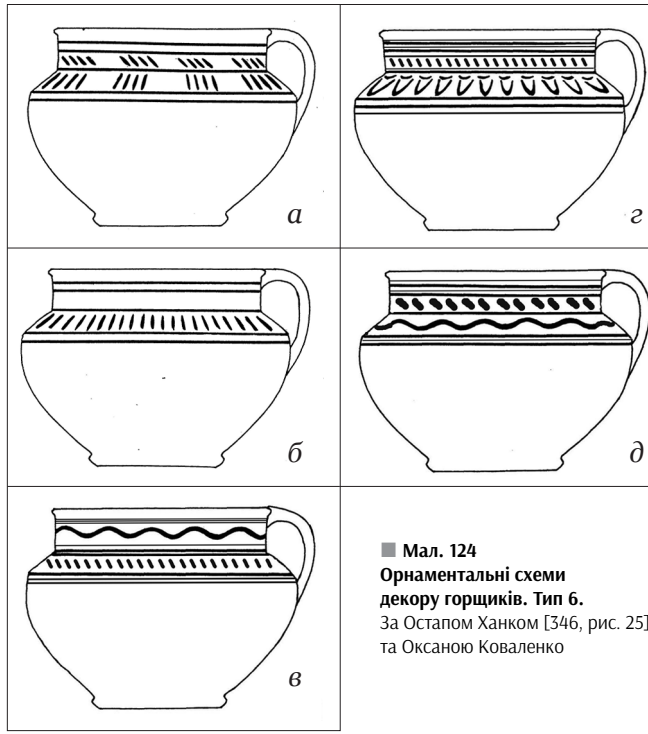

Мал. 124
Орнаментальні схеми декору горщиків. Тип 6.
За Остапом Ханком [346, рис. 25] та Оксаною Коваленко

Варіант 6 в. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях – кривульку, на плечах – ряд *«гребінців»*.

Варіант 6 г. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (5), у місці переходу вінець до плечей (2) та на опукові (3), на вінцях – ряд навкісних *«гребінців»*, на плечах – ряди маленьких і великих гачків.

Варіант 6 д. Горизонтальні лінії нанесено під краєм та на вінцях (4), у місці переходу вінець до плечей (1) та на опукові (3), на вінцях – ряд навкісних *«гребінців»*, на плечах – кривульку.

Тип 7 (мал. 125). *Варіант 7 а*. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей, на плечах (1-4), на вінцях – великі ляпки.

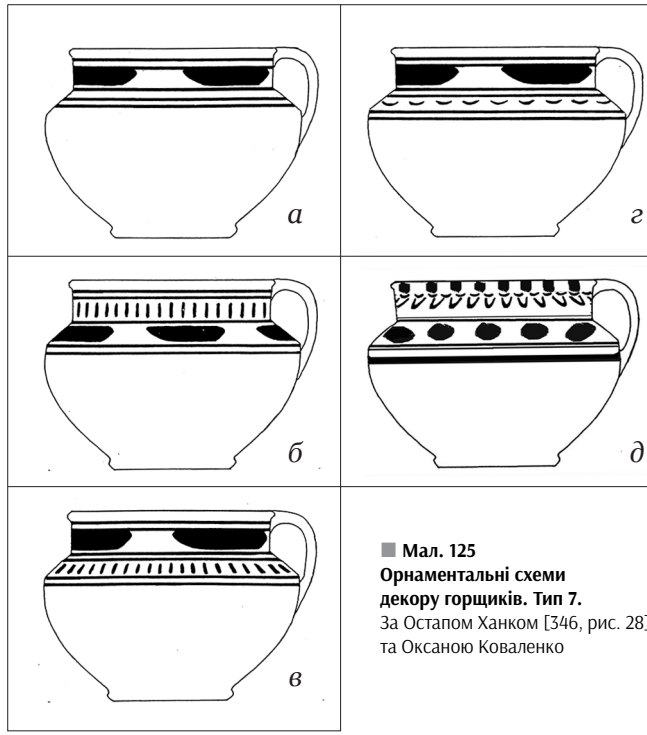

Мал. 125
Орнаментальні схеми декору горщиків. Тип 7.
За Остапом Ханком [346, рис. 28] та Оксаною Коваленко

Варіант 7 б. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей, на опукові (2); між ними на вінцях – вертикальні риски, на плечах – великі ляпки.

Варіант 7 в. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець, у місці переходу вінець до плечей (2), на опукові (2); між ними на вінцях – великі ляпки, на плечах – вертикальні риски.

Варіант 7 г. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (1-2), у місці переходу вінець до плечей (2), на опукові (2); між ними на вінцях – великі ляпки, на плечах – маленькі гачки.

Варіант 7 д. На вінцях міститься ряд овальних ляпок, під ними – ряди маленьких і великих гачків, плечі відділені від вінець лінією (2), на плечах – ряд округлих ляпок, горизонтальні лінії (2), на опукові – широка лінія (*«пасок»*) (мал. 111: 1).

Тип 8 (мал. 126). *Варіант 8 а*. Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях – кривульку, на плечах – ряд вертикальних рисок,

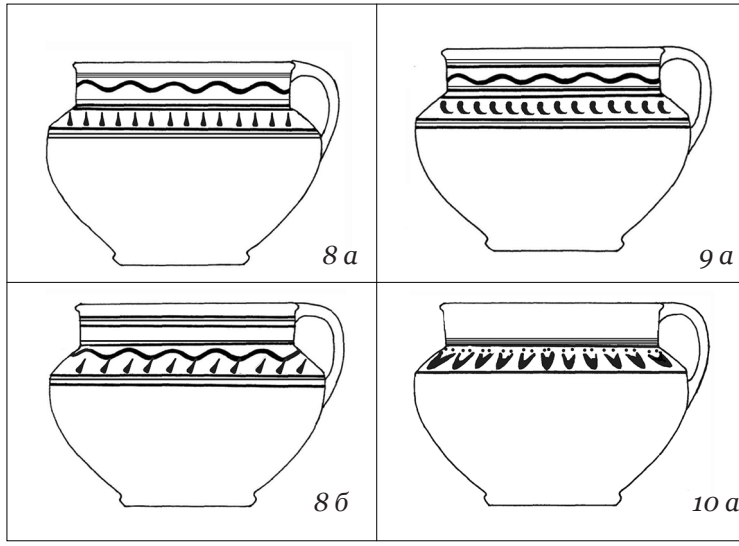

Мал. 126
Орнаментальні схеми декору горщиків. Типи 8-10.
За Оксаною Коваленко

які мають звуження догори. Підваріантом можна вважати композиційну схему (мал. 103: 23), де дуже видовжені риски, опущені вниз, напливають на лінії (5), розміщені на опукові.

Варіант 8 б. Горизонтальні лінії нанесено на вінця (3), у місці переходу вінець до плечей (2) та на опукові (3), на плечах між лініями – кривулька та ряд навкісних рисок, які мають звуження догори.

Тип 9. *Варіант а* (мал. 126). Горизонтальні лінії нанесено під краєм вінець (3), у місці переходу вінець до плечей (3) та на опукові (3), на вінцях – кривульку, на плечах – ряд навкісних рисок.

Тип 10. *Варіант а* (мал. 126). Горизонтальні лінії нанесено в місці переходу вінець до плечей (4) та на плечах (1), між ними – ряд крапок і потовщених гачків (мал. 103: 22). Цей тип простежується лише на одному зразку посуду, опублікованому Юрієм Пуголовком

Мал. 127
Фрагмент горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 15,7x9,3 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 128
Фрагмент горщика.
Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 15,5x14,6 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

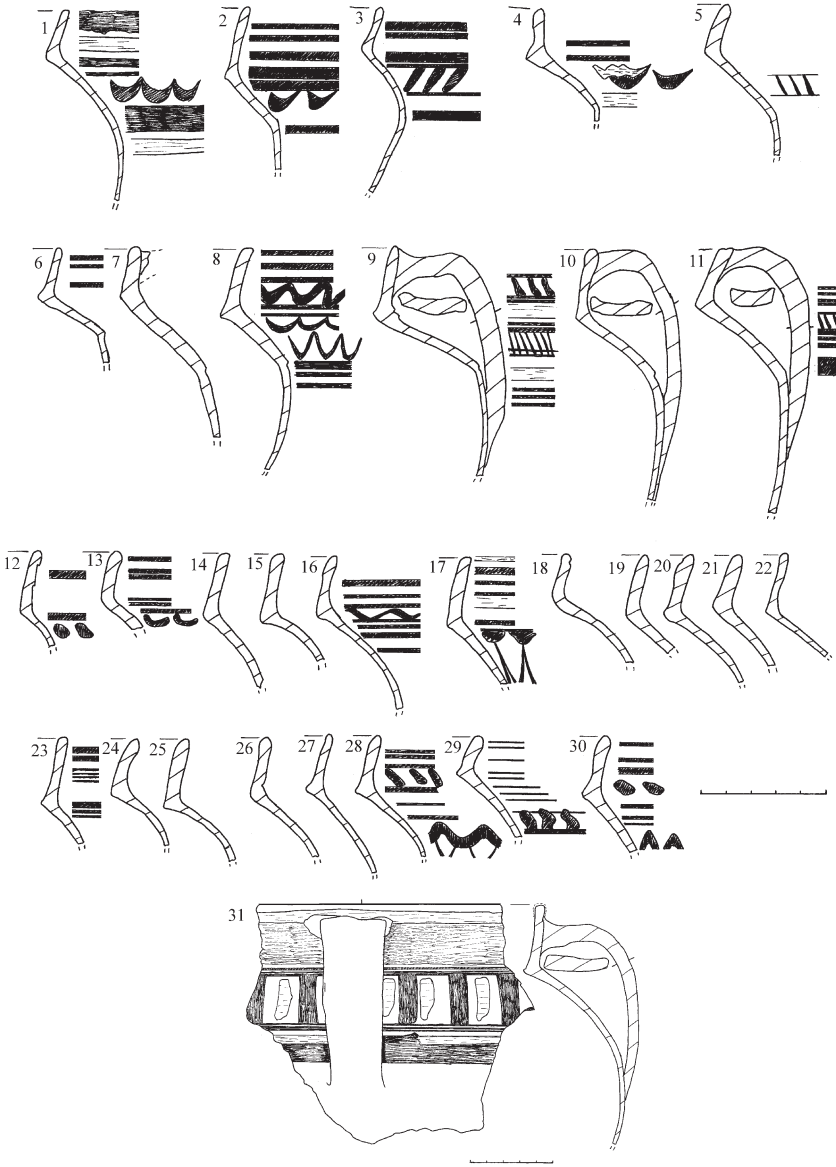

Мал. 129

Профілі горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття. Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис.50]

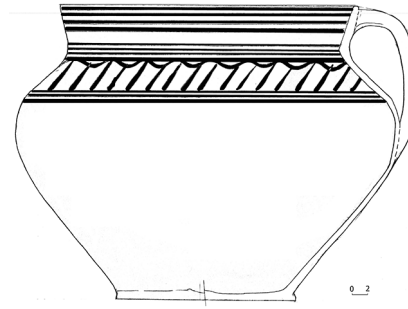

Мал. 130
Горщик.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 20x19,9Dx12,5d см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).
Друга половина XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, п/о № 321.
Розкопки Романа Лугового.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

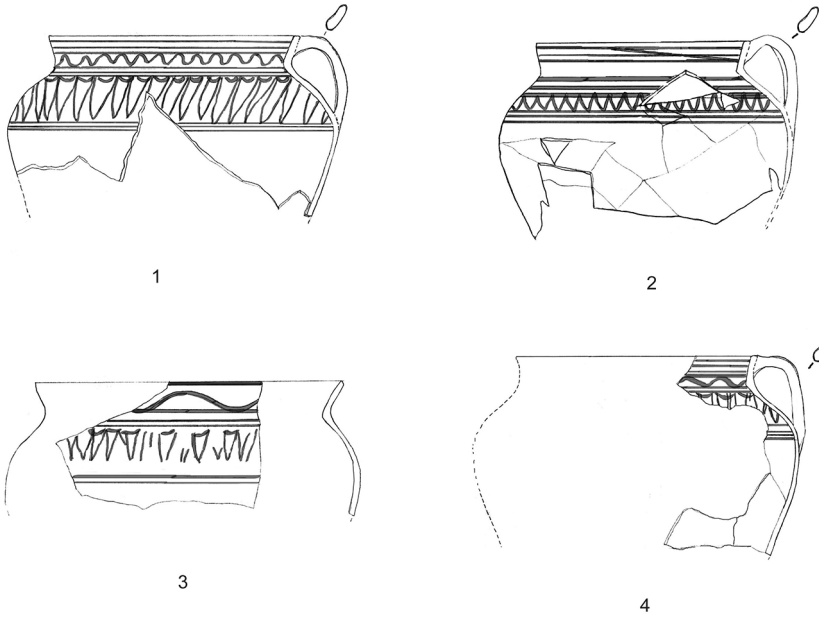

Мал. 131
Верхні частини горщиків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 20x15; 14x12,2; 8x5,2; 17x15,4 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).
Друга половина XVIII століття. Розкопки Романа Лугового [18, мал. 10]

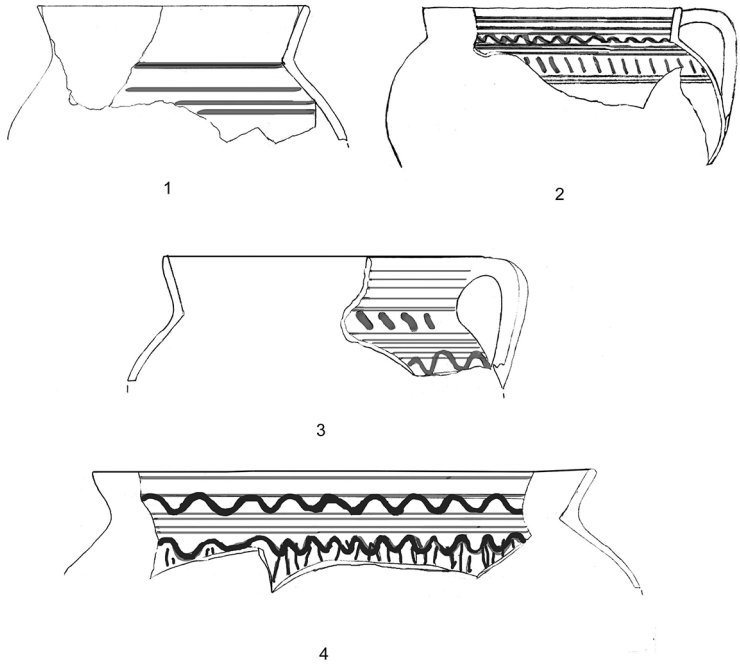

Мал. 132
Верхні частини горщиків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 12,1х6,2; 22х10,5; 13,2х4,6; 19,2х5,6 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).
Друга половина – кінець XVIII століття. Розкопки Романа Лугового [18, мал. 11]

та Євгеном Калашником [294, рис. 17]. Такий тип орнаментальної схеми безпосередньо на виробах мені зафіксувати невдалося.

Більшість горщиків прикрашено за схемами 5, 7 та 8. Саме ці схеми використано для декорування посудин, що походять із горнів, досліджених у Полтаві в 1979, 2007 роках, а отже, можуть вважатися притаманними гончарству полтавського осередку.

Покришки

Обов'язковими під час приготування страв у горщиках були покришки – посудини, які використовувалися для їх накривання. У Полтаві вже віднайдено чималу кількість зразків таких посудин

як у складі випадкових знахідок (у будівельних траншеях чи підйомному матеріалі), як-от, наприклад, на території Сонячного парку 1992 року (мал. 133) [160, с. 67], так і під час розкопок – у заповненні окремих господарських чи житлових об'єктів, горнів [346, мал. 1: 10; 346, рис. 12: 4; 15: 7, 8; 16: 10; 17: 6; 18: 4; 19: 6-9; 18, с. 786, 788; 137, с. 87, 104; 294, с. 65, рис. 51: 6-8, 78, рис. 80: 4-6, рис. 21: 3-5].

Значна кількість матеріалів дозволяє простежити особливості покришок, які продукували місцеві гончарі.

Покришки XVIII століття з Полтави здебільшого теракотові, мають типову зрізано-конічну форму з чітко виділеним невисоким копитцем, який має плаский зріз; з одним петлеподібним вухом, що кріпиться до вінець і середньої частини тулуба. За формою вони наслідують миску. Вінця, тобто нижня частина покришки, що лягає на вінця горщика, найчастіше пласкі або можуть мати *«зарізи»* – ребристі виступи, за допомогою яких досягалося краще прилягання покришок до горщиків.

Покришка – різновид кухонного щоденного посуду, зрідка багато декорований, який призначався для щоденного вжитку, а отже, був недорогим. Економічно невигідно було перевозити такі посудини на далекі відстані, а тому, вірогідно, більшість із них продукували на місці, у полтавському гончарному осередку, на що вказують покришки, знайдені в горнах.

У горні, дослідженому 1979 року в Петровському парку, було знайдено частину теракотової неорнаментованої покришки (мал. 38: 8). У неодноразово згадуваних горнах, де обстеження проходило 2007 року, теж виявлено покришки. У горні № 1 знайдено

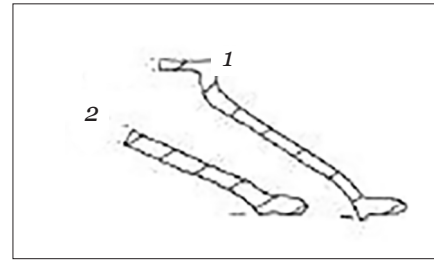

Мал. 133
Профілі покришок.
Глина, гончарний круг.
Полтава (Сонячний парк). XVII–XVIII століття
[160, с. 67, рис. 1: 13,14]

лише три фрагменти цих посудин типової форми із *«зарізами»*. Діаметри вінець – 14, 15, 20 см [137, с. 88]. З горна № 2 походить більша колекція виробів. У ньому виявлено 30 фрагментів покришок, які дослідники атрибутували як належні до більш ніж 18 різних виробів. *«Типологічно вони належать до мископодібних з відростком-копитцем, що має пласку верхівку, та пласкими відігнутими назовні вінцями, із зарізом з внутрішнього боку. Розміри покришок різноманітні – найбільші мають діаметр 27 см, найменші – 14,5 см (дм. вінець – 14,5; 17; 18-21; 22; 27 см)»* [137, с. 104]. Ці покришки не містили слідів використання, а отже, беззаперечно, є місцевою продукцією.

Одна покришка з горна за слідами кіптяви може бути ідентифікована як та, що була у вжитку (мал. 134). *«Вона має конусоподібну форму із пласкими краями (ширина вінця – 2,1 см). Від вінця до тулуба прикріплена петлеподібна ручка – вухо, яке заступає за краї виробу… Її розміри: діаметр вінця – 21, діаметр копитця 5,2, висота – 6,5 см»* [137, с. 104].

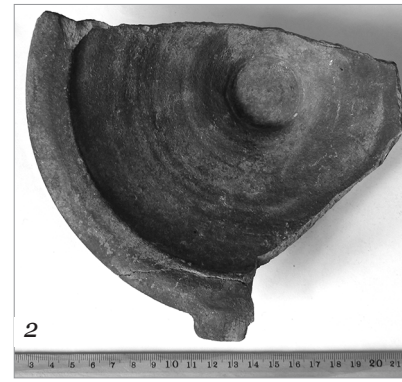

Мал. 134
Фрагмент покришки (1, 2).
Глина, гончарний круг, ліплення, 17,5х19,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, горно № 2).
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року.
Полтавський краєзначий музей імені Василя Кричевського, А 14007.
Фото Олександра Ткаченка. Публікується вперше

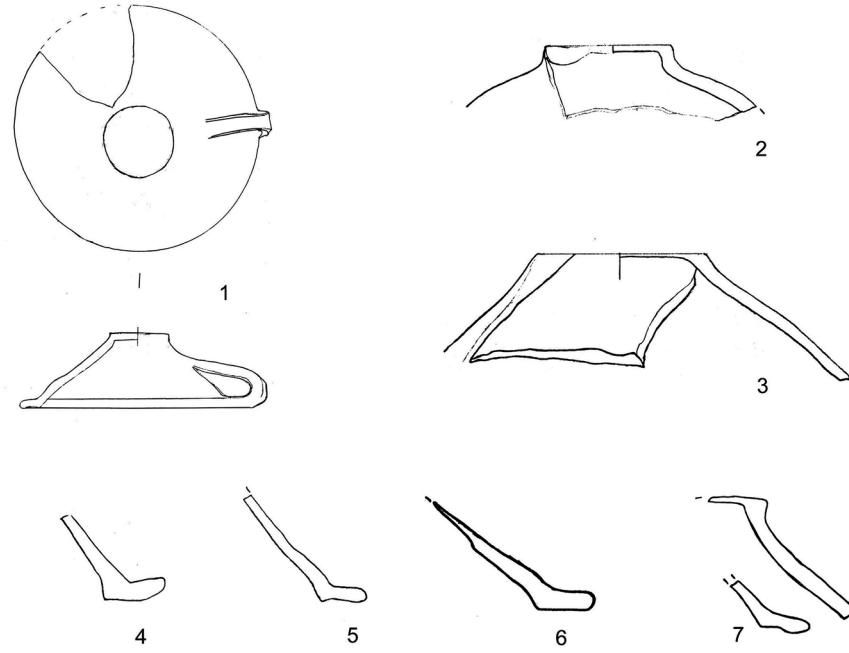

Мал. 135
Покришка та фрагменти покришок.
Глина, гончарний круг, ліплення, 19,5х5,5; 7,5х6,5; 7х4,3; 7х4,2; 9,3х7,5; 6,2х5,1; 5,6х4,4; 4,8х3,7 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового [18, мал. 13]

Велика колекція цього виду виробів походить з подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. У колекції 1 ціла та 53 фрагменти покришок (мал. 135). Вони теракотові, сіро-жовтого кольору, неорнаментовані. Мають вуха й копитці діаметром 4-5 см. Лише одна покришка має великий копитець діаметром 7 см (мал. 135: 4).

Форма покришок – зрізано-конічна. Копитець відділений незначним вигином зовнішньої поверхні від тулуба. Усередині цей вигин може мати характерний злам й утворювати так звану *«дірочку»* [назву подано за етнографічною назвою, див.: 289, с.155]. Стінка в ділянці копитця дуже тонка, інколи до 2 мм (мал. 135: 4, 5). Діаметр вінець знаходиться в межах діаметрів

типових горщиків і варіюється від 17 до 20 см. Ширина вінець 1,5-2,5 см. На внутрішньому боці покришок є *«зарізи»*. Подібними за формою вирішення вінець є посудини з території нової частини Полтавської фортеці (мал. 136, 137) [346, мал. 1: 10; 346, рис. 12: 4; 15: 7, 8; 16: 10; 17: 6; 18: 4; 19: 6-9]. Також вони мають численні аналогії серед матеріалів XVIII століття всієї Гетьманщини, іноді – і за її межами [63, с. 70; 88, с. 135, рис. 2: 16, 17; 107, с. 154, рис. 1; 334, с. 61, мал. 1: 10; 92, с.100, рис. 10: 3-5.].

Вироби здебільшого неорнаментовані, хоча зрідка могли прикрашатися на зовнішній поверхні ритованою лінією, для підкреслення візуального ефекту – місця переходу вінець у тулуб. Такі покришки траплялися серед матеріалів по проспекту Першотравневому (мал. 136: 4), хоча Остап Ханко відносив ці вироби до немісцевих [346, с. 60]. Ще вони відомі з розкопок льоху житла XVIII століття по вулиці Конституції, 13 (мал. 138), де виявлено значну кількість покришок [338, с.112].

Кілька слів про нетипові зразки. Нехарактерним, а отже, вірогідно, немісцевим виробом є багато декорована покришка округлої форми, з вушком-петелькою замість копитця (мал. 141). Походить вона з розкопок об'єкта другої половини XVII – початку XVIII століття біля Спаської церкви, а отже, може мати більш раннє датування. Покришка оздоблена по білому тлу підполив'яною мальовкою – чотирма *«сосонками»*, виконаними зеленою поливою. Виріб містить сліди використання.

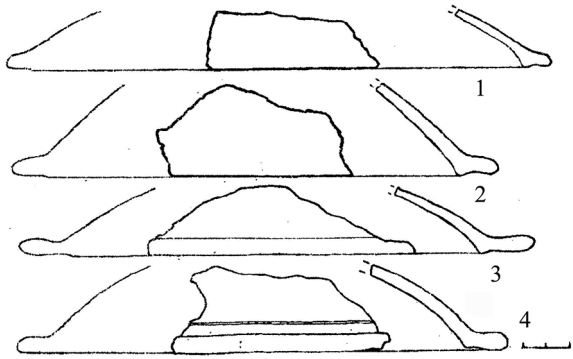

Мал. 136
Покришки.
Глина, гончарний круг.
Полтава (просп. Першотравневий, 3). XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346 рис. 19: 6-9]

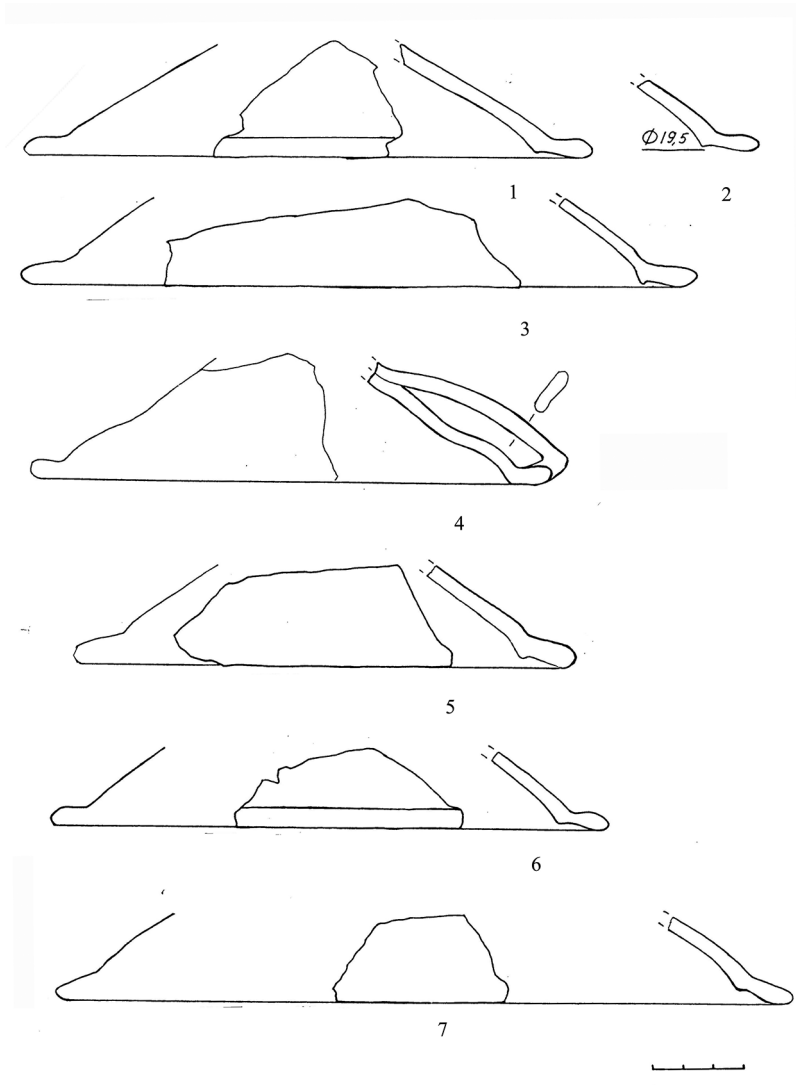

Мал. 137
Покришки. Глина, гончарний круг, ліплення.
Полтава (просп. Першотравневий, 3; Воскресенський узвіз, 12). XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 15: 7, 4, 8, 12; рис. 17: 5, 6; рис. 15: 6]

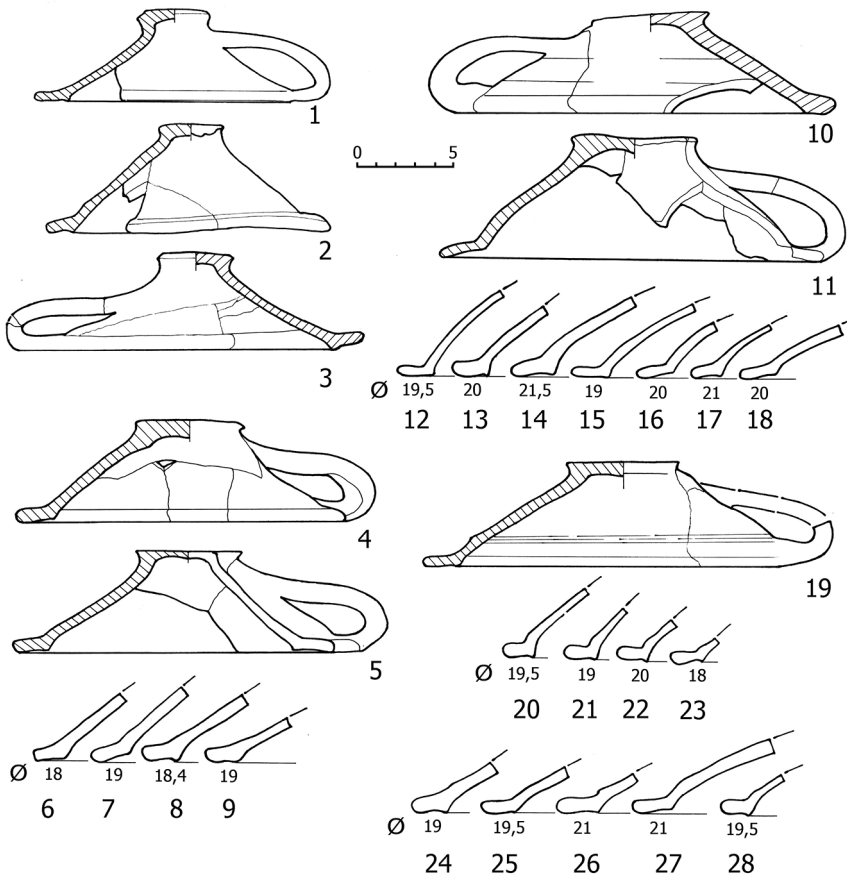

Мал. 138
Покришки та фрагменти покришок.
Глина, гончарний круг.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис.4]

Мал. 139
Горщик із покришкою.
Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Фрагмент експозиції виставки *«Археологічні скарби Полтавщини (нові відкриття)»* у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського 2012 року.
Фото Сергія Черпаченка.
Публікується вперше

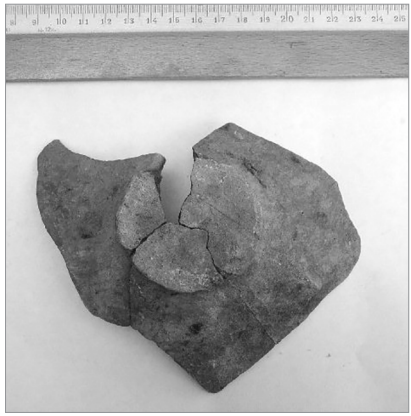

Мал. 140
Фрагмент покришки.
Глина, гончарний круг, 12,x10,5 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 141
Фрагмент покришки.
Глина, ангоб, полива, гончарний круг, мальовка, 12,x10,5 см.
Полтава (Спаський майдан). XVII–XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

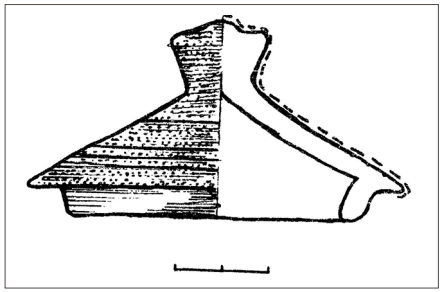

Мал. 142
Покришка.
Глина, полива, гончарний круг.
Полтава (Миколаївська гірка). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, рис. 47:3]

Мал. 143
Фрагмент покришки.
Глина, ангоб, полива, гончарний круг, 12,x10,5 см.
Полтава (Спаський майдан). XVII–XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Рідкісними є випадки віднайдення димлених покришок і горщиків, нетипових для Полтави XVIII століття. Наприклад, в об'єкті 1 по вулиці Конституції, 4 виявлено три такі посудини [294, с. 44, рис. 21: 3-5]. Проте їхня форма відповідає теракотовим зразкам (мал. 144).

Ще одну покришку зовсім іншого типу віднайдено на Миколаївській гірці в заповненні ймовірного житла XVIII століття (мал. 142) [138, с. 60]. Вона має чітко виділені циліндричні вінця, конічну форму, масивний копитець, який завершується не пласким зрізом, а випуклістю. Покришка декорована ритованими лініями й вкрита зеленою поливою. Вірогідно, подібною була покришка зі Спаської церкви (мал. 143). Щоправда, копитець втрачено, але форма тулуба й вінець аналогічні вищеописаній. Серед звичайних зразків кухонного посуду ці покришки вирізняються оздобленням, формою. Проте й знайдені вони не у звичайних житлових приміщеннях, а в шинку та господарських спорудах Спаської церкви. За формою вінець та розміром такі вироби ідентифікуються як покришки для глеків.

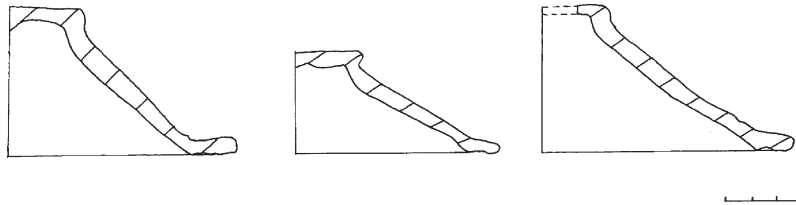

Мал. 144
Профілі покришок. Глина, гончарний круг.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття. Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 21:3-5]

Отже, аналіз полтавських матеріалів дозволяє виокремити типові особливості місцевих покришок. Вироби теракотові, зрізано-конічної мископодібної форми, неорнаментовані. Покришки мали діаметр від 14 до 27 см, здебільшого – 18-20 см. Тобто закономірно, що їхній діаметр відповідає розмірам найбільш уживаних горщиків того часу (мал. 139).

Копитець чітко виділений, має плаский зріз (мал. 140). Діаметр копитця – 2-7 см, найчастіше 2-4 см. Покришки переважно мають одне петлеподібне вухо, що кріпиться до вінець і середньої частини тулуба. Вінця здебільшого з округлим краєм і *«зарізами»* шириною 1-2 см. Жодна з покришок не має копитців і *«зарізів»*, характерних для покришок XIX–XX століть [289 с. 154, 155].

Можна виділити три варіанти вінець покришок:

- пласкі горизонтальні з округлим краєм (мал. 135: 6; 138: 1, 10);
- горизонтальні з незначною заглибиною й слабко вираженими *«зарізами»* – ребристими виступами, що забезпечували краще прилягання покришок до горщиків, й округлим краєм (мал. 135: 5, 7; 136; 137: 5-7; 138: 3, 11);
- пласкі горизонтальні потовщені з округлим краєм, піднятим догори (мал. 135: 4; 138: 3, 13).

Ринки та інший кухонний посуд

Окрім горщиків як найбільш поширеної універсальної форми кухонного посуду широко використовувалися й інші посудини, зокрема макітри й ринки. З етнографічних джерел відомо про існування таких посудин, як *«гусятниця», «засмажка», «носатка»,*

Мал. 145
Посуд. Глина, полива, гончарний круг, ліплення. **Полтава (Іванова гора). Початок XIX століття.**
Розкопки Олександра Супруненка [329, рис. 1 на вклейці IX]

«поросятниця», «репатник», «сковорода», «тазок», «пасківник», «черпак». Розглянемо, чи були вони в побуті полтавських міщан XVIII століття.

Ринка – це посудина для приготування їжі, здебільшого смаження печені, розминання вареної квасолі, топлення смальцю, збивання масла тощо [289, с. 145]. Великі ринки (*«дійниця»*, *«дійничка»*) використовували для доїння кіз і корів [289, с. 131]. У XIX столітті з'явилися великі витягнуті за горизонталлю ринки-*«гусятниці»* й *«поросятниці»*, в яких запікали в печі птицю й м'ясо [157, с. 119]. Відомі вони й за археологічними знахідками в Полтаві (мал. 145: 4). Проте в об'єктах XVIII століття такі посудини на разі не траплялися.

За формою ринки посідають проміжне місце між горщиком і макітрою. Діаметр вінець значно перевершує висоту й майже вдвічі більший за діаметр денця [157, с. 120]. Від горщиків відрізняються нижчою висотою та більшим діаметром вінець порівняно з висотою. Висота полтавських ринок коливається в межах 7,5-20 см.

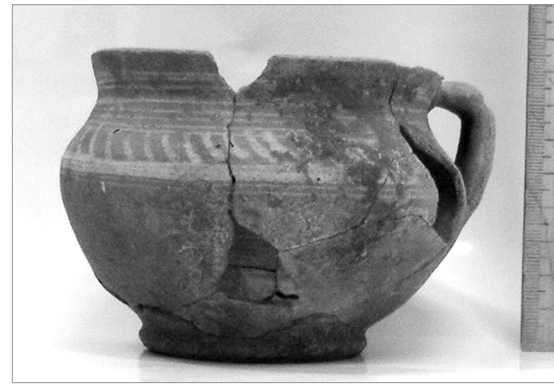

Мал. 146
Ринка.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Публікується вперше

Інколи ринки мали вуха й *«пипку»** – злив на вінцях. Окремий тип ринок мав довгу ручку – пустотілу *«тулійку»*. За етнографічними джерелами їх називали *«засмажка»* [289, с. 132]. У Гетьманщині доволі популярною була широка циліндрична ринка з *«тулійкою»* на трьох високих ніжках [157, с. 120], проте в Полтаві віднайдено лише посудини такого типу XIX століття.

Отже, за формою всі ринки XVIII століття, знайдені в Полтаві, можна поділити на три групи.

Перша група представлена однією посудиною, яка за формою наближена до горщика (мал. 146). Її віднайдено в об'єкті 1760-х років на території Полтавського краєзнавчого музею. Вона зі злегка відігнутими назовні вінцями, приземкуватим тулубом, вухом. Діаметр вінець – 10,9 см, діаметр денця – 6,4 см, висота – 8 см. Оздоблена паралельними горизонтальними лініями й *«комами»* білого ангобу. Орнаментальна схема типова для декорування горщиків, щоправда, для останніх тільки білий колір не використовували. Орнаментація ринки не дисонує з візерунковими композиціями на інших глиняних виробах із цього комплексу та й взагалі з полтавського осередку. Проте для чіткого датування й визначення місця виготовлення нині мало наявних матеріалів.

Другу групу ринок представлено значно більшою кількістю фрагментів. За формою такі посудини схожі на миски, мають

* ***Пипка*** *– виступ-заглиблення, призначений для зручності виливання рідини*

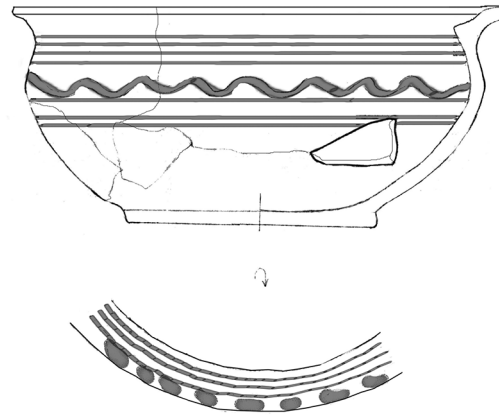

Мал. 147
Ринка.
Глина, ангоби,
гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

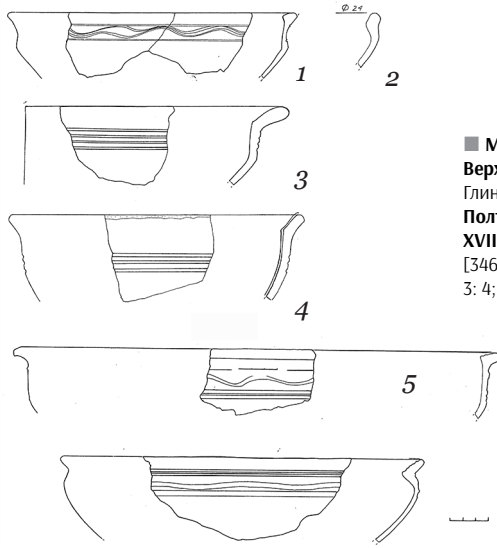

Мал. 148
Верхні частини ринок.
Глина, гончарний круг, ритування.
Полтава (просп. Першотравневий).
XVIII століття
[346, рис. 13: 2; 12: 5; 13: 7; 12: 1;
3: 4; 16: 1, 6]

бічний злам і виступ із внутрішнього боку в місці переходу вінець у тулуб, інколи бувають без зламів, більш опуклобокі. Знайдено їх по проспекту Першотравневому та на території Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. В останньому випадку йдеться про ринку з відігнутими вінцями, опуклим тулубом, виділеним денцем. Оскільки збереглася лише половина виробу, не відомо, чи мала ринка вухо. Вона прикрашена на вінцях з внутрішнього боку трьома лініями й ляпками описки, під вінцями та на плечах – паралельними лініями й кривулькою теж червоного кольору. Діаметр вінець – 17,5 см, діаметр денця – 8,8 см, висота – 7,5 см (мал. 147). Її оздоблення цілком відповідає декору полтавських горщиків, що може слугувати аргументом на користь місцевого виготовлення.

На відміну від ринок з території Полтавської фортеці, опублікованих Остапом Ханком, які дослідник відніс до *«можливо, немісцевих виробів»* (мал. 148) [346, с. 59, 62, рис. 13, 15, 16: 1, 6], друга група ринок ідентична за формою, проте дійсно відрізняється декоруванням. Вони прикрашені ритованими лініями, кривульками або їх комбінацією.

Третя група ринок має форму другого типу й довгу пустотілу тулійку. Вони за своєю функцією виконували роль сковорідок, тому інколи їх визначають як сковорідки. У розкопі в передваллі Полтавської фортеці (вул. Конституції, 4) виявлено такі ринки (мал. 149-151). Вони мають вузькі горизонтальні вінця, до одного з країв

Мал. 149
Ринка та фрагмент тулійки.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 21]

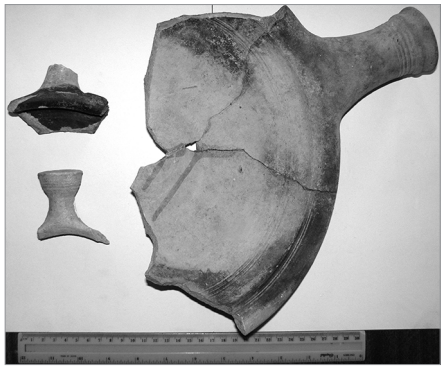

Мал. 150
Фрагменти ринки та тулійок.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 20]

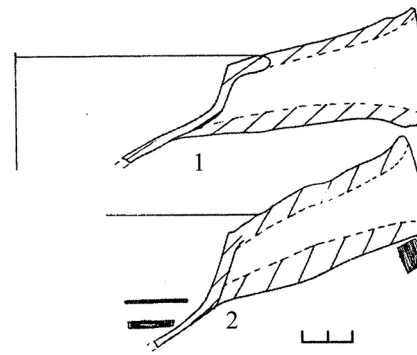

Мал. 151
Тулійки ринок.
Глина, гончарний круг.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 51: 4, 5]

яких кріпилася тулійка, яка має пружок і розширення до країв для зручного вставляння дерев'яного держака.

Вироби орнаментовані пасками й кривульками білого ангобу або опискою брунатного кольору, концентричними колами на дзеркалі. Окремі знахідки всередині вкриті зеленою поливою [294, с. 108]. Орнаментація, форма, колір черепка посудин вказує на те, що їх могли виготовляти в місті. Проте форма ринок дуже універсальна. Вона знаходить широкі аналогії серед знахідок з Середнього Подніпров'я, тому їх чітка ідентифікація можлива лише тоді, коли кількість знахідок буде більшою.

Макітри

Макітра – це популярна ужиткова кухонна посудина, яка застосовувалася як для приготування їжі, так і для зберігання продуктів, тобто вона одночасно виступає як кухонним, так і тарним посудом. У макітрах готували опару, учиняли тісто, складали різні вироби з борошна, тримали воду, сирівець, збіжжя, квасили й солили на зиму буряки, капусту й огірки [289, с. 214]. Їх форма наближена до форми горщиків, проте має чіткі конструктивні особливості – потовщені, відігнуті назовні вінця та циліндричний або опуклий

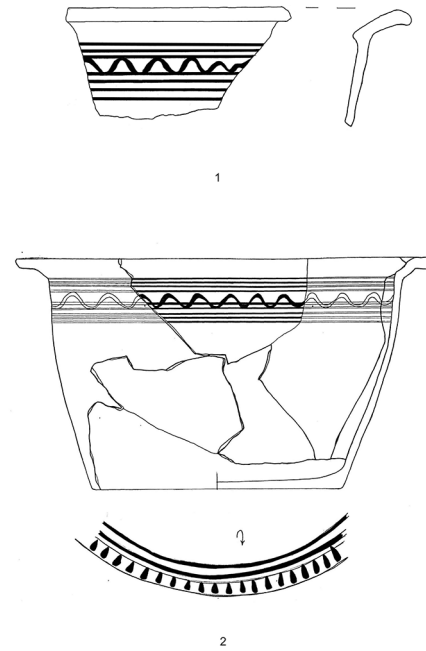

Мал. 152
Фрагмент макітри та макітра.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 12х6,5; 28х15,6 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). Друга половина – кінець XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового [18, мал. 16]. Публікується вперше

тулуб. Ця форма була поширеною практично на всій території сучасної України й залишалася майже незмінною впродовж XVI – початку XIX століття.

За розмірами макітри дуже різноманітні – від зовсім невеликих, висотою близько 10 см, до чималих тарних посудин. Хоча великих кількавідерних макітер, притаманних традиційному гончарству XIX – початку XX століття, у Полтаві XVIII століття не зафіксовано.

Незважаючи на дуже чіткі характерні особливості, макітри мають варіації у формі. ***Перший тип*** – це маленькі макітри циліндричної форми, з типовими розлогими, майже горизонтальними вінцями великого діаметру, тонкими стінками, які ледь звужуються до плаского широкого дна* (мал. 152: 2; 153). Вони попри фактично циліндричну форму тулуба все ж мають незначну опуклість. Декорування відповідає макітрам початку XVIII століття з території Середнього Подніпров'я [63, с. 99, мал. 37: 8].

** Полтавські знахідки відносяться як до початку, так і до кінця XVIII століття*

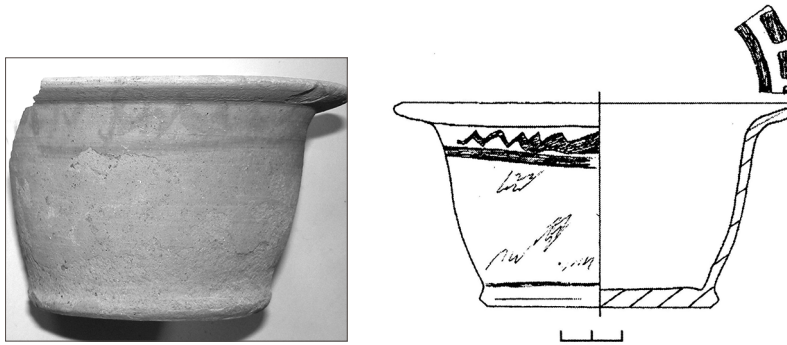

Мал. 153
Макітра та її схематичний малюнок.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 51: 2, 59: 1]

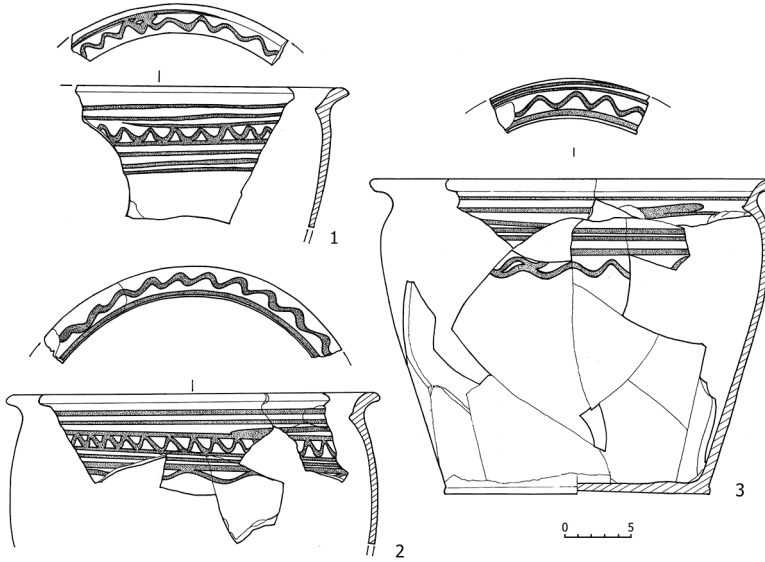

Мал. 154
Макітра та фрагменти макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис. 4]

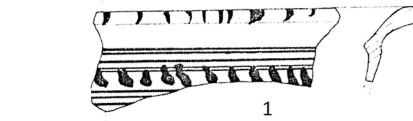
1

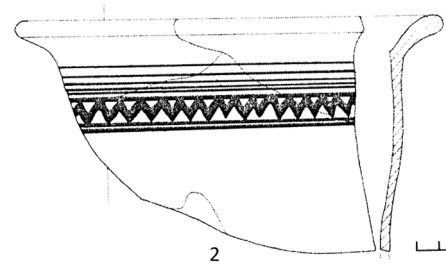
2

Мал. 155
Фрагменти макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, горно № 1). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 67: 4, 5]

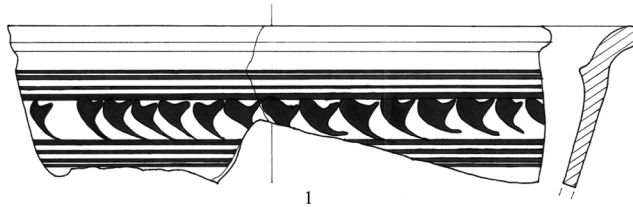
1

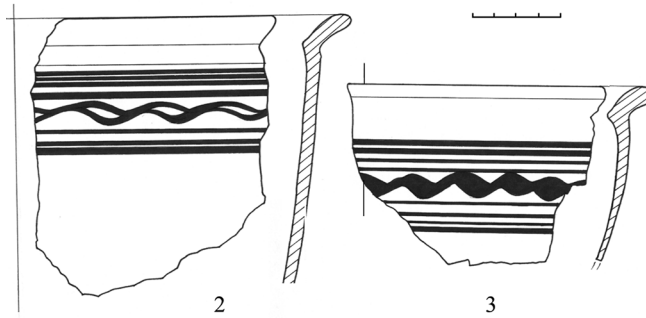
2 3

Мал. 156
Фрагменти макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, горно № 2). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 78]

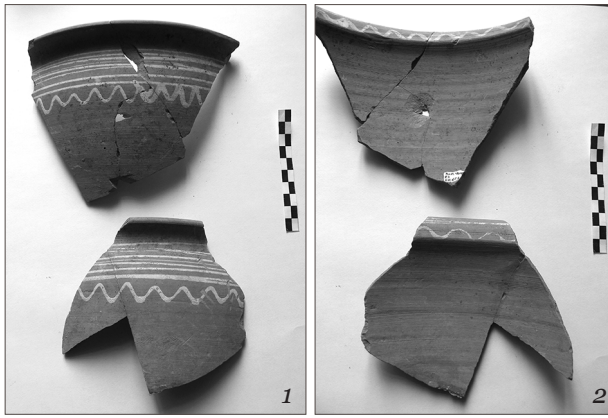

Мал. 157
Фрагменти макітри
(1 – зовнішній бік,
2 – внутрішній бік).
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13142.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

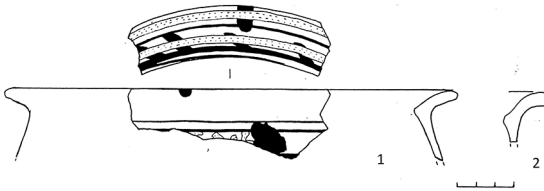

Мал. 158
Верхня частина макітри.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 12: 7, 8]

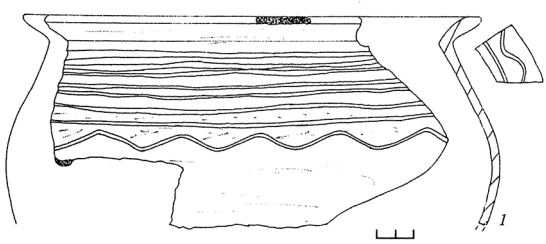

Мал. 159
Верхня частина макітри.
Глина, гончарний круг, ритування.
Полтава (вул. Конституції, 4). Кінець XVII – XVIII століття. Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 51: 1]

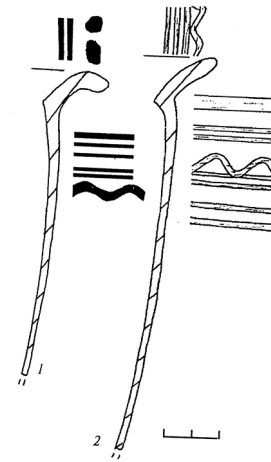

Мал. 160
Профілі макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). Перша половина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [294, рис. 19: 2]

Другий тип характеризується великими розмірами, більшою опуклістю форми, типовими розлогими, майже горизонтальними, вінцями великого діаметру, тонкими стінками. Цей тип найбільш кількісно представлений на теренах міста. Щодо параметрів виробів, то існує дві реконструйовані форми різного розміру. Макітра з території Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: діаметр вінець – 23,5 см, діаметр денця – 20 см, висота – 13 см (мал. 152: 2). Макітра з вулиці Конституції, 13: діаметр вінець – 33,5 см, діаметр денця – 21,6 см, висота – 22,8 см (мал. 154: 3). Узагалі, діаметр вінець коливався в межах 20-38 см. Подібні макітри (за формою вінець та орнаментальними схемами) широко побутували в Гетьманщині. Відомі аналогії в Харківщині [145, с. 95, рис. 1: 2, 4, 6], на території Трахтемирівського заповідника [88, с. 135, рис. 2: 1.]. Їх датують другою половиною або кінцем XVIII століття.

Важливо, що в заповненні полтавських горнів теж траплялися макітри. Якщо фрагмент макітри, віднайдений у горні 1979 року (мал. 38: 6) [181, с. 94, мал. 12: 6], можна вважати випадковою знахідкою, яка потрапила туди разом з іншим посудом після його занедбання, то частина фрагментів макітер із горнів, досліджених 2007 року, явно належала до їхньої продукції. У горні № 1 віднайдено 10 світло-червоних уламків теракотових макітер (вінець – 2, стінок – 5, денець – 3) [137, с. 86-87]. *«Знайдені у горні № 1 макітри мають конічну форму, що поступово переходить у циліндр. Краї макітер розхилені, вінця потовщені та відігнуті назовні. В основі краю зсередини знаходиться ребристий виступ. Орнамент розташований на шийці* (навряд чи в конструкції макітер наявна така структурна частина, як шийка, особливо коли йдеться про циліндричну форму посудини; проте в цьому випадку опук на макітрах усе ж конструктивно виділено, тому дослідники мають на увазі плечі. – О. К.) *та по краю з внутрішнього боку вінець. Є кілька варіантів написання однієї й тієї ж композиції. У першому – це сполучення рядів горизонтальних смуг із зигзагом* (мал. 155: 2)*, доповненого на одному фрагменті кривулькою. У другому варіанті – відбулася заміна зигзагу рядом ляпок або «пальчиків»* (мал. 155: 1). *Внутрішні краї макітер були також прикрашені поясами з горизонтальних ліній та рядів скісних рисок або трикутників.*

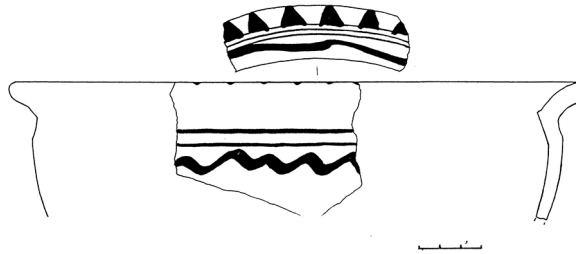

Мал. 161
Верхня частина макітри.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 14: 1]

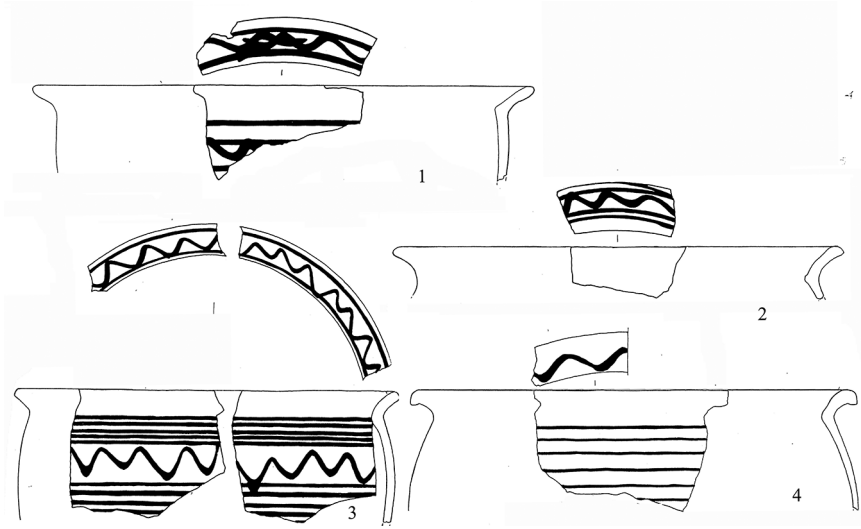

Мал. 162
Верхні частини макітер.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 17: 4, 1, 7, 2]

Розписи монохромні: переважають різні відтінки брунатного і коричневого кольорів» [137, с. 86-87].

Значно більше фрагментів макітер знайдено в горні № 2 – 56, проте вони подібні за формою до вищеописаних [137, с. 105]. Дослідники відзначили більшу масивність стінок цих посудин, інший колір поверхні – не такий яскравий, сірий. Декоровані опискою різних відтінків брунатного кольору. Орнаментальні схеми монохромні та аналогічні виробам із горна № 1 (мал. 156).

Макітри різного типу прикрашали однаково. Їхні орнаментальні схеми подібні до горщикових, де простежуються такі елементи, як лінії, паски, кривульки, ляпки. Набір орнаментальних елементів дещо *«бідніший»* порівняно з горщиками. Декорувалися вироби опискою – від ясно-рудих до брунатних відтінків. Попередні спостереження показують, що макітри першої половини століття переважно декорувалися в червоній гамі. Натомість, у комплексах від 1760-х років простежується переважання знахідок, де елементи нанесено лише білим ангобом, який із допоміжного перетворився на основний колір (мал. 157). Вироби здебільшого декоровані монохромно, двохромні зустрічаються рідко (мал. 158). Ще однією особливістю оздоблення макітер полтавського гончарного осередку є обов'язкове прикрашання вінець кривульками й лініями.

Зрідка макітри декорували ритованими лініями й кривульками. Йдеться про опуклобоку макітру, виявлену під час розкопок Юрієм Пуголовком (мал. 159) [294, рис. 52: 1]. Археологічний контекст виявлення знахідки не дав підстав чітко її датувати, адже в заповненні об'єкта траплялися речі другої половини XVII – початку XIX століття. Проте відомо, що в горні № 2/2007 року кілька фрагментів макітер були декоровані ритованими лініями й мали елементи, нанесені штампом [137, с. 105]. На жаль, дослідники не подали в публікації вигляд цих посудин.

Попри те, що в попередніх публікаціях частину макітер Остап Ханко трактував як немісцеві вироби (мал. 161, 162) [346, с. 61], їхнє полтавське походження не виключено. Вочевидь, немісцевим виробом слід вважати димлену макітру, фрагмент якої виявлено в об'єкті першої половини XVIII століття по вулиці Конституції, 4 (мал. 160: 2). Ця посудина чорного кольору, лискована, декорована лініями й кривульками на вінцях і тулубі [294, с. 42].

Отже, характерними особливостями макітер із полтавського гончарного осередку є теракотові, світло-рудого кольору вироби, декоровані мальовкою на вінцях і верхній частині тулуба. Орнаментальна лінія на вінцях містить концентричні кола, кривульку або ляпки, на тулубі – ряди концентричних ліній, інколи пасків та одну або дві кривульки.

Елементи орнаменту на посудинах XVII – початку XVIII століття виконані опискою рудуватих і червонуватих відтінків, а на посудинах другої половини століття – здебільшого лише білим ангобом.

Посуд для зберігання й транспортування напоїв

У XVIII столітті в українському гончарстві урізноманітнився асортимент посуду. Гончарі почали продукувати різні за формою посудини для напоїв: для зберігання й транспортування (глеки, баклаги, барила, куманці), для вживання напоїв (кухлі, кубки, чарки). В окремих регіонах українських земель з'явилися зооморфні посудини у вигляді лева, барана, птаха тощо [159, с. 901]. Останні посудини поки що невідомі в Полтаві, проте вироби для зберігання й вживання різноманітних напоїв, відрізняючись оригінальністю та вишуканим декоруванням, представлені значним асортиментом.

Найпоширеніші серед них ***глеки***. В українському гончарстві XIX – початку XX століття зафіксовано чимало місцевих назв глеків: *«глек», «гладиш», «гладуш», «гладун», «гладущик», «гладишка», «молошник», «молочник», «млічник»*, які побутували, у тому числі, й у Полтавщині [157, із посиланням на 289, с. 127, 165, 169]. Вони мали варіації форми:

- *Тиквастий глек* був своєрідною перехідною формою від глека до тикви, мав вужчу та коротшу ніж у глеків шию, опуклий тулуб і, обов'язково, вухо; використовувався для тримання напоїв – води, молока тощо.
- *Глек-молошник* мав опуклий тулуб, високу та широку шию, інколи – вухо; призначався для тримання молочних напоїв [288, с. 214].
- Невеликий глек для розливання напоїв за столом, близький до етнографічного варіанта *«глеків для вареної»*, мав порівняно невеликий об'єм, вухо, розхилені вінця й *«пипку»*.

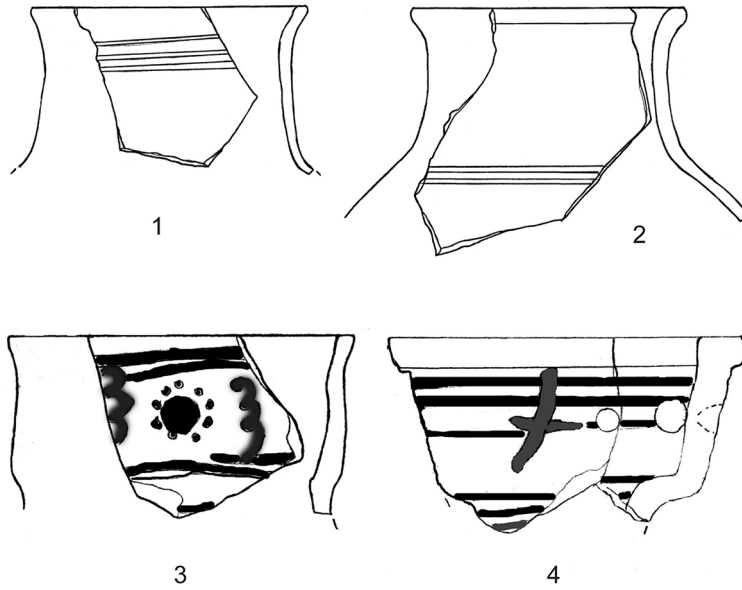

Мал. 163
Верхні частини глеків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування, 5,6х6,5; 6х10; 5,2х5,6; 9,2х5,7 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музея імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Посудини також можна розділити за призначенням на *побутові* та *святково-ритуальні*. Перші – зазвичай теракотові або зрідка димлені, неорнаментовані або злегка прикрашені ангобами, неполиті. Другі – пишно оздоблені, мальовані, поліхромні, полив'яні.

Побутові глеки, як теракотові, так і димлені, неодноразово траплялися в Полтаві. Вони, переважно, місцевого походження. У горні, дослідженому 1979, року та на території Першотравневого проспекту виявлено два аналогічні фрагменти верхніх частин тиквастих глеків із типовою для Полтави орнаментальною композицією. Вони теракотові, декоровані опискою. Той, що походить із горна, – жовтого кольору, з вухом, оздоблений пасками та кривулькою на шиї, смугами, ляпками й кривульками – на плечах (мал. 36) [181, с. 93, мал. 10]. *«Пипка»* в нього невелика, утворена

защипуванням пальцями. Схожим на нього є фрагмент верхньої частини глека, що походить із території нової частини Полтавської фортеці (мал. 165: 7) [346, с. 63, рис. 18: 7]. З горна № 2/2007 року походить лише один глек подібного типу. Він оздоблений ангобами, композиційна схема складається з рядів паралельних горизонтальних ліній на шиї та плечах, кривульки та вертикальних ліній на плечах і верхній частині тулуба, заломини – під вінцями та на шиї [137, с. 107], наслідує орнаментацію полтавських горщиків.

У траншеях на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського теж знайдено фрагменти побутових і святкових глеків. Серед перших – фрагмент верхньої частини димленого глека з трьома ритованими лініями під вінцями (мал.163: 1) та аналогічний за формою фрагмент верхньої частини глека, в якого дві ритовані лінії нанесено в місці переходу шиї до тулуба (мал.163: 2). Ці вироби мають діаметр вінець 11 см, невисоку шию до 6 см. Такі параметри верхніх частин свідчать про їхню належність до типу посудин, які в XIX–XX століттях називалися тиквастими глеками [289, с. 150]. Глеки, найімовірніше, виготовлені одним майстром. Керуючись супроводжуючими матеріалами в культурному шарі та ямах, вони орієнтовно можуть бути датовані в межах другої половини XVII – кінця XVIII століття [18, с. 789], проте їх чітке датування та визначення місця виготовлення залишається проблематичним. Вироби виявляють близькість до інших полтавських знахідок, визначених Остапом Ханком як місцева продукція. Йдеться про неорнаментований фрагмент глека, який він датував XVII століттям (мал. 164), та фрагмент, прикрашений лініями ангобу на краю вінець і шиї (мал. 165: 5) [346, рис. 18: 5, рис.13: 5].

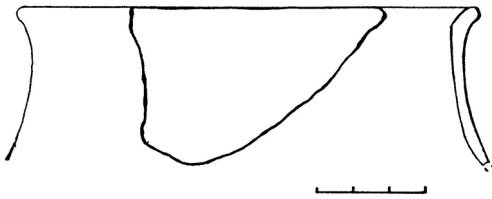

Мал. 164
Верхня частина глека.
Глина, гончарний круг.
Полтава (Воскресенський узвіз, 12). XVII століття [346, рис. 13: 5]

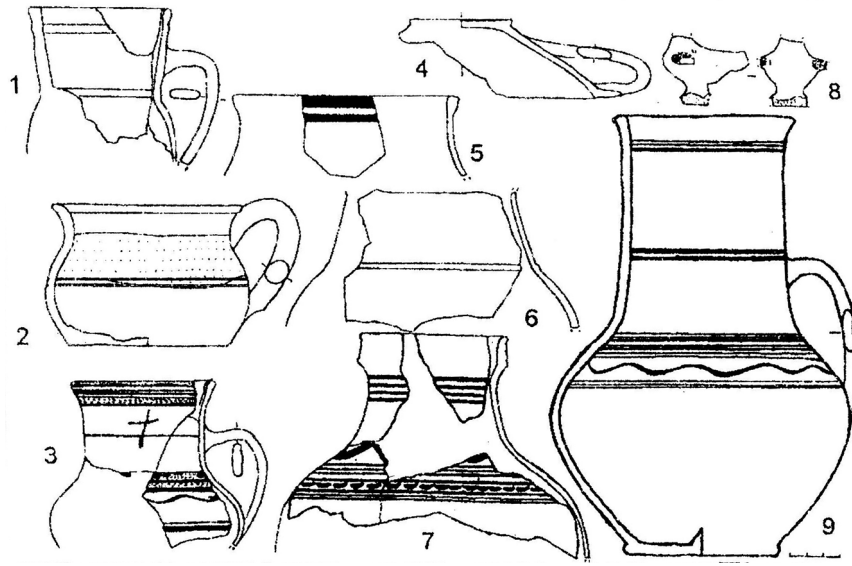

Мал. 165
Фрагменти виробів і глек-*«молошник»*.
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування, ліплення, мальовка.
Полтава (Воскресенський узвіз – 3, 7**; просп. Першотравневий** – 1, 2, 4-6, 8-9**).**
XVII століття (4)**, XVII–XVIII століття** (1, 2, 8)**, XVII–XIX століття** (3, 5-7)**, XIX століття** (9)**.**
Розкопки Олександра Супруненка. За Остапом Ханком [346, рис. 18]

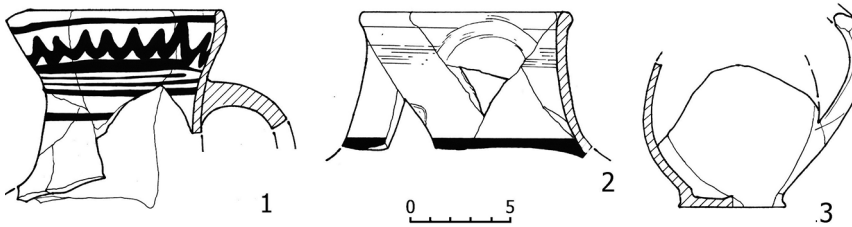

Мал. 166
Фрагменти глеків.
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, ритування, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис. 2: 11-13]

Мал. 167. Глек (1, 2).
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 28,5х18,5 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Фрагменти ще двох глеків тиквастої форми виявлено в господарській ямі по вулиці Конституції, 13 [338, с. 114, рис. 2: 11-12]. Посудини мали розхилені назовні вінця, що переходили у біконічну шию, яка розширялася від вінець до тулуба. Перша була оздоблена лініями та кривулькою описки по білому ангобу (мал. 166: 1), на вінцях містилася пипка; друга – ритованими лініями у верхній частині (мал. 166: 2).

Глеки-молошники, як фрагменти, так і цілі форми, також відомі серед матеріалів археологічних досліджень на теренах міста (мал. 176, 165: 9). Зокрема, це молошник із видовженою шиєю, вухом, що кріпиться до середини тулуба та шиї, декорований рядами ліній під вінцями, на середині шиї та лініями й кривулькою на плечах (мал. 165: 9). Така форма глеків є типовою для Гетьманщини та Наддніпрянщини XIX – початку XX століття. Ця посудина має *«пуп»**, який окремі дослідники розглядають як символ родючості [346, с. 63].

* ***Пуп*** *– виступ посередині внутрішнього боку денця глека*

Серед полтавських старожитностей кінця XVII – початку XVIII століття відома форма невеликих глеків, схожих на *«глеки для вареної»*, зафіксовані етнографічно. Увагу привертає повністю збережений глек *«з розлогими вінцями із носиком, невиразною шийкою, опуклим покатим тулубом, масивним виділеним денцем з утором»* і вухом. Тулуб від вінець до денця прикрашений десятьма вертикальними пасками червоного кольору (мал. 175) [294, с. 67, рис. 51: 3; 59]. Проте більшість посудин наближеної форми датується кінцем століття.

Інша група посудин для напоїв представлена неординарними знахідками. Це, зокрема, глек із господарської ями другої половини XVIII століття з території Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що має циліндричну, дещо розширену в привінцевій частині шию, злегка відхилені назовні вінця, опуклий тулуб, відділений від шиї невеликим пружком, носик, довге вухо (мал. 55, 167) [18, с. 790]. Зовнішня поверхня, окрім приденцевої частини, вкрита білим ангобом. Орнамент розміщено у вертикальній площині: під вінцями – ряд широких смуг зеленого, червоного, коричневого ангобів та поливи; деякі з них вкрито мазками прозорої поливи. На тулубі орнаментальна схема обмежена двома червоними смугами описки, між якими по черзі розміщено стилізовану квітку,

Мал. 168
Фрагменти глека (1 – верхня частина, 2 – нажня частина).
Глина, полива, гончарний круг, штампування, ритування, 26x11,5dx13d см.
Полтава (подвір'я Полтавського Краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 169
Глек. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 25,7x9,6Dx9,2d см.
Полтава (вул. Стрітенська, 22).
Середина – третя чверть XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [330, с.110, рис. 79: к, ск]

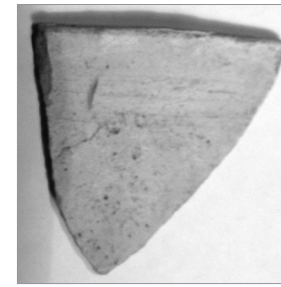

Мал. 170
Фрагмент вінець глека.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 4,6x5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1).
XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13869.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

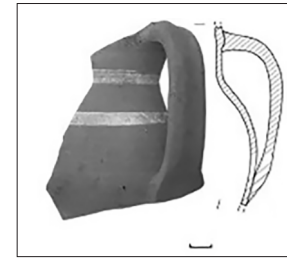

Мал. 171. Фрагмент глека.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Стрітенська, 22). Кінець XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [330, с. 37, рис. 23:1]

Мал. 172. Глек (1-3).
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 13x9,2Dx6,1d см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, культурний шар). Кінець XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14005.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

кривульку, лінію жовтої поливи, дві риски, ряд крапок, дві риски, кривульку, лінію жовто-зеленої поливи. Композиція з цих елементів повторюється чотири рази. Прикрашене також і вухо: його зовнішній бік вкрито горизонтальними смугами червоного ангобу та жовто-зеленої поливи.

Ще один глек, фрагменти якого виявлено там само, мав циліндричну шию, дещо розширену в привінцевій частині, злегка розхилені назовні вінця, опуклий тулуб, носик, довге вухо (мал. 168) [18, с. 790-791]. У місцях переходу шиї у вінця та тулуба в шию нанесено рельєфні смуги, розчленовані косими рисками, що утворили орнаментальний елемент у вигляді мотузки. У місці найбільшого розширення шиї уміщено ряд штампованих рельєфних *«розеток»* чи стилізованих *«квіток»*. Подібні розетки, доповнені штампованими пагонами й бутонами, нанесено в кілька рядів на тулубі, на плечах – шість концентричних ритованих ліній. Зовнішня поверхня посудини вкрита зеленою поливою, а внутрішня – жовто-зеленою. Такі полив'яні глеки досліджуваного часу відомі на значній території Гетьманщини, у тому числі й у Києві [157, мал. на с. 897].

Та, урешті, фрагмент верхньої частини глека, орнаментованого по білому тлі ляпками у вигляді стилізованої квітки й вертикальними спіральками-кривульками, лініями червоного кольору (мал. 163: 3). Усі три глеки, попри різне декорування, мають конструктивну подібність форми, особливо у вирішенні привінцевої частини та шиї, яка корелюється з вищеописаними глеками з горнів і території нової частини Полтавської фортеці.

Також увагу привертає неординарна знахідка археологів останніх років по вулиці Стрітенській, 22, – глек середини – третьої чверті XVIII століття (мал. 169) [330, с.110, рис. 79: к, ск]. Він полив'яний, світло-рожевого кольору, з циліндричною, дещо розширеною шиєю, опуклобоким тулубом, високим циліндричним дном із виділеним утором. До шиї та тулуба прикріплене плескате профільоване широке вухо, що вгорі має вертикальний короткий виступ-упор, а внизу відведене назовні у вигляді декоративного гачка. *«Посудина – з вишуканою суцільною орнаментацією, нанесеною заглибленими круговими прокресленими лініями, з декоруванням коричневими і червоно-коричневими ангобами, жовтою поливою, між якими вся поверхня глека глазурована. Зріз вінця, смуги прокресленого*

візерунку у верхній частині горловини, в її основі та внизу, між прокресленими лініями, вкриті темно-коричневою поливою. Горизонтально розміщена заглиблена орнаментація з ледь підтонованим ангобами тлом глини на тулубі підкреслена акуратно нанесеними пасмами жовтої поливи. Вся поверхня і ручка вкриті блискучою глазуррю бірюзового кольору. Внутрішня поверхня також вкрита (більше у верхній частині, на кшталт крайкування) рідкою жовтою поливою. Дно залишене у кольорі глини. Глек… належить до продукції кримських гончарів або ж є імпортним зразком столової кераміки з Північного Кавказу» [330, с. 111].

Рідкісними неординарними знахідками є різновиди ритуального посуду – так звані *«глеки з хрестиками»*. Цей вид посуду неодноразово розглядали дослідники (мал. 181) [288, с. 270-272; 323, с. 35-40; 341, табл. III: 21]. Зокрема, керамолог Олесь Пошивайло відзначив існування уявлень щодо призначення хрестика на глекові як своєрідного оберега від псування молока відьмами та звичаю серед гончарів Лівобережжя писати його на глеках-*«молошниках»* у XIX – на початку XX століття [288, с. 270].

Існування цього звичаю в Полтавщині раніше – у XVII–XVIII століттях – засвідчують археологічні знахідки, у тому числі й виявлені на території Полтави. Остап Ханко опублікував глек з хрестиком, виявлений на території нової частини Полтавської фортеці [346, с. 63, рис. 18: 3]. Глек – двохромний. Орнамент на ньому розміщено у двох зонах – під вінцями (ряди ліній) та на верхній частині тулуба (лінії, паски та кривулька); між ними на шиї – хрестик червоного кольору (мал. 165: 3).

З подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського походить і фрагмент верхньої частини глека з хрестиком (мал. 163: 4) [18, с. 791]. Його вінця потовщені, горизонтально розхилені, шия звужується до тулуба: спочатку злегка, а через 4 см – різко, утворюючи перегин. Стінки, у порівнянні з іншими глеками, товсті – до 1 см. На біле ангобоване тло нанесено коричневі, руді, зелені лінії, поверх яких намальовано хрестик. Фрагмент зверху вкритий прозорою поливою. Має два напівпросвердлені отвори – сліди підготовки до ремонту. Форма шиї глека з хрестиком, що публікується, не дає підстав відносити його

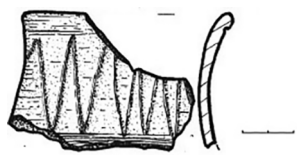

Мал. 173
Фрагмент глека.
Глина, гончарний круг, лискування, димлення.
Полтава (просп. Першотравневий, 21).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [136, рис. 93: 2]

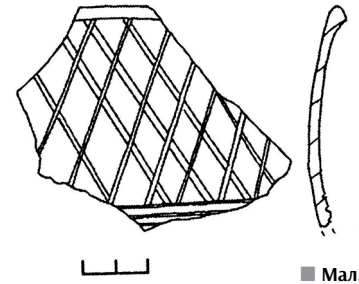

Мал. 174
Фрагмент глека.
Глина, гончарний круг, лискування, димлення.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 51: 1]

до типу глеків-*«молошників»*. Це може свідчити або про використання такого типу глеків для зберігання молока, або про існування іншого змістового тлумачення хреста-оберега на посудині. Важливість і цінність ритуального посуду підкреслюється ще й тим фактом, що розбитий глек намагалися відремонтувати – для цього робили отвори для скріплення його верхньої частини. Проте посудину так і не було відремонтовано.

Описані зразки, зважаючи на їх багату орнаментацію, можна віднести й до святкових або ритуальних посудин. Подібні посудини використовували для принесення з церкви свяченої води або розливання спиртних напоїв на весіллі – так званий *«глечик для вареної»* [288, с. 214, 215, 255, 257, 264]. Також їх використовували в побуті заможні міщани.

На початку XVIII століття ще збереглася традиція використання димлених глеків, часто – оздоблених прикрашених лискованими вертикальними лініями, притаманна більш ранньому періоду. Вони відомі серед знахідок у горні останньої чверті XVII – початку XVIII століття (горно № 2/2007). У засипці випалювальної споруди було виявлено фрагменти глеків: 9 уламків вінець, 31 – стінок, 2 – денець. Вони належать до тиквастих глеків, із опуклим тулубом, короткою масивною шиєю й трохи розхиленими назовні вінцями [137, с. 107]. Посудини димлені, сіро-чорного кольору, лисковані, на шиї мають декорування у вигляді вертикальних лискованих ліній або решітки. Подібні уламки глеків відомі з підйомних матеріалів різних частин

Полтавської фортеці та її передгороддя (мал. 15: 8, 9; 173, 174) [330, с. 88, рис. 68: 2; 69: 2; 330, рис. 93: 2; 294, рис. 51: 1].

На противагу їм із середини століття збільшилася кількість теракотового оздобленого посуду. Зокрема, почав користуватися попитом посуд, декорований білим кольором. Цей процес простежується як за оздобленням горщиків, про що вже йшлося, так і за орнаментацією глеків. При цьому білий колір використовували як тло, тобто вкривали повністю поверхню посудини, або ж для нанесення орнаментальних елементів. Наведу кілька прикладів таких посудин, виявлених на території міста, якими, звісно, не вичерпується перелік всіх знахідок цього типу. З горна № 1/2007 року походить фрагмент вінець глека, ззовні та зсередини вкритий білим ангобом (мал. 170). Інший фрагмент – частина теракотової посудини, вірогідно, кінця століття, з поверхнею світло-жовтого кольору, розмальованою білим ангобом [330, с. 31, рис. 18: 4]. Синхронний йому виріб схожої форми – глек із поверхнею червоного кольору, декорований

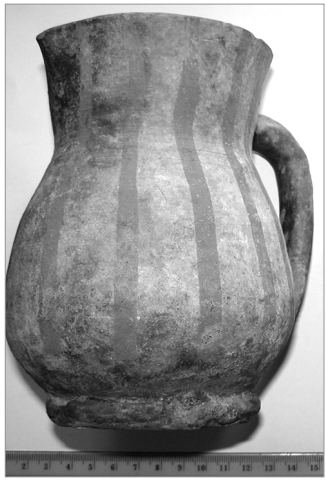

Мал. 175. Глек.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 14,3x9,1Dx7,6d см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 59: 2]

Мал. 176
Фрагмент глека.
Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 11,5x8,1 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

двома пасками білого ангобу на шиї та плечах (мал. 171) [330, с. 37, рис. 23: 1]*. Такий тип *«стриманого»* монохромного декорування глеків білим набув поширення наприкінці століття. Аналогічна описаним посудина також походить із культурних нашарувань пізнішого часу ділянки поблизу гончарних горнів (мал. 172), вона близька до форми глека, призначеного для розливання напоїв за столом. Окрім змін у декоруванні, для цього часу притаманні й конструктивні модифікації – зменшення висоти посудин, більше розхилення вінець назовні, *«зникнення»* або зменшення *«пипки»*.

Тиква – різновид посуду для напоїв. Вона схожа на опуклобокий глечик із вузькою видовженою шиєю та вухом. Використовувалася для перенесення води та інших рідин, у тому числі маслянистих [289, с. 148-149]. Вони разом з глеками були представлені в асортименті полтавських гончарів, хоча й порівняно рідше. Їх виявлено, наприклад, у заповненні господарської ями по вулиці Конституції, 13. Одна невелика за розміром посудина має округлий тулуб і денце з утором. Її поверхня вкрита білим ангобом (мал. 166: 3) [338, с. 114]. Інша – світло-жовтого кольору, дещо приземкувата за формою, з опуклими боками та вухом. Вона оздоблена на шиї та плечах лініями й кривульками брунатного ангобу (мал. 45) [330, с. 68, рис. 45: 4].

В асортименті виробів наддніпрянських гончарів XVII – початку XX століття представлено інший різновид тарного посуду – з дуже вузькою шиєю та плескатим тулубом – ***баклаги*** [289, с. 123]. Можливо, ця форма в гончарстві вторинна, адже за часів Гетьманщини баклаги становили значну групу виробів скляного посуду, з'явившись в Україні ще в XVI столітті. *«Їх носили на ремінці через плече під час військових походів та піших мандрів. Для втягування ремінця служили дві маленькі петельки по обидва боки горла»* [159, с. 906].

Під час розкопок по вулиці Конституції, 4, серед решток схованки, зведеної на межі XVII–XVIII століть, але не пізніше 1708 року, Юрій Пуголовок виявив єдину поки що серед полтавських старожитностей баклагу (рис. 177, 178) [294, с. 58-60, рис. 39; 45]. Вона має світло-рожевий колір черепка, нерівномірно вкриту світло-зеленою поливою поверхню, декоровану по боках концентричними

** Глеки походять з вулиці Стрітенської, 22: перший – з культурного шару полкового міста, другий – з господарської ями*

Мал. 177

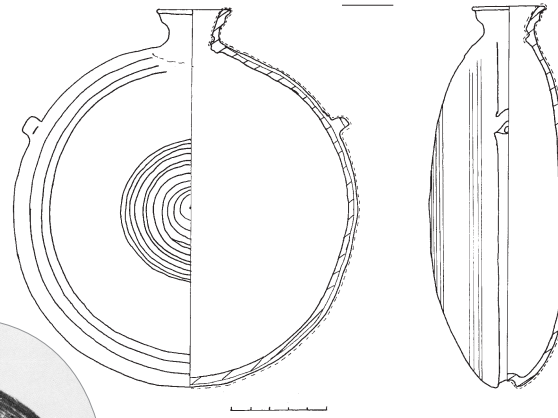

Мал. 178

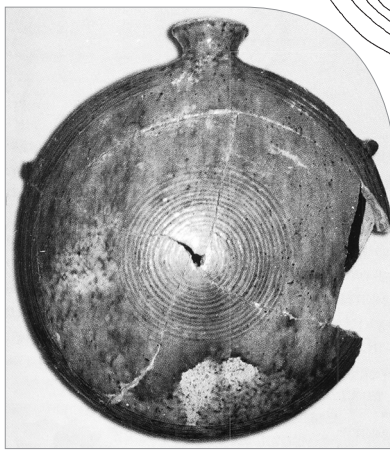

Мал. 177, 178
Баклага.
Глина, полива, гончарний круг, 20х18,5 см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 39, 45]

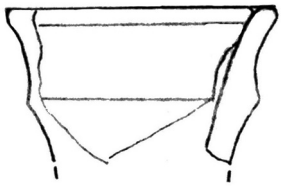

1

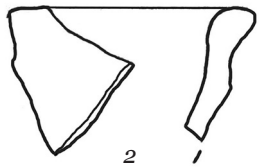

2

Мал. 179
Вінця баклаги.
Глина, гончарний круг, 4,1х2,8; 2,7х2,4 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).
XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Публікується вперше

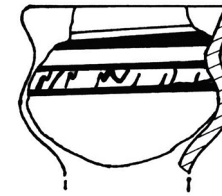

Мал. 180
Вінця баклаги.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13).
XVIII століття [338, рис. 2]

ритованими колами. *«На ребрах, у третій чверті висоти, є невеликі вушка, призначені для закріплення в них мотузки або шнура»* [294, с. 58]. Ця посудина, безсумнівно, немісцевого походження – вірогідно, турецького або кримського виробництва. Подібні, продуковані в Північному Причорномор'ї вироби відомі серед матеріалів Києва, Батурина, навіть Дубна.

Решта знахідок – винятково фрагменти. У господарському приміщенні 1760-х років на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею виявлено вінця двох баклаг. Їх реконструйований діаметр – до 5 см. Під вінцями сформовано конічні пружки. Вироби неорнаментовані, сірого кольору. Обидві знахідки дуже подібні: формувальна маса, колір, розмір, форма дають підстави вважати їх виробами одного майстра (мал. 179) [18, с. 792, мал. 25: 6, 7]. Вони виявляють схожість з баклагою, виявленою на місці зимівника

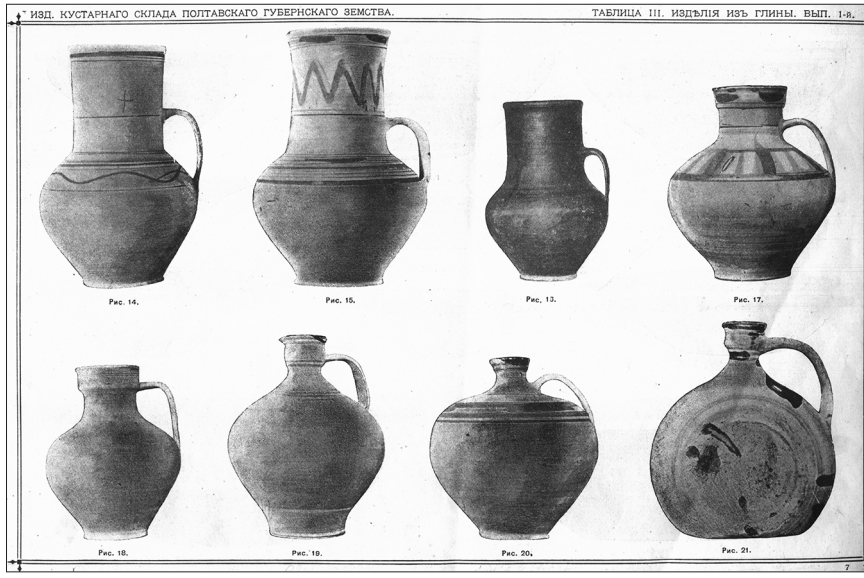

Мал. 181
Посудини для зберігання та розливання напоїв:
глеки для молока (14-16, 18), **тиква (*«кубишка»*) для води** (19,20), **пласка баклага** (21).
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Зіньківський (14, 15, 20), **Миргородський** (16), **Роменський** (18, 19) **повіти,**
Полтавщина [341, табл. III]

1780-х років у Луганщині [168, с. 18, 19, мал. 1: 6]. Вінця баклаги, декоровані описком, виявлено в ямі по вулиці Конституції, 13 (мал. 180) [338, рис. 2]. Загалом, форма та вирішення шиї типові для баклаг, що побутували в Полтавщині до початку XX століття й зафіксовані етнографічно (мал. 181) [341, табл. III: 21]. Їх форма є своєрідною трансформацією й злиттям невеликих тиков і баклаг в одну посудину.

Завершуючи огляд посудин для зберігання та розливання напоїв, зауважу про єдиний відомий нині випадок знахідки уламка посудини, атрибутованого Євгеном Калашником як фрагмент вінець куманця XVIII століття, що походить з підйомних матеріалів Полтави, отриманих 1992 року під час прокладання траншеї на території Сонячного скверу. Він *«з двома ріжкоподібними зливами, рифленою шийкою* (тобто шию декоровано ритованими лініями. – О. К.)*, вкритою зеленою поливою як на зовнішній, так і на внутрішній поверхні. Біла, добре відмулена глина, з якої було виготовлено куманець, дає можливість робити припущення про південне (кримське або турецьке) його походження»* [160, рис. 1: 18].

Посуд для пиття

До цієї категорії посуду відносяться такі зразки, як кухлі, чашки, келихи, чарки. Знахідки цих виробів у нашаруваннях XVII–XVIII століть полкових міст Гетьманщини нечисельні й пов'язані з місцезнаходженням шинків [334, с. 62]. Їх незначна кількість зумовлена ще й тим, що глиняний посуд для пиття в час, що розглядається, уже конкурував із виробами з інших матеріалів (скла, металу)*.

В археологічних та етнографічних публікаціях існує певна неузгодженість щодо визначення понять на означення посуду для пиття, тому на початку характеристики виробів окреслю термінологічне поле.

** На цей факт дослідники звертали увагу давно [див., наприклад: 337, с. 159], проте спеціалізованого керамологічного дослідження цього питання ще й досі не здійснено. Про окремі аспекти заміни гончарних виробів фарфоровими та скляними в побуті міщан Гетьманщини XVIII століття та проникнення разом із тим до їх повсякдення невластивих для того часу напоїв мова йтиме в підрозділі 4.5 «Гончарні вироби в побуті заможного міщанства»*

Кухоль – маленька посудина циліндричної, зрідка – конічної форми з пласким дном. Зазвичай, кухлі мали вухо, оскільки призначалися для набирання та пиття води й інших напоїв [289, с. 136]. Форма й вухо – визначальні критерії для атрибутування цієї посудини.

У Полтаві виявлено як фрагменти, так і цілі форми кухлів. Діаметр вінець коливався в межах 5-9 см, діаметр денець – 6-11 см. Оскільки жодної посудини для пиття не виявлено в горнах, говорити про полтавські особливості цього типу посуду поки що не доводиться. Окремі з них мінімалістично декоровані, наприклад лише ритованими лініями під вінцями (мал. 181: 1) [346, рис. 13: 1] та біля денця, що характерно для гончарства Гетьманщини XVII століття. Іноді вироби, лишали неорнаментованими (мал. 183) [63, рис. 34: 4, 5; 316, с. 84, рис. 1: 2]. Ця традиція збереглася і в наступні століття, зокрема для кінця XVIII – XIX століття характерні типові за формою та відсутністю декору кухлі, хоча їхній розмір дещо збільшився (мал. 184).

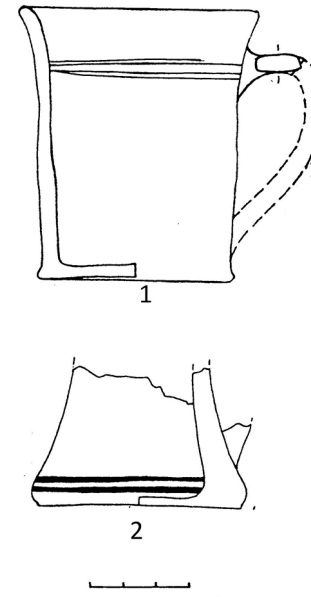

Мал. 182
Кухоль і фрагмент кухля.
Глина, ангоби (2), гончарний круг, ритування (1), мальовка (2).
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 13: 1, 3]

У XVIII столітті кухлі почали прикрашати брунатним і білим ангобами й поливою. На жаль, такі зразки представлені здебільшого фрагментами (мал. 185) [264, с. 72, 346, рис. 13: 3, 102, рис. 4; 160, с. 67, рис. 1; 271, рис. 62, 56: 2-4; 136, рис. 93: 3]. Під час розкопок об'єктів XVIII століття по вулиці Конституції, 4, виявлено кілька фрагментів кухлів*, прикрашених білим ангобом [294, с. 46, 69-70, рис. 19: 6-8]. Археологічно цілим виявився уламок невисокого,

** Дослідники, щоправда, інтерпретують їх як чашки, проте, зважаючи на викладені вище міркування, їх доцільніше називати кухлями*

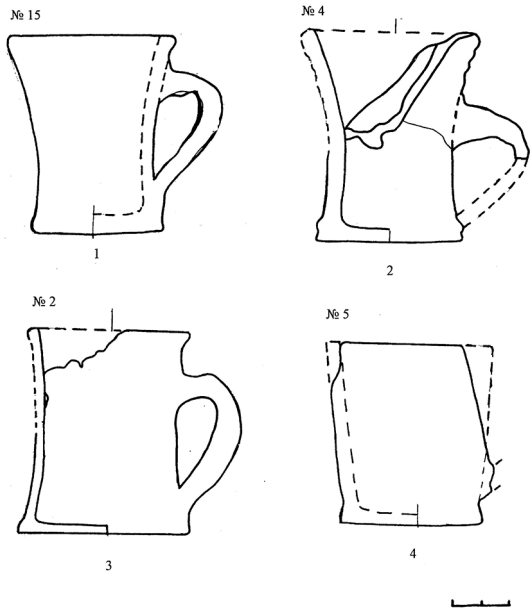

Мал. 183
Кухлі.
Глина, ангоби (3), гончарний круг, ритування (2), мальовка (3), 6х6,7; 6х6,9; 6х7; 5,8х6 см.
Лютенька, Полтавщина (Свято-Успенська церква). Перша половина XVII століття.
Розкопки Оксани Коваленко 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, п/о №№ 2,4,5,15/2010.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

світлого, теракотового кухля, датований кінцем XVII – початком XVIII століття. *«Вінця посудинки ледь розлогі, вкриті широкою смугою білого ангобу, тулуб – вертикальними хвилями, ручка* (вухо. – О. К.) *– шістьма короткими горизонтальними штрихами білого ангобу»* (мал. 185; 5, 186: 1) [294, с. 70, 71]. Декоративні елементи (кривульки, крапки, лінії) розміщені у вертикальній площині (мал. 185: 5-8), що характерно саме для орнаменту цього типу посуду – як монохромного, на кшталт описаних вище зразків, так і поліхромного.

По вулиці Конституції, 2, виявлено фрагмент нижньої частини кухля, прикрашений фляндрівкою, виконаною поливами різних кольорів (мал. 187: 3) [18, мал. 25: 4]. Реконструйований діаметр денця посудини – 11 см, діаметр циліндричного тулуба – 9 см. Місце переходу тулуба до денця виділено ритованими лініями. Для столового посуду XVII–XVIII століть, у тому числі кухлів, звичним було вкривати його поливою. Найчастіше кухлі та келихи покривали зеленою поливою. Знахідка фрагмента полтавського кухля з поліхромною мальовкою вказує на його належність до святкових

посудин заможної родини полтавців. Зважаючи на його форму й характер фляндрівки, виріб, вірогідно, виготовлено наприкінці XVIII століття.

Чашка – опуклобока посудина з прямими або ледь розхиленими вінцями й вухом, яка призначалася для пиття чаю, води та молока. Це порівняно новий для XVIII століття тип посуду, який поширився в Європі та Гетьманщині разом із новомодним напоєм – чаєм. На Сході чай пили з піал, які не мали вуха, проте європейські майстри фарфору почали виготовляти більш зручну форму з вухом, яке кріпили під вінцями і в приденцевій частині виробу. Чашки в традиційному

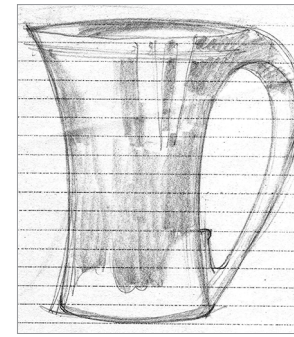

Мал. 184
Василь Кричевський. Кухоль.
Олівець, папір, 14х19 см.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства [21].
Публікується вперше

Мал. 185
Крем'ях та фрагменти посудин для пиття.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка. **Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.**
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 62]

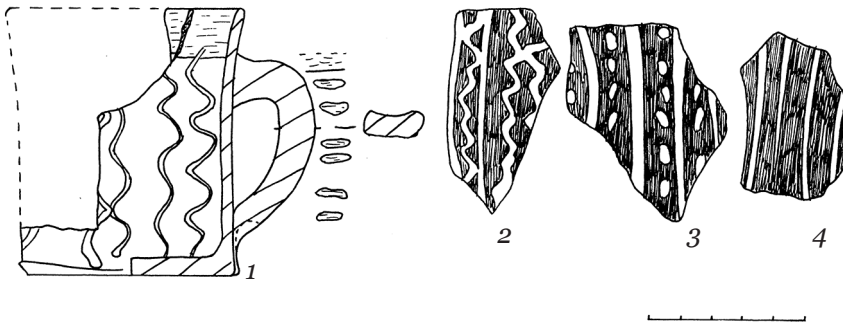

Мал. 186
Фрагменти посудин для пиття.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка. **Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.**
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 56: 1-4]

гончарстві стали вторинним запозиченим витвором, скопійованим з фарфорового виробництва. Гончарі виготовляли тулуб посудини за зразком горщика-*«монетки»*. Єдине, що відрізняло його від чашки в цей досліджуваний час – це вуха, які в горщиків кріпили на вінця та плечі, а в чашок – на вінця та нижню частину тулуба.

У колекції знахідок з подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається фрагмент нижньої частини чашки (мал. 187: 2) [18, мал. 25: 3]. Його інтерпретацію здійснено на підставі етнографічного фіксування, що чашками називали невелику посудину, стінки якої розширюються доверху, з вухом і копитцем [289, с. 151, 152, рис. 245]. У зв'язку з тим, що верхню частину тулуба та вухо втрачено, можна спиратися лише на опуклість нижньої частини тулуба та на вирішення денця у вигляді копитця. Його розміри незначні: 5х6,4 см, діаметр копитця 5 см. Цікавим є орнаментування чашки, здійснене білим ангобом. Поверхню розділено вертикальними лініями, між якими вміщено кривульки. Конструктивно подібним до виявленого є фрагмент чашки з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*, проте оздоблений він кривульками білого ангобу, розміщеними в горизонтальній площині посудини. Тут же орнаментальними композиціями є почергові вертикальні

** Інв. № А 263/29 (виявлено в Полтаві, на Інститутській горі)*

ряди ліній, кривульок, крапок, нанесених білим ангобом. Цей тип орнаментування, коли візерунок розміщено у вертикальній площині й складається з рядів кривульок і смуг, аналогічний вищеописаним кухлям. Дослідники датували ці вироби кінцем XVII – серединою XVIII століття. Проте, зважаючи на поширення білого ангобу як домінантного у візерунках на посуді з середини XVIII століття та загальне датування об'єкта, де було виявлено знахідку, відношу фрагмент чашки до нижнього хронологічного періоду – середини – другої половини XVIII століття.

Ще одна чашка формою подібна до горщика (мал. 187: 4). Її висота – 6 см, діаметр вінець – 7,6, діаметр денця – 4,5 см. Прикрашена смугами червоного ангобу під вінцями та на верхній

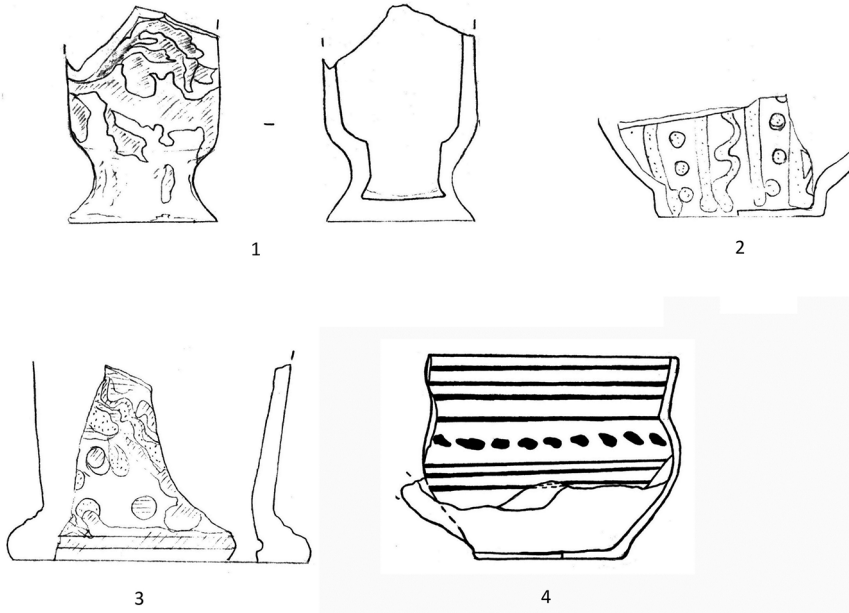

Мал. 187
Фрагменти посудин для пиття.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, фляндрівка, 5,7х4,8; 5х6,4; 6,1х5,7; 6х7,6 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

частині тулуба, між якими – ряд ляпок. У нижній частині посудини збереглися залишки вуха.

Келих – посудина циліндричної або конічної форми із пласким дном, без вуха, призначена для пиття переважно міцних напоїв. Від чарки відрізняється більшими розмірами та пласким дном, а від кухля – відсутністю вуха. Цілих келихів у Полтаві поки що не виявлено.

Чарка – це маленька посудина на високій ніжці для пиття міцних напоїв [289, с. 136]. На території Гетьманщини в XVII–XVIII століттях були розповсюджені три основні форми тулуба чарок на ніжках:

- циліндричні;
- конічні;
- напівсферичні [63, рис. 34].

Схожі за формою чарки, оздоблені ангобами, знайдено й на території Полтави. Одну з таких посудин із рослинним декором на тулубі опублікував Остап Ханко й відніс до *«вірогідно, немісцевих виробів»* (мал. 188: 10) [346, с. 54, 64, 59, рис. 14: 10]. Зауважу, що таку форму чарки дослідник вважав наслідуванням металевих виробів. Не вдаючись у питання взаємовпливів глиняних і металевих виробів, зазначу, що опрацювання багатьох чарок із території Лівобережної України вказує на наявність схожих внутрішніх форм [63, мал. 34: 7-9; 66, с. 64 рис. 4: 2-3; 334, с. 62, мал. 2: 1-3; 144, с. 110, рис. 2: 1-4]. Отже, ця форма не є окремим винятком, зумовленим запозиченням, а є певним конструктивним вирішенням інноваційної гончарної форми. Що ж стосується визначення датування виробу, то, у зв'язку з дуже широким датуванням подібних виробів у літературі (XVII–XVIII століття), це питання складне. Зважаючи на орнаментацію з використанням білого ангобу, чарку можна датувати XVIII століттям.

Окрім того, по вулиці Конституції, 2, знайдено ще один фрагмент чарки (мал. 187: 1). Вінця посудини відбиті. Висота збереженої частини – 5,7 см, діаметр циліндричного тулуба – 4,8 см, діаметр ніжки – 4,4 см. Її прикрашено ангобами жовто-коричневого кольору в техніці *«фляндрівка»* [18, с. 796].

Вироби для пиття виготовляли з червоної глини (глею). Керамолог Олесь Пошивайло відзначив цю особливість для багатьох гончарних

осередків України. Пояснення цієї винятковості він вбачає як у площині технологічній (можливість використовувати невогнетривку глину), так і у світоглядній (захист від проникнення до організму людини разом зі спожитою їжею злих сил) [288, с. 46].

Посуд для їжі

У весь столовий посуд для споживання їжі гончарі здебільшого означували терміном *«миска»*, проте детальні етнографічні студії українського гончарства показали, що за розмірами, формою та конструктивними особливостями ці посудини мали варіанти: *«єндола»*, *«кандійка»*, *«лохань»*, *«полумисок»*, *«проста миска»*, *«тарілка»*, *«таріль»*, *«шльонка»* [289, с. 153, 166-168, 133, 142, 144,

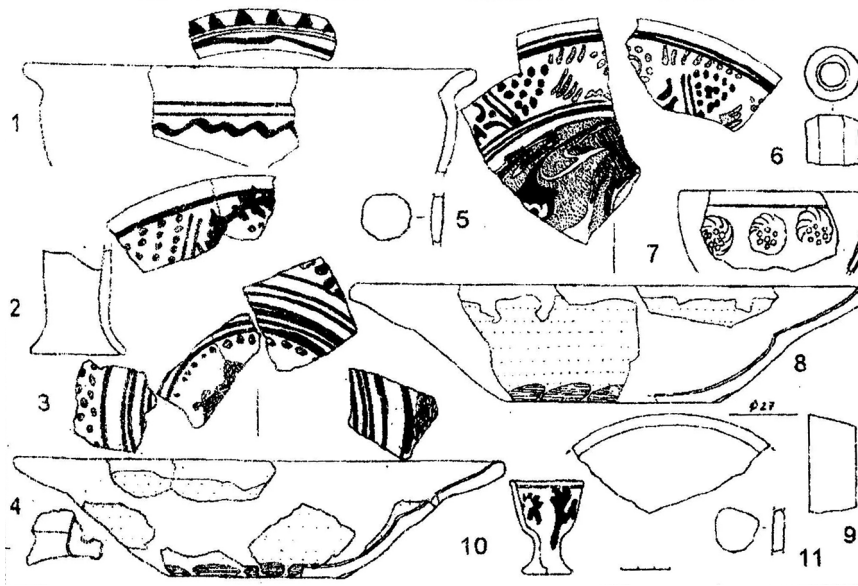

Мал. 188
Фрагменти виробів та важок (6).
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий; вул. Воскресенський узвіз). XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 14]

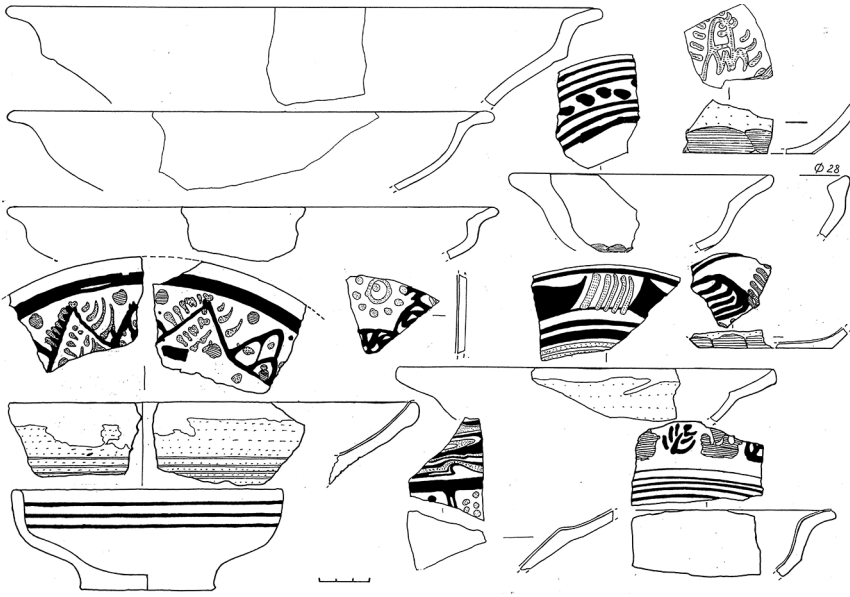

Мал. 189
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ритування, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий; вул. Воскресенський узвіз). XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 7]

148]. Археологічні дослідження засвідчують, що полтавці триста років тому користувалися мисками, полумисками й тарілками.

До останнього часу деякі дослідники вважали, що столовий посуд цього типу був здебільшого привізним і лише окремі зразки виготовляли в околицях Полтави [346, с. 60; 294, с. 109]. Проте виявлення незавершених мисок у горні № 2/2007 року* та кореляція їх з матеріалами з інших об'єктів засвідчує наявність місцевого мисочного виробництва.

* *У горні № 2 за дослідженнями Віталія Яремченка та Олександра Ткаченка було виявлено 174 фрагменти мисок і полумисків (вінець – 98, стінок – 53, денець – 23). «Значна частина з них – це напівфабрикати: посуд, покритий розписами та підготовлений для нанесення полив» [137, с. 105]*

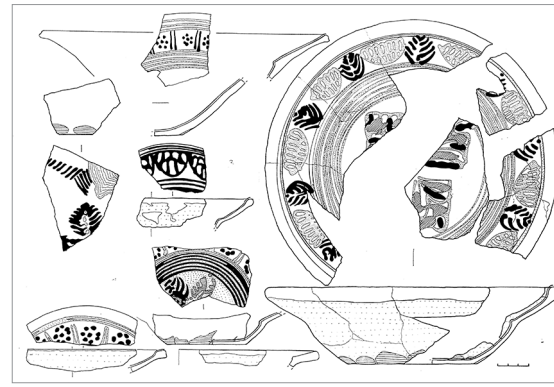

Мал. 190
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
ритування, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 8]

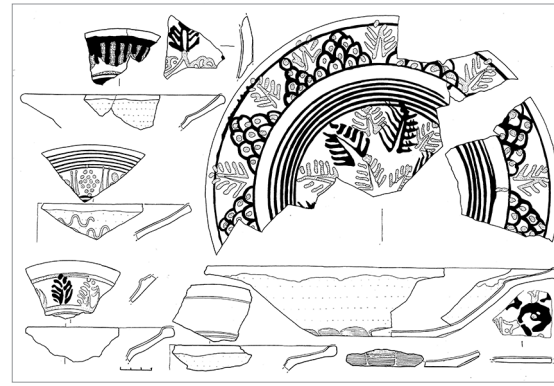

Мал. 191
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
ритування, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 9]

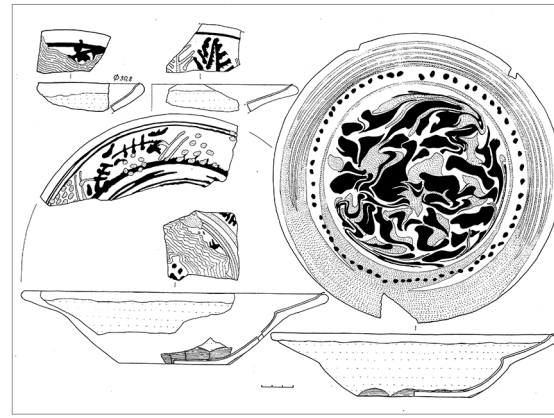

Мал. 192
Фрагменти мисок та миска.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
ритування, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 11]

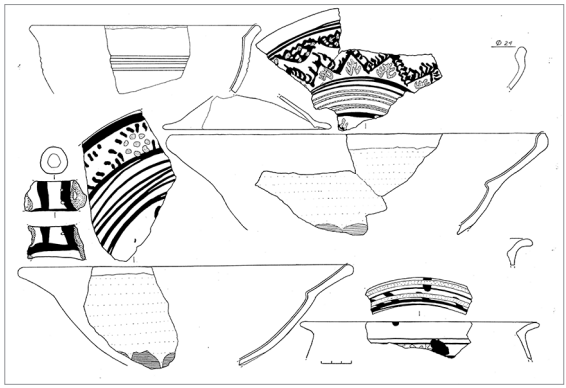

Мал. 193
Фрагменти виробів.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
ритування, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 12]

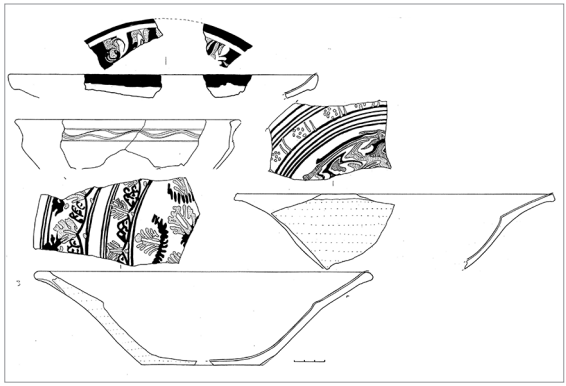

Мал. 194
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
ритування, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346 рис. 13: 2-4,6]

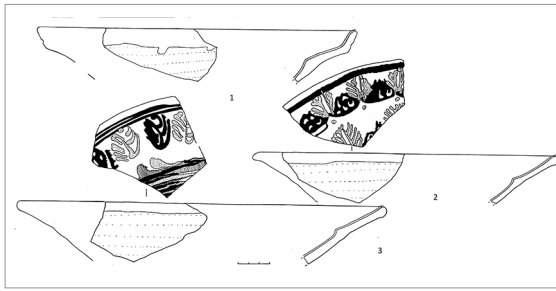

Мал. 195
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, полива,
гончарний круг, ритування,
фляндрівка, мальовка.
Полтава
(просп. Першотравневий;
вул. Воскресенський узвіз).
XVII–XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 15: 2-5, 11]

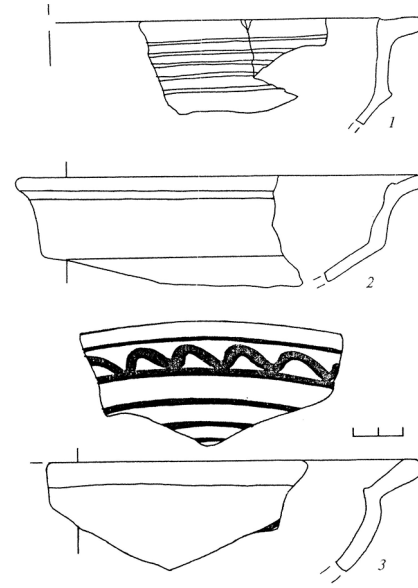

Мал. 196
Фрагменти мисок.
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування (1, 2), мальовка (3).
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2).
XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 82]

Нині в місті зібрано чималу колекцію посудин такого типу та їхніх фрагментів із різних куточків фортеці та передмість. Найбільше серед них – із території нової частини Полтавської фортеці (56 од.), горнів (5 та 174 од.), передвалля фортеці – сучасна вулиця Конституції, будинки 2 (55 од.), 4*, 13 (36 од.) тощо.

Першим на миски Полтави досліджуваного часу звернув увагу Остап Ханко, увівши до наукового обігу матеріали з розкопок 1997–1999 років. Його багато ілюстрована стаття містить аналіз конструктивних особливостей виробів. У ній подано численні аналогії, а також виділено типи елементів орнаментів та орнаментальних ліній мальованих мисок, типи композиційних схем орнаментації полив'яних мисок та типи елементів штампованого орнаменту (мал. 41-44, 188-195) [346, с. 60-63]. Подальші дослідження мисок Полтави базувалися на цих напрацюваннях, тому, безумовно, доцільно використовувати їх за основу під час опису декору посуду.

** Кількість фрагментів посудин для їжі з розкопок по вулиці Конституції, 4 не вдалося з'ясувати*

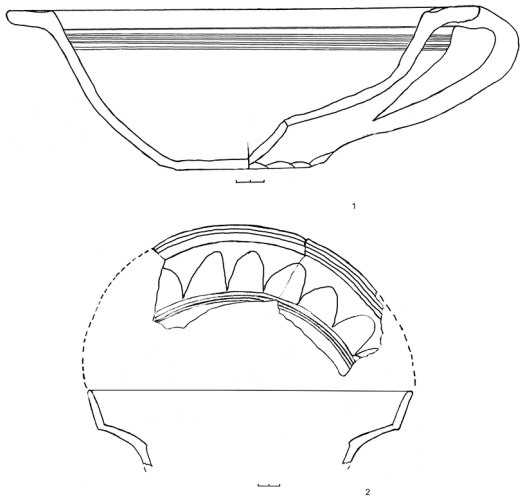

Мал. 197
Фрагменти мисок.
Глина, полива, гончарний круг, ритування, 8x30; 11x20 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

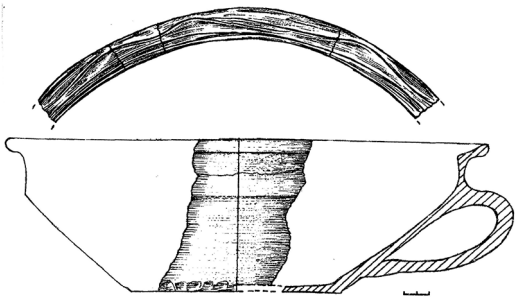

Мал. 198
Миска.
Глина, гончарний круг, ритування, димлення, ~ 40D см.
Полтава (Миколаївська гірка). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, рис. 46]

Мал. 199
Фрагмент миски.
Глина, гончарний круг, ритування, лискування, димлення, діаметри: вінець ~ 37Dx10d см.
Полтава (Спаська церква). Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Але спочатку зверну увагу на особливості форм і параметрів цієї найбільш поширеної групи столового посуду.

Миски – посудини для споживання їжі, які мають нешироке криси*, увігнуте дзеркало**, порівняно значну висоту, зрідка – вухо. Вінця здебільшого потовщені, вертикальні або ввігнуті всередину (миски так званого *закритого типу*) чи назовні (*відкритого типу*) під кутом. Мають варіації в розмірах – від півлітрових до великих кількалітрових мисок господарського призначення. Переважають глибокі миски середніх і великих розмірів – *«одиначки», «двійники», «трійники»* (діаметр вінець 25-35 см, висота 6-8 см) [339, с. 113]. Діаметр мисок коливається в межах 15-40 см.

За конструкцією миски відкритого типу поділяються на дві групи: з вухом і без нього. Перша група нечисельна, проте цей тип мисок час від часу трапляється в Полтаві*** [263, с. 68-69, мал. 1: 1]. У працях дослідників він має широке датування – XVI–XVIII століття [122, с. 35; 63, с. 71]. Власне, вухо на мисках – спадок попередніх століть. Воно могло кріпитися до вінець або під ними й до боків у приденцевій частині. З горна № 2/2007 року походить 5 фрагментів таких мисок. Вони мають вузькі (1,8-2,5 см), відігнуті майже горизонтально вінця й майже вертикальні криси. *«Три миски оздоблені по білому тлу горизонтальними лініями та хвильками з кольоровими мазками, рожевою та коричневою фарбою, на одній мисці почергово з плямками із зеленої поливи. Лише на одному фрагменті простежується прокреслений орнамент, це денце»* (мал. 196) [137, с. 106, рис. 82: 3]. Нагадаю, що горно датовано початком століття.

З розкопок на передваллі фортеці (вул. Конституції, 2) походить фрагмент миски з вухом, що графічно реконструйована (мал. 197: 1). Її діаметр 30 см, висота – 8 см, криси – 2,5 см, із незначною заглибиною. Оздоблена п'ятьма ритованими лініями під вінцями, має зрізи на денці [18, с. 792]. Зважаючи на поширеність з кінця XVII

---

* ***Криси*** *– верхня виділена частина посудини, розміщена горизонтально або наближено до горизонтальної площини від вінець до дзеркала.*

** ***Дзеркало*** *– внутрішня поверхня миски, обмежена рискою, тобто різким зламом у місці між крисами й боками.*

*** *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 252*

Мал. 200
Фрагмент миски (1, 2). Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрівка, 17х21 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2/2010 року). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НД-697.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

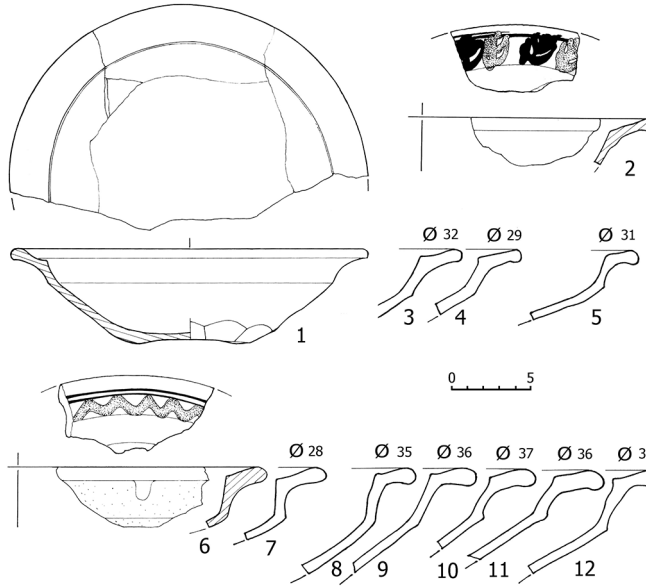

Мал. 201
Профілі мисок.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис. 5]

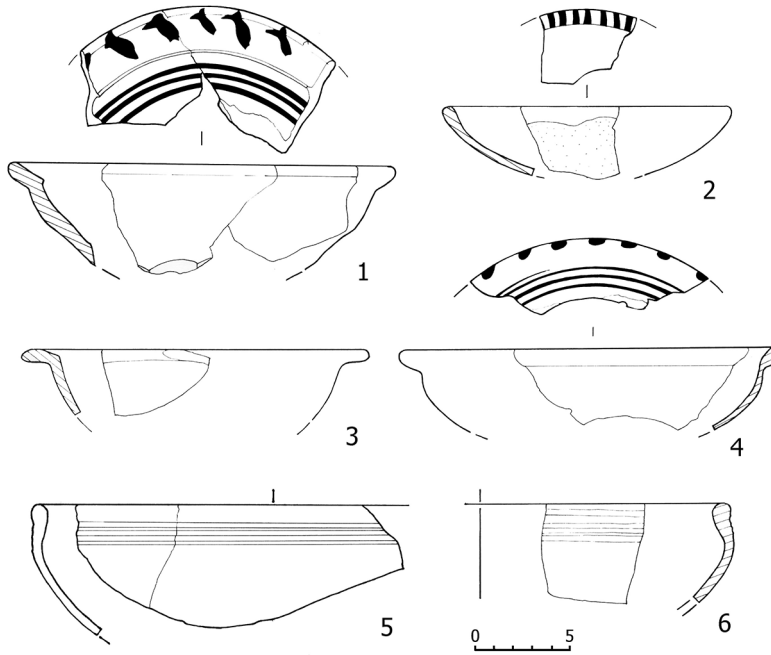

Мал. 202
Фрагменти мисок-«*кандійок*».
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування (5, 6) , мальовка (1, 2, 4).
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис. 7]

століття звичаю зрізати глину з денець мисок та супутні знахідці матеріали, відношу цю посудину до початку XVIII століття.

Конструктивно схожі миски, проте димлені, походять з шинку на Миколаївській гірці. Серед таких знахідок фрагмент великої миски* діаметром до 40 см (мал. 198) [138, с. 56, рис. 46]. Вона була орнаментована на вінцях ритованими лініями та кривулькою. З розкопок на місці дзвіниці Спаської церкви походить інша схожа знахідка – фрагмент миски з діаметром вінець близько 37 см та діаметром денця 10 см, прикрашеної вертикальними лискованими

* *Дослідники, щоправда, називають його фрагментом полумиска, але, зважаючи на форму, правильніше зарахувати посудину до мисок. Окрім того, відомо дані про наявність у колекції менших за розмірами, але конструктивно схожих виробів*

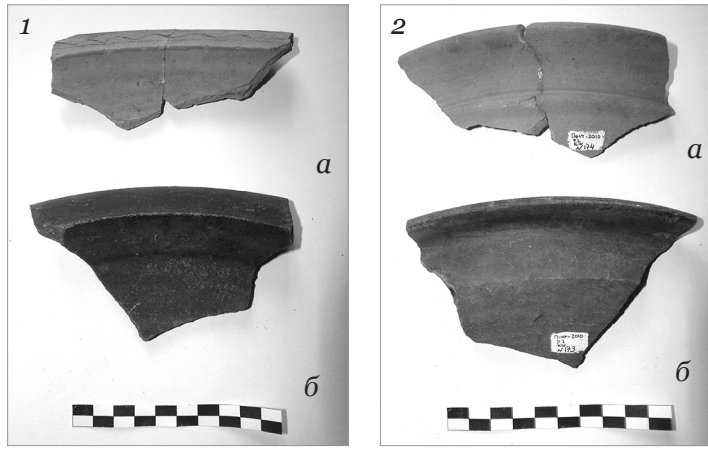

Мал. 203
Фрагменти мисок-*«кандійок»* (1 – внутрішній бік, 2 – зовнішній бік)**.**
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування (а), димлення (б), 5,5х11; 8х12,3 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2/2010 року). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, НД-695, НД-35. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

лініями на тулубі та горизонтальними – на вухові (мал. 199). Гіпотетично кількість димлених мисок могла бути більшою, адже виявлено ще й уламки стінок, які важко ідентифікувати.

Друга група мисок близька до попередньої конструктивно. Вона репрезентована посудинами з прямими, ледь нахиленими досередини вінцями, наявним різким зламом, конічним тулубом, що злегка звужується до денця. За формою такі посудини віддалено нагадують етнографічні прості миски Полтавщини [289, с. 142; 341, табл. IV, рис. 26]. Подібні за формою, але відмінні за орнаментацією миски відомі серед полтавських знахідок на передмісті. Вони декоровані фляндрівкою та лініями на вінцях (мал. 195: 1) [346, с. 59, рис. 15: 2], фляндрівкою на крисах і фляндрівкою та зеленою поливою на дзеркалі (мал. 200) або ж лініями та кривулькою на вінцях (мал. 201: 5, 6) [338, с. 112, рис. 5: 5, 6].

Фрагмент миски такої форми діаметром 34 см, орнаментований ритуванням та зеленою поливою, походить із подвір'я Полтавського краєзнавчого музею (мал. 197: 2) [18, с. 792, мал. 20: 2]. Це, власне, проміжна форма між закритими та відкритими мисками.

Для підкреслення зламів форми на них нанесено ритовані лінії, а на вінця – кривульку. На жаль, невідомо, чи було оздоблене дзеркало миски. Декор доволі типовий для українських гончарних виробів XVII–XVIII століть [88, с. 133].

Ще кілька мисок XVIII століття дослідники ідентифікували за формою як миски-*«кандійки»** (мал. 202) та *«соусники»*** (мал. 201: 1) [338, с. 113]. Перші, вочевидь, належали до кухонного начиння полтавських майстринь, але через відсутність на більшості з них орнаментації вони рідше потрапляли в поле зору дослідників. Проте в музейних колекціях знахідок із розкопок вони наявні (мал. 203). *Соусник* – це етнографічна назва великої миски, яка не мала конструктивних особливостей. Великі миски знаходять у культурних нашаруваннях полкового міста. Остап Ханко зауважив, що їх могли використовувати як миски для свяченого на Великдень (мал. 193: 3, 6) [346, с. 60-61]. Ці та інші подібні посудини – плавних обрисів, із потовщеними вінцями, крисами середньої ширини, глибокі, багато орнаментовані.

Подібну форму мали не лише великі, але й середніх розмірів миски діаметром 25-30 см, декоровані лише опискою, знахідки яких непоодинокі. Зупинюся лише на кількох прикладах, які вказують на місцеве виробництво. Такий тип представлено мальованою мискою з потовщеними вінцями, плавними обрисами тулуба, виявленою на вул. Конституції, 2 (мал. 204) [18, с. 793, мал. 21]. Її діаметр – 27,8 см, висота – 8,6 см. Ця збережена ціла форма дає повну орнаментальну схему. Миска оздоблена рядами паралельних ліній, рядом пальчиків, на дзеркалі – елемент орнаменту, утворений кривулькою та заштрихованим колом у вигляді стилізованого сонця чи соняшника. Мальовка виконана опискою. Варіації подібних орнаментальних схем відомі на мисках XVIII століття з території Гетьманщини [63, с. 99, мал. 37: 9; 144, с. 110, рис. 2: 10], проте на користь місцевого виробництва свідчить віднайдений у Полтаві в горні № 2/2007 року фрагмент повністю тотожної як за формою, так і орнаментом

* ***Кандійка*** *(затирачка, заминачка) – миска з увігнутими досередини краями вінець, використовувалася для затовкання сала, розтирання пшона тощо [289, с. 133]. Це миска закритого типу з нахиленими або прямими вузькими потовщеними вінцями.*

** ***Соусник*** *– миска великих розмірів [201, с. 133]*

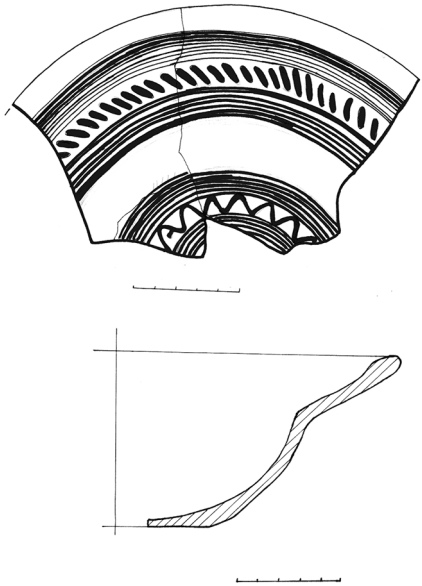

Мал. 205
Фрагменти миски.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2). Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
[137, рис. 80: 4]

Мал. 206. Фрагмент полумиска.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 7,7х10,7 см;
реконструйований діаметр вінець – 30 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2008 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13772.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 204
Миска.
Глина, ангоби,
гончарний круг,
мальовка, 8,6х27,8 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Публікується вперше

посудини (мал. 205) [137, с. 105, рис. 80: 4]. Ще кілька фрагментів виявлено на місці дзвіниці Спаської церкви (мал. 211: 2).

Полумиски, які кількісно переважають у групі столового посуду, схожі за формою на миски, проте мають меншу висоту, ширші горизонтальні криси. Це наймасовіший підваріант мисок у Полтаві. Вуха такі вироби не мали. Вінця округлі по краю, ледь потовщені. Їх край дещо потовщений, у деяких випадках має заглибину посередині зрізу. Криси шириною 4-5 см, відділені від дзеркала різким зламом, що інколи нагадує рубчик. Форма центральної частини – дзеркала – у профілі плавна округла. Якщо в мисок ребро в місці переходу крис у дзеркало більш згладжене, то в полумисків воно чітко виділене. Усі відомі полумиски подібні за формою. Вони різняться лише розмірами та орнаментацією. Діаметр полумисків коливається в межах 29-34 та 19-20 см, висота – 4,5-8 см. Їх форма типова для українського гончарства XVII–XIX століть [63, с. 71; 346, с. 61; 122, с. 37]. Полив'яні полумиски призначалися для споживання їжі переважно на святах. Вони були прикрасою оселі – їх виставляли на мисниках.

Варіації в декоруванні полумисків вражають. Їх простий перелік та опис зайняв би цілий розділ, проте навряд чи це доцільно. Подам опис виробів місцевого походження з горнів, досліджених 2007 року Віталієм Яремченком та Олександром Ткаченком. У горні № 1 було виявлено лише 5 предметів. *«Із них – три були… з поліхромним підполивним розписом, а дві – теракотовими. Всі миски* (тут і далі в цитаті мова йде про полумиски. – О. К.) *відносяться до відкритого типу з розхиленими берегами. Переважають глибокі посудини середніх та великих розмірів з діаметром 25 та 30 см. Денця мисок оформлені характерними зрізами по краю, не мають уторів. Знайдені фрагменти мисок мають потовщені краї вінець, які загиналися досередини та загладжувалися. Внутрішня поверхня мисок покривалася білим ангобом – побілкою, поверх якої наносився різнокольоровий розпис. Орнаменти кожної окремо взятої миски не повторювалися. У першому випадку миска прикрашена по берегах рядом сосонок коричневого та зеленого кольорів з коричневою опискою»* (мал. 206). *«У другому випадку береги миски орнаментовані фляндрівкою коричневого кольору з широким зеленим поясом. Береги третьої миски прикрашені*

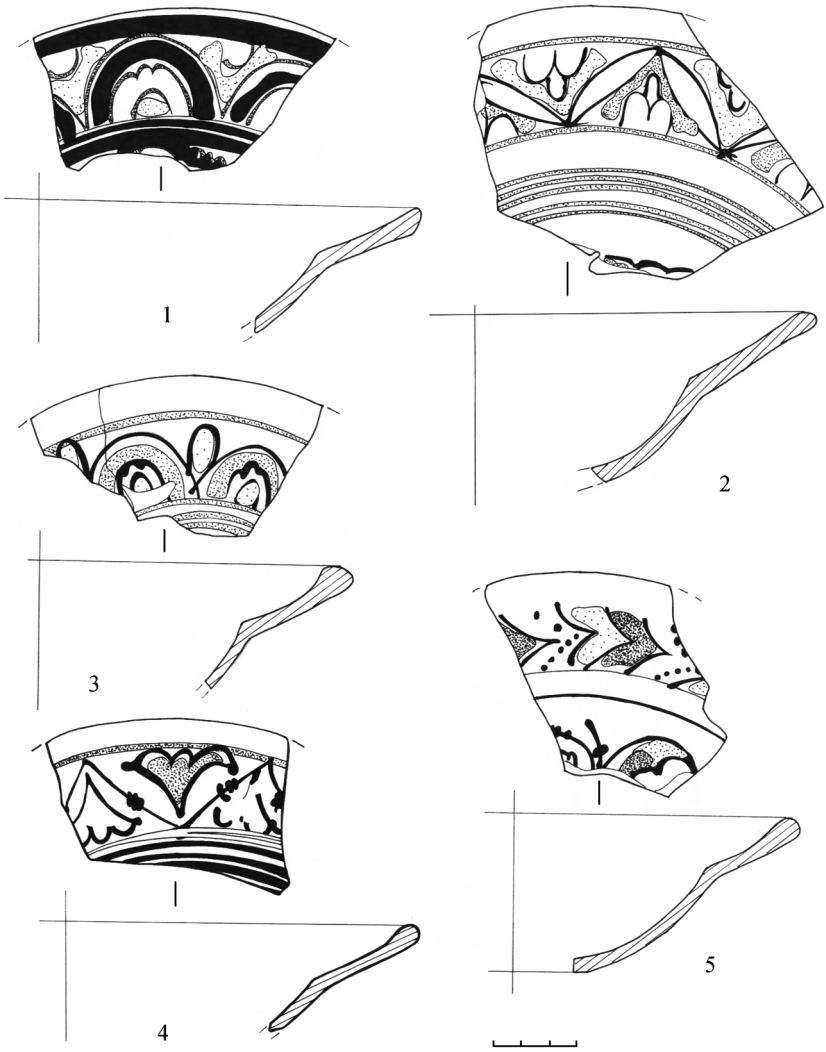

Мал. 207
Фрагменти полумисків.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2). Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 79: 1-3, 6, 7]

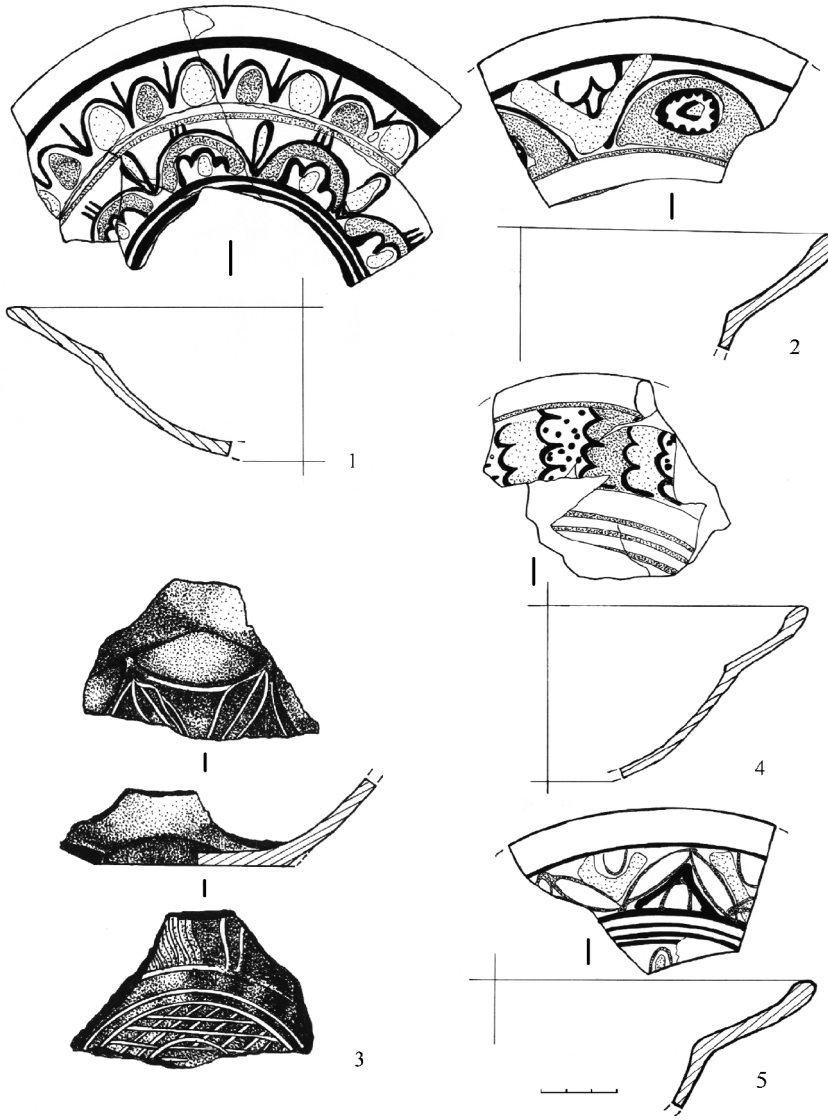

Мал. 208
Фрагменти полумисків.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2). Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 80: 1-3, 5; 79: 5]

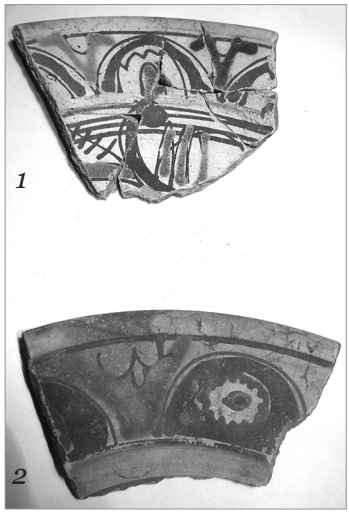

Мал. 209
Фрагменти полумисків.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 9,5х12,7; 7х13 см; реконструйовані діаметри вінець – по 26 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2). Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2008 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13993, А 13992.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 211
Фрагменти полумисків.
Глина, ангоби, полива (1), гончарний круг, мальовка, обливання (2), 9,5х7; 10,5х8,7 см.
Полтава (Спаська церква). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.Публікується вперше

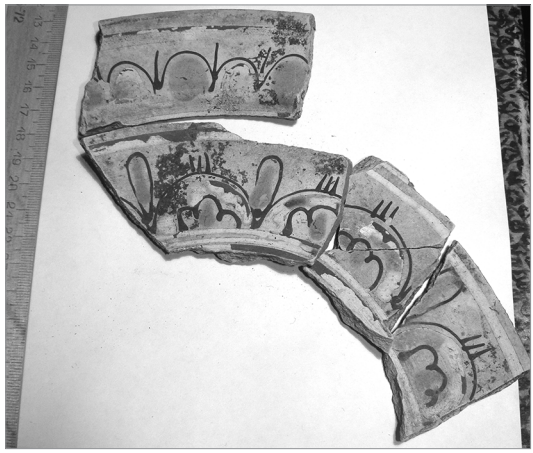

Мал. 210
Фрагменти полумиска.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 10х17,5 см; реконструйований діаметр вінець – 25 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 2).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2008 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13991.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 212
Фрагменти полумиска.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 19,6х12,2 см.
Полтава (Спаська церква). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

по білому тлу коричневими крапками, на дзеркало нанесена фляндрівка зі змішуванням фарб коричневого, рудого і зеленого кольорів. Поверх розписів перші три миски вкриті прозорим поливом. Два останніх фрагменти від мисок – «напівфабрикати»: вони були розписані по білому тлу смугами, фляндрівкою, стилізованими квітками рудого і коричневого кольорів й підготовлені під поливу» [137, с. 88, рис. 66: 1, 2, 4].

У горні № 2/2007 років знайдено значну кількість фрагментів цього типу столового посуду. При цьому більшість із них розмальовані, але повторно не випалені. *«Переважають глибокі миски середніх розмірів (діаметр 17-30 см). Знайдені фрагменти мисок з розхиленими берегами мають потовщені краї вінець, які загинались досередини та прогладжувались. Простежується кілька варіантів оформлення країв посуду. У першому випадку мала місце валикоподібна закраїна, зі значним потовщенням краю. У другому випадку – вона трансформувалася у стилізований валик, що перетворився на майже вертикально прогладжений бортик. Прикметно, що серед кухонного посуду з горна № 2 з'являються миски, денце яких має утор (2 од.). Вироби надзвичайно різняться за характером оздоблення поверхні.*

При розписі поверхні застосовувалося кілька гончарних технік. Як і у виробах з горна № 1 внутрішня поверхня мисок з горна № 2 «ангобувалася» – покривалася фарбою брунатного, коричневого або ж білого кольорів, що слугували водночас тлом для нанесення зображення на внутрішню поверхню виробу. Поверх фону робився різнокольоровий розпис у вигляді геометричних (риски, кривульки, дуги, смужки, спіралі, просто крапки та ін.), інколи сюжетних (зображення людей, тварин) орнаментів, стилізованих квіток та листя, фляндрівкою. Контури виконувались темно-коричневою, брунатною, рідше білою фарбою у техніці ріжкування. Внутрішній простір заповнювався різнокольоровими фарбами та мазками з полив… На кількох мисках орнаменти монохромні, подібні до орнаментів з горщиків: паралельні лінії, зигзаги, хвильки та скісні риски» (мал. 205, 207-210) [137, с. 105]. Ці вироби дослідники датували межею XVII–XVIII століть.

Переважна більшість полтавських полумисків полив'яні. Знайдено лише кілька фрагментів мальованих посудин цього підваріанта. Оздоблені ангобами полумиски, зазвичай, оригінальні у своєму декоруванні. Для нього характерне поєднання елементів, притаманних іншим теракотовим виробам. Їх типологізував Остап Ханко про що вже згадувалося (мал. 41-43). Наприклад, криси полумиска прикрашали по білому тлі лініями та ляпками червоного ангобу або лініями та кривулькою на вінцях і середині дзеркала (мал. 212).

За орнаментацією полив'яні полумиски поділяються на кілька типів. Остап Ханко виділив 3 типи, 7 варіантів таких орнаментальних схем (мал. 213) [346, с. 62, рис. 26, 28].

Тип 1 поширений в українському мискарстві [346, с. 61]. У своїй основі має дуже популярний на той час елемент – *«сосонку»* (мал. 189-195, 206).

У *варіанті а* дзеркало містить композицію з шести сосонок, по центру – квітка, утворена накапуванням. На крисах – ряди ліній зеленої поливи, між якими виконано ряд накапування синьою поливою у вигляді квіток, які відділено одну від одної двома вертикальними рисками.

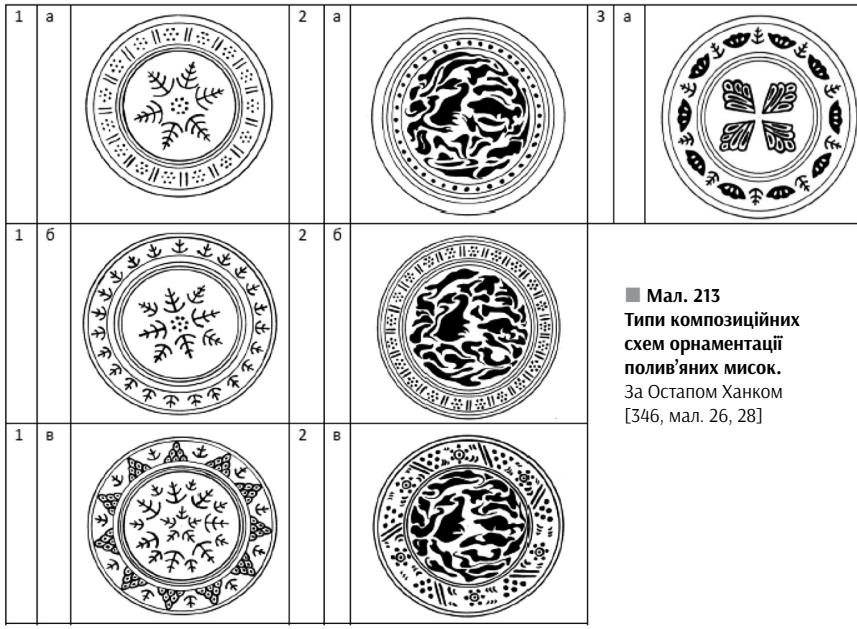

Мал. 213
Типи композиційних схем орнаментації полив'яних мисок.
За Остапом Ханком [346, мал. 26, 28]

Мал. 214
Полумисок.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрівка, накапування, 4,3х20 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Публікується вперше

Варіант б має вісім сосонок і квітку на дзеркалі, на крисах – ряди ліній зеленої поливи, між якими – орнаментальна смуга – теж із сосонок.

Урешті, *варіант в* ускладнений і має багато елементів. На дзеркалі навколо центральної квітки – три концентричні кола сосонок різного розміру, останній ряд утворено із маленьких, розміщених у шаховому порядку сосонок.

Тип 2 характеризується декоруванням дзеркала фляндрівкою, на крисах – ляпки, лінії, окремі накапування та такі, що утворюють трикутники й квіти, риски.

Варіант а неодноразово зустрічався на полумисках із Полтави (мал. 56; 192: 4; 194: 2; 214) [346, с. 58, рис. 11: 4; 263, с. 70; 264, с. 124]. Тло вкрите білим ангобом, на крисах – ряди ліній зеленої поливи, між якими ряд крапок, виконаних накапуванням коричнево-рудою поливою; дзеркало оздоблене фляндрівкою коричневою, рудою та зеленою поливами. Непоодинокість таких знахідок, різні розміри полумисків, на яких застосовано таку орнаментальну схему, аналогічність у формах, кольорах полив, черепків – це особливості, на основі яких можна порушити питання про місцеве виробництво таких виробів.

Варіант б подібний, на крисах на білому ангобованому тлі – ряди ліній зеленої поливи, між якими виконано ряд накапування синьою поливою у вигляді квіток, які відділено одну від одної двома вертикальними рисками; дзеркало оздоблено фляндрівкою коричневою, жовтою та зеленою поливами (мал. 195). Ці вироби Остап Ханко відносив до полумисків, вірогідно, чернігівського походження [346, с. 51]. Проте подібні полумиски з горнів неодноразово траплялися в Полтаві. Вони мають подібність черепків та форм. Це дозволяє припустити, що описаний варіант теж є місцевою продукцією.

У *варіанта в* на крисах містяться складна орнаментальна схема з крапок, квіток, трикутників і рисок (мал. 213; 211: 1).

Варіант г, який необхідно додати до цієї схеми, відрізняється лише крисами, на які нанесено брунатно-зелені квіти (*«стовпова мальовка»*), простір між якими утворює трикутники, в які вписано кола з брунатною крапкою (мал. 216). Оздоблення крис перегукується з багатьма фрагментами, у тому числі й з горнів.

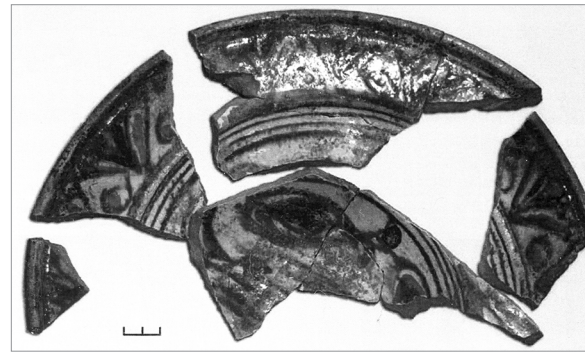

Мал. 216
Фрагменти полумиска.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрівка, накапування, мальовка.
Полтава (Миколаївська гірка). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, мал. 55]

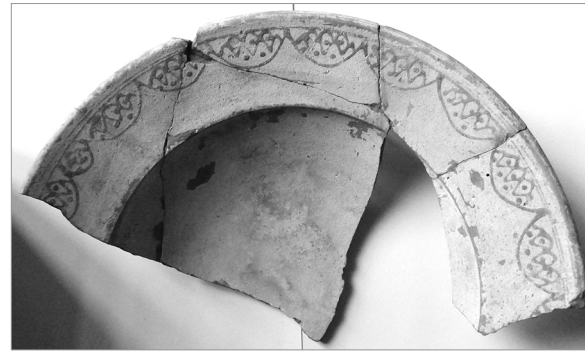

Мал. 217
Фрагмент тарілки.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 7x19,9 см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Розкопки Юрія Пуголовка. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14024/1-4.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

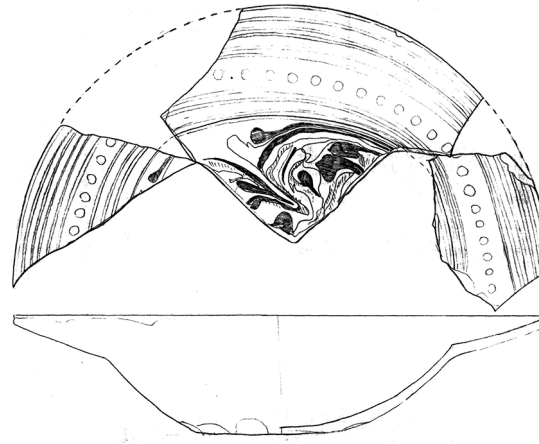

Мал. 215
Полумисок.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрівка, мальовка, накапування, 8,6x34 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Т3.
Публікується вперше

Тип 3 – багато декорований: на дзеркалі – чотири стовпові квітки, а на крисах – концентричні смуги, між якими чергуються сосонки та схожі на лиштву елементи (мал. 213; 190: 7). Варіантів цього типу нині не виділено.

Тарілки – полумиски з горизонтальними крисами, край яких потовщений або трохи загнутий усередину. Поширення в гончарстві набули з другої половини XVII століття [63, с. 71]. Вони порівняно рідко зустрічаються в спорудах XVIII століття, поступаючись чисельністю полумискам, від яких відрізняються більш вузькими крисами та пласкою внутрішньою поверхнею – дзеркалом. Форма глиняних

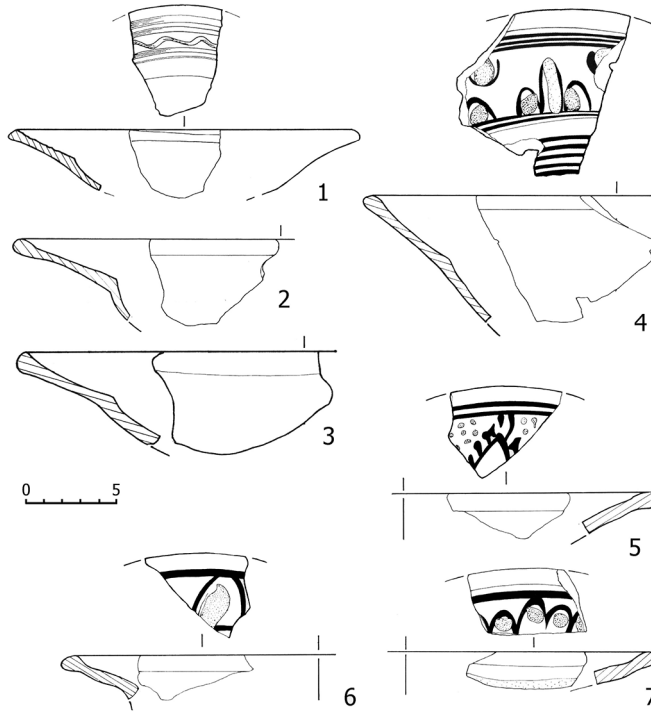

Мал. 218
Фрагменти тарілок.
Глина, ангоби, гончарний круг, ритування (1), мальовка (2-7).
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [338, рис. 6]

Мал. 219
Фрагмент миски.
Глина, полива,
гончарний круг, ритування,
накатування коліщатком, 7x11,8 см.
Полтава (Спаська церква).
Початок XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської
2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

тарілок є своєрідним переходом від полумисків до фаянсових і фарфорових тарілок, які наприкінці століття активно проникли у побут міщан (див. підрозділ 4.5).

Серед прикладів – уламок тарілки цього часу з розкопок, проведених по вул. Конституції, 4. *«Фрагмент посудини, із дзеркалом, вкритим*

1

2

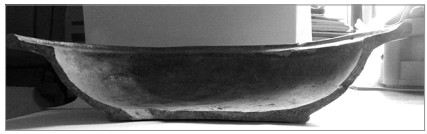

3

4

Мал. 220. Фрагмент миски (1-4)**.**
Глина, полива, гончарний круг,
штампування, 7x28Dx18d см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Розкопки Юрія Пуголовка.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А 14017.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 221
Фрагмент миски (1, 2).
Глина, полива, гончарний круг, вдавлення, фляндрівка, 17,5Dx9d см.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2010 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НД-267. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

білим ангобом та орнаментованим по краю крисів півколами, в які вміщено три ромби та накапування сірого ангобу» (мал. 217) [294, с. 109]. Ангоб, вірогідно, все ж не був сірим, а мав червоний відтінок, проте знебарвився в землі. Реконструйований діаметр вінець посудини – 32 см, діаметр дна – 9 см, висота – 7 см.

Два фрагменти з розкопок господарської ями домогосподарства по колишній Філіповій вулиці (нині – вул. Конституції, 13) (мал. 218: 5, 7) [338, с. 113, рис. 6] оздоблені підполив'яною мальовкою, стилізованою під рослинні мотиви – *«сосонки»*, *«виноград»*. Рідше трапляються ритовані орнаменти у вигляді ліній, смуг і кривульок, нанесені під вінцями та на крисах [338, с. 113, 114].

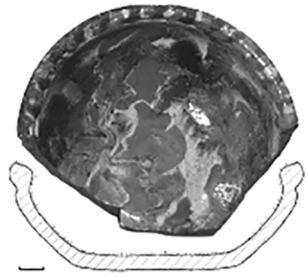

Мал. 222
Фрагмент миски.
Глина, полива, гончарний круг, вдавлення, фляндрівка.
Полтава (вул. Стрітенська, 22). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [330, рис. 23]

Тарiль – дуже пласка горизонтальна посудина, криси якої не виділено. З'явився з середини XVII століття [63, с. 71]. Ця форма відома в українському гончарстві, проте цілих форм у Полтаві поки що не виявлено.

За способом випалювання посудини поділяються на *теракотові* й *димлені*. Останні представлені в незначній кількості (мал. 198, 199) [138, с. 56, рис. 46; 338, с.114]. Їх прикрашали ритованими лініями під вінцями та лініями й кривульками на вінцях. Димлених полумисків, тарілок чи тарелів у нашаруваннях XVIII століття не виявлено.

Теракотові полтавські вироби досліджуваного періоду вирізняються черепком світло-жовтого або рудо-червоного кольорів, привізні зразки можуть мати колір поверхні та черепка, наприклад, від біло-жовтого чи білого аж до сірого (мал. 219, 220). Перегляд археологічно здобутих матеріалів дає можливість припустити немісцеве походження окремих виробів. Так, полумиски, в оздобленні яких використано фарби синього чи блакитного кольорів, на думку Остапа Ханка, є продукцією чернігівських майстрів [346, с. 61]. Хоча наявність таких мисок у заповненні горнів, значна їх кількість, віднайдена на території Полтави, дозволяють стверджувати, що не всі зразки є привізними. Варто їх розглядати як чернігівське *«запозичення»*.

Вірогідно, київськими запозиченнями є миски із зеленою поливою й штампованим орнаментом (мал. 219, 220). Як зазначила Олена Клименко, *«цікавими зразками столового посуду є полумиски й тарілки, прикрашені заглибленими візерунками, виконаними багаторядною гребінкою, відбитками штампа або зубчастим коліщатком і вкриті поливами двох кольорів: жовтою і зеленою. Центральну частину посудини обливали жовтою поливою (жовто-брунатною), розгорнену частину стінок – зеленою (або навпаки). Подібні полумиски й тарілки виробляли майстри більшості західноєвропейських країн»* [159, с. 902]. Ймовірно, саме до таких виробів належить фрагмент із розкопок біля Спаської церкви (мал. 219).

Унікальним зразком є віднайдений фрагмент полумиска, оздобленого штампованим орнаментом (мал. 220) [294, рис. 56]. Аналогії йому відомі з Києва та Переяслава, де зафіксовано

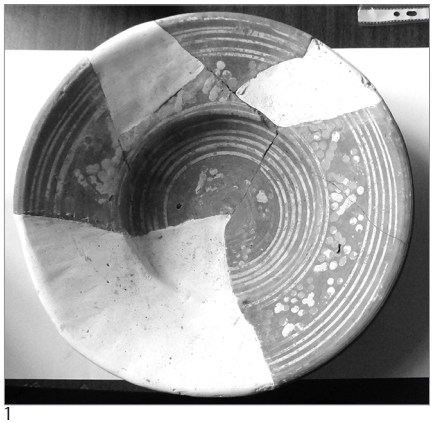

1

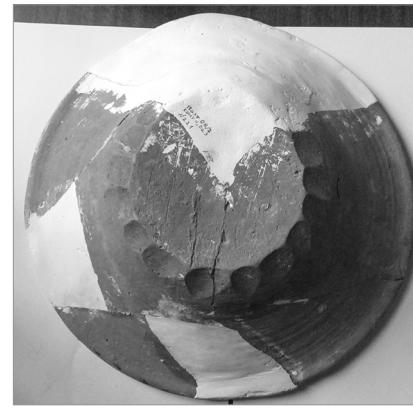

3

2

Мал. 223
Полумисок (1-3).
Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, накапування, 7,7х28,7D см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Розкопки Юрія Пуголовка.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А14019.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

виробництво таких посудин на початку – у середині XVIII століття [340, с. 152-153].

Ще одне, поки що нез'ясоване питання про культурні запозичення порушує знахідки двох фрагментів маленьких мисок із фляндрівкою на дзеркалі та вінцях і вдавленнями на краю вінець. Їх виявлено по вулиці Стрітенській, 22, та проспекту Першотравневому (мал. 221, 222) [330, рис. 23]. Вироби датовано XVIII століттям. Вони мають багато спільного з полтавськими мисками – колір черепка, елементи фляндрівки, зрізи утора. Згідно з дослідженням Галини Івашків, аналогічні посудини продукував львівський цех у XVI–XVII століттях. Знахідки таких виробів відомі як у Львові, так і в Тернопільщині [155, с. 111-112, мал. на с. 112].

Таким чином, для Полтави досліджуваного періоду були характерними теракотові світлого кольору миски з потовщеними вінцями, кутастим або згладженим бічним ребром; червоні за кольором черепка полумиски зі зрізами на денці. За об'ємом домінували

індивідуальні миски діаметром 27-34 см. Декорування теракотових виробів – дуже багате й розмаїте. Серед прийомів оздоблення – мальовка, фляндрівка, ріжкування, накапування, обливання білим чи червоним ангобом. Дзеркало мисок покривали білим ангобом, поверх якого наносили орнаментальні композиції з пасків і кривульок брунатним або рудим ангобом. У деяких випадках використовували поливу зеленого або рудого кольорів, яку наносили накапуванням або покривали дзеркало виробу [338, с. 114].

Білий ангоб на мисках застосовували у двох варіантах. По-перше, для мальовки окремих елементів: крапки, утворені накапуванням (інколи згруповані в трикутники), паски, смуги, кривульки (мал. 223). По-друге, дзеркало й криси полумисків покривали білим ангобом як тло, а вже по ньому наносили строкату мальовку ангобами червоно-рудого й синьо-зеленого кольорів, а зверху – прозору поливу [294, с. 109]. Останній варіант декору чисельно домінував.

Вірогідно, місцевими були полумиски, які мають таку орнаментальну схему: тло вкрите білим ангобом, на крисах – ряди смуг зеленої поливи, між якими ряд крапок, виконаних накапуванням коричнево-рудою поливою; дзеркало оздоблене фляндрівкою коричневою, рудою та зеленою поливами.

Миски якнайкраще ілюструють розмаїття культурних взаємовпливів та напрямки здійснення простого територіального товарообігу. Водночас, вони наштовхують на питання про виразні регіональні відмінності в гончарстві, шляхи запозичень – обміну майстерністю чи товарами тощо, адже серед полтавських матеріалів простежуються посудини, аналогічні знахідкам ранішого часу з Північного Причорномор'я, Львівщини, Тернопільщини, Чернігівщини та Київщини.

4.2. КАХЛІ

Кахлі в українському гончарстві посідають окреме місце. За формою з-поміж них виділяють посудиноподібні, ґратчасті й коробчасті, а за місцем розташування на печі їх можна поділити таким чином:

- *стінні* (найпоширеніший тип, яким облицьовували основне тло печі; у мистецтвознавчих працях такі кахлі отримали назву *«виповнюючі»* [208, с. 43]);
- *кутові* (призначені для викладання кутів; становять своєрідне поєднання однієї цілої стінної кахлі та її половини);
- *пояскові* (прямокутні кахлі для поділу ярусів печі);
- *карнизні* (складної рельєфної форми кахлі або фігурно вирізані, які увінчували верх печі; їх ще називають *«коронками»*) (таблиця 13).

Таблиця 13
Типологія кахель

Кахлі		
Посудиноподібні	**Ґратчасті**	**Коробчасті**
Мископодібна Горщикоподібна	Карнизна Кутова Стінна Пояскова	Карнизна Кутова Стінна Пояскова

Усі вироби XVIII століття належать до типу коробчастих. За технікою декорування вони поділяються на рельєфні й мальовані, теракотові й полив'яні*. Виготовляли їх на гончарному крузі. Спочатку формували пластину, на яку потім шляхом відтискування за допомогою спеціальної дерев'яної матриці з негативним вирізаним орнаментом наносили рельєфний візерунок. Окремо виготовлену

** Для детального з'ясування аспектів технології виготовлення, типології тощо раджу скористатися останнім узагальнюючим дослідженням українського кахлярства Агнії Колупаєвої [208]*

румпу*, краї якої загинали, доліплювали до зворотного боку лицьової пластини. На внутрішньому боці стінних коробчастих кахель майже завжди можна помітити концентричні кола, що з'явилися від пальців гончаря під час повільного обертання гончарного круга, та сліди від тканини. Оскільки кахлі відтискували у формах, які могли бути скопійованими чи виготовленими на замовлення, авторство творів простежити важче, ніж у мальованої кераміки, де *«руку майстра»* видно одразу. У цьому випадку критерієм для атрибуції може бути вирішення румпи. Відмінності в її формі (із завернутими вона краями чи без них) та способі кріплення до лицьової пластини можуть свідчити про виготовлення кахель різними майстрами.

Чимало імпортованих і місцевих виробів, які побутували за доби пізнього середньовіччя та раннього модерну, неодноразово ставали об'єктом опису, вивчення, аналізу, типологізації в працях мистецтвознавців, археологів, етнографів і керамологів. Накопичена нині значна кількість матеріалів, навіть у межах окремих гончарних осередків унеможливлює подальший їх розгляд лише шляхом нагромадження прикладів. Лише в Полтаві колекція кахель та їхніх фрагментів складає близько кількох тисяч одиниць. Докладними описами кахель рясніють усі археологічні публікації, присвячені введенню до наукового обігу матеріалів із розкопок різних житлових і господарських об'єктів полкового міста [84; 89; 152; 153; 160; 161; 216; 237; 236; 23; 263; 264; 40; 39; 38; 295; 293; 46; 315; 52; 328; 329; 137; 331; 48; 49; 50; 138; 51; 52; 54; 332; 339; 55; 345]. Упродовж десятиліття я теж активно публікувала нові знахідки архітектурно-будівельної кераміки з полтавських терен [178; 180; 18; 188; 191; 195; 194; 196; 181; 197; 203; 236; 238; 23; 106]. Тому в цьому підрозділі зупинюся на загальних міркуваннях з приводу кахлярства в цей час і найяскравіших зразках кахельного виробництва з Полтави, а тих, хто потребує пошуків аналогій, статистичних і кількісно-описових характеристик, відсилаю до публікацій за вищезазначеними посиланнями.

* ***Румпа*** *– частина виробу, що кріпиться до лицьової пластини і вставляється в піч; вона має вінця – краї, часто потовщені, та стінки – частина румпи від вінець до місця кріплення її до лицьової пластини. Інколи імпортні кахлі мали ребро – додаткові частини, які кріпилися у внутрішній частині виробу до румпи (або замість неї) і пластини*

Кахлі на українських землях є європейським запозиченням. Питання часу й шляхів їх появи на українських землях дискусійне й неоднозначне*. У Лівобережній Україні вони поширилися після входження цих земель до складу Речі Посполитої. Привезені шляхтою популярні європейські зразки швидко засвоїли місцеві майстри. Розпочався бурхливий розвиток кахлярства. Попри думку мистецтвознавців щодо утвердження нових форм у кахлярстві XVII–XVIII століть [208, с. 158], на українських теренах не було витворено жодної специфічної форми кахель, а тим більше під впливом національних чинників. Форма кахель зумовлювалася їхньою функцією – місцем розташування на печі. А от щодо декорування спостерігаємо яскраву самобутність – регіональну й хронологічну. Місцеві майстри використовували як сюжети й мотиви, популярні в Європі та в інших сусідніх землях, так і декоративні елементи, традиційні для інших типів глиняних виробів. А цей мікс, трансформуючись, помножуючись на численні авторські інновації, дійсно витворив неповторний феномен – українську кахлю.

У XVIII столітті в мистецтві панував стиль бароко. Він яскраво проявився в кахлярстві, у тому числі Гетьманщини, де утвердилися рельєфні кахлі, тобто оздоблені відтиснутим у формі низькобарельєфним зображенням, які чисельно домінували. Зображення на кахлях більш стилізовані, символічні та динамічні, ніж це притаманно пам'яткам українського барокового малярства. XVIII століття – час значного розквіту саме рельєфного кахлярства не лише Гетьманщини, а й усіх українських земель. З середини століття з'явилися, а надалі почали домінувати мальовані кахлі, тоді як рельєфні – зі спрощеним орнаментом, переважанням геометричних мотивів, зменшенням варіантів орнаментування – втратили свої позиції, проте залишилися в асортименті кахельників (особливо Лівобережного Придніпровського регіону) (мал. 224, 225).

Отже, у XVIII столітті розпочалися зміни в кахельному виробництві, пов'язані з поширенням мальованих кахель, які прийшли в Гетьманщину з Європи. Зміни в матеріальній популярній культурі європейського суспільства були пов'язані, зокрема

** Цей аспект історії гончарства виходить за межі цього дослідження. Мої міркування з означених питань викладено в рецензіях [182; 187]*

Мал. 224. Кахля кутова (1, 2).
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 34,5х30,5х19 см.
Полтавщина. Друга половина XIX – початок XX століття. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 111. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 225. Кахля кутова (1, 2).
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 34,5х25,5х13,5 см.
Полтавщина. Друга половина XIX – початок XX століття. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 15. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

й зі змінами у виробничому процесі. Відбувалося виокремлення ремісничих центрів – посудних, кахлярських, які задавали моду на ті чи інші вироби. Так, у XVII–XVIII століттях досягло піку виробництво кахель у Нідерландах – таких центрах, як Лейварден, Гарлем, Амстердам і Дордрехт [69, с. 264]. Зростання попиту зумовило збільшення кількості виробленого, а це у свою чергу призвело до стандартизації та уніфікації.

Цехове ремісництво, що було глибоко індивідуальне (ремісник невеликого містечка, якщо й не працював за прямим замовленням, то добре знав уподобання своїх сусідів, тому так чи інакше підлаштовувався під них), змінилося стандартизованим машинним виробництвом. Упродовж XVIII століття, за спостереженнями Пітера Берка, дизайн голландських кахель поступово спростився до кількох ліній; було запроваджено напівмеханізовані технології [69, с. 264]. На той час у Гетьманщині механізація ще не дійшла до кахлярства. Виробництво продовжувалося традиційним способом. Проте стрімке поширення мальованих кахель, запровадження подекуди на межі XVIII–XIXстоліть мануфактур позначили настання нової доби в розвитку цього виду гончарства.

За статистичними підрахунками Юрія Пуголовка та Євгена Калашника матеріалів із розкопок передвалля Полтавської фортеці (вул. Конституції, 4) більшість складали стінні кахлі – понад 85 %, карнизні – 11 %, кутові – 3,6 %. Таке співвідношення збігається

Мал. 226
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22,2x8,8 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 18-а). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка 2013 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14075/1. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

1
2

Мал. 227
Фрагмент кахлі (1, 2).
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 19,9x13,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 18-а). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка та Юрія Пуголовка 2013 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14075/2.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

із загальними показниками по місту й підтверджує висновок про те, що *«у Полтаві побутували типові для епохи груби з плінтусом, цоколем і дзеркалом, розмежовані вузькими карнизами. Більшу частину поверхні таких опалювальних пристроїв вкривали саме лицьові кахлі, кількість карнизних – варіювалася у залежності від форми печі та кількості карнизів, кутових, що обмежували ширину пічної стінки з двох боків, – необхідно було ще менше»* [294, с. 110].

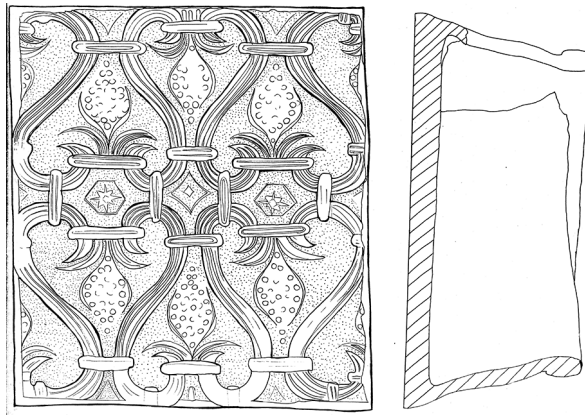

Мал. 228
Кахля.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22x19x14 см.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [194, мал. 1: 4]

Мал. 229
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 18,7х11,2 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 230. Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 30х17см. **Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.** Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.Публікується вперше

Мал. 231. Фрагменти кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 6,7х5,5; 5,5х4,6 см.
Полтава. XVIII століття.
Знахідки зі зборів Галини Сидоренко.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 1248.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

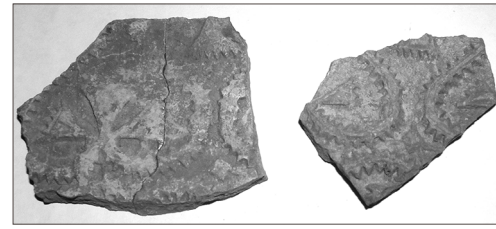

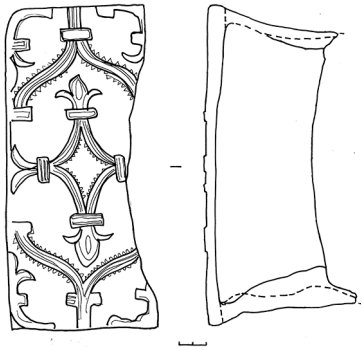

Мал. 232
Декор лицьової пластини кахлі.
Глина, гончарний круг, формування, відтискування, 20,1х12,2х5,2 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 11234/6.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

У Полтаві віднайдено як місцеві, так і привізні *стінні* кахлі. Вочевидь, місцеве виробництво кахель у місті існувало. На це вказують як знахідки цих виробів у горнах, так і порівняння кахель, виявлених у різних частинах міста, що дозволило виділити низку сюжетів чи типів орнаментації, притаманних осередку. Місцеві вироби – це рельєфні теракотові кахлі з кількома типовими декоративними композиціями. Традиційно виділяють такі їх види: це кахлі з геометричними, рослинними, змішаними (геометрично-рослинними) і сюжетними рельєфними візерунками. Перегляд зразків свідчить, що в Полтаві у XVIII столітті користувалися популярністю кахлі, оздоблені рослинними мотивами, оскільки вони кількісно переважають серед знахідок.

З кінця XVII – початку XVIII століття, як і в інших містах Наддніпрянщини [218, с. 86], поширилися безрамкові кахлі з *«килимовим»* орнаментом, тобто весь простір печі був ніби єдиною композицією, складеною з багатьох повторюваних. Візерунок кахлі *«виходив»* за межі виробу, з'єднуючись із декором розташованих навколо ідентичних кахель. За типологією Лариси Виногродської, їх можна віднести до другого підтипу другого типу кахель із орнаментованою лицьовою пластиною, що побутували з кінця XVII – до кінця XVIII століття: з квадратною або прямокутною лицьовою пластиною, без *«оконтурюючої рамки»* [93, с. 3-6]. Цей тип у Гетьманщині набув неабиякої популярності. У XVIII столітті домінували барокові кахлі з характерним волютоподібним рослинним орнаментом: переплетені картуші, пагони, виноградні грона, листки. У місті їх віднаходили неодноразово. На думку Юрія Пуголовка та Євгена Калашника, яку я поділяю, у другій половині XVII – XVIII столітті в Полтаві найбільшого поширення набула піч з одноманітним *«килимовим»* декором [294, с. 110].

Наприклад, орнамент із *S*-подібних завитків і виноградних грон, перев'язаних стрічками, прикрашав понад 300 фрагментів різних типів за формою кахель (цей малюнок зустрічається на кахлях майже в усіх частинах полкової Полтави, зокрема у горнах, досліджених 2007 року), що вказує на існування повних пічних наборів такого типу (мал. 226-228, 249: 1) [157, с. 93]. Кахлі подібного типу мають кілька варіацій, які відрізняються окремими елементами:

Мал. 233
Кахля.
Глина, гончарний круг,
відтискування, 23,3x21,8x7,8 см.
Полтава
(подвір'я Полтавського
краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського).
Перша половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 234
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, 22x10 см.
Полтава (подвір'я Полтавського
краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського).
Перша половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 235
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 28x16,8 см.
Полтава (Спаський майдан).
XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської
2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

■ **Мал. 236**
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 12,6х14,5 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

■ **Мал. 237. Фрагмент кахлі.**
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13141.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

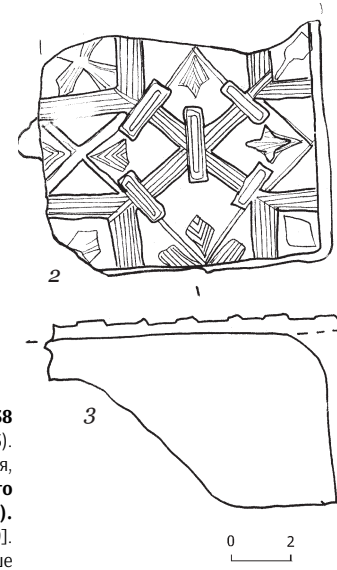

■ **Мал. 238**
Фрагмент кахлі (1-3).
Глина, гончарний круг, формування, відтискування, 20,1х12,2х5,2 см. **Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.** Розкопки Романа Лугового [130, мал. 29].
Малюнок Оксани Коваленко (2, 3). Публікується вперше

Мал. 239
Фрагмент кутової кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 25,5x11,5x8,5 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

чи то зубцями на завитках і відсутністю грон винограду (мал. 229, 230), чи то волошкою замість грона тощо (мал. 231).

Стилістично подібними є й інші кахлі (мал. 232, 233, 249: 2) [194, с. 93, мал. 1: 3; 332, мал. 1: 6]. Так, кілька великих фрагментів кахель також прикрашено *«килимовим»* орнаментом. Розміри цілих форм – 27x21,8 см. Довжина румпи – 7,8 см. Її прикріплено до лицьової пластини, товщиною до 1 см, під гострим кутом. Завершується румпа валиком довжиною до 2 см, утвореним у результаті загортання

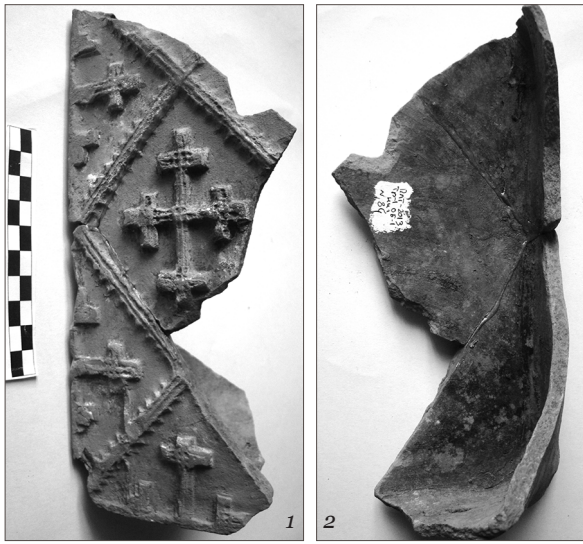

Мал. 240
Фрагмент кахлі (1, 2).
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22x9,6 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 18-а). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка та Юрія Пуголовка 2013 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14076.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 241
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 6,3х5,7 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2). XVIII століття. Розкопки Юрія Пуголовка та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, НДА 281.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 242
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 21,5х16,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно 2). Перша половина XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А 14009.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

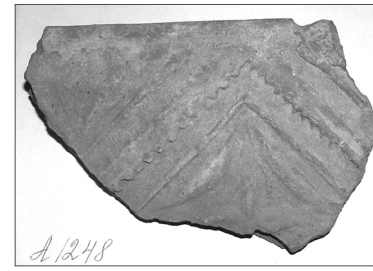

Мал. 243
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 10,3х7 см.
Полтава. XVIII століття.
Розкопки Галини Сидоренко.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А 1248.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

частини глини назовні. Орнаментований простір кахлі умовно поділено вертикальною віссю симетрії на дві однакові композиції, плавно з'єднані сторонами видовжених шестикутників. Центральну вісь вирішено у вигляді стилізованої колони. У центрі кожного шестикутника знаходиться видозмінений ромб. Кути цього ромба увінчуються перемичками й стилізованими трипелюстковими квітами лілеї. Елементи таких же ромбів із квітами розміщено

на верхньому й нижньому боках кахлі. Фрагменти можуть відрізнятися окремими елементами орнаменту та наявністю чи відсутністю невисокої рамки по обрису виробу. Саме наявність рамки дала можливість датувати кахлі з вулиці Спаської (розкопки 1990 року) серединою XVII – початком XVIII століття. На виробах із господарської ями № 3 з подвір'я Полтавського краєзнавчого музею (розкопки 2005 року) рамки немає, візерунок вільно *«виходить»* за межі пластини. У композиції також з'явилося більше барокових рис, нових елементів – зубців, квіток, ліній. Ці фактори, зіперті на датування супутніх в ямі матеріалів, дають можливість віднести описані зразки архітектурно-декоративної кераміки до середини – другої половини XVIII століття. Отже, існує можливість простежити довготривалість побутування в Полтаві цієї орнаментальної композиції та її видозміни в часі.

Ще один розповсюджений тип рослинного *«килимового»* орнаменту виявлено на кахлях, лицьова пластина яких вкрита звивистими пагонами з розгалуженими завитками у вигляді стилізованих квітів лілей, мальв, *«левиних пащ»*, трансформованого листя аканта, довгого зубчастого листя та дубового листя (мал. 233-236). Їх віднайдено в горні 1964 року та в горні № 1 2007 року, а також у кількох розкопах центральної частини міста, що, безумовно, засвідчує місцеве виробництво в першій половині століття [181, с. 9, мал. 5: 4; 194, с. 93; 137, с. 66-67]. Ближче до кінця століття цей тип трансформувався в більш реалістичний рослинний візерунок (мал. 237).

Яскравим поєднанням рослинного й геометричного орнаментів теж *«килимового»* типу є стінні безрамкові кахлі, простір яких заповнено сіткою з перемичками, що утворює ромби, в які вписано квіти (мал. 24, 25, 238-239). Загалом, ромбічна сітка доволі характерна для кахель XVII–XVIII століть. Подібне вирішення сітки та аналогічність окремих елементів орнаменту, окрім Полтави [див., наприклад: 137, с. 69, мал. 1: 12; 294, рис. 29: 1, 63: 3; 134, с. 55], відомі на кахлях з Новгорода-Сіверського [91, с. 55, рис. 5: 8], слободи Мохнач [145, с. 58, рис. 1: 10], Черкас [218, рис. 126: 1]. Це не повні аналоги кахель з вищеописаними, оскільки виконання окремих однакових елементів мало свої особливості, але головна композиція незмінна.

■ **Мал. 244**
Фрагмент кахлі. Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22,5х9,7 см.
Полтава (Спаський майдан). Початок XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

1

2

■ **Мал. 245**
Фрагмент кахлі (1, 2).
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 30х23,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А 13140.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

■ **Мал. 246**
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 29,5х15,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, НДА 281.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 247
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 22х18 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка
та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, НДА 281.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 248
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 24х14 см.
Полтава (Спаський майдан).
Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, Т3.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

До виробів з геометричним декором належать так звані *«хрещаті»* кахлі. Це особливий різновид *«килимового»* декору, який набув популярності в Полтавщині від третьої чверті XVIII століття – синхронно з його поширенням у Київщині та Чернігівщині. Такі кахлі орнаментовано рельєфною діагональною сіткою, у чарунки якої вписано прямі 12 кінцеві хрести. Сітка утворена трьома лініями, дві з яких із зубцями [18, с. 798]. Такі вироби відомі й з розкопок гончарних горнів XVIII століття. У Решетилівці виявлено значну кількість аналогічних хрещатих кахель, що може свідчити поширеність подібного орнаментального мотиву на території Полтавщини у XVIII столітті [237, с. 122; 294, с. 110]. Варіантом є кахлі

з хрестами *«тевтонського»* типу в ромбах, утворених діагональними прямими [294, рис. 25: 2, 63: 1, 81: 1; 181, с. 56].

Різновидом описаних кахель є вироби з горнів, досліджених 2007 року, орнамент лицьової пластини яких є рельєфною діагональною сіткою із зубчастих ліній. В одному випадку її всередині заповнено шестипелюстковими розетками квітів (мал. 242), в іншому – на перехресті ліній розміщено чотирипроменеві хрести з палеток лілій (мал. 243) [137, с. 107]. До цього різновиду належать і кахлі з розкопок поблизу Спаської церкви, орнамент яких виконано таким чином: пелюстки обрамляють зубчасті лінії, унаслідок чого утворюється композиція з мінімум чотирьох симетричних чотирипелюсткових квіток (мал. 244).

З початку XVIII століття в Гетьманщині набув поширення *«мотив вазона з квітами»*. Це зображення – *«ваза для квітів»* (*«albarrada»*) – повторювана тема в європейському мистецтві XVII–XVIII століть, мала символічну функцію й виражала богословську алегорію надії. Популярність кахель з таким мотивом охопила значні території. Так, вони відомі за матеріалами з Гродна, Вільна, Полоцька, Москви, Києва, Новгорода-Сіверського, Черкас, Чернігова [194, с. 95; 208, с. 166-167]. У Гетьманщині ці вироби побутували з середини XVII століття. Ірина Штанкіна розподілила чернігівські кахлі з вазонами на дві групи: рослини у вигляді букета та дерева з бічними гілками. Перші є ренесансно-європейським запозиченням, другі, як стверджує дослідниця, – місцевим витвором на *«фольклорній основі»* [208, с. 166; 355, с. 12]. Полтавські знахідки таких кахель здебільшого представлені саме букетним варіантом. Вони мають різні варіації в елементах, насиченості квітами, деталями, зображенні підніжжя, наявності рамки тощо (мал. 245-248).

Іноді трапляються сюжетні композиції з реальними, релігійними чи міфологічними образами. Розглянемо пам'ятку, яка є унікальним зразком кахельного виробництва майстрів полкового міста Полтави 1760-х – 1790-х років. Місцеве виготовлення подібних кахель засвідчує віднайдення у місті аналогічних фрагментів 1997 року: на Мазурівці – території Нової фортеці (нині – просп. Першотравневий), на передгородді фортеці (вул. Конституції, 2), північно-західному передмісті (район Сонячного парку) [196, с. 291-292, рис. 1; 195, с. 96, рис. 1: 9; 18, мал. 31; 160, с. 68]. Попри відсутність

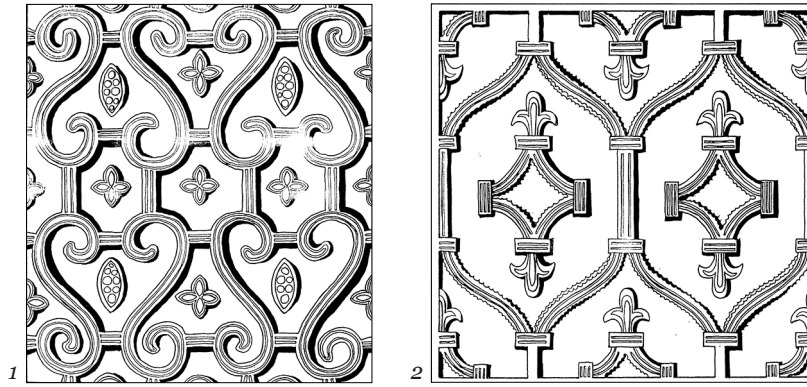

Мал. 249
Рельєфний декор кахель. Полтава. XVIII століття. Промальовка Ірини Суховської [332, мал. 1: 5, 6]

цілого зразка, сюжет вдалося реконструювати (мал. 260, 261). Простір лицьової пластини кахлі поділено на дві частини, обмежені трьома колонами доричного ордера, які зверху перекриті куполоподібним арковим склепінням. Колони мають відростки – листя та пагони на *«стовбурі»*. Центральна колона має розгалужену верхню частину у вигляді гілок, що з'єднуються з іншими та заповнюють верхній простір зображення. В архітектурному вирішенні колон та арок відчуваються впливи, притаманні ренесансним зразкам. Обабіч середньої колони зображено дві чоловічі постаті, звернені одна до одної. Одягнені вони в козацьке вбрання: довгі жупани, підперезані поясами, широкі штани, заправлені в чоботи. Наявний ряд ґудзиків, хоча чітко вони не проглядаються, що пояснюється стиранням дрібних деталей різьблення через численне використання дерев'яної форми, в якій відтискувалися вироби. На ногах у чоловіків довгоносі чоботи з невисокою халявою та незначним підбором. На голові лівої фігури – висока шапка зі смушевою оторочкою, увінчана хрестом. Одяг помережений горизонтальними, вертикальними й косими лініями, що, ймовірно, передають фактуру тканини. Обидві фігури тримають у піднятих правих руках шаблі. За спиною лівої постаті зображено півмісяць. На фрагментах із Сонячного парку над обома руками наявні шестикутні зірки. Питання смислового навантаження сюжетного зображення надзвичайно цікаве й

відкриває простір для трактувань. У кахлярстві Гетьманщини був поширеним сюжет битви козаків із татарами [318, с. 302]. У цьому випадку його можна пояснити через символи: хрест на шапці символізував козака-християнина, півмісяць за спиною татарина – воїна-мусульманина. Можливо, сюжет має давніші корені, які сягають дохристиянських вірувань. Серединна колона та арки можуть бути своєрідною стилізацією *«дерева життя»*, яке вміщували в сакральному центрі всесвіту. Горизонтальна структура його утворювалася, власне, деревом та об'єктами навколо нього. У плині часу архаїчний зміст символів хреста як сонця, світлого дня та місяця як ночі зазнав новітніх нашарувань, трансформувавшись відповідно з новою історичною добою. Тому фігури мають вигляд саме козака й татарина. Звісно, треба зважити, що такий *«переклад»* уявлень, відображених в іконографії, містить елемент самовпевненості й фантазування. У цьому випадку світ уявлень у більшості неписемних людей міста XVIII століття, про який фактично немає надійних свідчень, виявляється вкрай загадковим. Окрім того, констатую, що в цій сфері зроблено дуже мало. Тому важко сказати, що напевне означали такі зображення для сучасників – звичайних тогочасних міщан. Що з ними асоціювалося? Слушним є запитання Пітера Берка, уміщене з аналогічного приводу, – *«чи частота зображень вояків у популярному мистецтві XVIII століття означала, що простолюд схвалював війни?»* – і відповідь на нього – *«виглядає,*

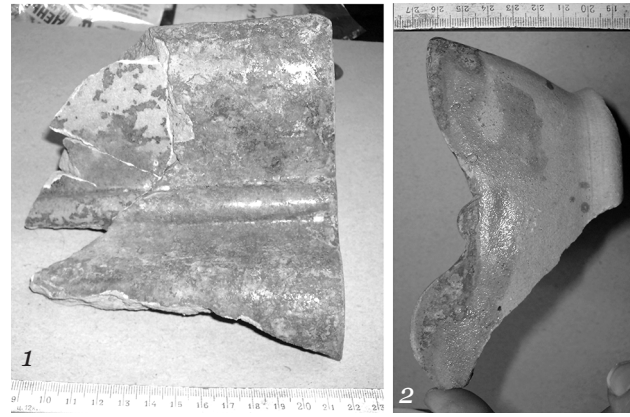

Мал. 250
Фрагмент карнизної кахлі (1, 2). Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, 13,5x11,5x7 см. **Полтава (вул. Конституції, 13). Друга половина XVIII століття.** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Фото Віталія Яремченка. Публікується вперше

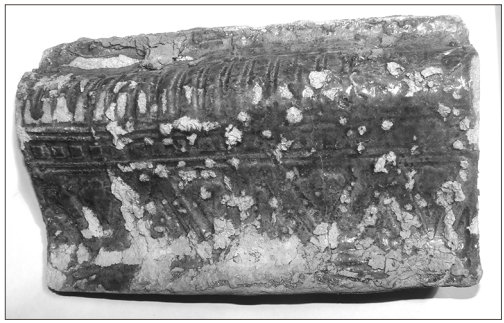

Мал. 251
Кахля карнизна.
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22х12,5 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, черінь горна № 1).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13843. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 252
Фрагмент карнизної кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 17х9 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [137, рис. 84: 2]

що повноцінний іконологічний аналіз об'єктів популярної культури – це справа майбутнього» [69, с. 86].

Аналогічних зразків кахель на території Гетьманщини поки що знайти не вдалося. Відомі лише паралелі в сюжетах: зображення обабіч *«дерева життя»* постатей в одязі, характерне для Наддніпрянщини XVII–XVIII століть [228, с. 22, рис. 16], двох козаків із шаблями, луком і стрілами [92, с. 32]. Обрамлення кахель у вигляді ренесансних колон та аркових склепінь непоодиноке. Його мають знахідки з Полтави* (мал. 262) [294, рис. 24: 3, 28: 4; 137, рис. 67: 1] та Білої Церкви [228, с. 32] тощо.

Ще одне цікаве зображення з ренесансним впливом, композиційно й стилістично дотичне до вищеописаного, –

** Мова йде про дві однакові кахлі з горна № 1/2007 року: збережена «частина гратчастої кахлі із заповнення передгорнової ями має орнамент, ідентичний кахлі з конструкції черені, – у вигляді широкої, описаної по колу смуги, від якої відгалужуються стилізовані строєні гілочки. В поле смуги вписані косі риски, всередині кола видно прорізані зубці» [137, с. 88, рис. 67: 1]*

«сирена» – можливо, місцевого походження. Фрагменти кахель з відповідним декором виявлено на вулиці Конституції, 13, та проспекті Першотравневому (мал. 45, 263) [137, с. 88, рис. 67: 1]. За різними фрагментами композицію вдалося реконструювати. Простір лицьової пластини поділено на дві частини. По центру – колона, що має відростки – листя та пагони на стовбурі й розгалужену верхню частину у вигляді гілок, що з'єднуються з іншими та заповнюють верхній простір зображення. Обабіч середньої колони зображено дві постаті: ліворуч – жіноча постать з піднятою вгору лівою рукою, разком круглого намиста на шиї та риб'ячим хвостом із добре промальованими деталями (лускою, плавниками), праворуч – вірогідно, чоловіча постать із перехрещеними ногами в гостроносих черевиках. Побіля них донизу спадає листя аканта. Зображення обмежує одноступінчаста рамка.

Одна кахля вкрита жовто-зеленою поливою, інша – теракотова. Аналогії кахлі поки що віднайти не вдалося, але сюжет може бути трактований як зображення сирени та музиканта. Образ сирени, яку часто зображали з риб'ячим хвостом, відомий з давньогрецької літератури, набув нового прочитання в європейському мистецтві нової доби.

Ще один популярний у Полтаві сюжетний мотив – *«лев та грифон»* (мал. 46: 1). Малюнок узагальнено можна описати так: тварини стоять на задніх лапах, мордами звернені одна до одної, з простягнутими перед собою передніми лапами з розчепіреними пазурами. Довгі тонкі хвости, пропущені між ногами, обвивають таз. З розкритого дзьоба грифона виглядає довгий висолоплений язик, шия та передня частина тулуба вкриті *«лускоподібним пір'ям»*. Крила підняті догори. Голова лева, з розкритою пащею та висолопленим язиком, вкрита гривою. Між головами вміщено п'ятипроменеву корону. У верхніх кутах лицьової пластини нанесено семипроменеві зірки. Між тваринами на рівні задніх лап – трипелюстковий бутон *«лілії»* із заглибленням усередині. Від нижнього краю пластини з однієї точки симетрично виходять у протилежні боки два пагони, що дугою опускаються до нижніх кутів пластини. У зображенні можливі варіації: замість лева – людина, рельєфні крапки великого діаметру та пагони-вензелі [294, с. 94]. Це зображення докладно проаналізував Олександр Пашковський, який навів аналогії

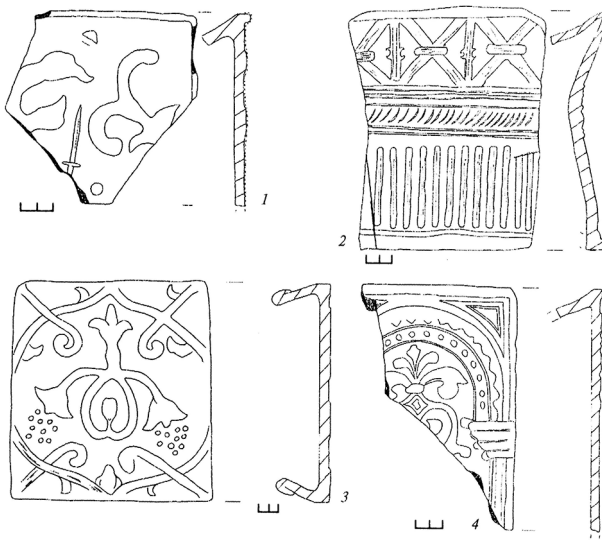

Мал. 253
Фрагменти кахель та кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 28: 1-4]

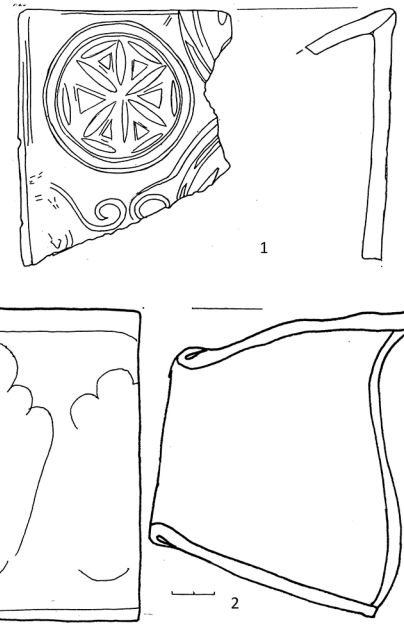

Мал. 254
Фрагменти кахель.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення.
Полтава (Соборний майдан). XVIII століття [193, рис. 1: 4, 6]

Мал. 255
Кахля карнизна. Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 23х15 см.
Полтавщина. Друга половина XIX століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КС 22.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 256
Фрагмент карнизної кахлі.
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, 18х15 см.
Полтава (вул. Конституції, 13).
Друга половина XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НДА.
Фото Віталія Яремченка. Публікується вперше

з Решетилівки, сіл Мельники (Мотронинський монастир), Худяки, Леськи, що в Черкащині, порівнявши їх із чеськими кахлями [277; 235, с. 90]. Подібний сюжет із зображенням грифона виявила Світлана Юренко під час дослідження гончарного горна кінця XVII – початку XVIII століття в Свиридівці Лохвицького району, що в Полтавщині [160, с. 67].

Композиції інших сюжетів кахель поки що не можна відтворити повністю. Так, наприклад, вкритий зеленою поливою уламок із вулиці Конституції, 4, містить зображення руки з мечем, навколо якої рельєфні крапки великого діаметру й пагони-вензелі. Композиція обмежена вузькою високою рамкою, здебільшого втраченою (мал. 253: 1) [294, с. 59, рис. 28: 1]. Інший фрагмент кахлі відображає вершника зі списом і лева. Їх обрамлено стилізованим рослинним орнаментом, а поверхню кахлі вкрито темно-зеленою поливою [294, с. 59, рис. 38: 4].

Ще один – *«це фрагмент пластини із частиною румпи лицьової коробчастої кахлі з вузькою рамкою скраю, орнаментованої*

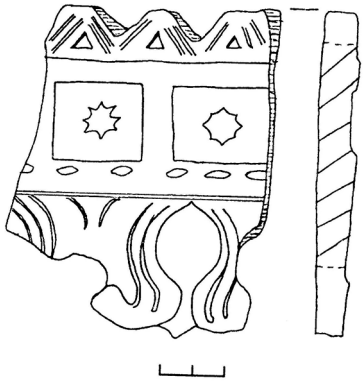

Мал. 257
Фрагмент кахлі-*«коронки»*.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення.
Полтава (вул. Конституції, 4).
Друга половина XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 38: 5]

Мал. 258
Фрагмент кахлі-*«коронки»*.
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, 17,5х10,5 см.
Полтава (вул. Конституції, 13).
Друга половина XVIII століття.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НДА.
Фото Віталія Яремченка.
Публікується вперше

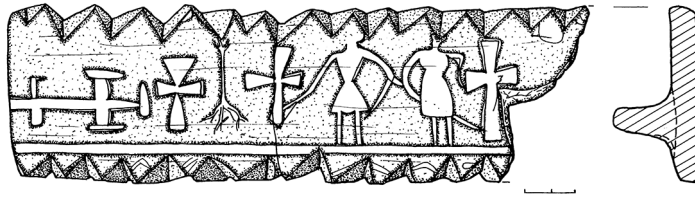

Мал. 259
Фрагмент поясової кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, ліплення, 22,5х6,5 см.
Полтава (Соборний майдан). Друга половина XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [197, мал. 1]

сюжетним малюнком із вершником та собакою» кінця XVII – XVIII століття. *«Вірогідно, на кахлі зображено різновид орнаментального мотиву «погоні», що з'явився у Подніпров'ї за литовських впливів та змішався із сюжетом про Георгія Переможця. Цей сюжет вже аналізувався Ларисою Виногродською, Дмитром Куштаном, Юрієм Пуголовком»* [255, с. 72, рис. 81: 3].

Окреме місце посідають кахлі з геральдичними елементами в декорі. Це можуть бути елементи на зразок геральдичного щита, уміщеного до центру барокової композиції [332, мал. 1: 3] Проте найпоширенішим було зображення геральдичного орла. Кахлі з орлами стали об'єктом окремого аналізу, здійсненого Дмитром Куштаном [220; 221]. У Полтаві фрагменти із зображенням орла трапилися в нашаруваннях XVIII століття (мал. 265) [294, с. 71; 84, с. 182-186, рис. 24: 14]. Два ідентичні фрагменти нижніх частин кахель з рельєфним геральдичним зображенням орла, що тримає

Мал. 260
Фрагменти кахлі.
Глина, гончарний круг, формування, відтискування, 20х12,7х11,5 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). Друга половина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

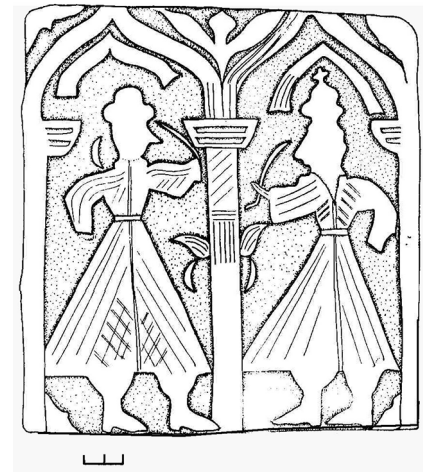

Мал. 261
Реконструкція зображення на лицьовій пластині кахлі XVIII століття [196, рис. 1]

Мал. 262
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення.
Полтава (вул. Конституції, 4).
XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка
[294, рис. 24: 2]

Мал. 263
Фрагменти кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 22х21,3 см.
Полтава (просп. Першотравневий, розкоп 2).
XVIII століття. Розкопки Юрія Пуголовка
та Олександра Супруненка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, НДА 282.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Мал. 264
Фрагмент кахлі.
Глина, полива, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 19х11см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка 2008 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 4556.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

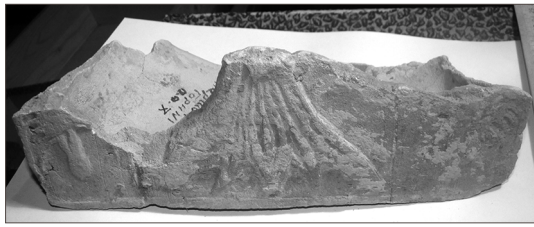

Мал. 265
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтискування, ліплення, 11,4х12,4 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 19, горно № 1).
Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка 2007 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, А 13830.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

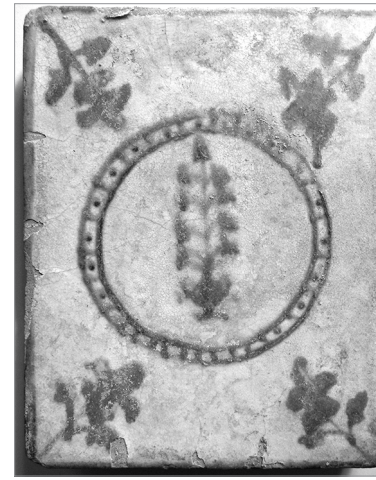

Мал. 266
Кахля.
Глина, полива, гончарний круг,
відтискування, ліплення,
мальовка, 25х18 см.
Полтава (вул. Конституції, 4).
XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка 2008 року.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, КС 4553.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

в правій лапі скіпетр, походять з горна № 1/2007 року [137, с. 88]. Їх, найімовірніше, виготовлено за допомогою однієї матричної форми.

Карнизні кахлі розподіляються на:

• коробчасті з *S*-подібним профілем;

• пласкі, фігурно вирізані *«коронки»*.

Їх робили теракотовими або ж покривами зеленою поливою.

Карнизні кахлі з *S*-подібним профілем могли бути неорнаментованими, особливо якщо їх вкривали зеленою поливою (мал. 250). Зазвичай же їхній декор відповідає стінним кахлям із переважанням геометричних візерунків. Типовим є своєрідний поділ композиції на дві окремі орнаментальні зони, відповідно до рельєфу профілю. Їх розділено лініями чи зображенням витого шнура.

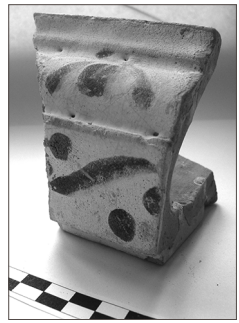

1

2

3а

3б

Мал. 267
Кахлі поясові (1, 2) **та карнизна** (3) **з одного пічного набору.**
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, кобальтова мальовка, 9x7x3,7; 15,5x2,5x11; 8x17x4,5 см. **Полтава (Спаський майдан). Кінець XVIII століття.**
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

У черені горна № 1/2007 року віднайдено вмуровану полив'яну карнизну кахлю, прикрашену рельєфним рослинно-геометричним орнаментом у вигляді трикутників, чотирикутників, смуг і стилізованих бутонів лілій (мал. 251) [137, с. 82].

З досліджених 2007 року горнів походять фрагменти теракотових карнизних кахель, прикрашених рослинними орнаментами: *«у одному випадку – із переплетіннями стебел; в іншому – поєднання закручених стебел, стилізованих квіток з листям аканта та розчленованою стрічкою»*, інші – прикрашені *«горизонтальними та вертикальними лініями, смугами, витим шнуром, «андріївськими» хрестами, перев'язаних стрічками, квадратами, трикутниками, лілія̈ми»*. Вони мають аналогії з розкопок пізніших об'єктів по вулиці Конституції, 4 та 13,

тому широко датуються XVIII століттям (мал. 252; 253: 2) [137, с. 90, рис. 67: 3, с. 107, рис. 84: 2; 294, рис. 28: 2].

Серед карнизних кахель, вкритих рослинними мотивами, найпопулярнішою є стилізація дубового листя (мал. 254: 2). Поширений з доби Відродження мотив дубового листя виразно позначився на українському, зокрема полтавському, кахлярстві, адже, окрім різночасових знахідок у культурному шарі Полтави, вони знайдені в розвалі печі й горні. Це переважно коробчасті карнизні кахлі зі стилізованим зображенням дубового листя або *«коронки»*, вирізані у формі листка (мал. 256) [91, с. 54, рис. 5: 1; 332, с. 70, рис. 1: 10, 14; 193, с. 51, рис. 1: 6; 194, мал. 1: 12; 294, рис. 24: 5; 208, с. 162].

У центрі колишньої фортеці, під час огляду будівельних траншей на Соборному майдані було виявлено котлован будинку XVIII століття з розвалом випалювальної споруди [193, рис. 1]. Основна частина печі, зафіксована в стіні та по дну траншеї, мала прямокутну в плані форму. Її довжина – 1,80 м. Верхню частину розвалу печі складалася із суміші суглинку, шматків печини, вугілля та майже

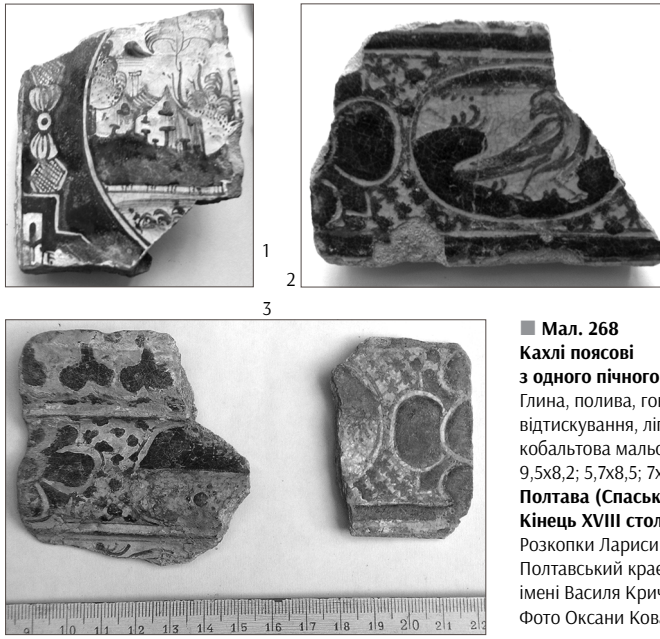

Мал. 268
Кахлі поясові
з одного пічного набору (1-3).
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, кобальтова мальовка,
9,5х8,2; 5,7х8,5; 7х7; 6,2х4,2 см.
Полтава (Спаський майдан).
Кінець XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко

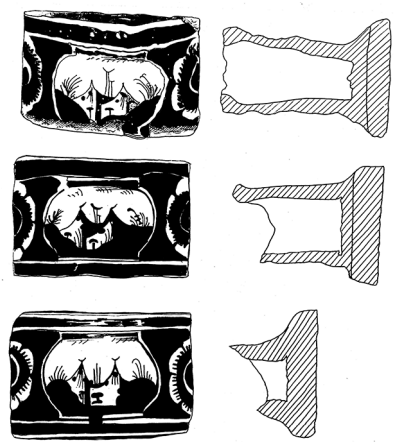

Мал. 269
Кахлі поясові з одного пічного набору.
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, кобальтова мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий).
Кінець XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка.
Малюнок Оксани Коваленко [195, додаток, с. III–VI]

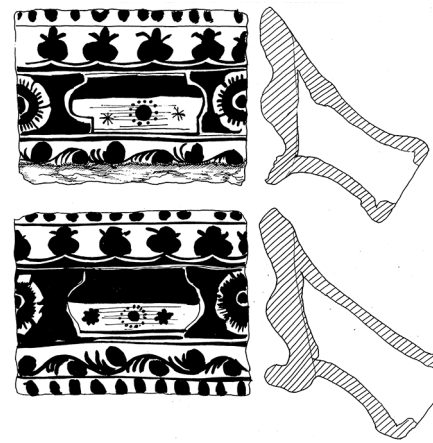

Мал. 270
Кахлі поясові з одного пічного набору.
Глина, полива, гончарний круг, відтискування, ліплення, кобальтова мальовка.
Полтава (просп. Першотравневий).
Кінець XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка.
Малюнок Оксани Коваленко [195, додаток, с. III–VI]

горизонтально викладених по дну траншеї, здебільшого, карнизних кахель. З розвалу печі походять кахлі таких типів:

- карнизна теракотова кахля XVIII століття зі стилізованим рослинним орнаментом у вигляді двох серцеподібно зігнутих, подвійних, розділених паличкою пагонів, що завершуються пуп'янком, у ромбоподібний простір між якими вписано квіти, бутони;
- фрагмент теракотової коробчастої стінної кахлі XVII – початку XVIII століття, орнаментованої рослинним і геометричним візерунками: у колоподібному обрамленні – *«квітка-сонце»* (мал. 254: 1);
- фрагмент теракотової коробчастої стінної кахлі XVII – початку XVIII століття, орнаментованої ромбоподібною сіткою, у чарунки якої вписано рослинні пагони та квіти (цей тип описано вище).

Кахлі-*«коронки»* могли мати інше завершення, ніж фігурно вирізане дубове листя – у вигляді зубців, лілеї тощо (мал. 257, 258) [255, с. 59, рис. 38: 5]. Вони набагато менші порівняно зі стінними, часто мають не румпу, а ребро.

Пояскові кахлі слугували для розподілу ярусів печі, розчленовуючи загальну пічну композицію. Знахідки пояскових теракотових кахель поодинокі, значно більше їх мальованих, завезених для облаштування печей наприкінці століття. Тому зупинюся на описові рідкісного зразка – фрагмента кахлі із сюжетним зображенням та елементами християнської символіки, який походить із решток споруди кінця XVII – початку XVIII століття на Соборному майдані (мал. 259) [197]. Довжина збереженої частини кахлі – 22,5 см, ширина – 6,5 см. Рельєфний відтиск здійснено на суцільній прямокутній плитці, товщиною близько 1 см. Кахлю відтиснуто в дерев'яній формі, яку, вірогідно, використовували неодноразово. На користь цього твердження свідчать знахідки ідентичних фрагментів кахель з наявними на лицьовій частині тонкими, ледь помітними лініями, що позначають тріщини на формі, які утворилися під час її розсихання й розтріскування. До центру лицьової пластини кахлі зі зворотного боку прикріплено румпу у вигляді глиняного ребра прямокутної форми. Добре помітні пальцеві вдавлення, що утворилися під час приєднання румпи. Зображення розміщено в горизонтальній площині. Через відсутність цілого виробу важко сказати, чи було зображення симетричним і що є центром композиції. Ймовірно, це стилізовані постаті чоловіка й жінки, оскільки позначено довжину плаття чи спідниці жінки та сорочки чоловіка. Ноги з'єднуються з горизонтальною лінією, що окреслює нижній простір кахлі. Обидві постаті мають непропорційно довгі руки, що з'єднані з хрестами. Руки, можливо, зв'язані рушником, що є одним із традиційних обрядів весілля.

Обабіч постатей знаходяться лапаті чотирикінцеві хрести різного розміру. Симетрично до постатей, між двома хрестами розміщено зображення дерева з чітко виписаними корінням і кроною, тонким стовбуром, – можливо, стилізованого *«дерева життя»*. З іншого боку лапатого вертикального хреста горизонтально розміщено шестикінцевий хрест.

На вже сформованій пластині кахлі, після нанесення основного орнаменту у формі, ножем угорі й знизу вирізали зубці, які в деяких місцях частково перекривали зображення, наприклад голови людей. На лицьовій частині ледь помітні сліди побілу, що свідчить про тривале використання в печі.

Порушуючи питання про тривалість існування кахляної печі, зверну увагу на порівняно часті знахідки уламків, покритих вапном, яке інколи навіть заважало прочитанню орнаменту. Тобто після забілювання печі зображення на кахлях ховалося під багатошаровим покриттям, що свідчить про її тривале використання та неодноразовий ремонт, при якому кахлі більш раннього типу ставали елементом відремонтованої печі. Дослідники пояснюють це тим що, можливо, з часом печі забруднювалися чи розтріскувалися, тоді їх білили, таким чином продовжуючи термін використання порівняно дорогих художніх виробів [255, с. 110].

Отже, у Полтаві виготовляли переважно теракотові кахлі з рельєфним орнаментом. Усі вони відтиснуті в дерев'яних формах. Полив'яні (зеленого кольору) теж продукували, але в значно меншій кількості. Наприклад, на кахлях з горна № 2/2007 року лише у двох випадках простежується використання зеленої поливи. Рельєфна орнаментація – *«килимова»*, рослинна, рослинно-геометрична, виконана в бароковому стилі з використанням українських народних мотивів, інколи доповнених ренесансними рисами. Виділено й кілька сюжетних кахель, що є продукцією місцевих кахельників.

У місті віднайдено й нетипові для Полтавщини неорнаментовані коробчасті кахлі [294, с. 58; 50, арк. 40-41, рис. 12: 6, 18; 137, с. 83], а також значну кількість немісцевих мальованих зразків переважно другої половини XVIII – початку XIX століття (мал. 266-270). Здебільшого, вони є наслідуванням голландських взірців – багато оздоблені з моно- або поліхромною підполив'яною мальовкою по білому тлі. Саме в той час міська верхівка бажала прикрашати оселі за останніми тенденціями європейської моди, скуповуючи як, власне, західноєвропейські зразки, так і їх аналоги з мануфактурних центрів Польщі, Росії та Гетьманщини.

Насамкінець зауважу, що сюжети на кахлях ранньомодерного часу є одним з найцікавіших потенційних об'єктів іконографічного аналізу, який ще чекає на своїх дослідників.

4.3. ІГРАШКА

У свідомості сучасної людини іграшка здебільшого асоціюється з дитинством. Нині батьки намагаються оточити іграшками малюка з першого дня від його народження, але, як свідчать останні дослідження, так могло бути не завжди. На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'єса, поняття дитинство, у сучасному його розумінні, було винайдено в XIX столітті. До того часу до дитини ставилися як до маленького дорослого. Таке сприймання дитини дорослим світом, безумовно, мало б відбитися на такій важливій атрибутиці дитячого життя, як одяг, розваги і, особливо, іграшки. Тому розуміння сутності дитинства в ранньомодерну добу є надзвичайно важливим для розуміння природи іграшки як такої [179, с. 45].

Предмети дрібної пластики XVIII століття трапляються під час археологічних розкопок, а також серед випадкових знахідок. Глиняні іграшки є невід'ємною складовою музейних колекцій. Вони містять інформацію про технологію гончарного виробництва, є важливим джерелом з історії декоративно-ужиткового мистецтва. Проте їх опис здебільшого дуже варіабельний, термінологічно строкатий, а інколи – науково неправильний. Тому на початку характеристики полтавських знахідок зупинюся на термінологічно-атрибутивному аспекті їх дослідження.

Загальними назвами глиняних іграшок, згідно з дослідженням Світлани Пошивайло, є: *«іграшки», «забавки», «виграшки», «цапки»* [233, с. 78]. Ці назви несуть єдиний варіант означення – різновид глиняного виробу, призначений для дитячої гри. Типологічно глиняні іграшки поділяю на ті, що видають звуки (свистунці та брязкальця), та ті, що не видають звуки (антропоморфна іграшка – фігурки людей, здебільшого жінок, так звані *«баринi», – «монетка»* та крем'яхи).

«Брязкальця» (*«погремушки», «rattle», «beanbag», «maraca», «klapper»*) добре відомі й нині, щоправда, їх виготовлено переважно з пластику. Іграшки, що видають звуки, пов'язані з культовими обрядами давнини, коли свист, шум вважався надійним оберегом

Таблиця 14

Типологія глиняних іграшок

Глиняні іграшки				
Ті, що видають звуки		**Ті, що не видають звуки**		
Брязкальця	Свистуни	Антропоморфні фігурки	Монетка	Крем'яхи
	антропоморфні зооморфні іхтіоморфні орнітоморфні міксоморфні гербаморфні *«солов'ї»*		Варіанти форми: горщик, глек, ринка тощо	

власника від злих духів, нечистої сили [150, с. 109.]. Такі вироби передовсім пов'язані з немовлятами. Маленька дитина не вміла розмовляти й була безпорадною. Як влучно зауважив Філіп Арьєс, *«дитина була маленькою цікавою штучкою»* [64, с. 9]. На думку французького вченого, таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, де мала дитина майже нічого не означала, бо була пов'язана з життям занадто тонкими *«нитками»* [64, с. 49-50]. Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями, його могли викрасти чорти чи підмінити на свого підкидька [253, с. 380-381]. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів, і тому вважалося, що останні могли переслідувати дитину [112, с. 70-71]. Пригадаймо один із прикладів захисту від нечисті: у кімнаті з немовлям уночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Гетьманщини, а й для інших країн Європи, зокрема Німеччини [326, с. 80-81].

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем у ранньомодерному суспільстві, де навіть хвороби дорослих пояснювали втручанням злих, темних сил [254]. Зважаючи на це, існувала істотна потреба у функціонуванні спеціальних охоронних іграшок, які б мали магічну силу й захищали дитину від зла й смерті. Важко сказати, чи є еволюційний зв'язок між ритуальними предметами та іграшками. На думку окремих етнографів, з плином часу культове та розважальне значення іграшки тісно переплелися,

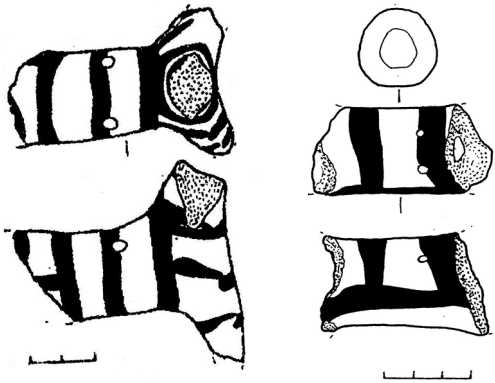

Мал. 271
Фрагменти коників-свистунців.
Глина, ангоби, ліплення, мальовка, проколювання.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Малюнок Остапа Ханка [346, рис. 19:15, 12: 2]

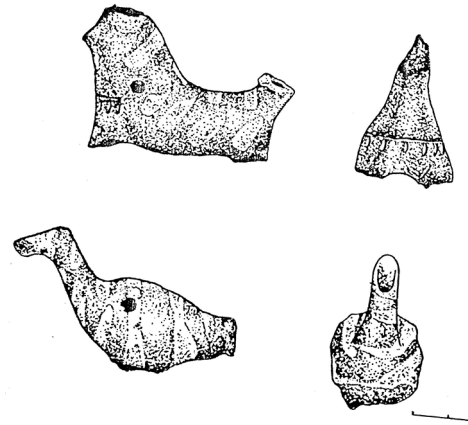

Мал. 272
Фрагменти іграшок-свистунців.
Глина, ангоби, ліплення, мальовка, проколювання.
Полтава (просп. Першотравневий, 11). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. Малюнок Тетяни Золотницької [331, с. 63, мал. 1, 2]

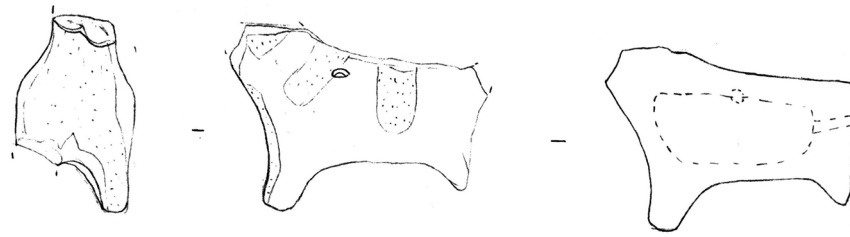

Мал. 273
Фрагмент коника-свистунця.
Глина, ангоби, ліплення, мальовка, проколювання, 6,2х2,7 см.
Полтава (вул. Конституції, 2). Середина XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Малюнок Оксани Коваленко [18, мал. 25: 1]

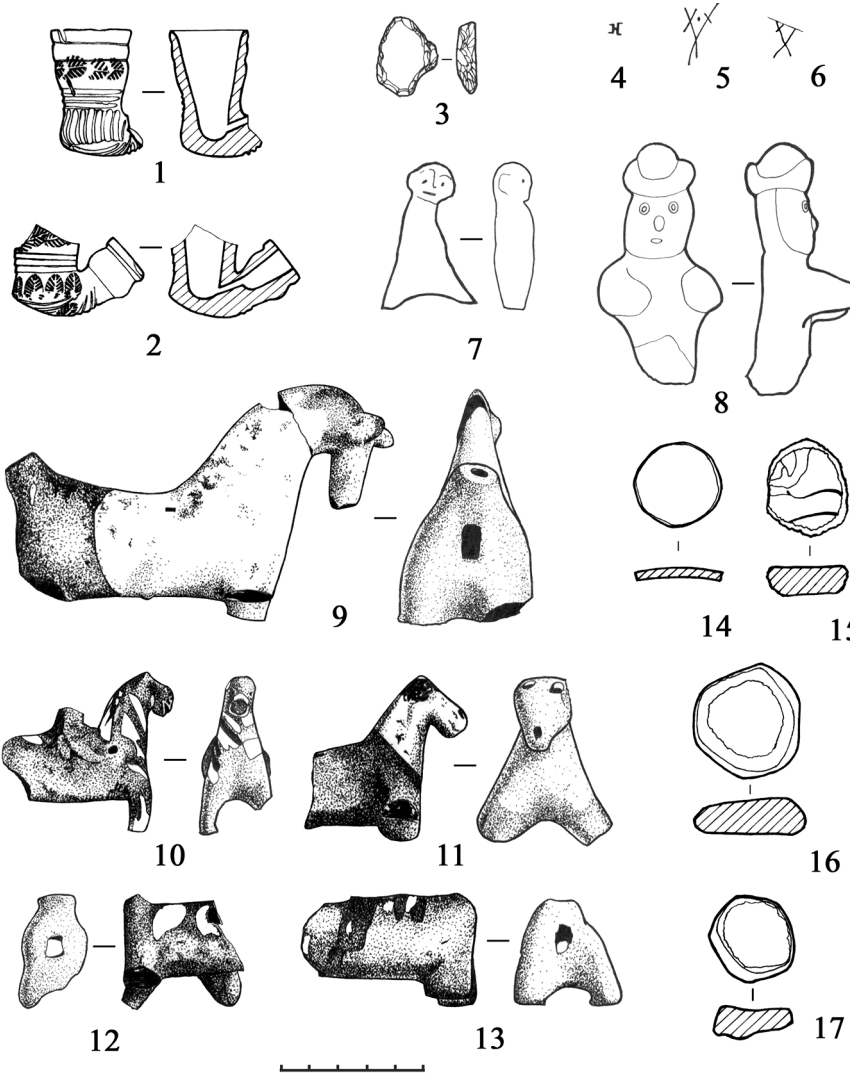

Мал. 274
Знахідки глиняних виробів (1, 2, 7-17), **кремнієвого кресала** (3)
та графічні зображення клейм фарфорових чашках.
Глина, ангоби (9-13), кремінь (3), ліплення (7-13), відтискування (1, 2), обточування (14-17), ритування, (1, 2), накатування коліщатком (1, 2), мальовка (9-13).
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [339, рис. 1]

а згодом семантика обряду зникла й вона залишилася лише предметом розваги [350, с. 8]. Хоча, вірогідно, зміст сакрального і розважального в ній завжди був тісно пов'язаний [178, с. 48]*.

Іграшки, здатні утворювати звуки, поділяються за технікою створення звуку. Серед таких – *«брязкальця»*. Це пустотілий виріб, усередині якого розміщено шматочок або кульку випаленої глини чи камінчик. Під час його коливання утворюється звук. Зафіксовано такі назви цих виробів: *«торохтушка», «торохкотілка», «торохтілка», «тарахкало», «брязкальце», «бразкало», «хихичка»* [233, с. 80].

Найпоширенішими глиняними іграшками були *свистуни*. Це глиняні вироби видають звуки за рахунок повітря, яке видувається через спеціальні отвори, розміщені на їхньому тулубі. Світлана Пошивайло зафіксувала назви цього різновиду глиняної іграшки: *«свистунець», «свистун», «свисток», «свисточок», «свистілка», «свистола», «свиставка», «свищик», «свистало», «свистух», «свистик», «свистачка», «свісток», «пишчалка», «пишик»* [233, с. 78].

У межах цього варіанта можна здійснити поділ свистунів за формою:

- *антропоморфні* (зображення людей) – *«солдат», «бариня з дитиною», «жінка із сокирою»* та ін. [192, с. 279];
- *зооморфні* (зображення тварин) – коники, баранчики, котики, собачки та ін. [289, с. 145]. Одним із найбільш поширених типів зооморфної пластики є коники. Їхня орнаментація — виписування сідла, вуздечки, заливання передньої частини тварини, інколи стилізація *«під зебру»*, тобто вироби вкривали поперековими смугами ангобу [63, с. 77]. Подекуди сідло виконували у вигляді глиняного наліплення.

  Фрагменти іграшок цього типу виявлено під час розкопок на території Полтави в 1997–1998 роках (мал. 271) [49; 50; 346, рис. 12:12, 16:7, 19:15]. З території колишньої околиці міста Пушкарівка (місцерозташування колишнього Пушкарівського Воскресенського монастиря) походить фігурка коника,

* *Міркування щодо уявлень про дитину у XVIII столітті викладено у спільній статті автора та найкращого знавця дитинства в Гетьманщині Ігоря Сердюка [179]*

Мал. 275
Фрагмент іграшки.
Глина, ангоби,
ліплення, проколювання.
Полтава (вул. Конституції, 4).
XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка
[294, рис. 89: 3]

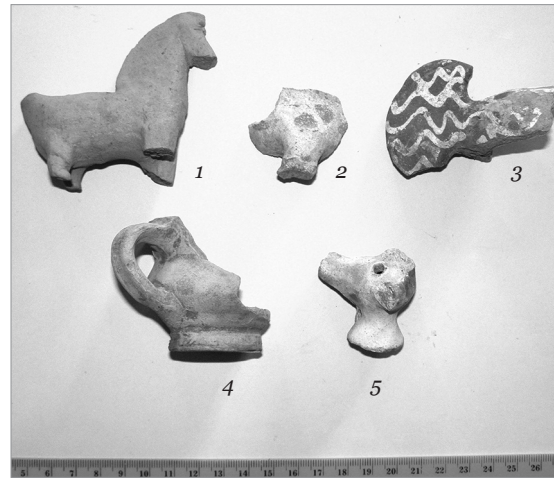

Мал. 276. Фрагменти іграшок.
Глина, ангоби, ліплення, мальовка (3), проколювання (5).
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття [294, рис. 89: 5]

виконана в загальних схематичних пропорціях. Виріб датовано першою половиною XVIII століття [192, рис. 1: 14; 322, с. 93, рис. 4: 1]. Поверхня його вкрита жовто-рожевим ангобом.

1998 року під час розкопок на ділянці форштадту Полтавської фортеці у заповненні колодязя виявлено фігуру коника XVIII століття, передня частина тулуба якого вкрита білим ангобом [192, мал. 1: 2; 50, арк. 160, рис. 146]. На цьому ж місці дещо раніше – 1993 року – у заповненні льоху трапилася фігурка коника з відбитою головою та ногами (мал. 272: 1) [192, мал. 1: 1], з двома отворами для свистіння – на тулубі й хвості, оздоблена прокресленим зображенням підпруги типу ремінця зі звисаючими від нього китицями. На тулуб і спину іграшки нанесено продовгуваті плями біло-рожевого ангобу. Виготовлено фігурку з гарно відмуленої світло-жовтої глини. Виріб датовано другою чвертю – серединою XVIII століття [331, с. 63].

Фрагмент коника-свистунця, датованого серединою XVIII століття, виявлено під час досліджень на подвір'ї

Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (мал. 273). Його оздоблено смугами білого ангобу на спині. Передня частина майже вся вкрита ангобом. Подібні коники відомі також із розкопок житла по вулиці Конституції, 13 (мал. 274: 9-13) [339, рис. 1: 9, 11-13]. Знахідки вказують на традиційність подібних орнаментальних схем у виконанні полтавських гончарів XVIII століття. Проте коників могли й не орнаментувати (мал. 275; 276: 1).

Найекзотичнішою твариною-іграшкою з нині знайдених є лев. Він теж свистить, гарно й ретельно зроблений: з прокресленими гострим предметом рисами антропоморфізованої морди та гривою на шиї (мал. 277) [294, рис. 71; 89: 4];

- *іхтіоморфні* (зображення риб);
- *орнітоморфні* (зображення птахів) – качечки, гусочки, півники, курочки, павичка з павичатами та ін. [289, с. 145]. У народних віруваннях птахи відіграють роль помічників у праці й родинному житті. Проте образ кожної певної пташки мав також власне смислове навантаження. Усі іграшки виготовлено в загальних схематичних пропорціях, але водночас ця надзвичайна лаконічність та стилізація є досконалою [289, с. 219]. Серед предметів дрібної пластики нерідко зустрічаються голуби-свистунці. У Полтаві знайдено частково збереженого птаха-голуба (без ніжок), модельованого в загальних формах із голівкою, дзьобом і наліпленими непропорційно великими, різними за розмірами очима, шиєю, тулубом. Поверхня іграшки вкрита білим ангобом [192, с. 1: 23].

Мал. 277
Іграшка-лев.
Глина, ангоби, ліплення, мальовка, ритування, проколювання.
Полтава (вул. Конституції, 4).
XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 89: 4]

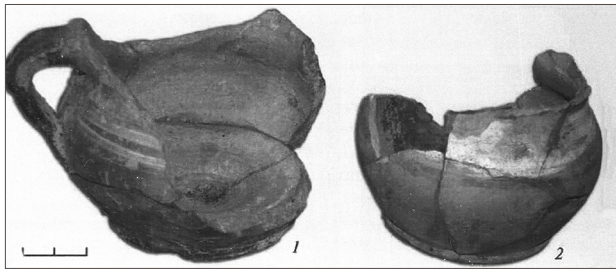

Мал. 278
Фрагмент «монетки».
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (Миколаївська гірка, шинок). Кінець XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, рис. 57]

Нерідко свистунці вирішувалися у вигляді домашніх птахів – качок, гусей, курей. Витоки шанобливого ставлення до цих птахів в їхній утилітарній цінності для людини. Одна з фігурок, знайдена під час досліджень 1997–1999 років, моделює курочку [192, с. 1: 22]. Її датовано другою половиною XVII – XVIII століттям [346, с. 50-51]. Крила іграшки, на жаль, збереглися не повністю. Їх оздоблено ритуванням, зверху вкрито напівпрозорою жовто-зеленою поливою. Цей прийом оздоблення, коли на пташках для позначення пір'я

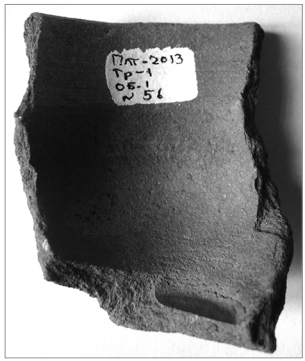

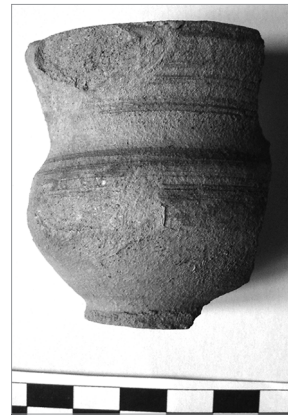

Мал. 279
Фрагмент горщика-*«монетки»*.
Глина, гончарний круг, ліплення, 4,5х5,1 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 18).
Розкопки Олександра Супруненка та Юрія Пуголовка 2013 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 14073.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

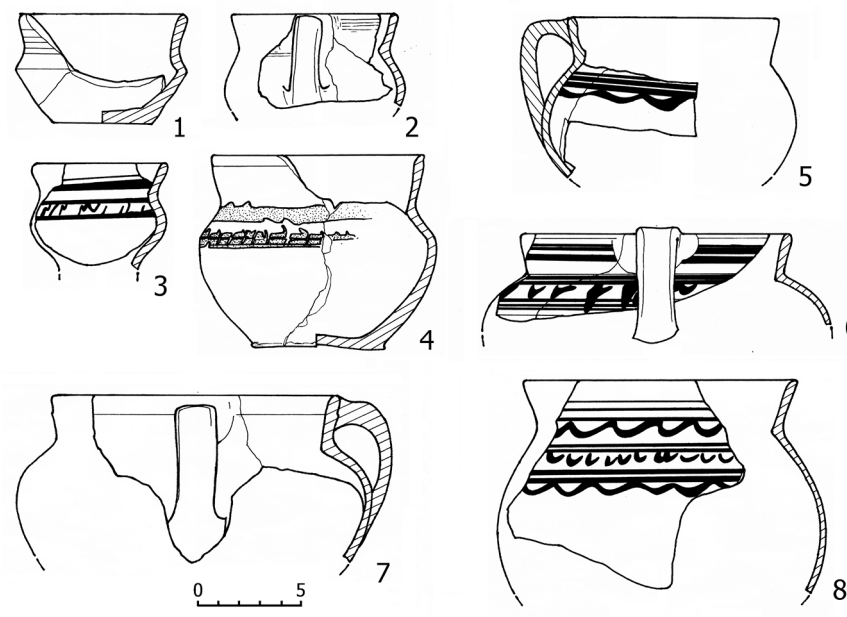

Мал. 280
***«Монетка»*.**
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 13). XVIII століття [339, рис. 2]

продавлювали крапки, а для підкреслення крил наносили ритовані лінії й зверху вкривали поливою, використовували для надання декоративного ефекту, адже тонкий шар поливи на рівних місцях м'яко відтінявся на рельєфній поверхні [307, с. 16]. Дуже схожа іграшка, віднайдена в середині XX століття, зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Її висота – 7,5 см, довжина – 6 см.

Інший полтавський свистунець другої чверті – середини XVIII століття вирішено у вигляді півника з виступом ніжки, грушоподібний тулуб якого оздоблений стилізованим елементом ритованого та наколотого орнаменту (на зразок

* *Інв. № А 1341*

рушничка) на передній частині. Поверхню іграшки вкрито білим ангобом (мал. 165: 8) [192, с. 1: 5]. Ще один подібний за формою свистунець з мазком жовтої поливи на передній частині тулуба (мал. 276: 5) [294, рис. 84: 3]. Саме такі півники засвідчують сталість форм у народному гончарстві.

- *міксоморфні* (змішані форми, коли в одній іграшці поєднано риси тварин і людей чи птахів і тварин). Це нереальні міфологічні, казкові істоти (коні з трьома головами, качки з бичачими й кінськими головами) та сюжетні, композиційні фігурки (вершники, чоловіки на баранах, чаєчки з чаєнятами, кінь із паном тощо), відомі за етнографічними джерелами [341, с. 13, табл. IX, рис. 111-113; 288, с. 219; 289, с. 145; 233, с.79]. Наприклад, вершник із житла по вул. Конституції, 13 (на жаль, сам наїзник майже не зберігся) (мал. 274: 10). Узагалі, образ вершника цікавий за своїм походженням. На різних історичних етапах цей образ був присутній в культурі племен і народів України. До власне українського народного мистецтва він увійшов, ймовірно, через запозичення з Чехії та Речі Посполитої разом із мотивами кахель, трансформувавшись у XVII столітті в образ козака.
- *гербаморфні* (випадки, коли моделлю для виготовлення іграшок слугували рослини – сливи, груші, гарбузи та ін.) [148, с. 24]. Свистунець грушоподібної форми виявлено й на території Полтави [192, рис. 1: 6].
- *соловейки-свистунці* у вигляді невеликої посудини (горщика, глечика), в яку наливали воду; туди вдували через носик повітря, унаслідок чого з'являлися звуки, подібні до співу солов'я [288, с. 219; 289, с. 148]. Саме здатність утворювати такий звук зафіксовано в назвах *«соловей»* і *«соловейко»*.

Порівняння робіт майстрів XVII–XX століть дає уявлення про стійкість традицій у виборі тем та образів для іграшок-свистунів. Попри різні форми, іграшки оздоблювали майже однаково: червінькою, опискою, побілом, штампуванням, ритуванням, наліплюванням, крапками, інколи вкривали поливою зеленого чи жовто-брунатного кольорів.

Глиняні іграшки, що не видають звуки, представлені трьома варіантами. Перший – вочевидь, являє собою імітацію ляльок, оскільки представлений атропоморфними фігурками, серед яких найбільш поширеними були баринi, що з'явилися в другій половині XVIII століття. На думку Олеся Пошивайла, баринею в XIX – на початку XX століття найчастіше називали глиняну скульптурку у вигляді жінки в капелюсі, яка тримає дитину на руках або курку під рукою чи в кошику [289, с. 124]. Назви на означення подібних іграшок: «*бариня», «баришня», «пані», «баба», «панна», «кума», «дівчина», «наречена»* [233, с. 81].

До цієї групи слід віднести два скульптурні зображення людей, віднайдені по вулиці Конституції, 13 (мал. 274: 7, 8). Перше з них виготовлене дуже аматорськи й майже схематично, що виключає його професійне виготовлення. Друге – невідомо, чи не є елементом складної міксоморфної іграшки, тому відносимо його до цієї категорії з великою долею умовності.

Незалежно від складу сімейної організації, усі її дорослі члени повинні були працювати. Тому час безпосереднього контакту матері з дитиною був незначний. Уже через кілька днів після пологів, жінка спрямовувала основну увагу на господарсько-виробничі, сімейні обов'язки, а отже, займатися доглядом немовляти могли непрацездатні старі люди або ж малопрацездатні діти віком 3-4 років [165]. І в цьому контексті важливу роль відігравала лялька, яка нині розглядається лише як розвага [179].

Років із трьох у дівчинки з'являлися ляльки, зроблені з тканини чи природних матеріалів, які залучали її до материнства. Як зазначила Оксана Кісь, лялька була пов'язана винятково з жінкою: нею виготовлялася, давали її лише дівчатам і зображувала вона тільки дівчат [165]. Лялька відігравала важливу роль своєрідного практикуму: її треба було *«доглядати»*, увесь час брати з собою і не загубити. Оскільки діти в родині народжувалися чи не кожного року, а дорослі мали працювати, логічно, що вже в ранньому віці *«ігри»* з лялькою замінялися такими ж *«іграми»* з немовлям. Баринi, як і ляльки загалом, відігравали важливу роль у соціалізації дитини.

«Монетка» – це загальна назва мініатюрного глиняного посуду, який повторює всі традиційні форми, відрізняючись лише за розмірами. Її використовували в дитячих іграх, адже соціалізація

дитини передбачала входження її до сімейних виробничих відносин. Назва, яка походить від низької вартості виробів, закріпилася в XIX столітті, проте вироби набули поширення ще в попередньому столітті. З ними пов'язана й важлива функціональна роль цієї підгрупи глиняної іграшки. Знахідки подібних виробів-*«монеток»* (горщиків, глечиків тощо) засвідчують їх важливість не лише в гральній культурі, але й як адаптації до виробничої сфери. Роль маленького робітника обумовлює використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці (лопат, кіс тощо). За аналогією із сучасними іграшковими відерцями і лопатками, ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їхньою особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їхнього використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці іграшки-знаряддя (сапочка, грабельки), серед яких одне з найважливіших місць посідала *«монетка»* – мініатюрний глиняний посуд [179, с. 49]. Такі посудини, віднайдені в Полтаві, повністю відповідають прототипам як формою, так і орнаментацією, відрізняючись лише розмірами (мал. 278-280). Власне, провести межу між господарським використанням іграшки і розвагами з її залученням лише за археологічними матеріалами неможливо.

Крем'яхи – обточені стінки посуду округлої форми, які використовувалися для гри [102]. Їх виточували діти з розбитого посуду, кахель. Діаметр коливався в межах 2-4,5 см. Неодноразово траплялися в культурних нашаруваннях та об'єктах полкової Полтави (мал. 16: 1-4; 274: 14-17; 281-282) [18, с. 802; 339, рис. 1: 14-17; 294, рис. 80, 89: 3].

Нині дитину оточують різноманітні іграшки. Переглядаючи колекції XVIII століття, можна стверджувати про їх порівняно

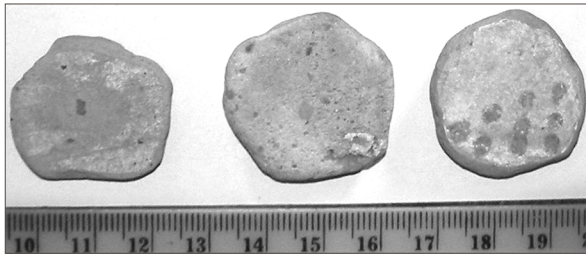

Мал. 281
Крем'яхи.
Глина, ангоби, ліплення, обточування, мальовка.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 89: 3]

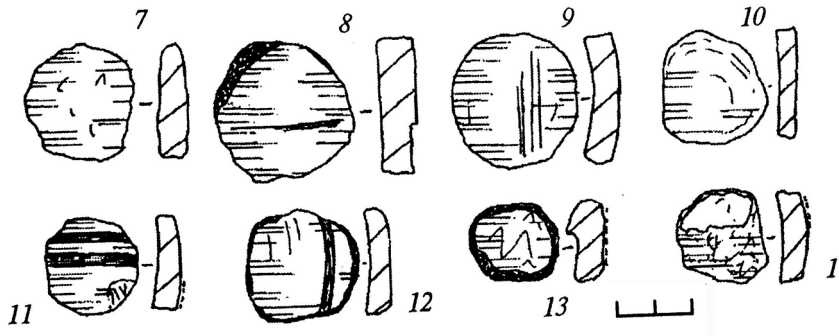

Мал. 282
Крем'яхи.
Глина, ангоби, ліплення, обточування, мальовка. **Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.**
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 80]

малу кількість. Навіть беручи до уваги значний відсоток виробів із матеріалів, що не зберігаються, ця цифра є надзвичайно низькою. Аналізуючи цей феномен разом з істориком Ігорем Сердюком, ми дійшли висновку, що батьки в простих міщанських родинах Гетьманщини XVIII століття здебільшого були неготові витрачати кошти на купівлю іграшок, виготовлених професіоналами з метою продажу. Чому це відбувалося? Цінність дитини для батьків була обумовлена, передусім, господарськими міркуваннями: дитину починали цінити тоді, коли вона йшла працювати. Праця навіть маленької дитини сприймалася серйозно. Оксана Кісь навела доволі цікаву статистику етнографічних досліджень, згідно з якою вже в 3 роки різноманітні обов'язки займали 10 % дитячого часу, а в 9 років – близько третини. У цьому контексті виникає питання про час, який мала дитина на ігри, не пов'язані з роботою. Вважалося, що кожен мусить відпрацьовувати з'їдені харчі, а тому в ранньому віці дитина могла працювати в господарстві батьків або її віддавали в найми, де вона виконувала просту роботу, наприклад випасання худоби. У зв'язку з таким прагматизмом, малоймовірним виглядає те, що батьки були готові витрачати кошти на дитячі розваги, тобто купувати іграшки, адже економічне становище маси населення Гетьманщини XVIII століття було доволі скрутним [179, с. 49].

Свідчення етнографів і статистів із різних осередків гончарства вказують на те, що іграшки виготовляли здебільшого діти. Згадаймо відомості початку XX століття: *«Хлопчаками робляться коники, качечки, маленькі горщички та ін.»* [231, с. 360-362]. Так, вірогідно, було й за два століття до того, адже згадані вище ревізії та Румянцевський опис засвідчують, що, окрім родини ремісника, у домогосподарстві проживали робітники майстра, його учні та малолітні наймити. Їхній вік становив 8-15 років. Безсумнівно, це були діти та учні гончарів. Усіх учнів у описі Полтави зазначено як робітників, які *«взяти все на изучение гончарному мастерству без оплати…»* [36].

Передача професійної майстерності була складним і тривалим процесом, який розпочинався ще в ранньому дитинстві. Важливу роль відігравали ігрові практики, поєднані з першими господарськими та виробничими процесами. Стрижневим концептом цих практик була іграшка в різних її формах і проявах. Попередньо можна говорити, що в XVIII столітті глиняна іграшка, як *«комерційна»*, так і масова, поступово проникала до ігрового світу малолітньої дитини, щоб остаточно закріпитися там у XIX – на початку XX століття. Причинами цього були соціально-економічні трансформації, нове сприйняття дитини суспільством і батьками, які внесли разючі зміни в дитячий світ, відбиваючись передовсім у потужному пласті ігрової культури. Українська народна іграшка, її глибинний зв'язок із національним світосприйняттям на різних матеріалах – писемних, етнографічних, археологічних – невичерпне джерело різнобічних історичних студій.

4.4.
ІНША ПРОДУКЦІЯ ГОНЧАРІВ

Серед полтавських гончарних матеріалів XVIII століття є вироби, які не ввійшли до вищеописаних категорій. Це люльки, свічники, важки та димарі. Зупинюся на характеристиці цих виробів. За етнографічними даними й музейними експонатами асортимент гончарської продукції XIX–XX століть виглядає значно багатшим. Проте віднайдена в нашаруваннях попереднього століття кількість таких виробів незначна. Це пояснюється як тим, що їх використання не було масовим, так і поганим станом збереження (у вигляді фрагментів), що часто унеможливлює атрибутацію *«нетипового»* виробу.

Люльки. Починаючи з XVII століття, у середовищі українських козаків і селян поширилося тютюнопаління. Привнесення цієї шкідливої звички супроводжувалося появою невеликого глиняного

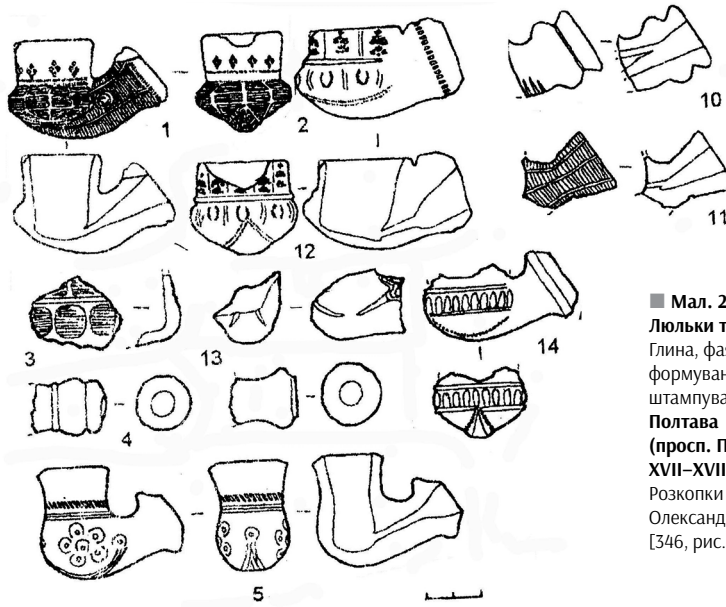

Мал. 283
Люльки та їх фрагменти. Глина, фаянсова маса, формування, ритування, штампування.
Полтава (просп. Першотравневий). XVII–XVIII століття. Розкопки Олександра Супруненка [346, рис. 19: 1-14]

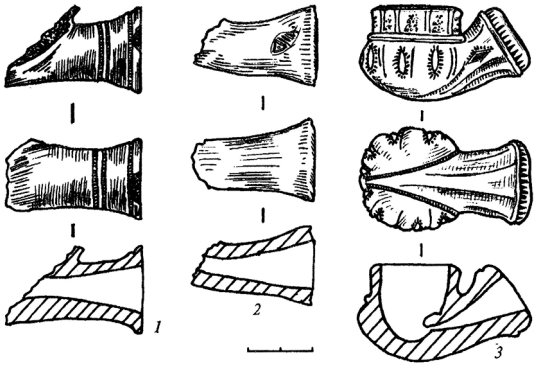

Мал. 284
Люльки та фрагменти люльок.
Фаянсова маса, формування, ритування, штампування.
Північне Причорномор'я. XVIII століття.
Знайдено:
Полтава, Миколаївська гірка. Розкопки Олександра Супруненка
[346, рис. 63: 1-3]

Мал. 285
Люлька та фрагменти люльок.
Глина, полива, формування, ритування, штампування.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка
[294, рис. 89: 6]

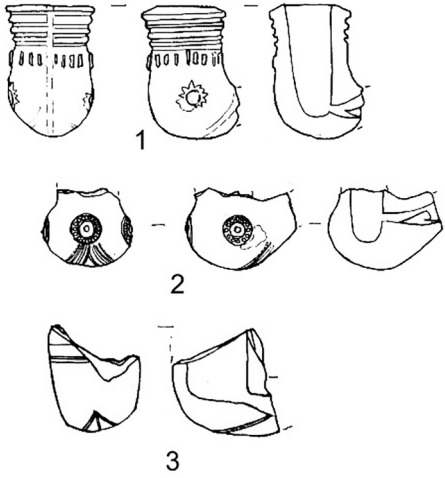

Мал. 286
Фрагменти люльок.
Глина (1, 2), фаянсова маса (3), формування, ритування, штампування (2), 4,2x2,6; 2,2x2,5; 2,2x2,2 см.
Полтава (Соборний майдан – 1, 2**; хут. Триби, Полтавщина** – 3**). XVII – початок XVIII століття**
[172, мал. 28]

виробу – люльки. Для українців тютюнопаління та люльки були східним турецько-татарським запозиченням. Звідти прийшла ця звичка, з турецької мови до української перекочували слова на позначення процесу паління та його елементів, у тому числі й, власне, найменування *«тютюн»* та *«люлька»*. Наприкінці XVI – на початку XVII століття домінуючими залишалися імпортні зразки люльок: причорноморські, турецькі, болгарські.

Проте у XVIII столітті відбулися кардинальні зміни. По-перше, збільшилася кількість місцевого тютюну. Полтавщина почала лідирувати за кількістю посівів цієї трави. По-друге, відбулися зміни в розмірах, орнаментуванні люльок. Окрім того, українських виробів стало значно більше. У XIX столітті глиняні люльки стали порівняно рідкісними, оскільки їх витіснили вироби з дерева та інших матеріалів.

Детальну характеристику люльок Полтавщини, у тому числі тих, що походять із Полтави, я здійснила в монографічному дослідженні *«Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)»* [172]. Тому зупинюся лише на основних положеннях розвитку люлькарства, наведу приклади нових зразків люльок, які віднайдено після виходу книги у світ.

Отже, на основі таких критеріїв, як використання, місце виготовлення, форма чашечки й тулійки, виділено окремі типи люльок. За особливостями використання вирізняються люльки двох типів: гуртові та індивідуальні.

На території України в XVII–XVIII століттях широко використовувалися імпортні люльки. За місцем виготовлення вони поділяються на люльки *«східного типу»* (північнопричорноморські, кримські, турецькі, болгарські) та *«західного типу»* (голландські). Перший тип, безперечно, чисельно домінував на українських землях. Найпоширенішим видом люльок кримсько-турецького виробництва були люльки *«тахта-чубук»*, за якими в Полтавщині закріпилася назва *«зіньківки»*. Їх поширення припало на другу чверть – кінець XVIII століття. Знахідки таких люльок та їх фрагментів у Полтаві непоодинокі (мал. 283: 2, 12; 284: 3).

Варіанти моделювання чашечки та тулійки в межах усталених форм, декорування надавали люлькам відмінностей. Безперечно, у контексті вивчення українського гончарства найбільшу цікавість

становлять місцеві зразки люльок, виготовлені на українських землях. Найбільша кількість знайдених на території України люльок належить до середини XVII – початку XIX століття. Більшість з них виготовили місцеві майстри за турецькими взірцями [90, с. 135]. Проте вони ніколи не обмежувалися сліпим копіюванням. Глиняні люльки надзвичайно рідко повторюються за формою, розміром чи декоруванням. Навіть аналогічні, виготовлені в одній формі зразки несуть ознаки певної своєрідності та неповторності.

За особливостями форм і розмірів чашечок виділено 4 типи люльок місцевого виробництва:

- глекоподібні;
- з округлою нижньою частиною, циліндричною шиєю, невиділеними вінцями;
- напівсферичні, або напівеліпсоїдні;
- конусоподібні [172, с. 40].

У XVII – на початку XVIII століття форми люльок були стрункіші, витягнуті догори, нагадували голландські зразки, власне, яких тут ніколи не копіювали. У XVIII столітті з'являлося все більше люльок із пласкою нижньою частиною чашечки та невисокими прямими вінцями.

Форма тулійки більш статична, ніж чашечки. За цією ознакою вони поділяються на циліндричні та конусоподібні. Майже всі

1

2

Мал. 287. Люлька (1, 2).
Фаянсова маса, формування, ритування, 6,8х3,5х3,1 см.
Полтава (просп. Першотравневий). XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка та Юрія Пуголовка 2010 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, А 13143.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

люльки мають потовщення на кінці тулійки, посередині чи й загалом тулійка потовщена.

Формування люльок здійснювали трьома способами: відтискували або виливали у двочастинній формі, виготовляли на гончарному крузі або ліпили. Найпоширенішим способом було відтискування люльок у формі з гладкою та рельєфно декорованою поверхнею. Ознаками таких виробів є наявність шва посередині виробу (мал. 286), рельєфно виступаючого орнаменту, кільцевих слідів від інструменту, яким підрізали зайву глину всередині чашечки. Часто використовували спосіб виготовлення на гончарному крузі. Люльки, які формували цим способом, мають такі особливості: відсутність шва від двочастинної форми, наявність швів (відбиття) тулійки по лінії її прикріплення до чашечки, тонкі кільцеві лінії від круга на поверхні незагладжених люльок, концентричне ритування, подібність форми чашечки певної групи люльок до посуду. Виготовлення на гончарному крузі практикували в невеликих гончарних осередках із вузьким ринком збуту, що, разом із довговічністю люльок, зумовлювало відсутність необхідності масового виготовлення у формах. Ліплення використовували рідко.

Люльки загладжували, лискували, задимлювали, ангобували та вкривали поливою. Більшість люльок містять сліди загладжування. Залежність між формою чашечки та способом оздоблення зовнішньої поверхні не простежується. Зокрема, це стосується й димлення, оскільки форми чашечок досліджених димлених люльок традиційні для теракотових (мал. 287). Натомість характерна інша залежність – майже стовідсотково димлені люльки містять сліди лискування. Пояснити це можна тим, що на чорній поверхні ефект лискування підсилювався – люлька набувала додаткової естетичної цінності.

У декорі люльок використовували кілька основних прийомів:

- оздоблення рельєфним орнаментом, що формувався під час лиття люльки у формі з орнаментом;
- оздоблення рельєфним орнаментом, що формувався під час лиття люльки у формі з орнаментом, та доповнення його штампуванням, ритуванням, відтискуванням коліщатком (у різних комбінаціях);
- штампування, ритування, відтискування коліщатком (у різних поєднаннях або окремо кожен елемент).

Виділення із загального орнаментального поля окремих елементів засвідчило, що майстри використовували порівняно незначну кількість штампів. Декорування доповнювали ритуванням і накатуванням коліщатком. З цих простих елементів створювали різноманітні поєднання, які й надавали кожній люльці унікальності та неповторності [172, с. 75-85].

Свічники – типовий для достатньо заможного міщанського житла предмет в означений період. Серед відомих нині полтавських знахідок виокремлюються характерні для Гетьманщини свічники двох типів:

- з пустотілою ніжкою-підставкою та мисочкою для збирання розплавленого воску з гніздом для свічки (мал. 288; 289: 1, 2; 290-292);
- у вигляді мисочки для збирання розплавленого воску з гніздом для свічки, з пласким дном, без підставки (мал. 289: 3, 4; 293; 294).

До першого типу належать два майже цілі вироби та кілька фрагментів свічників. Фрагмент такого свічника виявлено 1979 року в заповненні гончарного горна (мал. 290: 8) [84, с. 183, рис. 24: 8]. Подібність черепка та декору до місцевого посуду дає можливість висловити думку про те, що подібні свічники продукували полтавські гончарі. Цілі форми походять з вулиці Конституції, 4 (мал. 288).

Мал. 288
Фрагменти свічників.
Глина, ангоби (2), гончарний круг, ритування (1), мальовка (2).
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 89: 3]

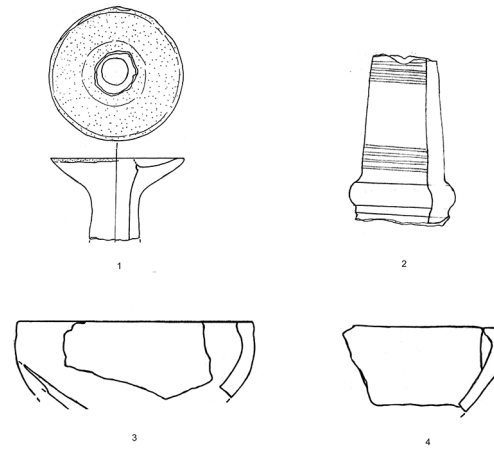

Мал. 289
Фрагменти свічників.
Глина, полива, гончарний круг, ритування, 4,9х9,5 (1); 7,5х4 (2); 11D (3); 18D (4) см.
Полтава (вул. Конституції, 2). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ. Публікується вперше

«Один зі світильників орнаментовано ляпками і паском білого ангобу, інший – врізними лініями на тулубі» [294, с. 73].

Решта свічників із території міста – це їхні фрагменти. Два з них виявлено на ділянці поряд – подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [18, с. 802]. У першого – гніздо для свічки та нижня частина ніжки відбиті (мал. 289: 1). Діаметр мисочки – 9,5 см, діаметр трубки – 3,6 см.

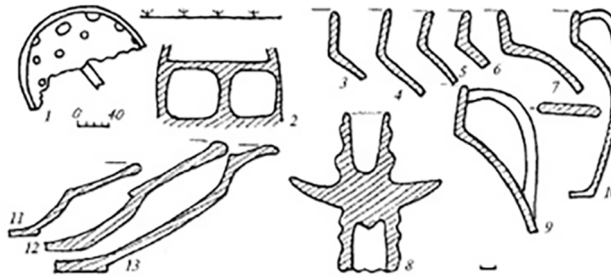

Мал. 290
Конструкція горна, виявленого 1979 року, та профілі глиняних виробів з нього. Полтава (Петрівський парк). Початок XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка. За Ларисою Виногродською [84, рис. 24]

Мал. 291
Фрагмент свічника.
Глина, гончарний круг, ритування.
Полтава (просп. Першотравневий, 21). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [136, мал. 93: 5]

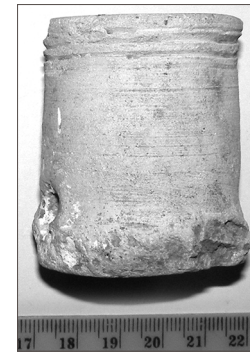

Мал. 292. Фрагмент свічника.
Глина, гончарний круг.
Полтава (вул. Конституції, 4). XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголовка [294, рис. 89: 3]

Дзеркало мисочки вкрите зеленою поливою. Цей тип свічників із масивними ніжками, мисочками, вкритими зеленою поливою, був доволі поширений у XVII–XVIII століттях на території Наддніпрянщини [311, с. 89].

Від іншого свічника збереглася лише конічна ніжка-підставка діаметром 3 см, із потовщенням-пружком діаметром 4 см (мал. 289: 2). Вона вкрита коричневою поливою та прикрашена рядами ритованих ліній.

Ще три свічники представлено лише гніздами для свічки. Їх неможливо віднести до певного типу (мал. 291, 292) [136, мал. 93: 5; 294, рис. 89: 3]*.

Потовщення-пружок на ніжці, як і кільцеві смуги-вдавлення від пальців на таких виробах, робили для більшої зручності тримання свічника в руці [87, с. 91].

Форма таких свічників типова й універсальна для ремісничих виробів міст XVII–XVIII століть. Вона побутувала впродовж усього XVIII століття [87, с. 89, 92, рис. 3: 9, 10; 84, с. 185, рис. 24: 8; 63, с. 96, рис. 34: 15, 18, 19; 311, с. 88-89, рис. 7: 1, 3, 7, 8].

** Ще один неопублікований фрагмент гнізда свічника, що був у тривалому використанні, зберігається в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, КС 1986*

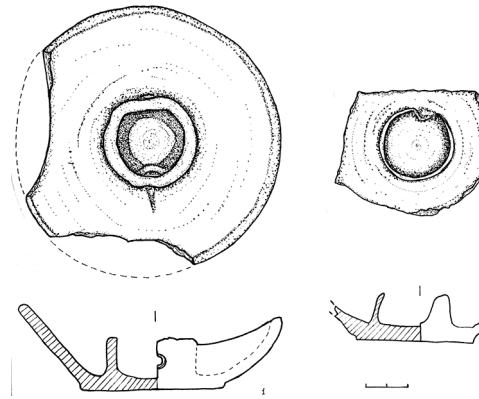

Мал. 293
Свічники та їх фрагменти.
Глина, гончарний круг, 9,2x6,3;
1,9-2,1x13Dx7,4d см.
Полтава
(просп. Першотравневий).
XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка
1997–1998 років.
Центр охорони та досліджень пам'яток
археології Управління культури
Полтавської обласної
державної адміністрації.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

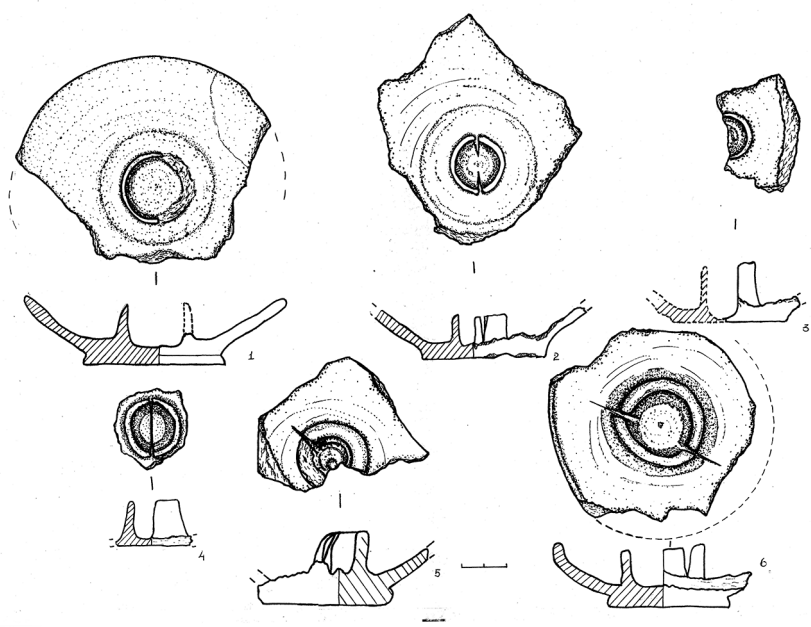

Мал. 294
Фрагменти свічників.
Глина, гончарний круг, 2x12Dx6,5d; 10,4x9,3; 3,2x5,4; 2,0x2,8; 7,9x5,6; 1,8-1,9x10,5Dx5,2d см.
Полтава (просп. Першотравневий). XVIII століття. Розкопки Олександра Супруненка 1997–1998 років.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

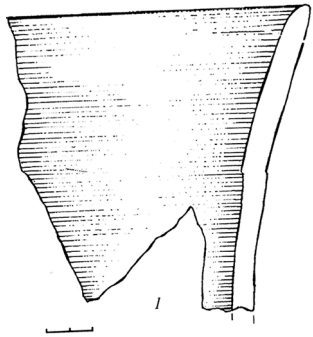

Мал. 295
Фрагмент димаря.
Глина, гончарний круг.
Полтава (Миколаївська гірка). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка [138, рис. 44: 1]

До другого типу свічників із території міста наразі відношу 10 виробів збережених у фрагментах. Вісім із них походять із розкопок Олександра Супруненка 1997–1998 років на Мазурівці (нині – просп. Першотравневий) [200, с. 361-363]*. Також, вірогідно, до другого типу слід віднести свічники, фрагменти яких – верхні частини мисочок для збирання воску (мал. 289: 3, 4) – виявлено на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [18, с. 802]. Їх виготовляли у два етапи: спочатку на гончарному крузі формували мисочку й окремо циліндричне гніздо для свічки. Потім їх скріплювали: до центру мисочки приліпляли гніздо для свічки, яке прорізали ножиком чи проколювали отвір для витікання з нього воску. Середні параметри свічників становлять: діаметр вінець посудини – 10-18 см, діаметр дна – 5-7,5 см, висота гнізда – 1,5-2 см, діаметр гнізда – 2,5-4,7 см. Такі вироби призначалися для свічок діаметром 2-3 см [200, с. 362].

Подібні свічники є непоодинокими знахідками в культурних нашаруваннях XVII–XVIII століть в Україні [63, с. 96, рис. 34: 15, 18, 19]. Зокрема, їх масово знаходили в Києві [311, с. 88, мал. 8: 7, 8, 10]. Хоча їх форма залишалася сталою й побутувала на всій території Гетьманщини, усе ж свічники мали певні регіональні особливості. Так, наприклад, у порівнянні з київськими полтавські мали менший діаметр. Розміри гнізда засвідчують, що призначалися вони для свічок більшого діаметру й меншої висоти.

** Інформацію про ці вироби опубліковано мною ще 2001 року. На жаль, з технічних причин до публікації не було вміщено ілюстрацій, тому вони вперше публікуються в цьому дослідженні (мал. 293, 294)*

1

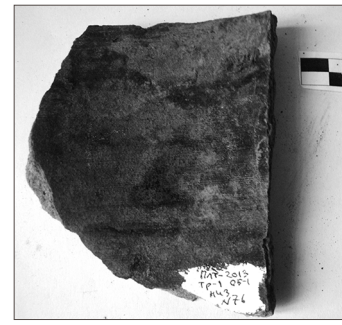
2

Мал. 296
Фрагмент димаря (1 – зовнішній бік; 2 – внутрішній бік).
Глина, гончарний круг, 9,8х7,9 см.
Полтава (просп. Першотравневий, 18-а). XVIII століття.
Розкопки Олександра Супруненка та Юрія Пуголовка 2013 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, НДА 322.
Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

Глиняні димарі, напевне, мали використовуватися в оселях полтавських міщан, проте їхні знахідки дуже рідкісні. Відомо лише про дві знахідки, атрибутовані як фрагменти димарів, що походять із території нової частини Полтавської фортеці (мал. 295, 296). Один із них належав до споруди шинку XVIII століття на Миколаївській гірці (мал. 295) [138, с. 60].

Димарі мали циліндричну форму, потовщені вінця, товсті (порівняно з посудом) стінки, були неорнаментованими. Наразі, за відсутності цілих виробів, говорити про їхні параметри неможливо.

До індивідуальних знахідок, виготовлених із глини, належать рибальські ***важки***. До них слід віднести виріб із розкопок 1998–1999 років на Мазурівці, інтерпретований Остапом Ханком як *«кулька»* (мал. 188: 6), та випадкова знахідка з центру* міста й важок розмірами 4,5х4,7 см із розкопок Юрія Пуголовка 2011 року [346, рис. 14: 6; 293, рис. 3: 2]. Вони теракотові, циліндричної форми з округлими краями, пласкими основами, круглим отвором посередині. Висота 3-5 см, діаметр отвору 1-1,5 см. Це типові розміри для цих виробів. Вони знаходять чимало аналогій по всій території Гетьманщини.

** Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, КВ 77642 / Кс 3861*

Таким чином, наведена характеристика різних типів гончарних виробів доповнює знання про асортимент майстрів полтавського гончарного осередку й дозволяє ширше уявити побут звичайного жителя Полтави XVIII століття.

4.5.
ГОНЧАРНІ ВИРОБИ В ПОБУТІ ЗАМОЖНОГО МІЩАНСТВА

Поставивши собі за мету охарактеризувати гончарні вироби в побуті міських мешканців XVIII століття, я б не хотіла обмежитися лише простим переліком гончарного асортименту, який можна було розгледіти, зазирнувши в кругленьку віконницю міської хати. Передовсім, маю намір зупинитися на тих змінах у традиційному побуті міщан – купців, козацької старшини, які наприкінці XVIII століття стали малоросійськими дворянами, що пов'язані з глиняними виробами й торкаються традиції вживання їжі та напоїв. Ці зміни зумовлені модою та технологічними новаціями, які відбулися впродовж століття. Подам власне бачення цих процесів, яке сформувалося на підставі ознайомлення зі значною кількостю глиняних виробів з різноманітних колекцій та кореляції їх з дослідженнями з історії повсякдення ранньомодерної доби.

Зазвичай, коли мова йде про глиняні вироби в етнографічних дослідженнях, вживають занадто широке формулювання, яке можна тлумачити як *«глиняні вироби в традиційній побутовій культурі українців (будь-якого іншого народу)»*. Проте історик Антоніо Грамші зауважив, що народ – це не культурно однорідна одиниця, він культурно розшарований у досить складний спосіб [69, с. 30]. Суспільство Гетьманщини XVIII століття також не було однорідним, у зв'язку з чим цікаво було б простежити відмінності між використанням глиняних виробів у побуті міських і сільських мешканців, різних суспільних верств. Ці питання в глобальному ракурсі взаємовідносин *«великої»* та *«малої»* традицій дослідники порушували й розглядали на європейському матеріалі. Чи є культура використання глиняних виробів у побуті *«нижчих класів»* запізнілим наслідуванням культури *«вищих класів»*? Чи наслідували селяни те, що прийшло до осель козацької старшини в містах ще в першій половині століття? На перший погляд, здається, що так. Проте, як переконливо зазначив Пітер Берк, ідеї цього своєрідного *«опускання»* сприймаються не пасивно, вони модифікуються, трансформуються

під час процесу, який знизу сприймається як адаптація до особливих потреб [69, с. 62-67]. Водночас не можна ігнорувати рух соціальними сходами в протилежному напрямку – вгору. Ці завдання виходять за межі запланованого мною дослідження, тому лише зауважу, що в цьому підрозділі мова йтиме про трансформацію глиняних виробів як елемента популярної культури міських мешканців Гетьманщини, козацької верхівки другої половини XVIII століття.

Підтримуючи думку етнографа Лариси Буряк, що побут є складною системою з величезною кількістю речей, які вимагають відповідних рухів, жестів, поведінки, звичок, навіть психологічного кредо своїх власників [76, с. 197], лише додам про зворотний бік, коли зміна поведінки викликає появу нових, непритаманних традиційному побуту речей. Пітер Берк яскраво довів, що *«торговельна революція породила «золотий вік» традиційної популярної культури (принаймні матеріальної культури), перш ніж спільними зусиллями торговельної та промислової революцій ця культура була знищена»* [69, с. 262].

Ближче до кінця середньовіччя в Європі відбулися кардинальні зміни в смаках міщан. Якнайкраще це висвітлив історик Вольфґанґ Шивельбуш у своїй соціальній історії прянощів і збудників, прослідкувавши дурманну інвазію від верхівки до нижчих соціальних щаблів європейського суспільства, зауваживши, що *«середній клас міських скоробагатьків наслідував знать в її показному виставлянні розкошів. Дедалі більше людей жадали мати пишне, екзотичне вбрання та гостро приправлені страви, і ця зміна в смаках сигналізувала про закінчення Середньовіччя та світанок Нового часу»* [354, с. 21].

XVIII століття історики визначають як знакову межу між традиційністю та модерністю, багато в чому переломним моментом, часом принципових змін українського суспільства й визначення його соціально-економічного, політичного та культурного розвитку в подальшому [251, с. 294; 76, с. 197]. Викликані політичними й соціальними зрушеннями, передусім скасуванням автономії Гетьманщини, традиційного адміністративно-територіального устрою, соціальної структури населення, урешті, економічними перетвореннями, зміни призводять до ламання традиційного побуту передовсім міського населення. До вищих прошарків суспільства

ринув швидкий потік модерних елементів побуту (одягу, імпортних виробів, меблів), зокрема сповнений привнесеними гончарними виробами – фарфоровими й фаянсовими, мануфактурного (пізніше – заводського) виробництва, імпортними, згодом місцевими. Усе те, без чого раніше обходилася традиційна спільнота, стало популярним, набуло поширення в побуті. На мою думку, цей час є своєрідною межею в гончарстві та побутовій культурі *«споживання»* кераміки, між традицією та інновацією.

Напевне, тоді більш виразною стала різниця між вищими та нижчими соціальними прошарками міського суспільства, у тому числі й у побутовій сфері. Але водночас *«через цю прірву пролягає сила взаємозв'язків-запозичень як вищими прошарками – рис традиційної культурної спільноти, так і нижчими – елементів життя, мови та вбрання (*а відтак, гончарних виробів. – О. К.*) горішніх прошарків»* [251, с. 294]. Окрім того, середній прошарок міської верхівки – представники як козацької старшини, так і купців – всотували елементи розкоші – соціальні знаки, особливо зважаючи на те, що це був час утвердження новоствореної еліти.

Одним з елементів нищення традиційного світу була заміна в середовищі міських мешканців традиційних побутових глиняних виробів мануфактурними фарфоровими й фаянсовими, їх поступове проникнення аж до повного відсоткового переважання в XIX столітті. Хоча лише політичними чи економічними (мається на увазі – промисловими) чинниками не можна пояснити ці зміни. Безумовно, їх викликало зростання чисельності населення, стрімкий розвиток торгівлі, комунікацій тощо. Значення має також чинник соціальний, фактор культурний, переважання нових модних тенденцій, що змінили як смак їжі та напоїв, так і вигляд посуду, в якому їх подавали. Як зауважив Вольфґанґ Шивельбуш, у часи долучення кави до європейської придворно-аристократичної культури *«важив не так сам напій, як форми насолоди ним… Порцеляновий посуд, виготовлений при дворі спеціально для споживання кави, і є головним героєм цієї історії – так само як за абсолютизму все визначають форми придворної церемонії. Форма витісняє зміст»* [354, с. 32].

Масове споживання пива в Європі та Гетьманщині XVII століття (якщо пригадати кількість броварень, пивоварень, солодовень

у містах, зважити, що варіння пива було складовою домашнього виробництва*) у наступному столітті змінилося на моду пити каву, пізніше – чай. Особливо швидко цей процес проходив у містах. Пиття кави в Гетьманщині поширилося раніше за чай. Загалом, до Європи кава потрапила в часи середньовіччя, проте ще в середині XVII століття вона більше використовувалася як ліки, а вже на межі з XVIII століттям активно споживалася вищими прошарками [354, с. 29]. Її проникнення до Європи тісно пов'язане з подіями облоги Відня турецькими військами (1683) та іменем Юрія Франца Кульчицького, першого власника кав'ярні [109, с. 185]. У XVIII столітті в окремих країнах Європи (найперше – в Англії) каву замінив чай. Загалом, споживання нового напою стало помітним явищем у Європі лише з 1720-х – 1730-х років, коли розпочалася пряма торгівля з Китаєм [354, с. 96]. Кава і чай виявилися міщанськими напоями хоча б тому, що вони цілком емансиповані від будь-якого архаїчного значення пиття [354, с. 187].

Отже, з'явилися нові форми посуду. Також відчутного удару по традиційному асортименту глиняних виробів нанесли фарфорові, фаянсові, металеві й скляні. Тобто однією з причин трансформації матеріальної культури була зміна способу виробництва [69, с. 264].

Перше, що відзначу, – це появу в багатих українських старшинських родинах значної кількості посуду, виготовленого з коштовних металів, передовсім зі срібла, – речей не стільки побутового, скільки знакового характеру [223, с. 461; 131, с. 310]. Це були речі, що заповідалися, надавалися в посаг тощо. Зокрема, згадаймо дві скрині зі срібним посудом із заповіту прилуцького полковника Гната Галагана, де були пивні й медові *«кубки»*, чарки, таці, тарілки, *«фляшки с крушками»* [223, с. 461]. У переліку

** Цікавим у цьому аспекті є вже згадане дослідження Вольфґанґа Шивельбуша, в якому, зокрема, простежуються зміни ставлення до кави в Німеччині із запровадженням меркантилістської політики після 1750 року: введення державних заборон, монополії на продаж тощо. Ідеологічне обґрунтування цього процесу вміщувалося в декретах проти кави, які, окрім іншого, містили чітку вказівку на усвідомлення функціонального призначення нових форм посуду: «Чоловіки Німеччини, ваші батьки пили алкоголь і, як і сам Фрідріх Великий, зростали на пиві, будучи щасливими і радісними..., більше не витрачайте грошей на каву. Увесь [посуд] для пиття, зокрема чашки й звичайні невеличкі мисочки, всі млинки, пристрої для смаження, одним словом, усе, до чого можна прив'язати слово «кава», буде знищене та потрощене на шматки...» [354, с. 91]*

речей, які Іван Касяновський віддав на посаг пасербиці Параскові Назаріївні, зафіксованому Лохвицькою сотенною канцелярією Лубенського полку 1746 року, зазначено, окрім іншого, 10 срібних чарок, 2 пивні срібні кухлі, 5 мідних медових *«кубків»*, *«пуздерко московскои работи о шести фляшках хрустальних»*, великий і малий, 5 глибоких борщевих [полумисків], піднос, 14 тарілок, 3 *«приставки»*; останні вагою пуд та 2 фунти [131, с. 310]. Такий посуд сприймався винятково як соціально статусна річ. Недаремно ж ще під час повстання у Віварайсі (1670), як зауважив Пітер Берк, селяни заявили, що *«прийшов той час, коли глиняні горщики битимуть залізні»* [69, с. 204].

Саме тоді нові часи потребували нових форм посуду. Проте XVIII століття – це час зміни не лише форм, але й *«змісту»*. Наприклад, у Європі та Росії з'явилися фаянсові й глиняні статуетки, що стали *«дітищем народної традиції»*, а саме відображенням антиклерикалізму [69, с. 167]. Серед нових форм у Гетьманщині наприкінці XVII століття з'явилися кавники, чайники, чашки та тарілочки (блюдця під чашку – пласкі тарілочки із закріплювальною

Мал. 297
Китайська ваза, перероблена на кавник. Початок XVIII століття
[354, с. 98]

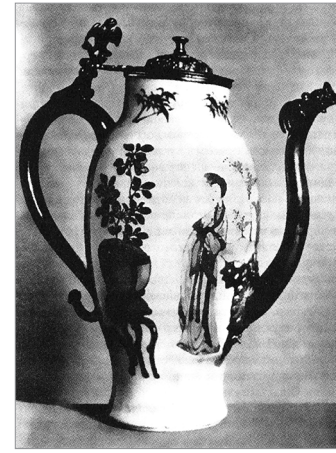

Мал. 298
Англійський кавник. 1681.
[354, с. 97]

дужкою на дні). У гончарстві вони виникли під впливом спочатку європейського, згодом місцевого фарфорового-фаянсового виробництва і, по суті, є глиняними репліками цих речей. Не вдаючись у деталі, коротко зауважу, що оригінальні форми, запозичені європейцями зі Сходу, становили собою модифікації дзбанків і кухлів для пива, хмільного меду тощо, перероблені на кавники, або ж східних (зокрема китайських) ваз із додатками (мал. 297, 298).

Козацька верхівка традиційно перебувала в колі побутової моди, що поширювалася Європою [76, с. 202]. Якщо до середини XVIII століття обличчя побуту козацької старшини визначали ще польські звичаї, то в другій половині, особливо за часів царювання Катерини II, – російські [76, с. 206]. Вищезгадані глобальні перетворення в Гетьманщині, зміна статусу Полтави в останній чверті XVIII – на початку XIX століття*, приїзд чиновників із Росії, запровадження нових стосунків і посадових обов'язків змінили побут українського провінційного міста.

Проникнення нетрадиційних модерних речей до побуту міщан і козацької старшини, яка в тодішньому суспільстві потребувала доказів своєї відмінності від решти простолюду, добре ілюструють описами майна. Так, в описі рухомого й нерухомого майна значкового товариша Семена Бардака, який проживав під

---

* *Нагадаю, що черговий період існування Полтави (1783–1802) пов'язаний з перетворенням її з полкового на повітове місто, що сталося внаслідок адміністративно-територіальної реформи, запровадженої на території Гетьманської України імперським урядом. Зокрема, ще 1765 року Нову Сербію було перетворено на Новоросійську губернію, до якої увійшли 13 південних сотень Полтавського полку, а, у зв'язку з утворенням Азовської губернії, 20 жовтня 1775 року до Новоросійської губернії передали ще п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою, яка вважалася другим у Новоросійській губернії ротним містом Дніпровського пікінерного полку Катеринінської провінції [9, с. 28; 26, с. 122]. Тоді ж у місті розмістилася Новоросійська губернська канцелярія [9], яка діяла до 1784 року, після чого була переведена до Кременчука [10]. Згідно з указом Сенату від 30 березня 1783 року, запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ та створювалося Катеринославське намісництво (існувало до 1796 року) [268, с. 9]. Центром намісництва впродовж 1784–1789 років був Кременчук, з 1789 – Катеринослав [59, с. 30], а Полтава була повітовим містом. Урешті, за черговою реорганізацією, Полтава впродовж 1796–1802 років була повітовим містом Малоросійської губернії [286, с. 692]. На цей період припали перші проекти перепланування міста, зокрема нереалізований проект реконструкції адміністративного центру (1784)*

Мал. 299
Фрагмент кахлі.
Глина, гончарний круг, відтискування, 20,1x12,2x5,2 см.
Полтава (подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). XVIII століття.
Розкопки Романа Лугового.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Публікується вперше

Мал. 300
Фрагмент чайника.
Фарфорова маса, полива, лиття, підполив'яна мальовка, 10,8x8 см.
Полтава (Спаський майдан). XVIII століття.
Розкопки Лариси Виногродської 2004 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ТЗ.
Фото Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 301
Фрагмент експозиції виставки *«Археологічні скарби Полтавщини (нові відкриття)»*, експонованої в Полтавському краєзнавчому музеї
(на передньому плані кухоль та горщик XVIII століття).
Полтава, 2012.
Фото Сергія Черпаченка.
Публікується вперше

с. Євлашами Роменської сотні Лубенського полку, складеному 1744 року, знаходимо лише: *«масла горщичок малий»*, два горільчані барильця *«носатчаних»*, куфу* [109, с. 304, 305].

Пригадаймо опис майна Парасковії Сулиминої, складений 1766 року. Він майже повністю традиційний – у ньому не згадано інноваційні речі. В її господі були чашки, чайники, глеки, чотири слоїки, п'ятнадцять полив'яних мисок, два горщики для зберігання масла, сім сулій, з яких три – обплетені, а дві – з відбитими шиями, барило [130, с. 328-334]. І це опис майна полковниці! Серед глиняних виробів нетрадиційними є лише чашки і чайники, що як тип посуду замінили у XVIII столітті кухлі та глеки (сулії, тикви). Натомість, в описі майна Єфросинії Луб'якової (Чернякової по чоловіку) зі слободи Вільшана під Харковом, складеному 1793 року, можна прослідкувати рідкісні речі, у тому числі кілька чайників, порцелянову цукорницю тощо [251, с. 299].

Подібні процеси відбувалися у Європі в різні часи. Пітер Берк зазначив, що в Англії вони розпочалися ще наприкінці XVI століття, коли майно селян, яке раніше складалося лише *«з пари рогачів та горщиків»*, почало урізноманітнюватися. У Фрісландії, Артуа ці зміни настали аж у XVIII столітті – лише тоді *«глиняні горщики й миски поступалися місцем олов'яним та високоякісній кераміці»*, а в Норвегії та Швеції поширився розмальований посуд [69, с. 263]. У Гетьманщині ці процеси розпочалися в містах лише в останній чверті XVIII століння, а в селах ці зміни тривали аж до початку XX століття.

Проникнення в українські землі традицій пити каву та чай супроводжувалося появою фаянсового й фарфорового посуду, а згодом гончарі почали вдаватися до глиняних імітацій форм столового посуду, необхідних для цього. Навіть бажаючи зберегти традицію, майстер був приречений на зміни, оскільки, як зауважив історик Сесіл Шарп, *«вибір робить суспільство»* [69, с. 122]. Отже, ринок уподобань, який у другій половині XVIII століття змінив вектор у напрямку фарфорово-фаянсових виробів, закріплював зміни і в асортименті глиняних виробів, що передовсім стосувалося появи нових форм, принципів декорування, асортименту. У цьому контексті

* ***Куфа*** *– посудина, міра рідини, що дорівнювала 12380 г*

мав місце випадок, коли індивідуальний виконавець вдавався до інновації або створював варіанти, які подобалися аудиторії. Їх починали наслідувати, і врешті-решт вони віднаходили своє місце в загальному річищі традиції. Якщо інновацію не підхоплювали, вона зникала разом із творцем [69, с. 122].

Зрозуміло, що спочатку кава та чай були настільки дорогими, що не могли витримати конкуренцію з іншими напоями, наприклад узваром чи квасом. Тому в середовищі міщан, особливо міст Лівобережжя, що зросійщувалися, ця традиція поширилася лише з середини XVIII століття, а в сільській місцевості ще довго, до початку XX століття, масове вживання чаю не практикувалося. Аналогічно проникнення фарфорових і фаянсових речей в сільський побут зафіксоване з того часу. Достатньо показовим є опис Миколи Сумцова про імітацію гончарями форм фаянсового й фарфорового посуду в XIX столітті [327, с. 38].

Отже, XVIII століття виробило свою шкалу матеріальних цінностей, якими треба було володіти, щоб засвідчити належність до елітарного прошарку населення. Зрозуміло, що гончарні вироби не були в авангарді змін, оскільки передовсім змінювалися предмети розкоші, але в процесі розмежування двох побутових тенденцій, а саме патріархально-народної та аристократичної [76, с. 198], змінювалися й вони. Цілком слушно дійшов висновку Пітер Берк, що європейська популярна культура в XVI–XVIII століттях змінилася в такий спосіб, який навряд чи хто передбачав [69, с. 261]. До того ж сучасники не усвідомлювали змін, які відбувалися.

4.6.
ГОНЧАРСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ

Гончарська термінологія Лівобережної України XVI–XVIII століть донині ґрунтовно ще не вивчена. І хоча її понад сторіччя досліджували в різних аспектах*, зокрема етимологічному, лексикографічному, історичному, етнолінгвістичному, лінгвогеографічному й регіональному, дослідники не зверталися до проблеми атрибутування назв гончарних виробів XVI–XVIII століть та співвіднесення їх з реальними виробами. Для того, щоб упередити зауваження,зауважу, що цей підрозділ не являє собою ґрунтовне мовознавче дослідження. У ньому розглянуто приклади назв різноманітних глиняних виробів, які потрапили на сторінки писемних документів, тим самим змушуючи мовчазні предмети *«промовляти»*.

Для розкриття незнаного світу гончарської професійної лексики досліджуваного часу провідне місце посідають діловодні, актові, літературні й публіцистичні джерела, документи фіскального й господарського обліку XVI–XVIII століть. Так, у різних описах, сплатах, заповітах, списках описаного майна померлих, що підлягало розподілу, судових справах, тобто джерелах діловодного, актового, фіскального характеру, міститься багато назв глиняного посуду. Менш інформативними, дещо специфічними, проте також важливими є церковно-полемічні твори проповідників, діячів церкви XVI–XVIII століть: Климентія Зіновієва, Якуба Гаватовича, Іоаникія Галятовського, Іоанна Вишенського, Іоанна Величковського, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та інших, які, за незначним винятком представляють лівобережні регіони сучасної України.

Найяскравіше уявлення про майстра-гончаря, специфіку його роботи дає прочитання творчості священика, який жив на початку XVIII століття, – неперечісної особистості Климентія Зіновієва. У його сприйнятті діяльність гончаря – творча, свята [151, с. 42],

* *Історіографічний огляд та розгляд термінології на більш широких матеріалах подано в авторських статтях [175; 174; 180]*

адже він порівняв його працю з діяннями Бога, визначаючи різницю лише в тому, що гончар може зробити людину з глини, але не може вдихнути, точніше – вліпити у неї душу. Цей мотив *«вліплення»* чи *«вложення»* душі перегукується з наведеною ним приказкою *«Та(к) хорошѣ глѣпивъ, я(к) дшъ не влѣпи́въ»* [151, с. 248] та з філософською приказкою про невідповідність форми та змісту або зовнішнього та внутрішнього *«Якъ душѣ нѣ вложивъ, такъ нарядивъ, хорошѣ»* [151, с. 261]. Незважаючи на те, що Климентій Зіновіїв був ієромонахом, у наведеному вірші він відступив від біблійного міфу про створення людини: *«И созда Бог чѣловѣка, пѣрстъ взѣм от зѣмли и в дуну в лицѣ его диханіѣ жизни»* (І Книга Буття), слідуючи за народними уявленнями та апокрифічними джерелами. Такі уявлення існували наприкінці XVII століття. Зокрема, одне з них знаходимо в міфі про створення світу від 1672 року: *«Пѣрсть вземъ Бог отъ Земля и сотвори человѣка, сирѣчъ скуделц, еще естъ горшешникъ горѣшокъ»* [320, с. 98]. Слово *«глина»* зустрічається в Климентія Зіновієва, окрім поданих цитат, ще один раз – у приказці *«Помага(и) бо Гриню коплю глину»* [151, с. 243].

Специфіка джерел цього часу зумовлює той факт, що дуже рідко зустрічаються назви окремих спеціалізацій гончарів. Серед них досить чітко окреслені лише цегельники. Вони виокремлюються як гончарна спеціалізація з кінця XVII – початку XVIII століття й згадуються, зокрема, у літописі Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря [234, с. 21]. А Климентій Зіновіїв присвятив їм окремий вірш. Дмитро Кепін, розподіливши згадані Зіновієвим професії на основні категорії, до групи фахівців, пов'язаних з обробкою глини, відніс гончарів, сніцарів (скульпторів), бардачників* і цегельників [164, с. 219]. Проте слід зауважити, що у вірші про сніцарів згадки про матеріал, з якого вони творили, немає. Окрім того, за описом Климентія Зіновіїва про виготовлення *«кафлєвых»* печей можна виділити кахельників [151, с. 131].

Ще рідкіснішими є збережені назви, пов'язані з технологією виробництва глиняних виробів. Назву майстерні з виготовлення гончарних виробів — *«гончарня»* – знаходимо в літописі Мгарського Лубенського монастиря. Вона функціонувала там тривалий час,

* ***Бардачник*** *– майстер з виготовлення люльок-бардаків*

принаймні впродовж 1695–1775 років, за який маємо відомості. Так, за коротким *«Списанням про спалення трапезної та створенням її знову»* від 24 червня 1695 року відомо, що за монастирем були *«гончарня і горн»*, які постраждали під час пожежі [234, с. 31]. Проте вони були відбудовані й відновили свою діяльність, адже за *«Повістю Мгарського Лубенського монастиря, про пожежу, що втретє сталася»*, дізнаємося, що станом до 5 серпня 1775 року на території монастиря, *«на низу»*, розміщувалися, у числі інших господарських будівель, аж поки не згоріли в пожежі, *«баня, кушнірня, гончарня, шевня, бровар»* [234, с. 33]. Отже, гончарне виробництво в Мгарському монастирі у XVIII столітті існувало, ймовірно, для обслуговування переважно монастирських потреб.

Досить нетрадиційне використання глиняних виробів зафіксовано в судовій справі, яка розглядалася в Полтаві 25 лютого 1714 року. Це слідство в справі фальшивомонетників келебердянських мешканців Педька Бубенка й Петра Сироїжки та жителя м. Кобеляк Ілька Дяка [131, с. 68]. Означені злочинці виготовляли з глини форми для виготовлення фальшивих грошей – *«виливання копеекъ»*: *«я, Педько Бубенко, увидевши, що зъ глини форму уробивъ Илко Дякъ, научился собѣ так же»* [131, с. 68].

Спектр використання глиняних виробів у побуті та виробництві в часи раннього модерну був дуже широким, відповідно строкатою була й гончарська термінологія того часу. На жаль, назв інструментів, які використовували для обробки глини та виготовлення виробів, знайти не вдалося, тому розпочну розгляд назв різних видів посуду. Назви посудин, що зустрічаються в актових пам'ятках у трансформованому або незмінному вигляді, збереглися в сучасній українській мові [357, с. 44]. У досліджуваний час загальною назвою на позначення господарського начиння виступало слово *«посуд»* або *«посуда»* [111, с. 84]. Проте існували й видові назви.

Горщик. Серед асортименту продукції гончарів Климентій Зіновіїв назвав горщики – *«го(р)шки що їсти готоватъ»* [151, с. 131]. Їх згадано, наприклад, у приказці: *«Знає(т) що в людє(и) и в го(р)шкахъ кипи́тъ»* [151, с. 226], яка збереглася в Уманщині й увійшла в збірник XIX століття [288, с. 341]. Вона засвідчує широке побутування прикмети про те, що чужі люди не повинні бачити їжу в процесі приготування. Проілюструю це прикладом XV століття:

«А на дорозъ кто же собі варит кашу, а у всякого по горнецу. А от бесермян скроются, чтобы не посмотрилъ ни в горнець ни въ яству»* [320, с. 87]. Також у творчості Климентія Зіновієва по тексту вірша зустрічається назва *«горщик»* у суто народному виразі: *«Коти по го(р)шкахъ ника́ють»* [151, с. 25].

Поширення варіанта написання *«горшок»* підтверджують інші джерела. В інтермедії Якуба Гаватовича 1619 року трапляється така форма цього слова: *«Chot wydysz mnoho horsczkow sczom do domu swoho tut pokupył na jarmarku»*; *«W to netiestie wielike sczom vbostwo swoi potołk w ny wocz obrotył te horsczki moei»*; *«Budu oś w toim horsczku… koli ryby dostaneto w toim borsczyky swaremo»* [156, с. 17, 19].

Проте в другій половині XVII століття паралельно до терміна *«горшок»* існував ще й *«горщик»*, який філологи вважають словом із виразним українським забарвленням [110, с. 87]. Так, наприклад, у судовій справі від 1667 року читаємо: *«Наум Кгуджол, товариш наш Полтавский, [ускаржался] на Олексу Винника, иж он евши… украл… горщик меду патоки…»* [60, с. 90].

Горщик використовували не лише для традиційного приготування їжі в печі, але й для зберігання продуктів. Наприклад, у справі Лохвицької ратуші початку XVIII століття знаходимо: *«[Меду] у го(р)щикъ и в ми(с)ку уклавъ, а сушъ у корякъ**»* [2, арк. 156]. Інші джерела неодноразово згадують про зберігання в горщику меду. Тримали в горщиках і масло: *«Масла горщищокъ малий»* [131, с. 15]. Окрім того, у ньому зберігали хмільний мед: *«Зварили горщикъ горілки з медомъ»* (1719) [131, с.105]. Аналіз цитованих та інших джерел показує, що в XVII–XVIII століттях найменування *«горщик»*, *«горшок»*, *«горщок»* та похідна зменшувальна форма *«горщочок»* співіснували. Термін *«покришка»* зустрічається лише один раз – Климентій Зіновіїв увів його до виразу: *«Хата покришка»* [151, с. 252].

---

* *У XVI столітті на позначення глиняного посуду, вірогідно, використовували найменування «скудель». Памво Беринда тлумачив його як «глиняний збанъ» чи «горнецъ», заодно навівши спільнокореневі слова «скудельникъ-гончаръ», «скуделичный – скорупяный, глиняный, гончарскій» [229, с. 115]. Аналогічний переклад подає і Лавреній Зизаній. До того ж терміном «скудель» він пояснив і найменування «глина» [230, с. 108, 117].*

** ***Коряк*** *– дерев'яна посудина з ручкою, призначена для пиття*

На означення *сковорідки* для XVII століття характерний варіант *«сковрадъ»* [230, с. 156]. Вона згадується в лікарському пораднику *«Аптека домова»* (1760–1780) у варіанті *«сковородка»* [278, с. 71]. Для засмажки також використовувалися *ринки*, зафіксовані в джерелах XVIII століття. В українській мові термін *«ринка»* (*«rynke»*) – полонізм [110, с. 88].

Назви посуду для зберігання продуктів і напоїв, що характерні для цього часу, – барило, чайник, глечик, носатка, сулія та інші. Відоме за етнографічними даними XIX – початку XX століття *барило,* чи *барильце,* виготовляли як з глини, так і зі скла. Це посудина циліндричної форми, опукла посередині, рідко на ніжках, з отвором (рильцем) для наливання, одним-двома вухами поблизу нього. Вона призначалася для зберігання напоїв, переважно міцних [289, с. 124]. Назва *«барило»* фіксується в українських пам'ятках з XVI століття. Її запозичено з польської мови (*«baryło»*) [110, с. 89]. Джерела першої половини XVIII століття, зокрема реєстр зборів, проведений у Переяславі 1722 року, згадують барило як ємність, що служила одиницею виміру: на користь полковника та ратуші збирали по барилу (*«с барилъ»*) простого та подвійного вина. Барило орієнтовно мало дорівнювати двом відрам*, якщо ж було меншим чи більшим, розмір податку варіювався [104, с. 88].

Зменшувальну форму – «*барильце»* – фіксують джерела як XVII, так і XVIII століть. Зокрема, у вірші Іоанна Вишенського натрапляємо: *«И руки и ноги отпил еси и до конца обезумел еси, а таю зас не видиши, иж за твоим черевом бочки с пивами, барила с медами, барилка с винами, шкатулы з фляшами, наполненными вином, малмазные, з горілкою горкодорогою волочат»* [94, с. 50]. Його ж занесено до переліку речей померлої полковниці Парасковії Сулиминої, складеного 7 рудня 1766 році в Баришівці. Серед її речей, що зберігалися в льосі, *«сливянки іс пивами в(ъ) кадковом барилцє три корхи»* [130, с. 334]. Згідно з тестаментом мешканки м. Глинськ Ганни Квітчихи від 1775 року, у барильці в неї також зберігалася слив'янка [131, с. 340].

У вищеподаному вислові Іоанна Вишенського використано також слово *«фляша»*, відповідає сучасному українському *«пляшка»*. Як зазначив видатний український лінгвіст Михайло Худаш, воно

* ***Відро*** *– міра об'єму, яка складалася з 4 «гарнців» і дорівнювала 11,28 л*

походить від польського *«flaszka»*, а те у свою чергу – від німецького *«flasche»* [348, с. 44]. Вживалося на означення срібного, скляного та глиняного посуду для зберігання рідких речовин.

За описом речей згаданої Парасковії Сулиминої 1766 року також відомо про інші глиняні посудини, що були в її господі: чарки з *«вушками»* та без них (*«двѣ безъ мисочокъ чашки»*, *«чайники глиняні»*, *«глѣчики глиняні»*), слоїки (*«слоиковъ с разнимим ліка(р)ствами чѣтири»*). Зазначено також про наявність 15 *«поливяних мисокъ»* (проте всі тарілки були дерев'яними) [130, с. 328, 330]. У горниці зберігалося *«масло горшковъ два неболшихъ»*. Край комори *«платникъ єдинъ викрашеній зѣлѣно, в ономъ сулій сімъ мѣжду которими три обшитие да у двох шійки о(т)бытиє»* [130, с. 331]. Мова йде про *«сулію»* – посудину для зберігання напоїв. Три обшиті, які згадуються, ймовірно, були відремонтовані – обплетені дротом. Або ж мова йде про так звані *«бутаси»* – скляні посудини, обплетені лозою. У двох були відбиті верхні частини. Цей запис паралельно є рідкісним випадком фіксування назви частини посудини, у цьому випадку – *«шийки»* в сулії. У льосі переписувачі також зафіксували *«Меду в(ъ) полубочку три корхи и двѣ цалі; куфа с грушевим квасом; носа(т)ка мѣдная одна нѣбольша»* [130, с. 334]. *«Полубочок»* – невелика бочка. Найменування *«бочка»* похідне від польського *«beczka»* [348, с. 44]. Проте глиняних бочок у досліджуваний час не зафіксовано – вони традиційно були дерев'яними. Інший вид посуду – *«куфа»*, в якій у полковницькому маєтку (та й повсюдно) зберігали продукти, зокрема буряки та грушевий квас. Куфи також були дерев'яними й металевими. Ними традиційно вимірювали горілку та мед у шинках [7].

У цьому ж надзвичайно детальному переліку речей згадано й *«носатку»*. Що ж це за посудина? Для повноти висвітлення подам ще один запис. Так, 1781 року сотенний отаман Данило Каменецький писав чернігівському полковнику Петрові Милорадовичу: *«Дозволено мне в м. Любечу у винокурне делать горілку.., волю я имею, где продавать.., а в доме своем в местечку Любечу как носатками так ведрами, квартами и чарками я не по(д) каким выдом продавать не должен»* [130, с. 95]. У систему мір рідини вищезазначені назви посуду входять таким чином: основною одиницею виміру було відро. Меншими за відро були *«кружка»*,

«кївш», «чарка». Кружки та чарки використовували в торгівлі вином та пивом. З другої половини XVII століття хмільний мед продавали відром, що вміщувало 8 кружок або 200 чарок [71, с. 88-89].

У термінології гончарів Лівобережжя побутував термін *«носатка»*, означаючи невелику широку посудину з носиком і трьома вухами. Її використовували як умивальник, а також для розливання вареної під час свят [289, с. 140]. Можливо, останній варіант вжитку в XIX – на початку XX століття має походження саме від тих носаток попередніх двох століть, які правили за міри продажу горілчаних і хмільних напоїв у шинках.

Один із найдавніших видів посуду для зберігання напоїв, який, часто без видозмін, зустрічається в документах XVII–XVIII століть, – *глек*. Климентій Зіновіїв зафіксував його в прислів'ї : *«Есть и в глєку молоко да голова не влѣзє»* [151, с. 224], яке широко побутувало в Полтавщині [288, с. 343]. Микола Стороженко 1776 року теж записав цю назву [324, с. 128; 278, с. 71]. Серед різновидів глеків у Лівобережжі XVIII століття побутували назви *«гладущик»* та *«гладуш»* (згадки 1715, 1722 років) [131, с. 75, 267].

У Кролевецькій кримінальній справі від 1710 року знаходимо згадку про *«поставець»*, в якому приносили до двору горілку з шинку [131, с. 47]. Важко пояснити, яку посудину мали на увазі, адже відомі етнографічно зафіксовані тлумачення цієї назви не передбачають зберігання в ньому напоїв. Це посуд для зберігання на покуті куті або форма для випікання пасок [289, с. 142].

Цікавим є маловживаний термін *«макотертъ»*. У справі Лохвицької міської ратуші 1719 року зафіксовано випадок крадіжки меду, який зберігали в макотерті, гладущику та мисці: *«Меду макоте(р)тъ повенъ натоптавъ»* [278, с. 71], *«меду патоки, що въ гладущику надавив»* [131, с. 103], *«той мед, що въ макотертъ, и в горщику и в мисці, достали»* [131, с. 104]. З уривків відомо, що *«макотерть»* – велика посудина, яка епізодично чи постійно використовувалася для зберігання меду. Наймовірніше, мова йде про *«макортет»*. Остап Ханко висловив припущення про поширення такого виду посуду на території Полтавщини у XVIII–XIX століттях, вважаючи *«макортет»* сполучною ланкою між макітрою та горщиком. Він призначався для варіння галушок, вареників і заквашування тіста [346, с. 56-57].

Серед назв *посуду для пиття* трапляються такі: *«чарка», «чаша», «чашка», «кухоль», «келих», «розтрухан», «кубок»* тощо. Слова *«чашка», «чарка»* за походженням є зменшувальними формами від староруського *«чаша»* – посудина для пиття [110, с. 86].

Щодо назви кухля, то в ранніх пам'ятках найчастіше зустрічається варіант написання *«куфель»*. Його Іоанн Вишенський використав у описі дій неправедних священиків: *«…А он зась отшедши с корчмы в свою келию, тот кус смачный и куфел оплакав и отжаловав и прощение от Бога приал»* [94, с. 50]. У Памви Беринди цей вид посуду стоїть в одному ряді з чашею та кубком у тлумаченні слова грецького походження *«кратіръ»* [229, с. 56]. Інший варіант написання слова міститься в судовій справі Полтави 1750 року, де у свідченнях йде мова про *«забитого»* козака Олексія Онищенка, якого відливали водою, принесеною в *«кухлі»* [130, с. 307]. У цьому ж свідченні з вуст іншого свідка записано, що воду набрали в *«горщикъ»* [130, с. 310]. Це можна було б пояснити звичайною плутаниною, але, як зазначив Михайло Худаш, слово *«горщик»* (*«горнець»*) в одному з опрацьованих ним документів кінця XVI – початку XVII століття виступало в значенні *«кухоль»* [348, с. 44].

Читаючи твори церковників XVII–XVIII століть, можна помітити, що назви *«кубок», «келих»* та *«кухоль»* співіснували, оскільки всі вони зазначені серед обов'язкового церковного відправного начиння. Наприклад, у *«Пунктах священикам»* Ісаї Копинського серед переліку речей вівтаря: *«антиміс аби був благочестивого митрополита, келих, дискос, лижиця та інше…»* [296, с. 23]. Назва *«келихъ»* теж давня. Василь Горобець зазначив, що в українській мові вона походить від польського *«kielich»* із значенням посудина на ніжці для напоїв, зокрема алкогольних (пам'ятки XIV століття), що, у свою чергу, походить від німецького *«kielich»* [110, с. 86]. Запозиченням із польської слід вважати назву великого келиха *«роструханъ»* – «*roztruchan*» [151, с. 380; 229, с. 239].

Серед асортименту *посуду для їжі* варто згадати блюда, миски, полумиски, тарілки. У лексиконах Памви Беринди та Лаврентія Зизанія, які пояснюють церковнослов'янські або староруські слова народнорозмовною мовою XVII століття, найменування *«блюдо»* тлумачиться як миска або *«миса»* [229, с. 10; 230, с. 28]. Як засвідчують джерела, це староруське слово не вийшло з ужитку

й у XVIII столітті та позначало неглибокий столовий посуд – *«плитка миска»* (згадка 1740 року) [110, с. 85]. Одночасно з ним побутувала й зменшена форма *«блюдцо»*, яке поєднувалося в одній синонімічній парі зі словом *«мисочка»* [110, с. 85].

У зверненні *«Буди ж вам известно правоверным»* Іоанна Вишенського є фраза: *«Или не ведаеш, иж в тых многих мисах, полмисках, приставках, чорных и шарых, чирвоных и белых юхах и многих скляницах и келишкох и винах… и пивах розмаитых той смысл еще места не имает?»* [94, с. 40]. Отже, тут згадано полумиски та миски – *«миси»*, до яких, вірогідно, відносяться прикметники чорні та сірі (*«шарі»*). Назва *«миса»* була традиційною. Її знаходимо, наприклад, і в Іоаникія Галятовського (друга половина XVII століття) в одному з *«казань»* про *«преподобного Антонія»*, де він подав порівняння: *«…Ведаючи, же Х(ристо)с жидів… прировналъ… до кубка и мисы…»* [101, с. 195].

В Іоанна Вишенського є цікаві з погляду з'ясування побутування різних видів посуду вислови. Це, зокрема, звернення до біскупів, у якому зазначено, що високохудожні оздоблені полумиски використовувалися на столах заможних людей: *«Але вы бискупи.., мовячи: тые хлопи простые в своих кучках и домках седят..; тые хлопи з одное мисочки поливку албо борщик хлепчют, а мы пред ся поколо десят полмисков, розмаитыми смаками уфарбованых пожираем…»* [94, с. 79-80].

Типову для XIX століття назву *«полумисок»* використовували значно раніше. Так, у заповіті 1678 року гадяцького полковника Федора Криницького зазначено: *«Полумисков осіих (?) ціновых і талірок шест»* [257, с. 19]. Як дослідив Василь Горобець, назва полумисок фіксується з 1670-х років. У XVIII столітті від неї утворилася похідна форма *«полумисочок»* [110, с. 85].

Але що ж то за загадкові червоні та білі *«юхи»* згадано вище, у зверненні *«Буди ж вам известно правоверным»*? У коментарях Валентини Колосової до цього видання творів Іоанна Вишенського є роз'яснення, що *«юхи»*, – це уха, рідка страва. Але це не зовсім збігається зі змістом поданої цитати. Цю назву дещо роз'яснює зміст *«Ведомості принятихъ мною в сєнтябре мце с казны Лавроской денгам, також и о расходе оных дєнегъ…»* (1776), де зазначено: *«Уплачєно… за юшку чугунную до грубы в келій китаєвской*

1 р[убль] 30 ко[пеек]» [130, с. 127]. Отже, *«юшка»* була чугунна та ще й призначалася для груби. Саме як *«заслонка до комину»* ця назва збереглася на території Полтавщини донині. Тож, вірогідно, слово мало кілька значень.

У народній метрології зафіксовано таку назва миски, як *«приставка»* (діаметром 6,5-7 вершків*) [289, с. 168]. Вона також має давнє походження. Її, наприклад, зафіксовано в духівниці глухівського жителя Єфримовича 1704 року заодно з іншими видами посуду для їжі: *«Полумисков три, талірок пят, приставка єдна»* [131, с. 29]. *«Тарілки»,* або інший варіант – *«талірки»* неоднарозово зустрічаються в джерелах цього часу. Варіант *«талірка»* архаїчніший, він є запозиченням з німецької мови [110, с. 85]. Назва *«таріль»* зустрічається в поодиноких випадках. Згідно з перекладом Лаврентія Зизанія, цим словом позначали церковні дискоси. Серед посуду для їжі, тобто такого, *«ѡ сосудѣхъ рекучи, іны(и) сосудъ єстъ в чє(ст): зъ ко(т)рого пити ясти…»*, який згадував Климентій Зіновіїв, є: *«тарѣлки»* [151, с. 173, 196, 262], *«пу(л)мыски»* [151, с. 160], зокрема й у жартівливій приказці: *«Покла(в)ши тарѣлки ста(в) на сто(л) горѣлки»* [151, с. 262].

Відому за етнографічними джерелами *«кандійку»* – миску з увігнутими досередини краями, що використовувалася для затовкування борщу, розтирання пшона й подібного [288, с. 133], зафіксував Климентій Зіновіїв, але в переліку з посудом, зробленим котлярами** з міді: *«Ро́бя(т) бо казаны грубы ко(р)уѣ и лѣ(и)ки: притрубники лєнбочки мѣднѣ ква(р)ты и ка(н)дѣ(и)ки»* [151, с. 275].

Серед назв інших видів посуду, зокрема вжиткового призначення, трапляється *«рукомийник»*. Російський термін *«рукомойник»*, що використовувався на позначення *«кувшина для умивания рук»,* відомий з XVI століття. У XVI–XVII століттях на означення відповідної посудини вживалася назва *«рукомыя»*. Лаврентій Зизаній навів її варіант – *«рукомикъ»*. В українській пам'ятці 1739 року зафіксовано назву *«рукомійникъ»* [110, с. 90-91].

* ***Вершок*** *– міра довжини близько 4,4 см; тобто йдеться про миску діаметром 28-31 см, що характерно для XVIII століття.*

** ***Котляр*** *– ремісник, який виготовляв та ремонтував мідний посуд*

З віршів Климентія Зіновієва відомо про назви окремих предметів дрібної глиняної пластики: *«хихички»*, *«люлки»*, *«ба(р)даки»* [151, с. 229, 215, 49]. Ймовірно, про глиняні брязкальця-хихички – кулькоподібні предмети з камінцем всередині йдеться в приказці: *«И хихички тои же смѣхъ»* [151 , с. 229]. Вони виконували функцію магічних оберегів та відігравали роль іграшок – *«брязка(л)ца що дѣтє(и) забавляютъ»*. Про брязкальця можна прочитати також у відомій пам'ятці української літератури XVIII століття – *«Енеїді»* Івана Котляревського.

Неодноразово поет звертався до проблеми тютюнопаління, що з другої половини XVII століття стрімко поширилося по території України, у зв'язку з чим у тексті фігурують *«люлки»* та *«ба(р)даки»*. Климентій Зіновіїв не зазначив, з якого матеріалу зроблено ті люльки, без яких затяті курці початку XVIII століття почували себе вже *«якъ бєз жонкы»* [151, с.215], але археологічні джерела свідчать, що в XVII–XVIII століттях люльки робили переважно з глини. Щодо бардаків, то згадки про них зустрічаються двічі – у вірші *«Ω роігны(х) всяки(х) рємєсникáх…»* названо майстрів *«ба(р)дачників»* [151, с. 155], а у вірші *«Ω табацѣ, и о ужывающихъ єѣ»* зазначено *«Ω собно (ж) іны(и) навы(к) ба(р)дакомъ тягнути: прє(з) которы(и) нє єдному пры(ш)лó смы(с)лу збýти»* [151, с. 49]. У коментарях Валентини Колосової подано тлумачення, що бардачники – це ті, хто виготовляє окремий різновид кальянів – бардаків, якими палили дуже міцний тютюн, хоча з якого матеріалу їх виготовляли – невідомо [151, с. 319, 379].

До архітектурно-будівельної кераміки слід віднести *«на муровáныє цє(р)квú цє(г)лы»* та кахлі [151, с. 279]. Климентій Зіновіїв відзначив різні типи декорування кахель – *«оздобы»*. Описав і полив'яні *«покощувані»*, оздоблені *«шма(л)цами»*. Серед орнаментації його увагу привернули квіти, що не випадково, адже саме тоді на кахлях поширився рослинний тип орнаменту.

Судові справи фіксують назви навіть фрагментованого посуду. Так, у документі 1713 року *«Повість Наталки Ващихи Сакунихи»* подано опис місця схованки грошей у льосі: *«…На вєрсі дошка, под дошкою талірка, под таліркою чєрєпок, а под чєрєпком мідєнь зъ грошми…»* [130, с. 199].

Отже, актові матеріали, літературні твори належать до джерел, що дозволяють реконструювати гончарську термінологію староукраїнської мови, у тому числі XVIII століття, проте залишаються малодослідженими. У комплексі з етнографічними джерелами вони відкривають світ гончарства України часів пізнього середньовіччя – раннього модерного часу, аби *«німі»* речі озвалися рідною мовою. На жаль, винятково полтавських документів наразі замало, тому в підрозділі було залучено джерела, що походять з інших полків Гетьманщини. Пороте, вірогідно, саме такі назви глиняних виробів були в ужитку в полковому місті.

ПІСЛЯМОВА

Під час обговорення концепції цієї теми на Вченій раді Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному дехто з колег – дослідників гончарства висловлював скепсис з приводу можливості написання комплексного дослідження про гончарство Полтави XVIII століття: *«Як можна характеризувати такий малий гончарний осередок? Чи можна зробити комплексне дослідження на основі матеріалів XVIII століття, адже гончарство того часу в загальноукраїнському контексті фактично не досліджене? Чи вистачить власне джерельної бази для написання такої роботи?»*. Ці побоювання хвилювали й мене, проте обізнаність з писемними джерелами, які добре характеризують XVIII століття, певний досвід їх тлумачення, наявність потужного масиву археологічних артефактів, що сформувався впродовж XX – початку XXI століття, і, нарешті, тверде переконання в необхідності міждисциплінарних досліджень на цьому етапі розвитку науки переконали мене взятися за написання цієї роботи. Так, нині неможливо (і навряд, чи буде можливо, за рідкісними винятками) достеменно визначити авторство глиняних виробів XVIII століття, з'ясувати всі особливості полтавського гончарного осередку, оскільки лише зі значною долею вірогідності вдається розрізнити привізні й місцеві вироби, проте більшість поставлених на початку дослідження завдань усе ж, вдалося, виконати.

Саме міждисциплінарність зумовила специфічну структуру цієї книги. У роботі, власне, немає єдиного об'єкта дослідження, адже розділи написано під різним кутом зору: перший – з погляду історичної урбаністики, де об'єктом дослідження стало місто Полтава XVIII століття. У третьому розділі увагу сфокусовано на гончарях досліджуваного часу та їхніх родинах, мешканцях міста. Головним *«героєм»* четвертого розділу є вироби. Зважаючи на це, важко зробити цілісний підсумок, але спробую його вибудувати за тезово-узагальнюючим принципом.

Міський простір і територіальний розвиток Полтави XVII–XVIII століть, у цілому, можна вважати типовими для міст Гетьманщини. Особливості забудови визначав поділ міського простору на дві топографічні складові – фортецю та передмістя. Домінантні топографічні складові призвели до утворення секторного півкруглого типу містобудівної структури: фортеця розміщувалася на мисі, а форштадти — на плато та в долині річки.

Час, що розглядається, охопив дві стадії існування міста: функціонування як центру Полтавського полку (1648–1782), коли місто було ще порубіжним, що визначало його розвиток і специфіку фортифікації й просторової структури, та перетворення міста з полкового на повітове, а згодом – на центр Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства (1782–1802). У другій половині XVII – першій чверті XVIII століття міська територія розширилася на Монастирську гору, внаслідок чого було забудовано схили балок. Разом з цим, помітно упала динаміка заселеності Полтави, спричинена військовими діями, в епіцентрі яких опинилося місто. Натомість, упродовж 1720-х – 1740-х років, попри тенденцію до обмеження чисельності міщанського стану, відновилася й поступово зросла кількість населення. 1750-ті – 1780-ті роки позначені незначним зменшенням чисельності житлових дворів і загальної чисельності міщан. Тоді ж, у середині – другій половині XVIII століття, з'явилося нове південно-західне передмістя, передміські села й хутори злилися з міською територією.

Окрім фортеці, міський простір охоплював поселення трьох територіальних рівнів: форштадти (передмістя), близькі та далекі околиці. Аналіз структури та сітки вулиць Полтави дозволив з'ясувати, що місто XVII–XVIII століть було композиційно ієрархічним.

Трасування вулиць, розселення мешканців і функціональне призначення провулків і вулиць були визначені певними закономірностями: мікрорельєфом місцевості, розміщенням укріплень і потребами військово-оборонного характеру, напрямками головних шляхів тощо.

Залежно від функцій полкового міста, на його території діяли адміністративні установи й заклади громадського призначення. Більшість адміністративних будівель (магістрат, полкова канцелярія, в'язниця) розташовувалася на Соборному майдані й були поліфункціональними. Школи та шпиталі як церковно-благодійні заклади знаходилися поряд із храмами. З другої половини XVIII століття в місті з'явилися спеціалізовані медичні установи – торгові бані, аптеки.

Відповідно до функціонування ремісничих цехів (у місті їх існувало десять: дев'ять ремісницьких – кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарний, ткацький, кушнірський, бондарський, колісницький цехи та цех музик), а також розвитку ґуральництва та млинарства. На території Полтави зафіксовано такі промислові об'єкти: горна, цегельні, кузні, котлярні, дзвонарні, воскобійні, скотобійні. Розселення ремісників носило дисперсний характер. Вони проживали на форштадтах, переважно навколо основних шляхів, – на північно-західному передмісті, Подолі, Павленках. Об'єкти ґуральництва (винокурні, солодовні, броварні) знаходилися у дворах власників – здебільшого на території передмість у підварках, де жили й працювали їхні піддані або наймані робітники. Шинки, навпаки, тяжіли до центру фортеці або до брам і шляхів.

У місті зафіксовано два місця локалізації стаціонарної та ярмаркової торгівлі – центр фортеці (Успенська та Київська вулиці) та Різницька гора. Основу забудови Полтави складали домогосподарства міщан – двори, підварки, бездвірні хати. Житлова забудова була всуціль дерев'яною, за винятком двоповерхового цегляного будинку бургомістра Павла Руденка, зведеного наприкінці XVIII століття.

Комплекс документальних, картографічних, археологічних джерел та етнографічних відомостей дає змогу окреслити окремі моменти в історії Полтави як гончарного осередку. Беручи до уваги історіографію питання, зауважу, що фактично її відлік почався

лише з 1990-х років, коли на території міста розпочалися масштабні археологічні роботи, під час яких виявлено матеріали XVIII століття. Саме на сучасний період (1990–2017) припадає найбільша кількість публікацій, в яких висвітлено результати досліджень культурних нашарувань міста часів раннього модерну й подано характеристику глиняних виробів XVIII століття. За цей час сформувався чималий доробок у справі вивчення гончарства Полтави. Це роботи Лариси Виногродської, Остапа Ханка, Олександра Супруненка, Юрія Пуголовка, Олександра Ткаченка, Віталія Яремченка, Романа Лугового, Євгена Калашника, Володимира Мокляка тощо. Проте відчувається брак ґрунтовності – жоден із дослідників, за винятком Лариси Виногродської, не студіює гончарство ранньомодерного часу професійно, у зв'язку з чим можна констатувати, що опрацьовані публікації були рефлексіями на подію (археологічні дослідження), тобто викликані потребами швидкого введення до наукового обігу отриманих під час розкопок матеріалів.

Упродовж XVIII століття Полтава стабільно залишалася невеликим гончарним центром, у якому постійно діяв гончарний цех і працювали гончарі-піддані. У місті проживала незначна кількість гончарів, які обслуговували потреби місцевого ринку. До цеху входило від 9 до 21 особи, найчастіше – 12. Якщо вважати цю цифру (12 осіб) умовно правильною (враховуючи те, що залишилося за лаштунками писемних джерел), то підрахунки показують, що в середньому один гончар обслуговував 80-90 домогосподарств полтавських мешканців.

Отже, кількість гончарів у місті була незначною, проте сталою впродовж століття. З'ясовано прізвища, місця проживання, низку демографічних характеристик ремісників. Гончарний цех Полтави існував як цілісне об'єднання, без поділу на більш вузькі спеціальності. Життя цеху регламентував статут, який відображав основні моменти організації виробництва, життя цеховиків. Цехи були замкненими корпоративними організаціями, вступ до яких був складним і тривалим процесом. Полтавський цех виник, вірогідно, у другій половині XVII століття й діяв упродовж наступного століття. Його внутрішня організація повністю відповідала ремісничим корпораціям Європи та Гетьманщини (із притаманними останній особливостями). Окремого цехового будинку в Полтаві не існувало,

а збори відбувалися в будинку цехмістра. Цехмістром гончарного цеху Полтави в 1710-х – 1720-х роках був Ярема Ісаєнко, а в 1760-х роках – Данило Городчаненко. Цехмістрів, здебільшого, переобирали щороку.

Віковий розподіл гончарів, який вдалося здійснити на основі *«Генерального опису...»* за 1765–1766 роки, виглядає таким чином: віковий діапазон від 25 (2 особи) – до 70 років (1 особа). Найбільше гончарів віком 40 років. Прізвища гончарів прості відапелятивні, тобто здебільшого закріплені за професією. Аналіз антропонімії ремісників показав, що гончарі мали один із найбільших показників залежності прізвища майстра від спеціальності в межах Полтавського полку (33,3 %).

У другій половині XVIII століття серед залежної категорії суспільства – *«підданих»* – з'явилися й майстри-гончарі (їх у місті на той час було 3, що становить 25 % від усіх майстрів цієї ремісничої спеціалізації). Піддані проживали в домогосподарствах власників, займаючи одну хату, проте всі вони мали найманих робітників та учнів, що навчалися в них гончарної майстерності, отже, вірогідно, працювали вільно на ринок, сплачуючи власнику встановлену норму відробітку.

Основними видатками з цеху були драгунська сустентація, поштові видатки, збори на користь місцевої адміністрації (полковника, писарів, магістрату, війта, бурмистрів, сторожів), стація, Гетьманська стація, збори з шинкування, ярмаркові збори, витрати на ралець. Гончарний цех мав складне економічне становище, стабільно перебував у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю та соціальним статусом ремісників у цеху.

Соціотопографічні спостереження дозволяють з'ясувати, що розселення гончарів знаходилося у відповідності до загальної системи розміщення ремісничих домогосподарств міста. По-перше, розселення ремісників носило нерегулярний характер. У місті були відсутні щільні ремісничі квартали, цехові будинки. Усі майстри-гончарі використовували своє житло як робоче місце. Майстерні могли розміщуватися в хатах чи господарських будівлях на садибах власників. Єдиними специфічними професійними приміщеннями, розміщеними окремо від житла, були кузні.

По-друге, ремісники здебільшого жили на форштадтах, особливо тих, що виникли навколо основних шляхів до фортеці, підтверджуючи їх статус економічних зон міста XVIII століття. Традиційними місцями поселення ремісників були північно-західне передмістя, Поділ, Павленки. По-третє, спостерігається певна концентрація домогосподарств майстрів (гончарів, ковалів), фах яких потребував винесення виробничих об'єктів (горнів, кузень) подалі від забудови. Гончарські двори розташовувалися на межі фортечних валів. Ковалі гуртувалися на дальніх передмістях, проживаючи поряд із вулицею, на якій знаходилися всі кузні. По-четверте, ремісники, що не потребували специфічних приміщень (шевці, кравці, ткачі), вірогідно, орієнтуючись на споживачів, довільно розселялися в місті. По-п'яте, незначне гуртування домогосподарств певних ремісничих професій здебільшого пояснюється родинними зв'язками. Тобто тут наявні дії двох чинників: традиції родинних професій і збереження елементів патріархальності.

Цехові гончарі проживали у власних найпростіших за своєю структурою дворах. Заселеність гончарських дворів була меншою в порівнянні з загальноміською. Її показник становив 5,5. Таким чином, їх типологізовано як *«середньозаселені домогосподарства»*. Зважаючи на те, що в підварках родини гончарів займали лише по одній хаті, то розрахунок їх заселеності (5,3) наближається до загальноміського показника 5,4. Тобто в заселеності гончарських домогосподарств не спостерігається відмінностей від загальноміських тенденцій – вона, як і в інших випадках, коливається, відповідно до типу сім'ї, яка її населяла. За моїми підрахунками, в Полтаві серед гончарів на момент укладання *«Генерального опису…»* (1760-ті роки) набули поширення чотири з п'яти виділених дослідниками форм родинної організації. Провідне місце посідала нуклеарна, або проста родина – 58,3 %. На другій позиції знаходилися складні та розширені родини — 16,7 %. І лише одне домогосподарство належало родині, що не утворювала сім'ю – це так звана безструктурна родина. У порівнянні з чисельним розподілом усіх родин, що проживали в місті, таке відсоткове співвідношення родин гончарів не виявляє жодних невідповідностей та особливостей, а цілком відповідає загальній демографічній

структурі полтавського міського населення (якщо не брати до уваги духовенство).

Окрім родини, у домогосподарстві проживали робітники майстра та учні. Їх кількість у гончарських родинах була незначною. Робітників здебільшого наймали по одному, учнів – від одного до трьох. Вік учнів коливався в межах 8-15 років. При цьому найменших, восьмирічних учнів було 44 %. Наприкінці століття відбувся процес втрати гончарним цехом своєї автономності, яку юридично було закріплено 1799 року.

На теренах Полтави локалізовано кілька місцезнаходжень виробничих споруд гончарів XVIII століття. Це, передусім, горни. Археологічно обстежено та досліджено сім гончарних випалювальних споруд, дві з яких детально вивчено й реконструйовано. Тип конструкції горнів – горщечний, типовий для території Гетьманщини та тогочасного традиційного гончарства. Місцезнаходження більшості з них – у межах передвалля Полтавської фортеці, що, цілком логічно, мало б зменшити пожежонебезпеку в місті. Відсутність відомостей про горни як складової частини домогосподарств майстрів у Румянцевському описі міста, який подає інформацію про господарські будівлі та окремі виробничі, наприклад кузні, не дозволяє з'ясувати кількість випалювальних споруд у місті. Проте дає підстави припускати, що гончарі, як і повсюди в Гетьманщині, не мали спеціалізованих ремісничих майстерень, а працювали вдома.

У власних дворах працювали й цегельники. Активізація цегельного виробництва пов'язана з розгортанням у місті безперервного масштабного храмового будівництва, яке потребувало цегли. Для цього церкви наймали ремісників навіть з інших полків. Археологічно в межах полтавських форштадтів (на Миколаївській гірці) зафіксовано рештки двох тимчасових цегелень. Вірогідно, їх було влаштовано на межі століть, а час їхнього основного функціонування припав на початок XIX століття.

Гончарний асортимент полтавських майстрів був представлений різноманітними видами виробів: кухонним посудом (горщиками, покришками, макітрами, ринками); тарним посудом (глеками, баклагами); столовим посудом (мисками, полумисками), у тому числі посудом для пиття (чарками, кухлями, кубками, чашками); дрібною глиняною пластикою (іграшкою, свічниками, монеткою, люльками);

архітектурно-декоративними виробами (кахлями, цеглою, плиткою) тощо.

Виділення специфіки виробів полтавського гончарного осередку чи не найскладніше завдання, оскільки ні окреме родинне господарство, ні місто не було культурно автономним. Місто першим поглинало інновації, піддавалося впливу моди, було більш широко залучене до торгівлі. Ці фактори впливали на стиль ремісника, вибір асортименту, форм, декору, технологічних особливостей тощо. Міські ремісники були в деякій мірі популярними мистцями, точніше – творцями популярних мистецьких і побутових виробів.

Полтавський гончарний осередок XVIII століття з-поміж інших вирізнявся такими особливостями:

- абсолютне чисельне переважання теракотового посуду над димленим, мальованого – над ритованим і штампованим;
- типові форми горщиків та орнаментальні схеми декорування з використанням білого та червоно-брунатного ангобів. Для них притаманне розміщення декору на вінцях і плечах, використання таких елементів, як горизонтальні смуги, гачки, ляпки, кривульки, паски, риски тощо. З другої половини XVIII століття в декоруванні почав використовуватися білий ангоб, але на горщиках його не застосовували;
- покришки були неорнаментовані теракотові зрізано-конічної мископодібної форми з вухом та трьома варіантами вирішення вінець, діаметр яких – 18-20 см. Копитець чітко виділений, має плаский зріз. Середній його діаметр – 4 см;
- ринки за формою схожі на миски, проте менш розхилені у верхній частині та без крис. Мають бічний злам й виступ з внутрішнього боку в місці переходу вінець у тулуб. Інколи трапляються вироби без зламів, більш опуклобокі. Окрема група мала тулійку. Орнаментовані здебільшого ритуванням;
- макітри теракотові, з світло-рудою поверхнею черепка; на вінцях і верхній частині тулуба декоровані мальовкою. Елементи орнаменту на посудинах межі XVII–XVIII століть виконано опискою рудуватого й червонуватого відтінків, а на посудинах другої половини століття – здебільшого лише білим ангобом. Орнаментальна смуга на вінцях містить концентричні

кола, кривульку або ляпки; на тулубі – ряди концентричних смуг, інколи пасків та одну або дві кривульки. Декор подібний до мальовки на горщиках;

- поширення тиквастих глеків і глеків-молочників. Місцеві вироби не мали пишного декору й використовувалися в повсякденному побуті;
- посудини для пиття, що мали червоний колір черепка, типові для Гетьманщини. Оздоблені винятково білим ангобом. Орнаментальні схеми розміщено у вертикальних площинах;
- полумиски діаметром 29-34 см мали червоний колір черепка, зрізи на денцях. Декорування теракотових виробів дуже багате й розмаїте. Серед прийомів орнаментації – мальовка, фляндрівка, ріжкування, накапування, обливання білим чи червоним ангобами;
- рельєфні теракотові коробчасті кахлі мали кілька типових декоративних композицій: геометричну, рослинну, змішану (геометрично-рослинну) та сюжетну. Переважають барокові рослинні зображення так званого *«килимового»* типу;
- іграшка, здебільшого свистунці, свічники та інші вироби типові для Гетьманщини.

На основі аналізу глиняних виробів XVIII століття виділено механізм культурних запозичень, які слід розглядати в кількох площинах:

- запозичення організації гончарського виробництва: цехи – мануфактури;
- безпосереднє проникнення речей з іншого культурного середовища, тобто йдеться передовсім про імпортовані порцелянові й фаянсові вироби;
- появу непритаманних речей під впливом моди на певне явище чи елемент побуту, які спочатку імпортують, а потім починають виготовляти місцеві майстри;
- трансформація запозичених форм, зображень, елементів декору тощо.

Комплексне використання архівних та археологічних джерел не лише допомагає персоніфікувати гончарство, але й поглиблює

знання про побут міщан. XVIII століття історики визначають як знакову межу між традиційністю та модерністю, багато в чому переломний момент, час принципових змін українського суспільства. Зміни відбулися й у культурі харчування та пиття. З'явилися нові смаки й модні тенденції, які знайшли свій вияв як, наприклад, у виборі орнаментації кахель, якими прикрашали житло, так і в появі нових імпортованих предметів розкоші тощо. Ці зміни викликали нові форми в гончарстві, збільшення в побуті заможних жителів завезеного фарфорового, скляного й мануфактурного фаянсового посуду.

Подальші керамологічні дослідження дозволять відкрити досі фрагментарно вивчені обрії розмаїтого і яскравого світу гончарства доби Гетьманщини.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Назва вулиці згідно з «*Генеральним описом…*» (1765–1766)	**Відповідна вулиця** (станом на 2016 рік)	**Район розміщення**
Успенська	Соборний майдан	Стара фортеця
Староринкова	Соборний майдан	
Безіменна	Соборний майдан	
Купецька	Пилипа Орлика	
Київська	Соборності	
Міщанська	перший квартал від вулиці Пилипа Орлика	
Білушенкова	не існує; квартал між Соборним майданом та вулицею Пилипа Орлика	
Криловська	Спаська	
Воскресенська	подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	
Василівська	Воскресенський узвіз	
Преображенська	безіменний провулок, на захід від Спаської церкви	
Спаська	ділянка вулиці Пилипа Орлика	
Шкільна	ділянка вулиці Пилипа Орлика, біля Спаської церкви	
Золота	ділянка вулиці Конституції	
Кіценська	подвір'я Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та квартал вулиці Конституції	
Різдвяна	не існує; частина вулиці Небесної Сотні та Анатолія Кукоби	

Богоявленська	не існує; ділянка забудови, обмежена проспектом та провулком Першотравневим, вулицею та площею Конституції	Нова фортеця
Хрестова		
Вознесенська		
Мазурівська	вірогідно, провулок Першотравневий	
Миколаївська	провулок Першотравневий	
Богородицька	не існує; ділянка забудови, обмежена проспектом та провулком Першотравневим, вулицею Небесної Сотні та площею Конституції	Нова фортеця
Введенська		
Благовіщенська		
Подільська	не існує; частково – на схилі Мазурівської балки, частково – на вулиці Небесної Сотні	Поділ
Матвіївська	не існує; схил Іванової гори, частково – провулок Ламаний	
Марківська	можливо, провулок між вулицями Ламаною та Кавказькою	
Лукінська	частина вулиці Анатолія Кукоби	
Глухий провулок	провулок Глухий	
Іванівська	–	
Павленківська	–	Павленки
Андріївська	частина провулка Андріївського та вулиці Верховинця	Різницька гора
Філіпова	вірогідно, вулиця Конституції	
Яківська	вірогідно, між вулицею Художньою та Панянським узвозом	Панянка
Іудинська	–	
Кирилівська	–	
Стрітенська	Стрітенська	Північно-західне передмістя
Архангельська	ділянка, прилегла до Петрівського парку	
Михайлівська	провулок Капельгородського	
Константинівська	квартал між вулицями Шевченка та Коцюбинського	
Володимирська	квартал між вулицями Шевченка та Коцюбинського	
Лугова	Лугова	Підмонастир'я

ДОДАТОК 2

ОПИС ДОМОГОСПОДАРСТВ ГОНЧАРІВ (ЗА «*ГЕНЕРАЛЬНИМ ОПИСОМ…*» 1765–1766 РОКІВ)

На Стрѣтенской ѵлици идѵчи с площади к монастырю на правой сторонѣ*

[**175 зв.**] 196**. Подварокъ полтавского сѵдіи Сахновского. В нємъ жилихъ хатъ четири, анбаровъ два. В коих живутъ его подданніе. В одной Прокопъ Бердникъ тѵтошній ѵроженецъ посполитъ пятидесяты *лет*, у него жена Маря Калинина дочь сорока пяти летъ, здорови. У них // [**176**] дочери, девки: Настасиа двадціати, Афросимиа семинадціати, здорови. У него работникъ Кирило Зенченко тѵтошній ѵродженецъ посполитъ дванадціати летъ, здоровъ. Взятъ на изученіе гончарства беззаплаты…

[**177 зв.**] 202. Дворъ цехѵ гончарского гончара Герасима Зорченка. В нємъ одна жилая хата. Ємѵ *от*родѵ двадціать пять летъ, у него жена Мар҃ѳа Филипова дочь двадціаты двохъ летъ, здорови. У него дочери: Афросимиа двохъ летъ, Домна одного годѵ, здорови. У него жъ тіоща Настася Федорова дочь шестидесіати пяти летъ, о*т* старосты драхла. А о про*т*чемъ покажетъ в коммиіи. Вмѣсто гончара Герасима Зорченка негрампотного, по его прошенію, сотнѣ полтавской козакъ Іванъ Мякохлѣбъ рѵку приложиль. //

На той же ѵлицы на левои сторонѣ

[**182 зв.**] 222. Дворъ цехѵ гончарского гончара Василя Харченка. В нємъ одна жилая хата, анбаръ одинъ. Ємѵ о*т*родѵ двадціать пять летъ, у него жена Єлена Иванова дочь двадціати пяти летъ, здоровы. У него сестра, женка Федосия Григориева дочь тридціати летъ, здорови. У ней дочери: Маря одинадціати Агафия Иванови дочеры двохъ летъ, здорови. У него работники: Антонъ Гончарѣнко уроженецъ тѵтошній посполитъ тридціати летъ, Павелъ Хупавѣнкѡ тѵтошній уродженецъ козачій синъ одинадціати летъ, здорови. С коих Гончарѣнко нанимается в годъ за пять рублей, да сверхъ того платѣ и пища хозяйскоѣ. А Хупавѣнко взятъ на изѵченіе сапожномѵ маистерствѵ беззаплаты. А о протчемъ покажетъ в коммисій.

---

* *Мову оригіналу збережено*

** *Тут і далі на початку подано порядковий номер двору у відповідності до перепису всього міста. У квадратних дужках – номер сторінки документа, поданий відповідно до правил публікації джерел*

Вмѣсто Василя Харченка неграмотного, по его прошенію, подписался суда полкового подканцелярист Осипъ Гавришевский.

223. Подварокъ полкового полтавского обозного Андрея Руновского. В немъ одна жилая хата. В ней живетъ его подданій Терентій Пирченко тутошній уроженецъ // [**183**] посполитъ. Ємѵ отродѵ сорокъ летъ, у него жена Анна Харитонова дочь тридцѧти пяти летъ, здорови. У нихъ деты, синовя: Артемъ десяти, дочери: Степанида восьми летъ, Зеновиѧ одного годѵ. У него племенница Варвара Яковлева дочь пятнадцѧти летъ, здорови. У него работники: Ѳедоръ Голубенко тутошній уроженецъ посполитъ тридцѧти, Петръ Гончаренко здешній же уроженецъ посполитъ десяти летъ, здорови. С коих: Голубенко нанимается в год за пять рублей на своемъ плати, а пища хоязйская, а Петръ взятъ на изучение гончарскомѵ майстерству беззаплати. О протчем же покажетъ хозяинъ в комиссіи. Терентий Пирченко подписалсѧ.

На Спаской улицы идучи ѡ города на правой сторонѣ

[**201**] 285. Подварокъ отставного бунчюкового товариша Ѳедора Зенковского. В немъ жилихъ хатъ три. В нихъ живѵтъ его подданние. В адной Федоръ Лѵбенскій уроженецъ з города Лубенъ посполитъ сорока летъ, у него жена Катерина Иванова дочь тридцяти восми летъ, здорови. У нихъ дети: синъ Иванъ четирохъ дочери: Улиана семи, Агафиѧ четирохъ, здорови. В другой Никифоръ Бутенкѡ // [**201 зв.**] тутошній уроженецъ посполитъ. Ємѵ отродѵ тридцѧть летъ у него жена Пелагия Федорова дочь двадцѧти пяти летъ, здорови. У него работникъ Павелъ Никитинъ уроженецъ тутошнего полку з села Нижнихъ Млиновъ посполитъ десяти летъ, здоровъ, взятъ на изучение гончарскомѵ мастерствѵ беззаплати. В третей Федоръ Пехъ тутошній уродженецъ посполитъ пятидесяти пяти летъ, у него жена Анна Афанасиева дочь пятидесяти летъ, здорови. У нихъ дети: синъ Ерема одинадцѧти, дочери: Ирина девяти, Тетяна троъх летъ, здорови. А о протчемъ покажетъ в коммисіи. Вместо вишеписанихъ негramотних, по ихъ прошенію, рѵку приложилъ полтавскій жителъ Левко Омелченко.

На тои же ѵлици на левой сторонѣ

[**206**] 306. Дворъ цехѵ гончарского гончаря Ивана Харченка. В немъ жилихъ хатъ двѣ, анбар одинъ. Ємѵ отродѵ семдесятъ летъ, от старости драхлъ. У него жена Степанида Тихонова дочь шестидесяти пяты лет, от старости драхла жъ. У него синовя: Андрей тридцѧти пяти летъ, у него жена Анна Трофимова дочь тридцяти летъ, здорови. У нихъ деты синъ Кононъ

пятна*д*цяты, дочь Зєновыя дєсяти лєтъ, здоровы. Антонъ двадцати шєсти лєтъ, в нєго // [**206 зв.**] жєна Дария Василєева дочь два*д*цяти двохъ лєтъ, здорови. А о протчємъ покажєтъ в коммисіи. Вмєсто Ивана Харчє*н*ка нєграмо*т*ного, по єго прошєнию, магистрата полтавского по*д*войско*й* Лъка Бублєй подписалса.

На Архангєлской улицы идучи с Киевской улици на правой сторонє

[**210**] 315. Дворъ цєху гончарского гончаря Стєпана Тєрново*го*. В нємъ єдна жилая хата, анбаръ єдинъ. Єму о*т*родъ сорок пять лєтъ, у нєго жєна Авдотя Никитина дочь сорока лєтъ, здорови. У нихъ дочь Анна шєсти лєтъ, здорова. О протчєм жє покажєтъ в коммисіи. Вмєсто Степана Тєрнового нєграмо*т*ного, по єго прошєнию, ръкъ приложилъ полтавской козакъ Андрѣй Чарново*л*єнкω.

На Михайловской ълицы идучы з Спаско*й* улицы на правой сторонє

[**212 зв.**] 326. Дворъ цєху ганчарско*го* ганчара Гєрасима Рачковско*го*. В нємъ єдна жилая хата, анбаръ єдинъ. Єму о*т*роду сорокъ лєтъ, у нєго жєна Аξиния Матвєєва дочь три*д*цати пяти лєтъ, здорови. В ни*х* синъ Никита дванад*д*цати лєтъ, здоровъ. У нєго работница, дєвка Катєрина Алєξеєва дочь шєстнадцати лєтъ, здорова. Нанима*єтся* в го*д* за ръбль сорокъ копѣкъ, да сверхъ того // [**213**] платє и пища хозяйскиє. О протчєм жє покажєтъ в коммисіи. Вмѣсто Гарасима Рачковского нєграмотного, по єго прошєнию, подписалса полтавскій житєль Їѧковъ Павлюченко.

327. Дворъ цєхъ гончарского ганчара Василя Оховєртєнка. В нємъ жилихъ хатъ двѣ, анба*р* одинъ. Єму о*т*рода сорокъ лєтъ, у нєго жєна Маря Павлова дочь тридцати пяти лєтъ, здорови. В нихъ дети: синъ Пантєлеймонъ трохъ, дочєри Марина чєтирохъ, Афросимиа двохъ лєтъ, здоровы. У нєго работники: Григорій Глъпєнко ъроженєцъ тътошнєго полкъ з сєла Рибцовъ козачій синъ пятнадцати, Іван Кєлєберда тътошний ъроженєцъ посполитъ восми, Иван жє Псіолъ тътошній жє ъроженєцъ посполитъ восми лєтъ, здорови. Взяти всє на изъчены*е* гончарском*ъ* майстєрств*ъ* бєз заплаты. А о про*т*чємъ покажєтъ в коммисіи. Вмѣсто Василя Оховєртєнка нєграмотного, по єго прошєнию, полтавскій житєль Їѧковъ Павлючєнко подписалса.

[**213 зв.**] 329. Дворъ цєхъ гончарского гончара Данили Прокоповича. В нємъ одна жилаа хата, анбаръ одинъ. Єм*ъ* о*т*род*ъ* три*д*цать лєтъ, в нєго жєна Ирина Илина дочь двадцати пяти лєтъ. В ни*х* дєти: синъ Иванъ одного год*ъ*,

дочєри: Марина трохъ, Катєрина двохъ лєтъ, здорови. У нєго работниковъ и работницъ: Корнєй Івановъ тѣтошній ѳроженєцъ, посполитъ десѧти, Касянъ Лѳкѧновъ тѣтошній ѳроженєць посполи*т* // [**214**] восми лєтъ, здорови, дєвка Агафѣѧ Іванова дочь двадцѧти лєтъ, здорова. Нанимаєтсѧ в годъ за рубль двадцѧть копѣекъ, да свєрхъ того пла*т*є и пища хозяйскиє, а Корнєй и Касянъ взяти на изѵчєніє гончарскомѳ майстерствѳ бєззаплати. О про*т*чєм же покажєтъ в коммисіи. Вмѣсто Данила Прокопиєвича нєграмо*т*ного, по єго прошєнию, полтавскій житєль Їѳковъ подписалсѧ.

На той жє ѳлици на лєвой сторонє

[**214 зв.**] 331. Дворъ цєху гончарского гончара Савви Савчєнка. В нємъ одна жилаѧ хата, анбаръ одинъ. Ємѳ о*т*родъ двадцѧть пять лєтъ. У нєго сєстри: дєвки Афросимиѧ сємнадцѧты, Мєланя пятнадцѧты лєтъ, здоровы. А о протчє*м* покажєтъ в коммисіи. Вмѣсто Сави Савчєнка нєграмо*т*ного, по єго прошєнию, полтавскій житє*л* Їѳковъ Павлючєнко подписалсѧ.

На Самойловской ѳлици
идѳчи о*т* города на левой*ѳ* стронє

[**306**] 618. Дворъ цєху гончарского гончара Алєѯея Мовчєнка. В нємъ жилая єдна хата, анбаръ єдинъ. Ємѳ о*т*роду сорокъ лєтъ, у нєго жєна Марина Климєнтєва дочь тридцати пяти лєтъ, здорови. У нихъ синовя: Лѳка дванадцати, Григорій шєсти лєтъ, здорови. А о протчємъ покажєтъ в коммисіи. Вмєсто гончара Алєѯѣя Мовчєнка нєграмотного, по єго прошєнию, полковой канцєлярій по*д*канцєляристъ Фєдоръ Кошмановский рѳку приложилъ [36, арк. 175 зв. – 306].

ДОДАТОК 3

«ПО ВЕДОМОСТИ КАРТАШОВА О ЦЕХАХ ПО ВСЕМ ПОЛКУ ПОЛТАВСКОМ КАКИЕ В ОНИХ ЗБОРИ БЫЛИ, КУДА УПОТРЕБЛЕНЫ*» 1722 року октобрія 12 дня Виденіе всего по(л)ку По(л)тавского от це(х)мистровъ:

В По(л)тавѣ

[**2**] Я Федоръ це(х)ми(ст)ръ кравєцкий даю сиє видєниє, ижъ в цєху нашомъ зна(й)дує(т)ся братии чл(є)вка ше(с)десятъ, и збираемъ в го(д) з(у) кождого двора по десяти а(л)тинъ, и по две гривни, и по є(д)но(й) гривнѣ, и сти(х) денегъ покупаючи провия(н)тъ драгуно(м) на чотиро(х) человєка, и фура(ж) на сѣмъ кони. На почту в годъ давали по осмъ рублей, кожуховъ чотири даємо в го(д). Старшинѣ городово(й) атаману во(й)ту бу(р)мистрам дво(м), а особніе собравши де(н)гі с кого що на(д)ліжало даю на смолє(н)-ский провия(н)тъ, два(д)ца(т)ь шє(ст) рублей, и що остає(т)ся в насъ в цєху збо(р)них денегъ, за тие покупаемъ воскъ на свечи цє(р)ковъ, а оста(л)ние на инние расходи цєховие упо(т)ребляє(м), на том подписуюся, на то(м)я вишъ писа(н)и цехмистръ неумеючи писати рукою своею крестъ написую. (чорним дописано *«По прошению»*. – *О. К.*).

Я Никита цє(х)мистръ кова(л)ский даю сиє видєниє ижъ в цєху нашо(м)ъ зна(й)дує(т)ся братии два(д)ця(т) пя(т) члв(є)къ избираемъ зо всякого двора денег по двѣ гривнѣ и по мє(н)ше, и за тиє дє(н)ги покупаючи провиянть на о(д)ного драгуна, и фура(ж) на три конѣ, на почту в(у) годъ давали по три рубля, а особне зобравши де(н)ги с кого що на(д)лежить дали на смолє(н)ский провиянтъ сѣмъ рублей спо(л)тиною, за всякую че(т)ве(р)тъ по по(л)тора рубля а оста(л)ние дє(н)ги употрбляє(м) на свѣчи бо(л)шие це(р)ковние и на расходи мѣлкие цєховие. Нато(м) ви(ш)иписа(н)ний цєхми(стр) неумеючи писати рукою своею крє(ст) написую.

Я Андрій Чі(н)дєбєръ цє(х)мистръ резницкий даю сие видениє, ижъ в цеху нашо(м) зна(й)дує(т)ся братіи члв(е)ка двадця(т), имѣємъ ши(н)-ковский дво(р) братский, и до того дворово(й) користи збираемо от всякого двора на мѣсяцъ по двѣ гривнѣ по гривнѣ и помє(н)ше, и за тиє де(н)ги

* *Мову оригіналу збережено*

покупаючи провиянт даємо на єдного человѣка, а фура(ж) на чотири конѣ, да с тойже дворово(й) користи даемо ву го(д) на ратушу по(л)та(в)скую лою пя(т) камени, полковнику ву го(д) даємо лою два камени, на су(д)диво // [**2 зв.**] в(у) го(д)же даємо каме(н) лою, во(й)ту в(ѵ) го(д) даемо камє(н) лою, писару по(л)ковому в(ѵ) го(д) даемо камє(н) лою, на бу(р)ми(ст)ровъ в(у) го(д) каме(н) лою, на рату(ш)ного писара в(у) го(д) жє по(л) каменя лою. Напочту мѣскую в(у) год давали по шести ру(б)лей на провиянт смоле(н) ский дали шє(ст) рублей, а оста(л)ниє дє(н)ги упо(т)ребляє(м) на свѣчи це(р) ковние и на мѣлкие расходи цєховие. На то(м) вишписа(н)ний цєхми(ст)ръ неумеючи писати рукою своею крє(ст) написую.

Я Ярема цє(х)ми(ст)ръ го(н)ча(р)ский даю сиє видєние, ижъ в цеху нашо(м) зна(й)дує(т)ся братіі человѣка трина(д)цятъ, и повсякъ мѣсяцъ збираемъ от кождого чєловѣка по гривнѣ и поменшъ и затіе, дє(н)ги покупаемъ провія(н)тъ на о(д)ного драгуна и фура(ж) на о(д)ного коня, а особне на провиянтъ смоле(н)ский даем по(л)тора рубля, на почту ву го(д) даемо рубль. На том вишписа(н)ний цєхмистръ нє умѣючи писати рукою своею крє(ст) написую.

Я Васи(л) Дми(т)рє(н)ко Цє(х)мистръ бо(н)да(р)скй даю сиє видєниє ижъ в цеху нашомъ зна(й)дує(т)ся братіі человѣка дєся(т), изо кождого двора повсяк мѣсяцъ збираем дє(н)ги по гривнѣ побо(л)ше и помє(н)ще, и(з) єти(х) денегъ покупаючи провия(н)тъ на едного драгуна и на едну лошє(д), и от рукодє(л)я нашего, видаємо на спо(т)ребу бочокъ на дво(р) гєнера(л)ско(й), по(л)ковничи(й) и все(й) ста(р)шинѣ бочки и кадо(л)би и на почту мескую в(у) год даємо рубль. Нато(м) я вишписа(н)ний цє(х)-мис(т)ръ нєумеючи писати рукою своею крє(ст) написую.

Я Иванъ Цє(х)ми(ст)ръ ткацкій даю сиє видєние, ижъ в цеху нашо(м) найдує(т)ся братиі два(д)цят(т) сѣмъ человѣка, и по всякъ мѣсяцъ, з ко(ж)-дого двора збираєм по двѣ гривнъ по гри(в)нѣ и помє(н)ще, и затіе де(н)-ги покупє(м) провіянть и даємо драгуно(м) на три человѣка и фура(ж) на три конѣ, а особне на смолєнский провия(н)тъ дали ше(ст) рублей, на почту мѣскую в(у) го(д) давали три рубли а что зборни(х) цехови(х) денегъ остає(т)ся, за тие свѣчи до це(р)ковъ братскихъ[?] справляемъ, на то(м) я ви(ш)писа(н)ни(й) цє(х)мист(р) нєумеючи писати рукою своею крєст написую.

Я Адам Вакуле(н)ко Цехмистръ шевски(й) даю сиє видєніе, иж в цеху нашому найдуется братии тридцять члвка, и повсякъ мцъ з кождого двора збирає(м) по золотому и по г(р)ивєнѣ и попя(т) копєєкъ; и за тие дєнги покупае(м) провіянтъ на лѣтніє мци на пяти члвка драгунъ; А на зи(м)ниє мци на єдно(го) драгуна // [**3 арк.**] провія(нт), на пя(т)ь коней фураж, до панско(го) двору даемо деся(т) па(р) чоботъ в го(д), писару полковому двѣ

парѣ чоботъ в го(д) даємо, войтови двѣ пари в годъ; бурмистра(м) двомъ по двѣ парѣ в го(д) дає(т)-ся. На почту мѣскую даємо дєся(т) таляри; а на (с) моленский провія(н)тъ дали три(д)ця(т) копъ ровно, и что остає(т)ся в нас зборни(х) дене(г) то за оніе свѣчи до це(р)кви Бжей ставляє(м), а оста(т) ниє на мѣлкие ра(с)ходи цєхови(х) употребляємъ. На стом я вишписа(н)ний цєхмистръ нєумѣючи писати рукою своєю крест написую.

В По(л)тавѣ калачни(н)ского цєху нємаєтъ, а в нєделю то(р)гов(ого) от ко(ж)дого каланцѣ берутъ по копѣй(кє) калачєвъ на ратушъ. //

[3] Сотнѣ Великобудиской цєховие виденія:

[3 зв.] Я Сємє(н) Цє(х)си(ст)ръ го(н)ча(р)ский даю сиє видєниє ижъ в цєху нашо(м) зна(й)дує(т)ся братиі чотирна(д)ця(т) чєловѣка, и повсякъ мѣсяцъ з ко(ж)дого збирає(м) дєнєг по гривнъ по бо(л)шъ й помє(н)шє, и стого даємо провия(н)тъ на єдного драгуна, и фура(ж) на троє кони, а особліве збірає(м) дє(н)ги с кого що належитъ и даємо ра(л)цю в(ѳ)го(д) к двои(м) пра(з)ника(м) два рубля, на стацѣю Гетма(н)скую в(ѳ) го(д) даємо шє(ст) копъ, на яловици стацѣние в(у) год даємо два золоти(х), на почту ву По(л)таву в(ѳ) год даємо два таляри, сторожу сотницкому в(у) год плати(м) два золоти(х), на смолєнский провіянт дали сємъ рублей, с по(л)тиною, а ини(х) поборовъ у нас нє берутъ. На то(м) я вишписа(н)ный цє(х)ми(ст)ръ нєумєючи писати рукою своєю крє(с)т написую [34, арк. 2-3 зв.].

ДОДАТОК 4

Кількість цехових ремісників Полтавського полку першої чверті XVIII століття*

Цех	1718**			1721			1722	1726***		
	Т	*П*	*Р*	*Т*	*П*	*Р*	*Р*	*Т*	*П*	*Р*
Полтава****										
Кравецький	–	–	48	–	–	–	60	39	55	94
Різницький	–	–	24	12	27	39	20	17	31	48
Шевський	–	–	39	18	65	83	30	22	71	93
Ковальський	–	–	7	15	18	33	25	16	23	39
Гончарний	–	–	12	6	15	21	13	11	4	15
Ткацький	–	–	31	8	28	36	27	–	17	17
Кушнірський	–	–	1	31	60	91	–	–	–	–
Бондарський	–	–	8	14	13	28*****	10	11	–	11
Колісницький	–	–	21	21	–	21	–	–	–	–
Диканька										
Шевський	–	–	–	–	–	–	–	4	12	16
Ковальський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7
Гончарний	–	–	–	–	–	–	–	1	5	6
Ткацький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	31
Кушнірський	–	–	–	–	–	–	–	6	4	10
Колісницький	–	–	–	–	–	–	–	10	4	14

** Таблиці додатків 4-6 складено за джерелами []. !!!!!!!!!!*

*** Інформацію подано за підрахунком реальної кількості прізвищ осіб, а не дворів. Вони можуть не збігатися з підсумковими даними переписувачів. Окремо рахувалися батько й сини чи брати, які проживали разом*

**** Поділ у тексті ревізії здійснено за трьома групами: «тяглі та кінні», «піші» та «удови, піші та дуже убогі». У таблиці подано інформацію про дві групи – кінні та тяглі (Т), піші й убогі разом (П), а також загальну кількість осіб (Р).*

***** У тому числі з цеховими ремісниками, що проживали в магістратських селах. Ревізія 1718 року здебільшого не фіксує поділ цеховиків за майновим станом, окрім містечок Великі Будища та Решетилівка, тому подано лише загальну їх кількість.*

****** Податковий стан бондаря Федора з'ясувати неможливо через втрату документа. Підсумкові дані переписувачів не збігаються з реальною кількістю осіб у цеху*

Великі Будища										
Кравецький	–	–	–	–	–	–	30	–	–	–
Різницький	25	11	36	23	9	32	25	23	11	34
Шевський	10	32	42	18	16	34	30	17	31	48
Ковальський	6	4	10	5	5	10	8	7	14	21
Гончарний	7	13	20	7	13	20	14	7	11	18
Ткацький	9	15	24	6	24	30	20	14	20	34
Кушнірський	25	33	58	25	30	55	–	31	47	78
Бондарський	7	6	13	9	7	16	14	9	7	16
Колісницький	16	7	23	17	7	34	26	25	8	33
Решетилівка										
Кравецький	–	–	–	–	–	50	40	–	–	–
Різницький	14	5	19	18	12	30	24	22	13	35
Шевський	7	13	20	9	19	28	24	5	35	40
Ткацький	9	19	28	16	19	35	30	13	22	35
Кушнірський	12	20	32	–	–	–	–	17	27	44
Старі Санжари										
Кравецький	–	–	–	–	–	–	5	27	6	33
Різницький	–	–	9	8	3	11	13	14	4	18
Шевський	–	–	23	10	11	21	20	24	13	37
Ковальський	–	–	10	7	6	13	10	12	16	28
Гончарний	–	–	–	–	–	–	–	17	8	25
Ткацький	–	–	24	4	26	30	23	22	23	45
Кушнірський	–	–	21	14	5	19	–	–	–	–
Бондарський	–	–	11	1	11	12	10	8	9	17
Колісницький	–	–	19	18	3	21	6	18	3	21

Нові Санжари										
Кравецький	–	–	–	–	–	–	30	–	–	–
Різницький	–	–	19	8	10	18	12	10	7	17
Шевський	–	–	29	10	21	31	30	11	20	31
Ковальський	–	–	6	–	5	5	–	–	–	–
Ткацький	–	–	31	7	28	35	22	12	29	41
Кушнірський	–	–	37	17	29	46	–	25	30	55
Бондарський	–	–	9	–	–	–	13	–	–	–
Колісницький	–	–	13	8	2	10	13	–	–	–
Калачницький	–	–	15	7	6	13	–	–	–	–
Білики										
Кравецький	–	–	–	14	46	60	–	38	39	77
Різницький	–	–	19	12	4	16	17	21	–	21
Шевський	–	–	27	11	22	33	20	19	24	43
Ковальський	–	–	15	–	–	–	–	–	–	–
Гончарний	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–
Ткацький	–	–	46	16	31	47	13	29	36	65
Кушнірський	–	–	44	–	–	–	30	–	–	–
Бондарський	–	–	9	–	–	–	8	–	–	–
Колісницький	–	–	8	–	–	–	15	–	–	–
Калачницький	–	–	-	9	7	16	–	–	–	–
Кобеляки										
Кравецький	–	–	–	–	–	–	40	38	25	63
Різницький	–	–	23	16	5	21	18	17	4	21
Шевський	–	–	31	27	28	55	40	31	33	64
Ковальський	–	–	11	2	11	13	8	7	9	16
Гончарний	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–
Ткацький	–	–	–	–	–	–	50	–	–	–
Кушнірський	–	–	27	22	27	49	–	–	–	–
Бондарський	–	–	9	8	–	8	8	–	–	–
Колісницький	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Теслі (без цеху)	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–

Кишеньки										
Кравецький	–	–	–	5	8	13	20	14	11	25
Різницький	–	–	–	2	1	3	–	–	–	–
Шевський	–	–	9	4	8	12	12	8	10	18
Ковальський	–	–	–	2	3	5	–	–	–	–
Ткацький	–	–	–	7	19	26	–	–	–	–
Кушнірський	–	–	13	–	–	–	–	–	–	–
Келеберда										
Кравецький	–	–	25	15	11	26	–	23	14	37
Різницький	–	–	18	10	4	14	10	8	5	13
Шевський	–	–	25	18	10	28	25	20	15	35
Кушнірський	–	–	–	–	–	–	20	–	–	–
Сокілка										
Різницький	–	–	19	14	4	18	–	15	10	25
Шевський	–	–	17	14	9	23	–	7	19	26
Ткацький	–	–	19	5	19	24	–	11	29	40
Переволочна										
Шевський	–	–	–	9	–	9	–	–	–	–
Калачницький	–	–	–	11	–	11	–	–	–	–

ДОДАТОК 5

Цехмістри ремісничих об'єднань Полтавського полку 1718–1726 років

Цех	1718	1721	1722	1726
Полтава*				
Кравецький	не вказано	–	Федор N**	не вказано
Різницький	Фома N	Андрій Чендебера	Андрій Чіндибер	не вказано
Шевський	не вказано	Федор Омельянов	Адам Вакуленко	не вказано
Ковальський	Данило N	Микита N	Микита N	не вказано
Гончарний	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	не вказано
Ткацький	Юско Жорновенко	Михайло Рудий	Іван N	не вказано
Решетилівка				
Кравецький	–	не вказано	Грицько Бась	не вказано
Різницький	Андрій Дубовик	N Гелета	Паско Гелета	Андрій Різник
Шевський	Леско Тупкало	Андрій N	Федор Герасименко	не вказано
Ткацький	Степан N	N Широкопадич	Іван Друль	не вказано
Кушнірський	Мартин Грамусь	–	–	не вказано

* *Якщо прізвище цехмістра з'ясовано тільки за одним джерелом, цех до таблиці не внесено.*

** *Літерною позначкою N замінено ім'я або прізвище цехмістра, які не вдалося з'ясувати за документами*

Великі Будища				
Кравецький	–	–	Андрій Петренко	–
Різницький	Феско Василенко	Василь Бориль	Федор Василенко	Василь Сидоренко
Шевський	Андрушко Бойко	Петро Януш	Грицько Молодожон	Василь Молодожон
Ковальський	не вказано	не вказано	Петро N	Петро Кавко
Гончарний	Яков Гончар Ключниченко	Яков Гончар	Семен N	Паско Самойленко
Ткацький	Леско Федоренко	не вказано	Іван Видюк	Улас Ткач
Кушнірський	Максим Репченко	Андрій Петренко	–	Іван Кривенченко
Бондарський	Улас, бурмистр	не вказано	Семен Усенко	Грицько Рудий
Колісницький	не вказано	не вказано	Семен Панченко	Семен Паненко
Старі Санжари				
Кравецький	–	–	Андрій Коробка	–
Різницький	Іван Гриценко	Тимко Чуй	Дмиро N	Яцко Божинський
Шевський	Кузма N	Кузма Тценко	Кузьма N	Кузма N
Ковальський	не вказано	Василь Телей	–	Іван Слюсар
Ткацький	Клим N	не вказано	–	Корній Манченко
Кушнірський	N Середа	не вказано	–	Ігнат Веричов
Бондарський	не вказано	Ониско N	–	Олексій Кудко
Колісницький	Данило Кулиненко	Данило Кулинич	Хвесько Бідома	Федір Бідома

Нові Санжари				
Кравецький	не вказано	не вказано	Петро N	цех не виділено
Різницький	не вказано	не вказано	Антон N	не вказано
Шевський	не вказано	не вказано	Юско N	не вказано
Ковальський	не вказано	не вказано	Грицько N	цех не виділено
Ткацький	не вказано	не вказано	Данило N	не вказано
Бондарський	Яків N	–	Яків N	цех не виділено
Колісницький	не вказано	не вказано	Микита Павленко	цех не виділено
Білики				
Кравецький	–	не вказано	–	–
Різницький	не вказано	не вказано	Юсько Сметанка	–
Шевський	Іван Гончаренко	не вказано	Іван Довгополий	–
Гончарний	не вказано	не вказано	Данило Денисенко	–
Ткацький	Лукіян N	не вказано	Лукіян N	–
Кушнірський	Леско N		Іван Гриценко	–
Калачницький	не вказано	не вказано	Процик Петренко	–
Кобеляки				
Кравецький	–	–	Наум Демченко	–
Різницький	не вказано	Клим N	Клим Хемендрик	–
Шевський	не вказано	Карпо N	Карпо Василенко	–
Ковальський	не вказано	Матвій N	Остап N	–
Ткацький	–	–	Никита Сопилняк	–
Бондарський	не вказано	Степан N	Степан Манковський	–

Сокілка				
Різницький	N Гапон	Іван Уласенко	Мартин Вороненко	–
Шевський	Іван Лисенко	Іван Лисенко	Іван Лисенко	–
Ткацький	Семен Прелий	не вказано	Грицько Кулин	–
Кишеньки				
Шевський	Кондрат N	Кондрат Кондик	Іван N	–
Ткацький	–	Алексій Середа	–	–
Келеберда				
Кравецький	не вказаний	Дмитро N	Павел N	–
Різницький	Іван Пугач	Матвій Китиця	Іван Чирик	–
Шевський	Демко N	Кирик Набок	Карп Максименко	–

ДОДАТОК 6

Майновий стан цехмістрів Полтавського полку початку XVIII століття

1718						1721					
Піші		Тяглі		Немає даних		Піші		Тяглі		Немає даних	
К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
3	3,9	13	17,1	40	78,9	3	7,1	14 – ґрунтових 6 – безґрунтових	47,6	19	45,2

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Акт передачи коллекций Ек. Скаржинской // Державний архів Полтавської області. – Ф. 222 : Скаржинской Е. Н. – Оп. 1. – Спр. 15. – 342 арк.
2. Актова книга Лохвицької міської ратуші 1730–1757 рр. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1528. – Оп. І. – Спр. 3. – Арк. 156.
3. Бишев Иван. Чертеж города Плотав // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 3 : Военная контора Военной коллегии. – Оп. 33. – Спр. 11086. – 2 арк.
4. Ведение полку Полтавского о козаках конных и пеших // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 94 : Полтавська полкова канцелярія. – Оп. 2. – Спр. 56. – 201 арк.
5. Ведомости полку Полтавского сколько во всех того полку сотнях козаков и коликим числом со всякого козака зарплату полковых и сотенных чиновников и канцелярским служителям с оных козаков собрано денег // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 94 : Полтавська полкова канцелярія. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 2-11.
6. Ведомость квартирмейстера Карташова о людях в Полтавском полку имеющих посев табаку. 1722 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. ІІ. – Спр. 756. – 5 арк.
7. Ведомость про число в Полтавском полку шинков медовых и винных и бражниц. 1722 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. ІІ : Історичні матеріали. – Спр. 757. – 25 арк.
8. Гейдельберг М. Б. Історія вулиць міста Полтави. 1987. – [Рукопис] // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Ф. 3 : Історія дореволюційного періоду. – Спр. 19. – 17 арк.
9. Дело о переводе Новороссийской губернской канцелярии в г. Полтаву. 1775 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1508 : Чернігівський верхній земський суд. – Оп. 1. – Спр. 1582. – Арк. 1-2.

10. Дело о переводе Новороссийской канцелярии в г. Кременчуг. 1784 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 206 : Новгород-Сіверське правління. – Оп. 1. – Спр. 913. – Арк. 1.
11. Дело о постройке ярмарочного двора в г. Полтаве // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 218. – Оп. 4. – Спр. 2240. – 14 арк.
12. Доношение Полтавской полковой канцелярии об отсутствии у них на ярмарках заграничных купцов. 1742 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. VIII. – Спр. 1449. – 1 арк.
13. Именной список о подведомых магистратов их мещанах, цеховых посполитый також и великороссийских купцах учиненний в магистрате февраля 4 дня 1766 года // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 57 : (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 110-116 зв.
14. Карта г. Полтавы и его окрестностей к Братской могиле // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1118 : (Шереметьева А. Д.). – Оп. 3. – Спр. 222. – 1 арк.
15. Каталог собрания археологических и исторических древностей Лубенского музея (в имении Екатерины Николаевны Скаржинской, Круглик) (с кратким объяснением истории древностей музея). 1892 / сост. А. П. Зосимович; под ред. И. В. Антоновича // Державний архів Полтавської області. – Ф. 222 : Скаржинской Е. Н. – Оп. 1. – Спр. 2. – 514 арк.
16. Квятковский Николай. План г. Полтавы // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293 : Техническо-строительный комитет МВД. – Оп. 167 : Полтавская губерния. – Спр. 1. – Арк. 1.
17. Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження на місці відновлення Свято-Успенського собору у Полтаві в 2000 році // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 337 : Текстова частина ; Спр. 338 : Альбом ілюстрацій. – 73 арк., 90 іл.
18. Коваленко О., Луговий Р. Гончарні вироби XVIII століття з міста Полтави // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 94.
19. Компут Полтавського полку 1718 р. м. Полтава // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. І. – Спр. 54480. – Арк. 2-10.
20. Компут Полтавського полку 1721 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. І. – Спр. 54481. – Арк. 2-11 зв.
21. Кричевський Василь. Кухоль // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. В. Г. Кричевського. – Од. зб. 025. – 1 арк.

22. Кутузов Василий. План Полтавской крепости // Відділ рукописів бібліотеки Російської академії наук. – № 781.
23. Луговий Р. С., Коваленко О. В., Верещака В. М., Яремченко В. А. Звіт про археологічні розвідки в Полтавському та Новосанжарському районах Полтавської області в 2005 р. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 101. – 83 арк., 75 іл.
24. Ляпушкин И. И. Отчет о работе Средне-Днепровской археологической экспедиции (Полтавская обл.). – Полтава, 1945. – [Машинопись] // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Ф. 03 : [Археологія]. – Спр. 2. – 27 арк.
25. Ляпушкін І. І. Звіт про роботу Відділу археології Полтавського історико-краєзнавчого музею в Дніпровській слов'янській експедиції, проведеній під керівництвом Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР. 14.VII – 01.X.46 р. 1949 р. – Полтава, 1946. – [Машинопис] // Науковий архів Полтаського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Ф. 1 : [Експедицій]. – Спр. 03-12. – Арк. 58-75.
26. Максимович М. Путевое воспоминание о Полтаве / М. Максимович // Украинец. – М. : [Б. в.], 1859. – Кн. 1. – С. 115-122. – [Відбиток] // Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського. – Інв. № ВИ-15845.
27. Нестеров К. [План части города Полтавы, с показанием окрестности памятника, где был дом в котором Великий император Петр I имел пребывание во время войны с Карлом XII] // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1488 : Планы и чертежи гражданской архитектуры (коллекция). – Оп. 3. – Спр. 649. – Арк. 2.
28. Переписка и отчет И. А. Зарецкого о собрании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Науковий архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 273. – 62 арк.
29. План г. Полтавы // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293. – Оп. 167 : Полтавская губерния. – Спр. 3. – 1 арк.
30. План г. Полтавы 1803 г. // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293. – Оп. 167 : Полтавская губерния. – Спр. 4. – 1 арк.
31. План г. Полтавы. 1827 р. // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293 : Техническо-строительный комитет МВД. – Оп. 167 : (Полтавская губерния). – Спр. 20. – 2 арк.
32. План части города Полтавы, с показанием нынешняго оной расположения // Державний архів Полтавської області. – Ф. 1044 : Планы, карты, проекты и другие картографические материалы городов и построек Полтавской губернии. – Оп. 1. – Спр. 7. – 1 арк.
33. План части г. Полтавы с профилем Ново-Николаевской улицы // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293 : Техническо-строительный комитет МВД. – Оп. 165. – Спр. 368. – Арк. 1.

34. По ведомости Карташова о цехах по всем полку Полтавском какие в оных зборы были, куда употреблены. 1722 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. 61 : [Кістяківського]. – Спр. 1577. – 17 арк.
35. По доношению Сильвестра Епископа Полтавского о дозволении исправить починкою деревянные церкви. 1804 р. // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 796 : Канцелярия Синода. – Оп. 85. – Спр. 730. – 7 арк.
36. Показания жительствующих в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 57 : (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). – Оп. 2. – Спр. 1. – 390 арк.
37. Проект каменной одежды для церкви Спаса в г. Полтаве. Планы частей г. Полтавы. 1829–1842 рр. // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1488 : Планы и чертежи гражданской архитектуры (коллекция). – Оп. 3. – Спр. 649. – 8 арк.
38. Пуголовок Ю. О. Звіт про наглядові археологічні розкопки на посаді літописної Лтави, у м. Полтава в 2007 р. (пров. Андріївський, 6) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 516. – 108 арк.
39. Пуголовок Ю. О. Звіт про науково-рятівні наглядові археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Конституції, 4, у м. Полтава в 2008 р. // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 545. – 223 арк.
40. Пуголовок Ю. О., Супруненко О. Б. Звіт про науково-рятівні наглядові археологічні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2010 р. (Першотравневий просп., 15-17) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 644.
41. Ревизия Полтавского полка 1735 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. ІІ : (Історичні матеріали). – Спр. 734. – 8 арк.
42. Ревізька книга Полтавського полку 1732 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. І. – Спр. 54335 (Лаз. 23). – Арк. 2-19.
43. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1488 : Планы и чертежи гражданской архитектуры (коллекция). – Оп. 3. – Спр. 649.
44. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1488 : Планы и чертежи гражданской архитектуры (коллекция). – Оп. 13. – Спр. 629.

45. Румянцевський опис Переяслава // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 57 : (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). – Оп. 1. – Кн. 278. – 303 арк.
46. Сидоренко Г. О. Матеріали обстеження гончарного горна XVII–XVIII ст. м. Полтава, Першотравневий просп., 27 // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Ф. 4 : Охорони пам'яток. – Спр. 332. – 1 арк.
47. Старжинский А. План части г. Полтавы с показанием театра // Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293 : Техническо-строительный комитет МВД. – Оп. 165. – Спр. 368. – Арк. 9.
48. Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Белько О. О., Коваленко О. В., Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998–1999 рр. (м. Полтава) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 211. – 71 арк.
49. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Коваленко О. В., Мироненко К. М., Приймак В. В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави у 1998 р. (м. Полтава) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 208. – Ч. І. – 76 арк., 170 іл.
50. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Левченко Д. І., Приймак В. В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 150. – Ч. І. – 125 арк., 99 іл.
51. Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15, Першотравневий пров., 5) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 494. – 165 арк.
52. Супруненко О. Б., Пуговолок Ю. О. Звіт про розвідки на території м. Полтава в Полтавському районі Полтавської області у 2003 р. з підготовки археологічної частини тому Зводу пам'яток історії та культури. – Полтава, 2004. – [Машинопис] // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 379. – 25 арк., 13 іл.
53. Супруненко О. Б., Ткаченко О. М., Яремченко В. А. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава

в 2007 р. (Першотравневий просп., 19). – Частина друга // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Спр. 04-346. – 71 арк.

54. Супруненко О. Б., Ткаченко О. М., Яремченко В. А. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 19). – Частина друга // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 524 А. – 95 арк.
55. Ткаченко О. М., Яремченко В. А. Звіт про наглядові охоронні дослідження пізньосередньовічних об'єктів у м. Полтава, по вул. Конституції, 13, 2007 р. // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – Ф. І : [Експедицій]. – Спр. 501. – 26 арк.
56. Цехова книга гончарського цеху другої половини XVIII ст. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. І : Лазаревського. – Спр. 2198. – 18 арк.
57. Husson Pierre. Plan de sa Majesté Czarienne Pierre I, Empereur de la grande Russe et celle de S. M. le Roy de Suede Charles XII le 27 juin – juillet 1709. – [Рукопис] // Відділ картографії та рукописів Російської національної бібліотеки імені Михайла Салтикова-Щедріна, м. Санкт-Петербург. – К1-План 2/ № 32. – 1 арк.
58. Plan de la Bataille de Pultowa le 27 juinus 1709. [Б. д.] // Відділ картографії Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Інв. № 22097. – 1 арк.

ЛІТЕРАТУРА

59. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.) / упоряд. В. Н. Жук, З. М. Суховська. – Полтава : ЕНТ, 2002. – 205 с.
60. Актовые книги Полтавского Городового Уряда XVII-го века / [ред., авт. и примеч. В. А. Модзалевский]. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1912. – Вып. I : Справы поточные 1664–1671 годов. – 216, 19, 2 с. ; Вып. III : Справы вечистые 1664–1671 годов. – 115, 15 с.
61. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – 207 с.
62. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году : в 3-х ч. / Н. Арандаренко. – Полтава : Типография Губернского Правления, 1852. – Ч. III. – 500 с.

63. Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін. – К. : видання Інституту змісту та методів навчання, 1999. – 336 с.
64. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес; пер с фр. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 1999. – 416 с.
65. Багалей Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – Отд. 2. – С. 42-44.
66. Балакін С. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку / С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 59-67.
67. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. – К. : Наукова думка, 1993. – 120 с.
68. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. / Виктор Барвинский. – Харьков : Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. – 269, IV с.
69. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пітер Берк; пер. з англ. – К. : Український центр культурних досліджень, 2001. – 376 с.
70. Бок Г. История, история женщин, история полов / Г. Бок // Thesis. – М., 1994. – Вып. 6. – С. 170-200.
71. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни / Г. Бондаренко. – Луцьк : видання Волинського державного університету, 1997. – 162 с.
72. Бродель Ф. Что такое Франция? : в 2-х кн. / Фернан Бродель. – М. : Издательство имени Сабашниковых, 1995. – Кн. 2 : Люди и вещи. – Ч. 1 : Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – 244 с.
73. Брянцева Т. П. Социально-экономическое развитие польских городов в XIV – первой половине XV вв. (по материалам Малой Польши) : автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук / Т. П. Брянцева. – К., 1965. – 14 с.
74. Бужинський М. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) / М. Бужинський // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К. : Друкарня УАН, 1927. — Кн. XI : 1927. – С. 171-184.
75. Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава / Микола Буйлук // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ – Опішне : Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 250-253.
76. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // Соціум : альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 197-206.

77. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / Василий Евстафиевич Бучневич. – Полтава : Типография Губернского правления, 1902. – 440 с.
78. В. М. [Владимирский-Буданов М. Ф.]. Полтавские цехи в конце 17-го и начале 18-го века / М. В. // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 497-501.
79. Василенко В. Н. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии (кустарные промыслы, сельское хозяйство и землеведение, народные поговорки и изречения) / В. Н. Василенко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков : Типография «Печатное Дело», 1902. – Т. 13. – С. 139-216.
80. Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине / К. Василенко // Киевская старина. – 1885. – № 9. – Сентябрь. – С. 159-171.
81. Вечерський В. В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Козацькі старожитності Полтавщини : збірник наукових праць. – Полтава : Криниця, 1993. – Вип. 1. – С. 26-44.
82. Визір Н. Провісник української керамології / Наталя Визір // Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). – Опішне : Українське Народознавство, 2010. – С. 34-49.
83. Виногродская Л. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков / Лариса Виногродская // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 439-448.
84. Виногродская Л. И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине / Л. И. Виногродская // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар : тези доповідей. – Полтава : видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С. 182-186.
85. Виногродська Л. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків Хмельницької обл. / Л. Виногродська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 35-38.
86. Виногродська Л. Батуринська кахля / Л. Виногродська, Ю. Ситий // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36-38.
87. Виногродська Л. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові / Л. Виногродська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : ХІК, Часи козацькі, 2005. – Вип. 14. – С. 86-94.
88. Виногродська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 році / Л. Виногродська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1997. – Вип. 7. – С. 131-138, рис. 2: 20.

89. Виногродська Л. І. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. / Л. І. Виногродська, Р. С. Орлов // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : збірка наукових праць. – Київ – Запоріжжя : Видавництво Інституту археології НАН України – Дике Поле, 2005. – Вип. 7. – С. 83-85.
90. Виногродська Л. І. До історії скляного та керамічного виробництва на Україні у XIV–XVIII століттях / Л. І. Виногродська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 135.
91. Виногродська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського / Л. І. Виногродська // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 37-57.
92. Виногродська Л. І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) / Л. І. Виногродська // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 89-106.
93. Виногродська Л. І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV–XVIII ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Л. І. Виногродська. – К., 1993. – 19 с.
94. Вишенський І. Вибрані твори / І. Вишенський. – К. : Дніпро, 1972. – 128 с.
95. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Юрій Волошин // Київська старовина. – К., 2011. – № 1. – С. 13-33.
96. Волошин Ю. Писемність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) / Ю. Волошин // Київська академія. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Вип. 5. – С. 143-154.
97. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
98. Г. М. [Грушевський Марко]. Дытячи забавкы та гры усяки. Зибрани по Чыгырынщыни Кыивськои губернии / М. Г. // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7-8. – С. 51-105.
99. Гавриш П. Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища) / Петро Гавриш, Анатолій Гейко // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1. – С. 37-44.
100. Галян Г. Етнографічна діяльність Івана Зарецького в Полтавському краєзнавчому музеї / Г. Галян // Полтавський краєзнавчий музей : збірник наукових статей 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – С. 34-36.
101. Галятовський І. Ключ розуміння / Іван Галятовський; [підг. до вид. І. П. Чепіга]. – К. : Наукова думка, 1985. – 448 с.
102. Гейко А. Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій / Анатолій Гейко. – Опішне : Українське Народознавство, 2015. – 320 с.

103. Герасимов Д. Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі-Кожум'яки) / Д. Герасимов // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С. 109-111.
104. Годовой доход переяславской ратуши и урядников в нач. XVIII в. // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – Май. – С. 87-88.
105. Гольденберг Л. А. Картографические источники о военных действиях в 1708–1709 гг. / Л. А. Гольденберг // Полтава (к 250-летию Полтавского сражения) : сборник статей. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – С. 363-388.
106. Гончарні горни XVIII ст. з Решетилівки / Р. Луговий, О. Коваленко, В. Верещака, В. Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 119-124.
107. Горішний П. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині / П. Горішний, О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1998. – Вип. 7. – С. 151-157.
108. Горішний П. А. Археологічні дослідження в Чигирині / П. А. Горішний // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси : Сіяч, 1995. – С. 119-123.
109. Горобець В. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб; [наук. ред. В. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2004. – 310 с.
110. Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. на матеріалі українських діаріушів / В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1979. – 128 с.
111. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49-67.
112. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.
113. Грушевський М. С. Слобода Полтава в 1630 р. / Михайло Сергійович Грушевський // Записки НТШ. – Львів : Друкарня НТШ, під зарядом К. Беднарського, 1895. – Т. VI. – Кн. 2. – С. 10-11.
114. Гугля В. І. Керамічне виробництво XVII–XVIII ст.: штрихи до технології / В. І. Гугля // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – Ч. 1. – С. 168-170.
115. Гугля В. І. Суботівське кахлярство / В. І. Гугля // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 137-140.
116. Гупало В. Д. Пізньосередньовічне гончарство як об'єкт археологічних досліджень / В. Д. Гупало // Проблеми і методики в історичній археології : тези доповідей II Міжнародної конференції. – Торонто – Львів, 1992. – С. 10-11.

117. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века / А. И. Гуржий. – К. : Наукова думка, 1986. – 134 с.
118. Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. / О. Гуржій // Історія України. – К., 2003. – № 2 (306). – С. 1-5; № 3 (307). – С. 11-16.
119. Гуржій О. І. До питання про феодальну ренту та повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – К., 1984. – № 1. – С. 84-92.
120. Гуржій О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – К., 1981. – № 5. – С. 72-82.
121. Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини / Леся Данченко. – К. : Мистецтво, 1969. – 143 с. : іл.
122. Данченко Л. П. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Л. П. Данченко. – К. : Мистецтво, 1974. – 189 с.
123. Демографический энциклопедический словарь / редкол. : Д. И. Валентай (гл. ред.) и др. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
124. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляка. – Полтава : АСМІ, 2007. – Т. І : Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с. : іл.
125. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляка. – Полтава : АСМІ, 2010. – Т. ІІ : Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. – 436 с.
126. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляка. – Полтава : АСМІ, 2012. – Т. ІІІ : Компути та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
127. Дживелегов А. К. Средневековые города в Западной Европе / А. К. Дживелегов. – М. : Книжная находка, 2002. – 304 с.
128. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / І. Джиджора; передмова акад. М. Грушевського. – К. : Держтрест «Київ-Друк», 1930. – С. VIII+171 с., 1 л. – (Всеукраїнська академія наук, Історична секція).
129. Діденко О. Хрещаті кахлі / Ольга Діденко // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ – Опішне : Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 237-279.
130. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [збірник документів] / упоряд. В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с. : іл. – (Пам'ятки політично-правової культури України).

131. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій та ратуш Лівобережної України : збірка / підг. до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1976. – 416 с. – (Пам'ятки політично-правової культури України).
132. Дневник генеральнаго хоружего Николая Ханенка (1727–1753 г.) // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 1-16 ; № 4. – С. 17-32 ; № 5. – С. 33-48 ; № 10. – С. 92-117 ; 1885. – № 4. – С. 145-160 ; № 6. – С. 161-176 ; № 7. – С. 177-192 ; № 9. – С. 193-208 ; № 10. – С. 209-224 ; № 12. – С. 241-256 ; 1886. – № 1. – С. 257-272.
133. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) : в 3 ч. // Киевская старина / под ред. А. Лазаревскаго. – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1893. – 418 с.
134. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – № 7-8. – С. 100-155.
135. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / Мар'яна Долинська. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.
136. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк. – Київ – Полтава : видання Інституту археології НАН України Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2009. – Ч. І. – 140 с. : іл.
137. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко та ін. – Київ – Полтава : видання Інституту археології НАН України Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2009. – Ч. ІІ. – 132 с. : іл.
138. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк. – Київ – Полтава, 2008. – 136 с. : іл.
139. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : Наукова думка, 1959. – 532 с.
140. Дядиченко В. А. Полтавська битва / В. А. Дядиченко. – К. : Радянська Україна, 1959. – 44 с.
141. Єрофіїв І. Де-що про цехи / І. Єрофіїв // Знаття. – 1924. – № 8. – С. 8-13.
142. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII в. / Анатолій Єршов // Записник Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин : [б. в.], 1929. – Кн. IX. – С. 123-136.
143. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. / Павло Миколайович Жолтовський. – К. : Наукова думка, 1978. – 328 с.

144. Загребельний О. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресенської церкви / О. Загребельний, С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 107-111.
145. Заїка І. Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача / І. Заїка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Шлях, Часи козацькі, 2002. – Вип. 11. – С. 55-59.
146. Заїка І. В. Нові матеріали доби пізнього середньовіччя з Харківщини / І. В. Заїка // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 2001. – № 1. – С. 128-129.
147. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Краєзнавство. – 2009. – № 3. – С. 207-214.
148. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – II, 126, XXIII, VI, II с.
149. Захар'єв В. Гончарський комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі / Володимир Захар'єв // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне : Українське Народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 109-115.
150. Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин. – Петроград : Типография А. В. Орлова, 1916. – Вып. I. – 016, 312 с.
151. Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновіїв. – К. : Наукова думка, 1971. – 391 с.
152. Золотницька Т. М. Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві / Т. М. Золотницька // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – № 1-2. – С. 95-97.
153. Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м. Полтава / Б. Золотницький // Козацькі старожитності Полтавщини : збірник наукових праць. – Полтава : Криниця, 1994. – С. 111-125.
154. История Киева : в 3-х т., 4-х кн. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 2 : Киев периода позднего феодализма и капитализма / редкол. В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. – 464 с.
155. Івашків Галина. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть / Г. Івашків. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – 544 с.
156. Інтермедії Я. К. Гаватовича. 1619 р. // Записки НТШ. – Львів : Друкарня НТШ, 1900. – Т. 35, 36. – С. 1-19.
157. Історія декоративного мистецтва України : у 5-ти т. / НАН України, Інститут мовознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2009. – Т. 3 : Мистецтво XIX століття. – 516 с. : іл.

158. Історія Києва : у 2-х т. / ред. кол. О. К. Касименко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – Т. 2. – 947 с.
159. Історія українського мистецтва : у 5-ти т. / НАН України, Інститут мовознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2011. – Т. 3 : Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття. – 1088 с. : іл.
160. Калашник Є. С. З матеріальної культури міста Полтава XVII–XVIII ст. (за матеріалами 1992 р.) / Є. С. Калашник // Магістеріум : археологічні студії. – К., 2009. – Вип. 36. – С. 66-69.
161. Калашник Є. С. Про датовані комплекси із пізньосередньовічною керамікою у Полтаві / Є. С. Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : тези доповідей. – Чернігів : Сіверянська думка, 2009. – С. 73-75.
162. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. / М. Капраль. – Львів : Львівське відділення ІУАД імені М. Грушевського НАН України, 2012. – 552 с., 16 іл. – (Львівські історичні праці. Дослідження; вип. 5).
163. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Капраль. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 440 с.
164. Кепін Д. Климентій Зіновіїв як етнограф / Д. Кепін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 218-223.
165. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Социальная история : ежегодник. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкарёвой. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156-172.
166. Китова С. Образ птаха у вишивці та фольклорі Середнього Подніпров'я / С. Китова // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2-3. – С. 10.
167. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1764 / П. Клименко. – К. : З друкарні УАН, 1926. – 63 с.
168. Ключнєв М. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безродного / М. Ключнєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 17-20.
169. Книга Большому чертежу / [подг. к изд. и ред. К. Сербина]. – Москва – Ленинград : Издательство АН СССР, 1950. – 230 с.
170. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за Магдебурзьким правом / Микола Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Львів, 2011. – Вип. 52. – С. 71-74. – (Серія юридична).

171. Коваленко О. Видатковий аспект діяльності цехів Полтавського полку XVIII століття / Оксана Коваленко // Українська керамологія : національний науковий щорічник. За рік 2007. Українське гончарство доби козацтва. – Опішне : Українське Народознавство, 2011. – Кн. ІІІ. – Т. 1. – С. 181-194.
172. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / Оксана Коваленко. – Опішне : Українське Народознавство, 2008. – 144 с. : іл.
173. Коваленко О. Гончарні цехи Полтавського полку початку XVIII ст. / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2004. – Вип. 13. – С. 92-99.
174. Коваленко О. Гончарська термінологія кінця XVII – початку XVIII ст. у творах Климентія Зіновієва / Оксана Коваленко // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 85-88.
175. Коваленко О. Гончарська термінологія XVI–XVIII століть: проблеми історії та атрибутування / О. Коваленко // Заповідна Хортиця : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя : A&V.Art GROUP, 2012. – С. 74-78.
176. Коваленко О. Гончарські родини Полтави XVIII ст. / О. Коваленко // Краєзнавство. – К. : Телесик, 2010. – Ч. 3-4. – С. 109-115.
177. Коваленко О. Домогосподарства гончарів в структурі житлової забудови м. Полтави XVIII ст. (за матеріалами Генерального перепису 1765–1766 років) / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 248-253.
178. Коваленко О. Дослідження Г. О. Сидоренко в царині старожитностей Полтави XVII–XVIII ст. / О. Коваленко // Полтавський краєзнавчий музей : збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Полтавський літератор, 2011. – Вип. VI. – С. 439-453.
179. Коваленко О. «Іграшка чи ремесло?»: Один із аспектів дитинства в ранньомодерній Україні / Оксана Коваленко, Ігор Сердюк // Київська старовина. – К., 2012. – № 5-6. – С. 45-56.
180. Коваленко О. Матеріали до гончарської термінології XVI–XVIII століть / Оксана Коваленко // Українська керамологія : національний науковий щорічник. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні. – Опішне : Українське Народознавство, 2011. – Кн. ІІІ. – Т. 2. – С. 272-278.
181. Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття / Оксана Коваленко // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1. – С. 89-97.
182. Коваленко О. Принади автохтонності та ретроспективи [Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія.

Ансамблевість / А. Колупаєва. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006] / О. Коваленко // Український гуманітарний огляд. – К. : Критика, 2009. – Вип. 14. – С. 140-146.

183. Коваленко О. Ремісничі цехи Полтави XVIII століття / О. Коваленко // Краєзнавство. – К., 2010. – № 1-2. – С. 130-136.
184. Коваленко О. Сім'я полтавських гончарів XVIII століття / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2010. – Вип. 19. – С. 316-320.
185. Коваленко О. Церква святого Миколи Чудотворця в Полтаві / О. Коваленко // Полтавські єпархіальні відомості. – 2004. – Ч. 10. – С. 80-89.
186. Коваленко О. Цехи Полтавського полку першої чверті XVIII ст. / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2012. – Вип. 21. – Ч. ІІ. – С. 27-36.
187. Коваленко О. [Штанкіна І. В. Чернігівські кахлі кінця XVI – початку XX століть (генеза, типологія, художньо-стилістичні особливості) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / І. В. Штанкіна. – Львів, 2007. – 18 с.] / Оксана Коваленко // Бібліографія українського гончарства. 2007 : національний науковий щорічник / за ред. Олеся Пошивайла. – Опішне : Українське Народознавство, 2011. – С. 303-304.
188. Коваленко О. В. Археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві / О. В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 54-59.
189. Коваленко О. В. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О. Коваленко // Вісник Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая : збірник наукових праць. – К., 2007. – Т. І. – № 1. – С. 97-103.
190. Коваленко О. В. Гончарні вироби в побуті заможного міщанства: зміни другої половини XVIII століття / О. В. Коваленко // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.) / [упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 218-221.
191. Коваленко О. В. Дослідження Г. О. Сидоренко в царині пізньосередньовічних старожитностей у 40-х рр. XX століття / О. Коваленко // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині : збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23-24 травня 2007 р.). – Полтава : АСМІ, 2007. – С. 278-283.
192. Коваленко О. В. Дрібна пластика Полтавщини доби Гетьманщини (нові знахідки) / О. В. Коваленко // Археологія та етнологія Східної Європи : матеріали та дослідження. – Одеса : Друк, 2002. – Т. 3. – С. 182-185.
193. Коваленко О. В. Знахідки з Соборного майдану у Полтаві / О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Ч. 2. – С. 51-52.

194. Коваленко О. В. Кахлі гетьманської доби з Полтави / О. В. Коваленко //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 92-98.
195. Коваленко О. В. Кахлі XVII–XVIII ст. з Полтавського передмістя / О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Ч. 1-2. – Додаток. – С. III-VI.
196. Коваленко О. В. Кахля з Полтави / О. В. Коваленко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Археологія, 1999. – Вип. 5. – С. 291-293.
197. Коваленко О. В. Пізньосередньовічна кахля з Полтави / О. В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2001. – Вип. 10. – С. 90-91.
198. Коваленко О. В. Полтава XVII–XVIII ст. / О. В. Коваленко. – К. : ПП Олег Філюк, 2015. – 232 с.
199. Коваленко О. В. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття / О. В. Коваленко // Історична пам'ять. – Полтава, 2012. – Вип. 28. – С. 32-45.
200. Коваленко О. В. Свічники XVII–XVIII ст. / О. В. Коваленко // Історія України. – К. : Рідний край, 2001. – С. 361-363.
201. Коваленко О. В. Сім'я та домогосподарства гончарів Полтави XVIII ст. (за матеріалами Генерального перепису 1765–1766 років) / О. В. Коваленко // Матеріали до української етнології : збірник наукових праць / НАН України, Інститут мовознавства, фольклористики й етнології імені М. Т. Рильського. – К., 2009. – Вип. 8. – С. 132-135.
202. Коваленко О. В. Хрестик-тільник з господарського комплексу форштадту полкової Полтави / О. В. Коваленко // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 97-103.
203. Коваленко О. В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві / О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – Ч. 1. – С. 145-150.
204. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 439 с.
205. Козловський А. О. Козацькі старожитності пониззя Дніпра / А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42-58.
206. Козубовський Г. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–89 рр. / Г. Козубовський, Г. Івакін, А. Чекановський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. : збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 262-265.
207. Колосова В. П. Визначна пам'ятка українського письменства / В. П. Колосова, І. П. Чепіга // Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновіїв. – К. : Наукова думка, 1971. – 391 с.
208. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість / А. Колупаєва. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 384 с.

209. Колызин А. М. Игрушки и игры XII–XVII вв. (по данным археологических иследований Московского Кремля) / А. М. Колызин // Российская археология. – 1998. – № 2. – С. 117.
210. Компан Е. С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России : сборник статей памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 350-361.
211. Концепція діяльності Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН та розгортання в Україні керамологічних досліджень // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 7.
212. Космина Т. Поселення, садиба, житло / Тамара Космина // Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 2. – 488 с.
213. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / Ольга Кошелева. – М. : ОГИ, 2004. – С. 174-175.
214. Кошовий О. П. Будівельна кераміка України / О. П. Кошовий. – К. : Наукова думка, 1988. – 130 с.
215. Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.) / Т. А. Круглова. – М. : Издательство Московского университета, 1989. – 175 с.
216. Кулатова І. Археологічні дослідження при спорудженні Успенського собору в Полтаві / Ірина Кулатова, Олександр Супруненко // Рідний край. – Полтава, 2001. – № 1. – С. 95-98.
217. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава : издание Статистического бюро Полтавского губернского земства, Типо-Литография А. Фришберга, 1901. – IX, 133 с., 5 отд. л. карт.
218. Куштан Д. Археологія та рання історія Черкас / Д. Куштан, В. Ластовський. – Київ – Черкаси : Інститут археології НАН України, 2016. – 290 с.
219. Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині / Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 52-59.
220. Куштан Д. Сюжетні кахлі з пізньосередньовічного Корсуня. Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.) / Дмитро Куштан // Матеріали науково-практичної конференції. – Корсунь-Шевченківський : [б. в.], 2007. – С. 97-100.
221. Куштан Д. Типологія сюжетів центральноєвропейських пізньосередньовічних кахлів (за каталогом В. Бріха кахлів Чеського національного музею) / Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 128-132.

222. Ладюри Эммануэль Ле Руа. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Эммануэль Ле Руа Ладюри; пер. с фр. В. А. Бабицева, Я. Ю. Старцева. – Екатеринбург : Издательство Уральського университета, 2001. – 541 с.

223. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – № 11. – С. 452-471.

224. Лазаревский А. М. Исторический очерк местности составившей Полтавский полк / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXI. – С. 97-107.

225. Лазаревский А. М. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1645 гг.) / А. М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К. : Типография М. М. Фиха, 1901. – Вып. 15. – С. 202-214.

226. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII століття та на початку XIX століття / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К. : Державне видавництво України, 1926. – С. 275-307.

227. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века : сборник переводных статей. – М. : Статистика, 1979. – С. 132-157.

228. Лащук Ю. П. Українські кахлі IX–XIX ст. / Ю. Лащук. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – 80 с.

229. Лексикон словенороський Памви Беринди / [підг. тексту і вст. ст. В. В. Німчука]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1961. – XXXVII+272 с.

230. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская / підг. текстів пам'яток і вст. ст. В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1964. – 259 с.

231. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд / С. И. Лисенко. – Одесса : Славянская типография Н. Хрисогелос, 1900. – Вып. 2. – С. 360-362.

232. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків : Видавництво Харківського державного університету, 1970. – 204 с.

233. Литвиненко С. Мотивація назв українських глиняних іграшок / С. Литвиненко // Лексикографічний бюлетень : збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 78-81.

234. Літопис Мгарського монастиря (події 1682–1775 рр.) / [підг. до друку В. Шевчук] // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 11-37.

235. Луговий Р. Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решетилівки / Роман Луговий // Українська керамологія : національний науковий щорічник. За рік 2007. Українське гончарство доби козацтва. – Опішне : Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 89-92.

236. Луговий Р. Кахлі з Полтави XVIII ст. / Р. Луговий, О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2009. – Вип. 18. – С. 77-80.

237. Луговий Р. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці / Р. Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 159-161.

238. Луговий Р. Розвідки в м. Полтаві, Полтавському та Новосанжарському р-нах у 2005 р. / Р. Луговий, О. Коваленко, В. Верещака // Полтавський краєзнавчий музей : збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 202-216.

239. Лямкін В. В. Дослідження комплексу XVIII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині / В. В. Лямкін, В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Київ – Полтава : Гротеск, 2010. – С. 84-94.

240. Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території Полтави / І. І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : видання АН УРСР, 1948. – С. 58-75.

241. Лятошинський М. В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини / М. В. Лятошинський // Історико-географічний збірник. – К. : видання Комісії для складання історико-географічного словника України, 1929. – Т. 3. – С. 203-208.

242. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин, 1913. – Т. I. – 399 с.

243. Максимович М. А. Собрание сочинений / М. А. Максимович. – К. : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отд. исторический. – 847 с.

244. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // Соціум : альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197-215.

245. Маслійчук В. Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) / В. Маслійчук // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 11.

246. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / В. Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94-99.

247. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків : Харківський музей міської садиби, 2008. – 128 с.

248. Маслійчук В. Жіноче вбрання як засіб ідентифікації у Харківському намісництві 80-90-х рр. XVIII ст. / Володимир Маслійчук // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 48-58.

249. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // Соціум : альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243-263.

250. Маслійчук В. Про «батьківство» та «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. / В. Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – К., 2008. – № 5. – С. 21-26.

251. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур : дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / Володимир Маслійчук – Харків : Харківський музей міської садиби, 2008. – 400 с.

252. Маслійчук В. Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) / В. Маслійчук // Київська старовина. – 2009. – № 1-2. – С. 64-73.

253. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии / В. Милорадович // Киевская старина. – 1899. – № 9. – С. 380-381.

254. Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / В. Милорадович // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 46-61; № 3. – С. 375-395.

255. Миронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Борис Миронов. – Л. : Наука, 1990. – 271 с.

256. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XIX в.) : в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – 3-е изд. испр., доп. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – 583 с.

257. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5-6. – С. 10-26.

258. Міщанин В. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки / Віктор Міщанин. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – 368 с. : іл.

259. Модзалевский В. Л. Материалы для истории Полтавского полка / В. Л. Модзалевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава : Типография И. А. Дохмана, 1905. – Вып. I : (Приложение). – С. 97-134.

260. Модзалевский В. Л. Материалы для истории Полтавского полка / В. Л. Модзалевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава : Электрическая Типо-литография Г. И. Маркевича, 1906. – Вып. II : (Приложение). – С. 1-57.

261. Мокляк В. Матеріали Рум'янцевського опису Малоросії 1764–1769 рр. по Полтавському полку / В. Мокляк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць. – К. : Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 256-261.

262. Мокляк В. Невідома справа про будівництво Успенського собору в Полтаві / Володимир Мокляк, Валерій Трегубов // Полтавські єпархіальні відомості. – Полтава, 2003. – Ч. 9. – С. 211-232.

263. Мокляк В. О. Кераміка XVII–XVIII ст. з території м. Полтави / В. О. Мокляк // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – Ч. I. – С. 67-74.

264. Мокляк В. О. Розвідки в Полтавській області 1994 року / В. О. Мокляк // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – С. 122-126.

265. Назаров О. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня / О. Назаров // Нові дослідження пам'яток козацтва в Україні. – К. : Часи козацькі, 1998. – Вип. 7. – С. 148-151, рис. 1: 7-9.

266. Недилько О. Д. Антропонимия северной части Левобережной Украины (II пол. XVII – I пол. XVIII вв.) : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологическх наук / О. Д. Недилько. – К., 1969. – 29 с.

267. [Номис М.] Українські приказки, прислів'я и таке інше : збірники О. В. Марковича и других / спорудив [з передм.] М. Номис. – СПб. : Друк. Тиблена і Комп.; Друк. [П. О.] Куліша, 1864. – VII, 304, XVII с.

268. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упоряд. Т. Б. Ананьєва, відп. ред. П. С. Сохань. – К. : Наукова думка, 1997. – 324 с. – (Описово-статистичні джерела).

269. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е. С. Острась. – Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 80 с.

270. Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей 1810 г. (Архивный материал) / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава : Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1917. – 84 с.

271. Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.) : по архивным данным, с рисунками / Иван Францович Павловский. – Полтава : Товарищество Печатного Дела, 1914. – 131 с. : илл.

272. Павловский И. Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / Иван Францович Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава : Электрическая Типо-литография Г. И. Маркевича, 1906. – Вып. II : (Приложение). – С. 59-163.

273. Падалка Л. В. По вопросу о времени основания города Полтавы: в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году / Л. В. Падалка // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Кн. 10. – Отд. II. – С. 15-33.

274. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение : исследование и материалы с картами / Л. В. Падалка. – Полтава : Товарищество Печатного Дела, 1914. – 240 с.

275. Пам'яті Г. О. Сидоренко 1918–1984 // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – Ч. І. – С. 3-5.

276. Пантелеева Л. Искусство русской глиняной игрушки / Л. Пантелеева // Дошкольное воспитание. – 1989. – № 9. – С. 43.
277. Пашковський О. А. Сюжет пізньосередньовічної кахлі з Черкаського Подніпров'я / О. А. Пашковський // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11-13 квітня 2008 р.). – Чернігів : Сіверянська думка, 2008. – С. 149.
278. Передрієнко В. А. Формування української мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1979. – 144 с.
279. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 155-163.
280. Пічні кахлі XVII–XX ст. з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»: каталог / авт. тексту та упоряд. Н. Чергік. – Запоріжжя : видання Національного заповідника «Хортиця», 2010. – 111 с.
281. Плецький С. Люльки Кам'янської Січі / Сергій Плецький // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 68-72.
282. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. / Л. А. Пляшко. – К. : Наукова думка, 1980. – 148 с.
283. Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские: (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной) / Е. А. Покровский. – М. : Типография А. А. Карцева, 1887. – VI, [2], 368 с. : илл.
284. Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. : сборник научных трудов / отв. ред. С. Г. Бочаров, В. Л. Мыц. – К. : Стилос, 2005. – Т. I. – 511 с.
285. Полтаві 800 років. 1174–1974 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1974. – 420 с.
286. Полтавщина : енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.
287. Попельницька О. Кахлі XVI–XVII ст. з Національного музею України / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 52-54.
288. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.
289. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло. – Опішне : Українське Народознавство, 1993. – 225 с.
290. Пошивайло О. Народне цеглярство Полтавщини першої половини XIX – XX ст. / Олесь Пошивайло // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ – Опішне : Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 386-400.

291. Пришляк В. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття / В. Пришляк // Київська старовина. – К., 2001. – № 6. – С. 66-73.
292. Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // Киевская старина. – 1901. – № 7-8. – С. 13-15.
293. Пуголовок Ю. О. Дослідження на Миколаївській горі в м. Полтава / Ю. О. Пуголовок, О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К., 2011. – С. 278-279.
294. Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник. – Київ – Полтава, 2009. – 132 с.
295. Пуголовок Ю. О. Нові сюжетні кахлі XVIII ст. з Полтави (за матеріалами 2008 р.) / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : тези доповідей. – Чернігів : Сіверянська думка, 2009. – С. 161-163.
296. Пункти священикам Ісаї Копинського // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 15-38.
297. Пушкарева Н. Л. От «His-story» к «Her-story»: рождение исторической феноменологии / Н. Л. Пушкарева // Адам & Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2001. – № 1. – С. 20-45.
298. Рабинович М. Г. Гончарная слобода в Москве в XVI–XVII вв. / М. Г. Рабинович // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1947. – № 7. – С. 72-73.
299. Риженко Я. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості / Я. Риженко // Збірник, присвячений 35-річчю музею / [під ред. В. Бендровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава : Полтава-поліграф, 1928. – Т. 1. – 296 с.
300. Риженко Я. Кустарно-ремісничa промисловість / Я. Е. Риженко // Полтавщина : збірник. – Полтава : 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1927. – Т. 2. – С. 257-306.
301. Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини / Яків Риженко // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія. – 1930. – Т. IX. – Вип. 2. – С. 22-42.
302. Ричков П. Ринкові площі // Пам'ятки України. – К., 1996. – № 2. – С. 26-31.
303. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества : настольная дорожная книга для русских людей : в 11 т. / под ред. В. П. Семенова. – СПб. : издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII : Малороссия. – 518 с.
304. Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині / М. Русов // Материяли до українсько-руської етнольогії. – К., 1905. – Т. VI. – С. 41-59.
305. Рыженко Я. Е. Техника гончарного производства / Я. Е. Рыженко // Ганчарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава : Полтавська окрінспектура охорони здоров'я, 1929. – С. 10-40.

306. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) / О. Сакало // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 168-174.

307. Сакович І. В. Народна керамічна скульптура Радянської України / І. В. Сакович. – К. : Наукова думка, 1970. – 88 с.

308. Свешников И. К. Керамика датированная кладами монет / И. К. Свешников, В. Д. Гупало // Garncarstwo i kaklarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do chasów współcfesnych. – Rzeszów : Muzeum okręgowe, 1994. – S. 139-148.

309. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком 1651 р. / І. К. Свєшніков. – Львів : Слово, 1993. – 304 с.

310. Седак А. И. Планировка и застройка исторических городов / А. И. Седак. – К. : Знание, 1981. – 54 с.

311. Сергєєва М. Керамічні світильники та свічники XVII–XVIII ст. з Київського Подолу / М. Сергєєва // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / ред. кол. : Д. Я. Телегін (відп. ред.), О. М. Титова, О. М. Коваль, Н. Д. Довженко. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 51-54.

312. Сергєєва М. Формування інтер'єру середньовічного міського житла / Марина Сергєєва // Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 65-75.

313. Сердюк І. «Без зарплаты, на харчах и одежи хозяйских»: діти в населенні Лівобережного українського міста / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – К., 2009. – № 1-2. – С. 196-201.

314. Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава : АСМІ, 2011. – 304 с.

315. Сидоренко Г. О. Розкопки в Полтаві на Червоній площі / публ. В. О. Мокляка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – Ч. І. – С. 25-28.

316. Сидоренко О. В. Деякі риси матеріальної культури навколо лубенських слобід XVII–XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) / О. В. Сидоренко, О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – Ч. 1-2. – С. 84-90.

317. Ситий Ю. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці / Ю. Ситий, Л. Мироненко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 11-15.

318. Січинський В. Кераміка. Історичні відомості / В. Січинський // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : перевидання в Україні. – Репринтне видання 1949 року. – К., 1994. – Т. 2. – 325 с.

319. Словарь историка / под ред. Н. Оффенштадта; пер. с фр. Л. А. Пименовой. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2011. – 222 с.

320. Словарь русского языка XI–XVII вв. / С. Г. Бархударов (гл. ред.). – М. : Наука, 1977. – Вып. 4 : Г.-Дяфин. – 403 с.
321. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : пробний зошит. – К. : Наукова думка, 1983. – 159 с.
322. Соколова Л. М. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації) / Л. М. Соколова, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – Ч. 1/2. – С. 90-94.
323. Спаська Є. Глечик з хрестиком: Етюд з циклу «Чернігівське гончарство» / Є. Спаська // Матеріали до етнології й антропології. – 1929. – Т. XXI-XXII. – Ч. 1. – С. 35-41.
324. Стороженко Н. В. Малорусские суеверия, коим мало кто верит, собранные 1776 года. (Рукопись А. Н. Чепы) / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – С. 128.
325. Стрижак О. С. Назви уходів на території Полтавщини / О. С. Стрижак // Дослідження з мовознавства : збірник статей. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – С. 49-57.
326. Сумцов Н. О славянских народных воззрениях нановорожденного ребенка / Н. Сумцов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1880. – № 11. – С. 80-81.
327. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии : [прил. к протоколу заседания Харьк. предвар. ком. по устройству XII археол. съезда, 13 июня 1902 г.] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков : Типо-литография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – 57 с.
328. Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського центру археології / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2001. – Вип. 10. – С. 10-12.
329. Супруненко О. Б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – 180 с.
330. Супруненко О. Б. Дослідження передмість Полтавської фортеці / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – 140 с.
331. Супруненко О. Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави / О. Супруненко// Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава : Криниця, 1993. – Вип. 1. – С. 62-66.
332. Суховська І. В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. / І. В. Суховська // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава : Криниця, 1993. – Вип. І. – С. 66-72.
333. Телегина В. Древние символы народного искусства: Народный костюм как модель мира / В. Телегина // Начальная школа. – К., 1997. – № 15. – С. 14.

334. Тетеря Д. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень у Переяславі 1998–1999 рр. / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : Часи козацькі, 2001. – Вип. 10. – С. 59-63.

335. Титов В. Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2000. – Вип. 9. – С. 28.

336. Титова О. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі / О. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 12-14.

337. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) / О. Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – 192 с.

338. Ткаченко О. Глиняний посуд XVII–XVIII століть з міщанського житла м. Полтави / О. Ткаченко, В. Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2013. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 109-115.

339. Ткаченко О. М. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / О. М. Ткаченко, В. А. Яремченко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2008. – Ч. 1-2. – С. 110-116.

340. Тоцька І. Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської / І. Тоцька, Л. Чміль, В. Гайдук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К. : Часи козацькі, 2014. – Вип. 23. – С. 151-154.

341. Украинское народное творчество. Серия VI : Гончарные изделия (Главнейшие формы). Выпуск 1-ый : Типы украинской гончарной посуды. – Полтава : издание Кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. – 28 с.

342. Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України / В. Утвенко // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 57-64.

343. Ханко О. Гончарні вироби Полтавщини XVII–XX ст. / О. Ханко // Історія України. Моловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К. : Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 363-369.

344. Ханко О. В. Дрібна керамічна пластика XVII–XIX ст. з Диканьки та інших гончарських центрів Поворскля / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Число 1-2. – С. 171.

345. Ханко О. В. Пізньосередньовічне горно з Полтави / О. В. Ханко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 68-73.

346. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 2000. – Ч. 1-2. – С. 54-60.

347. Хохлачова Л. Пізньосередньовічне гончарство Опішного / Лілія Хохлачова // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне : Українське Народознавство, 1995. – С. 280-283.

348. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1961. – 164 с.

349. Чекановський А. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) / Андрій Чекановський, Леся Чміль // Українське гончарство : національний культурологічний щорічник. За рік 1996. – Опішне : Українське Народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 99-108.

350. Чуприна М. Півник-свищик / М. Чуприна // Народознавство. – 1998. – № 51-52. – С. 8.

351. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) / С. Шамрай // Записки НТШ : науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. – К. : Державне видавництво України, 1925. – Т. XIX. – С. 88-159. – (Всеукраїнська академія наук, Історична секція).

352. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. – 335 с.

353. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XIII–XVIII ст. / В. Шевчук. – Кіровоград : Кіровоградська районна друкарня, 1994. – 94 с.

354. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціяльна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. – К. : Критика, 2007. – 256 с.

355. Штанкіна І. В. Чернігівські кахлі кінця XVI – початку XX століть (генеза, типологія, художньо-стилістичні особливості) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / І. В. Штанкіна. – Львів, 2007. – 18 с.

356. Экстракт з присланных з сотен рапортов по силе полученого в полковой полтавской канцеляріи з войсковой генеральной канцеляріи Ея Императорского Величества указу 1749 году декабря 14 дня // Записки НТШ : науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. – К. : Державне видавництво України, 1925. – Т. XIX. – С. 161-162. – (Всеукраїнська академія наук, Історична секція).

357. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. І. – 592 с.

358. Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть / Наталя Яковенко // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 10. – С. 156-167.

359. Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. / Kazimierz Górny // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – XI Historia. – S. 71-97, 77-78.

360. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa : Wyd. A. Jabłonowsky, 1897. – T. XXH. – 750 s.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

361. Василь Кричевський. Полтава. Успенський собор та будинок Котляревського. 1907 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/poltavahistory/photos/a.810767418958870.1073741828.810398208995791/1160487207320221/?type/&theater
362. [Воскресенська церква] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/expeditionbureauuk/photos/a.428405197284238.1073741828.426237600834331/1286467211378707/?type=3&theater
363. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского язика [Электронный ресурс] / В. И. Даль. – Режим доступа : http://dal.sci-lib.com/word026782.html
364. Курочкін О. До проблеми формування святкових традицій Запорозької Січі [Електронний ресурс] / О. Курочкін. – Режим доступу: http://dnestrkozak.webstolica.ru/docs/kurochkin-oleksandr-do-problemi-formuvannja/
365. Маслякова Е. История чая [Электронный ресурс] / Е. Маслякова. – Режим доступа : http://yznaivse.ru/2009/10/31/istoriya-chaya
366. Панянковскій подъем [Електронний ресурс] // Історія Полтави : [сайт]. – Режим доступу : histpol.narod.ru/photo_old/street/_street-013.htm
367. План Полтави [Електронний ресурс] // Полтава : [сайт]. – Режим доступу : http://www.rada-poltava.gov.ua/city/plan/.
368. Свято-Успенський собор (УПЦ КЦ) [Електронний ресурс] // Полтава історична : [сайт]. – Режим доступу : poltavahistory.inf.ua/hisp_u_2.html
369. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Електронний ресурс] / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. – К. : видання Національного інституту стратегічних досліджень, 2004. – 656 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl-3_cnv.htm
370. Храм Стретения Господня [Электронный ресурс] // Летопись Полтавы : [сайт]. – Режим доступа : poltava-litopys.at.ua/publ/cerkvi/khram_sretenija_gospodnja/11-1-0-18
371. Чміль Л. В. Київська кераміка XVI–XVIII ст. [Електронний ресурс] / Л. В. Чміль // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – № 5 (12). – Сентябрь–октябрь. – Режим доступа : http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm
372. Яковенко Н. Історія ранньомодерної України: білі плями чи не задані істориками питання [Електронний ресурс] / Н. Яковенко // Україна модерна : міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу : http://uamoderna.com/md/119–yakovenko

SUMMARY

The structure of this book is specific. There is no definite object of research as you obviously can see, as different chapters are written from different points of view. The first one is made in historical urban studies field and Poltava of the 18th century is an object of research here. The third chapter is dedicated to people – potters and their families, city-types of that time. The forth one is actually about earthenware – things are *«the main characters»* here. That's why it is difficult to sum up all information into one piece, though we'll try to do it according to thesis-conclusive principle.

The spatial structure and urban development basing of Poltava investigated by us can be considered generally typical for cities of Hetmanate. The specific city-forming factors determined territorial development of Poltava in the XVII–XVIII century determined territorial development of Poltava in the XVII–XVIII centuries: division of urban space into two topographical components – the fortress and its suburbs; the specific formation of urban planning in general (accommodation features fortifications, volume and spatial composition). Dominant topographical components led to the formation of urban development of sector semi-circular type structure where a fortress was located on a promontory and suburbs were on a plateau and in the river valley.

In 1648–1782 years, Poltava functioned as a Poltava Regiment center. The city was a frontier during that time. In 1782–1802 years – the conversion of the regiment town in the county (*«povit»*) one and till 1802 year – functioning as a center of Poltava province and Little Russian (*«Malorossia»*) governor-general. Parameters of urban area changed during

all periods of the city, while maintaining a stable tendency to growth. The period (second half of XVII – the first quarter of XVIII century) marked a further expansion of the urban area on the Monastery mountain; slopes and beams were built along with low areas between these mountains. At the same time significantly dropped the population dynamics of Poltava caused by military operations, which placed the city at the epicenter of them. Instead, during the 1720–1740's, despite a tendency to limit the number of middle-class status, and gradually recovered population increased at 1750–1780-ies. And marked a partial decrease in the number of residential houses and the total number of towns people. Then, in the middle – the second half of the XVIII century, merged a new south-western suburb, villages and hamlets united with the urban area.

Apart from the fortress, urban space settlement covered three territorial levels: forshtadts (suburbs), close neighborhood and distant surroundings. Review of composite structure and the grid of streets of Poltava revealed that the city of XVII–XVIII centuries was compositionally hierarchical. Tracking streets, residents and settlement functionality alleys and streets was determined by a number of patterns: micro landscape, location of fortifications and military needs of a defensive nature, directions of the main ways and more.

According to the Regiment's functions of the city, on its territory were administrative agencies and institutions for public use. Most office buildings (Magistrate, Regimental Office, prison) were located at the Cathedral Square (Soborny Maidan) and were polyfunctional. Schools and hospitals, as a church and charitable institutions, were located near the temples. Specialized medical institutions – commercial baths, pharmacies – appeared in the second half of the XVIII century. According to the functioning of craft guilds (there were ten of them – sartorial, butcher's, shoemaking, blacksmiths, potter, weavers', furriers', coopers', wheelmakers' and craft of musicians), as well as development of distillery and miller's craft on the territory of Poltava I recorded the following industrial sites: workshops of artisans, furnaces, brick shops, forges, pottery facility buildings, bell shops, candle-making factory and butchers. Resettlement of craftsmen had a dispersed nature. They lived in the suburbs, mostly around the main ways - on the northwest suburbs, Podil and Pavlenky. Objects of distillery (distillery, malt, and brewery) were in households of owners – mostly on the territory of suburbs, where

they lived and worked their subjects or workers. Taverns, vice versa, tend to the center of the fortress, or the gates and forshtadt ways. Two permanent places of localization of fair and stationary trade are registered the city of XVII–XVIII centuries – the center of the fortress (Assumption (Uspens'ka)) and Kiev street (Kyyivs'ka) and Butcher's (Riznytska) mountain.

The basis of the Poltava area constituted the middle class households – yards, suburbs, huts without yards. Population of households, on the average, was 5.6 persons). Residential construction was entirely wooden with one exception – a two-story brick house of burgomaster Pavlo Rudenko, built in the late XVIII century.

Complex of documental, cartographic, archaeological sources and ethnographic information gives us an opportunity to outline separate moments in history of Poltava as a pottery center. Talking about historiography of the question, it should be mentioned that it starts from 1990s when massive archaeological works at the territory of the city began. Plenty of the 18th century materials were received then. The greatest amount of publications which enlighten the results of city cultural levels dated to the Early Modern Time research and contain the characteristics of the 18th century earthenware belong to the current period (1990–2017). Quite good number of publications, dedicated to pottery studying, has been formed during this time. Works of Larysa Vynohrodska, Ostap Khanko, Oleksandr Suprunenko, Yurii Puholovok, Oleksandr Tkachenko, Vitalii Yaremchenko, Roman Luhovyi, Yevhen Kalashnyk, Volodymyr Mokliak and others aare among them. Though level of publications is quite high, some lack of fundamentality can be felt. No one (except for Larysa Vynohrodska) explores pottery of the Early Modern Time professionally, which gives us an opportunity to consider this publications as a reflections on events (archaeological studies) and need to include materials, received during the excavations to scientific exchange.

During the 18th century Poltava constantly stayed small pottery center, where pottery guild functioned permanently and potter-subjects worked. Small number of potters, who served local market, lived in the city. The craft included from 9 to 21 persons (the most frequently 12). Accepting 12 as a nominal correct (minding information not mentioned in written sources), we can count that average potter served 80 – 90 households of Poltava citizens.

So the number of potters in the city was not large but permanent during the century. Names, places of living, range of demographic characteristics of craftsmen are found out. Poltava potter guild existed as a complete unite without any strict divisions to narrow specializations. Life of the guild was ruled by statute, which regulated main points of manufacturing organization, craftsmen life. Crafts were closed-door corporative bodies. Joining them was very difficult and long process. Poltava guild appeared probably in the second part of the 18th century and worked during the whole next century. Its internal structure completely responded to craftsmen corporations in Europe and Hetmanschyna (with its typical peculiarities). There were no specific separate craft house in Poltava, meetings took place in the guild leader house. The leader of the potter guild in Poltava in 1710–20s was Yarema Isayenko, in 1760s – Danylo Horodchanenko. In most cases guild leaders were elected each year.

According to *«General revision»* of 1765 – 1766, age scale of potters looks this way: age range from 25 (2 persons) to 70 (1 person). Most potters were 40 years old. Surnames of potters are simple and derived from their profession. Analysis of craftsmen surnames shoved that potters surnames were most connected to their specialization in the whole Poltava regiment (33,3 %).

In the second half of the century among the submissive part of society – *«subjects»* – potter masters appeared (there were three of them back at that days in the city; so they complies 25 % of all masters of this craft specialization) subjects lived in owners households, each occupying one house, though all of them had wage workers and students, who were trained in pottery. So they probably worked freely for market, paying some tax to the owner.

Main craft spending were: dragoon alimentation, postage expenses, fundraising for city administration (colonel, clerks, magistrate, prefect, burgomaster, guards), natural tax, Hetman natural tax, gatherings from drinking establishment, market charge, expenses for tribute. Pottery guild constantly had falling economy. This peculiarity can be traced not only in spending of guilds, but also in number and social status of craftsmen.

Socio-topographic researches give us reasons to state that potters inhabited the city according to the common system of craft households locating. Firstly, craftsmen settling had dispersive character. There were no narrow craftsmen blocks and craft buildings. All potter masters used

their own houses as a working place at the same time. Workshops could be placed in houses or other buildings at the owner's territory. Smithies were the only specific professional buildings placed separately. Secondly, most craftsmen lived at outer settlements, especially at those, that were placed near main roads to the fortress, proving their status of trading area of the city in the 18th century. Traditional craftsmen settlement lands were north-west suburb, Podil, Pavlenky. Thirdly, some concentration of masters' (potters, smiths) households, whose specialization needed placing their facility buildings (kilns, smithies) far from apartments, can be observed. Potter yards were placed beside the fortress walls. Smiths grouped in far suburbs, living near the street, where all smithies were located. Fourthly, craftsmen, who didn't need specific apartments (sewers, fitters, weavers), lived in the city freely, as they probably were oriented to consumers. Fifthly, small grouping level of definite craft professions households can be mainly explained by family bounds. So here we can see two factors: traditions of family professions and patriarchy elements.

All guild potters lived in own yards of the most simple by the structure. Population of potters households is 5,5, which means that they belong to middle-populated households type. Minding that sometimes this index comes to 5,3 in suburbs, its meaning is near average city – 5,4. So potters households population is not different from city tendencies. It could be changed, in different cases, depending on the family type. My research shows that according to *«General Revision of the Left-bank Ukraine»* (1760s) four of five family forms of organization were most widespread. Main place was occupied by nuclear or immediate family – 58,3 %. Second place belonged to complete or widened family – 16,7 %. And only one family existed as a household, which hadn't created any union. That was so-called non-structural family. Compering to the numerical range of all families lived in the city this percentage rating of potters' families make no mismatch or have any peculiarities, but fit perfectly to common demographic structure of Poltava urban population (excluding clergy).

Except for family, master's workers and students also lived at household. Their number for potter family was not big. In most cases one worker was hired in a time. Students could be more numerous – from one to three. Their age varies from 8 till 15 years and the youngest ones complies 44 %. At the end of the century potter guild lost its autonomy, which had been proclaimed in 1799.

There were several locations of pottery facility buildings in Poltava in the 18th century. First of all, kilns – six of them were archaeologically explored. Two were studied thoroughly and reconstructed. Their construction type – *«for jugs»* – is usual for Hetmanschyna territory and traditional pottery of that time. Placing most kilns near Poltava fortress walls quite obviously should make less fire hazard in the city. Information about kilns as parts of masters' households is absent in the Rumiantsev's City Register (which contains data concerning both household outbuildings and facility buildings – for example, smithies), that's why it is impossible to count baking buildings in the city. Though we can make a decision that potters didn't have any special guild workshops and worked at home as everywhere in Hetmanschyna.

Brickmakers worked at own yards in the same way. Activation of brick manufacturing is connected to the constant temple building, which obviously required bricks. Craftsmen from other regiments were hired by churches for this purpose. Remains of two typical brickyards in Poltava outer settlements (at Mylolaivska hillock) were found. They were probably built at the end of the century, and their main activity lasted till the beginning of the 19th century.

Crockery of Poltava potters is represented by different kinds of earthenware: kitchenware: jugs, lids, makitras, rynkas; package ware: jars, canteens; tableware: bowls, platters, including drinking ware: short glasses, mugs, goblets, cups; small clay plastic: toys; candlesticks, small wares, pies; architectural decorative units: tiles, bricks, flat tiles.

One of the most difficult tasks is to outline distinct peculiarities of Poltava pottery center, as soon as neither family households, nor the city itself were autonomic. The city absorbed innovations, it was influenced by fashion and participated in trade rather actively. These factors reflected in craftsmen style, assortment range, variety of forms, decorations, technological peculiarities, etc. In some way city craftsmen were popular artists, creators of newly spread both masterpieces and everyday wares. Poltava pottery center peculiarities were:

- prevailing of terracotta crockery over smoky ones; painted over scraped and stamped samples;
- typical forms of jugs and ornamental schemes of decorations with white and reddish engobes. According to the schemes decorations were placed on collars and shoulders including such elements

as horizontal stripes, *«hooks», «splashes», «waves», «straps»*, etc. Since the second half of the century white engobe was used in decorations (excluding jugs);

- absolute prevalency were not ornamented, terracotta, of cut-conical bowl-like forms with handles and collars variants of 18 – 20 cm in diameter. Hoof was distinct, with flat truncation, in average 4 cm in diameter;
- rynkas were similar to bowls by the form, but upper part of the bogy not extended, had side fracture and bulges on inside where collars turn to body. Sometimes they were without fractures and looked more round-sided. Most of them were decorated with scratching;
- makitras were terracotta with light ginger ceramic body; decorated with painting on collars and upper part of the body. Ornamental elements on wares of the late 17th – early 18th century were made with delineation of ginger and reddish shades; and with white engobe only on wares of the second half of the century. Ornamental part on collars usually included concentric circles, waves or splashes, on body – rows of concentric circles, sometimes belts and one or two waves. Decorations were similar to painting on jugs;
- pumpkin-like and milk jars were widespread. Local samples didn't have rich decorations and served as everyday things;
- drinking wares with red ceramic body had typical for Hetmanschyna forms. Only white engobe was used for painting. Ornamental schemes performed on vertical plains only;
- platters with red ceramic body had truncations on bottoms and were 29 – 34 cm in diameter. Terracotta wares were decorated richly. Painting, fliandrivka, trumpeting, dropping, pouring with white or red engobes in different ornamental compositions were among methods of decoration;
- relief terracotta box tiles had several typical decorative compositions: geometric, floral, mixed (geometric and floral) and subject images. Baroque floral pictures of so-called *«carpet»* type dominated;
- typical for Hetmanschyna wares were also made in the city: toys (mostly tin whistles), candlesticks, etc;

Analyzing ceramic crockery of the 18th century the mechanism of cultural loans can be outlined on several levels:

- loaning of pottery manufacturing organization: guilds – manufactures;
- direct including of things from different cultural space, first of all, porcelain and faience wares;
- fashion for some thing or element of everyday life, which came to usage notwithstanding the traditions. At first, they were imported, but later local masters started to make them;
- transformation of local forms, images, decorative elements etc.

Complex usage of archive and archaeological sources helps not only to personalize pottery, but also deepen knowledge about everyday life of city-types. The 18th century is outlined by historians as an edge between tradition and modern style, tipping point, time of great changes in Ukrainian society. Changes happened also in food and drink culture, new tastes and tendencies appeared. They can be found both in choice of tiles ornamentation and import of luxury articles, for instance. These changes have brought new forms in pottery, wide usage of imported porcelain, glass and manufactured faience ware in city-types households.

Інформація

Національний музей-заповідник Я українського гончарства в Опішному
Мандруймо Гончарською столицею України!
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne-museum@ukr.net
Музей відчинено щодня
www.opishne-museum.gov.ua
www.ceramology.gov.ua
Павло Пічка. Макітра. Глина, гончарний круг, полевина, вигоби, пиляння, полива, терракота, 34.5x40 см. Малі Будища, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття
© Видавництво «Український Народознавство», 2010. © Юрко Пошивайло, фото, дизайн, 2010. © Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2010

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зіньківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначнішим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілці». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україностверджуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лащука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000), заснування ГО «Конгрес українських керамологів».

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» імені Василя Кричевського (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні.

На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадіть до цього Предковічного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас
Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо), Музей мистецької родини Кричевських. Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

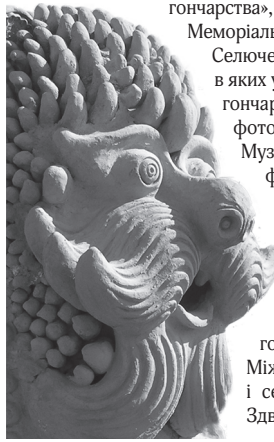

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею--заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ» ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури України. 2013 року присвоєно ім'я творця ескіза сучасного герба України, академіка Василя Кричевського.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

КЕРАМОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ 2015–2018 РОКІВ

Овчаренко Людмила.
Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)

260 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 1280 с.

Перше в українській керамології комплексне дослідження розвитку гончарного шкільництва в місті Кам'янець-Подільський упродовж першої третини XX століття. За архівними й літературними джерелами, польовими матеріалами проаналізовано передумови заснування, основні напрямки діяльності, учнівський склад, навчальні програми, технологічні аспекти опанування гончарства, етнопедагогічні засади функціонування й персоналії викладачів різночасових навчальних закладів: Кам'янець-Подільських рисувальних класів (1905–1908); Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні (1908–1919); Кам'янець-Подільської художньо-промислової професійної школи імені Григорія Сковороди (1919–1933).

Відтворено унікальну в межах України систему комплексного формування творчого майстра, 'що передбачала практику у виробничих майстернях, участь в етнографічних експедиціях і фахових гуртках, видавничу, музейну й виставкову діяльність. З'ясовано визначальну роль керівників гончарних навчальних закладів в успадкуванні й передачі професійних знань (В'ячеслав Розвадовський, Микола Роот, Володимир Гагенмейстер). Вивчено трагічні сторінки історії, пов'язані зі знищенням російською окупаційною владою цього самобутнього осередку збереження, розвитку й популяризації народного мистецтва. Опубліковано унікальні архівні й керамологічні матеріали гончарних шкіл Кам'янця-Подільського.

Пошивайло Марія.
Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія).

160 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 464 с.

Дослідження присвячене виявленню гончарного коду в українському фольклорі; вивченню різножанрових народнопоетичних творів з елементами й сюжетами гончарської тематики як культурного тексту; реконструкції міфо-ритуальних і семіотичних функцій гончарства і глиняних виробів; показу комплексного, багатоаспектного представлення гончарства в традиційній культурі українців. У монографії визначено елементи концептосфери, висвітлено ґенезу та формування мотивної структури в площині «образного поля» гончарського фольклору; охарактеризовано специфіку фольклору гончарів, загальні змістово-формальні й функціональні закономірності жанрового явища; досліджено гончарні виміри дитячого фольклору, його жанрової специфіки, вербальних та естетичних кодів, функціональних принципів; розкрито символічний аспект кераміки в малих формах фольклору; реконструйовано функції й семантику глиняних виробів у календарно-обрядовій творчості.

Юрій Пуголовок. 160 грн.
Будівельна справа літописних сіверян.
– Опішне: Українське Народознавство, 2016. – 360 с.

Монографію присвячено комплексному вивченню будівництва населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя України. Особливості цього аспекту матеріальної культури сіверян з'ясовано на основі аналізу історіографії й систематизації археологічних джерел. Охарактеризовано будівельні рештки роменської культури відповідно до їх функціонального призначення. Відтворено будівельний процес і технологічні прийоми; виділено локальні особливості й закономірності розміщення структурних елементів споруд; проаналізовано роменські будівельні традиції в населення Сіверської землі часу Київської Руси; запропоновано графічні варіанти реконструкції фортифікаційних і житлових будівель, а також забудови поселень сіверян.

Традиційна кераміка українців 48 грн.
на поштових листівках першої третини XX століття:
Набір листівок.
– Опішне: Українське Народознавство, 2016. – 36 лист. + футляр

Це видання представляє 36 поштових листівок із керамологічної колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, що побачили світ у 15 видавництвах у першій третині XX століття. На них зображено традиційний побут українців кінця XIX – першої третини XX століття, зокрема особливості використання глиняних виробів.

На листівках представлено глиняні вироби різних історико-етнографічних регіонів України (Полтавщина й Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Гуцульщина, Буковина), а саме – глечики, горщики, ринки, куманці, миски, тикви, зооморфний посуд, кахлі тощо. Асортиментний ряд виробів виявляє багатство форм і декору української кераміки, локальну специфіку творів. Зображення відтворюють регіональні етнографічні особливості кераміки, різні побутові ситуації з використанням виробів гончарів удома, в полі, дорозі, під час праці й дозвілля. Серія «Кераміка», представлена в цьому виданні трьома листівками, дозволяє скласти уявлення про кераміку українців XVIII – початку XX століття.

Белько Олег.
Діяльність органів земського самоврядування
з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини
(1876–1919).
– Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 280 с.

У монографії досліджено вплив Полтавського губернського земства на гончарний промисел Полтавщини впродовж 1876–1919 років. Охарактеризовано наявні джерела й літературу з проблематики дослідження; засоби впливу земства на поліпшення технічного й технологічного процесів, художньої досконалості виробів; проаналізовано основні напрями діяльності земства з підтримки промислу; з'ясовано роль і місце земських гончарних навчальних закладів у вирішенні актуальних проблем промислу; досліджено заходи щодо популяризації та збуту глиняних виробів через кустарні склади, виставкову діяльність на території регіону, держави й на міжнародних ринках.

Краснова Тетяна. 210 грн.
Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки.
– Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 464 с.

Монографія є першим вітчизняним дослідженням систематизації знань і досягнень української та зарубіжної науки в галузі збереження, консервації та реставрації кераміки, яке базується на практичному досвіді та опрацюванні значного масиву бібліографічних джерел.
Описано фізико-технологічні властивості виробів, детально проаналізовано види й причини їх руйнування, охарактеризовано реставраційні матеріали та їх застосування в різні історичні періоди. Окреслено чіткий науковий підхід щодо збереження гончарної спадщини. Сформульовано принципи, а також морально-етичні норми консервації та реставрації кераміки.

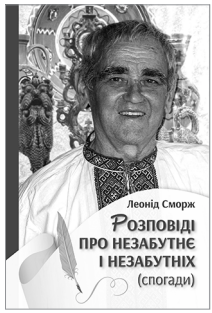

Сморж Леонід. 230 грн.
Розповіді про незабутнє і незабутніх (спогади).
– Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 864 с. + DVD

Спогади видатного українського філософа-естетика, керамолога й колекціонера старожитностей Леоніда Сморжа про свій життєвий і творчий шлях, унікальні постаті, які траплялися на його шляху, актуальні соціально-політичні події в Україні впродовж 1930-х – 2007 років. У них автор постає справжнім суцвіттям талантів: воїном-захисником, спортсменом, кінодокументалістом, художником, керамістом, ученим. Романтичний образ краянина доповнюють його вибрані поетичні твори. Колекція автора стала основою формування ще одного культурно-мистецького осередку новітньої України – Меморіального музею-садиби вченого в структурі Національного музею-заповідника українського гончарства.
Книга започатковує академічну серію «Українська керамологічна мемуаристика», присвячену документальній спадщині (спогади, щоденники, епістолярії тощо) відомих українських учених, які зробили значний внесок у становлення й розвиток української керамології.
Додатком до книги є DVD-диск із відеофільмом про Леоніда Сморжа.

Овчаренко Людмила. 550 грн.
Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941).
– Опішне : Українське Народознавство, 2017. – 1296 с.

Перше в українській керамології й етнології комплексне дослідження гончарного шкільництва в Україні впродовж 1894–1941 років. Вивчено форми передачі професійних гончарських знань, які передували заснуванню спеціалізованих навчальних закладів. Проаналізовано заходи державних органів, що впливали на розвиток гончарного промислу, а також специфіку державного регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні.
На основі архівних і літературних джерел, польових матеріалів проаналізовано передумови відкриття, основні напрямки діяльності, шляхи вивчення й популяризації традиційного гончарства, технологічні аспекти опанування гончарною справою, етнопедагогічні засади функціонування, постаті керівників і викладачів, учнівський склад та навчальні програми гончарних навчальних закладів на території Полтавщини, Українського Полісся, Слобожанщини, Середньої Наддніпрянщини, Поділля. З'ясовано вплив шкільництва на гончарний промисел. До наукового обігу введено унікальні архівні й керамологічні матеріали з історії гончарних закладів.

Вікторія Котенко. 140 грн.
Історія української археологічної керамології (1918–1953).
– Опішне : Українське Народознавство, 2018. – 240 с.

Монографію присвячено комплексному аналізу українських академічних видань з археології 1918–1953 років, в яких висвітлено основні етапи становлення української археологічної керамології. Через призму діяльності українських археологічних інституцій подано еволюцію поглядів на найбільш масову категорію матеріалів – кераміку. Розкрито основні теоретичні й практичні засади роботи з нею в означений період та суспільно-історичні умови, в яких вони формувалися. З'ясовано внесок окремих діячів науки й культури, які шляхом збереження культурної спадщини України в зазначений період вплинули на формування самобутньої української археології й заклали фундамент у дослідження кераміки як окремого історичного джерела, де варто шукати витоки сучасної української археологічної керамології.

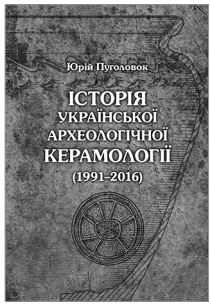

Юрій Пуголовок. 160 ???
Історія української археологічної керамології (1991–2016).
– Опішне : Українське Народознавство, 2018. – 272 с.

Монографію присвячено історії української археологічної керамології від набуття Україною незалежності 1991 року до 2016 року. Цей хронологічний період прикметний оновленням національних академічних установ і створенням нових, орієнтованих на вивчення кераміки й гончарства. На основі комплексного аналізу джерельної бази окреслено провідні загальноєвропейські тенденції розвитку археологічної керамології. Виділено основні етапи структурування й становлення української академічної археологічної керамології. Охарактеризовано практичні й теоретичні засади роботи з археологічною керамікою. Окреслено головні напрямки розвитку наукової дисципліни на сучасному етапі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авдусин Д. А. 202

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Авдусин Д. А. 202

Наукове видання

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна

ГОНЧАРСТВО ПОЛТАВЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Монографія

Науковий редактор
професор
Олесь Пошивайло

Літературні редактори
і коректори
Вікторія Яровата
Людмила Гусар
Олесь Пошивайло

Комп'ютерний набір
Оксана Коваленко
Валентина Сакун

Укладачі покажчиків
Оксана Андрушенко
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

Перекладачі текстів
англійською мовою
Наталя Кондратенко
Оксана Коваленко

Редактор текстів
англійською мовою
доктор історичних наук
Костянтин Рахно

Художній редактор,
коректура, макет
Юрко Пошивайло

Директор випуску
Людмила Гусар

«Українське Народознавство»
Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www. ceramology.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology@ukr.net;
www. ceramology-inst.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www. opishne-museum.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Підписано до друку 04.09.2018.
Формат 60x90/16. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,0. Тираж 150 прим. Зам. №

Друк: ТОВ "АСМІ".
36011, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2. Тел./факс: (0532) 56-55-29.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ДК, №4420 від 16.10.2012 р.